

Əbülfəz Rəcəbli

**QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİNİN DİLİ**

II

*Universitetlərin filologiya
fakültələri üçün dərs vəsaiti*

3734

BAKI – NURLAN - 2006

317-0.4
212

Elmi redaktoru: **E.İ.Əzizov**
filologiya elmləri doktoru,
professor

Rəyçilər: **M.D.Novruzov**
filologiya elmləri doktoru, dosent

İ.D.Vəliyev
filologiya elmləri namizədi, dosent

Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II hissə. Bakı,
Nurlan, 2006, 480 s.

«Qədim türk yazısı abidələrinin dili» adlı əsərdə göytürk və qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələrin dili araşdırılır. Kitabda bu abidələrin öyrənilməsi tarixi, onların dilinin fonetik quruluşu, leksikası məsələləri, morfoloji və sintaktik quruluşu araşdırılır. Kitabın sonunda qədim türk yazısı kitabələrindən mətnlər və bu mətnlərə aid qədim türkçə - azərbaycanca lüğət təqdim edilir.

Kitab universitetlərin filologiya fakültələrinin tələbələri, magistrələr, aspirantlar, dilçilər və qədim türk dilləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

R $\frac{4602000000 - 432}{N - 098 - 2006}$ Qrifli nəşr

© Ə.Rəcəbli, 2006

S İ N T A K S İ S

«Sintaksis» yunan dilindən alınmış sözdür, «birləşmə», «tərtibat» deməkdir. Dilçilikdə qrammatikanın söz birləşmələri və cümlələrdən bəhs edən sahəsi bu terminlə adlandırılır. Sintaksis sözlərin söz birləşmələri və cümlələr kimi birləşməsi qaydalarını öyrənir. Buradan da sintaksisin iki bəhsi meydana çıxır: söz birləşmələri və cümlə.

Sintaksis sözlərin hər cür birləşməsini yox, təkə müəyyən qaydalar üzrə birləşməsini öyrənir. Məsələn, bəzən iki və ya daha çox söz birləşir. Sözlər müstəqil vurğularını itirir, tam birikir və bir məfhum ifadə edir. Sözlərin belə birləşməsi mürəkkəb söz yaradır; mürəkkəb sözlər sintaksisin tədqiqat obyektinə daxil olmur, onları dilçiliyin söz yaradıcılığı (bəzən morfolojiya, bəzən də leksika) bəhsində öyrənirlər. Elə hallar olur ki, birləşən sözlərin biri, yaxud hər ikisi öz leksik-semantik mənasını itirir və ya dəyişir, məcazi mənada işlənir, lakin sözlər tam birikmir. Bu məqamda da birləşən sözlər bir sözün mənasına uyğun mənə, bir məfhum ifadə edir, lakin bir sözə çevrilmir. Sözlərin bu cür birləşməsi də sintaksisin söz birləşmələri bəhsində araşdırılmır; sözlərin belə birləşmələrini dilçiliyin frazeologiya bəhsində öyrənirlər. Sintaksis sözlərin elə birləşmələrini öyrənir ki, birləşən sözlərin müstəqil leksik-semantik mənası olsun, bu sözlər birləşmə daxilində də öz əvvəlki leksik-semantik mənasını qorusun və nəhayət, birləşən sözlər arasında müəyyən qrammatik, daha doğrusu, sintaktik əlaqə mövcud olsun. Buna görə də qrammatikanın sintaksis hissəsində söz birləşmələri və cümlə bəhsləri araşdırılmazdan əvvəl sözlər arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr öyrənilir.

Söz birləşməsi hələ nitq - insan dili demək deyildir. Ünsiyyətin, nitqin, insan dilinin ən kiçik vahidi cümlədir.¹

¹ Dilçilik ədəbiyyatında cümlə ən böyük dil vahidi adlandırılır. Burada cümlə ən kiçik ünsiyyət, nitq, insan dili vahidi adlandırıldı. Bununla fonemin ən kiçik dil vahidi olması inkar edilmir. Lakin ünsiyyət üçün fonem ən kiçik dil vahidi kimi götürülə bilməz. Ünsiyyətin ən kiçik vahidi cümlədir; böyümək istiqamətində cümlədən sonra fraza (ibarə), fəvqəlfraza (fəvqəlibarə), söyləmə və mətn gəlir.

Həcminə görə cümlə söz birləşməindən böyük də, kiçik də, bir leksik-semantik mənalı sözdən də, leksik-semantik mənası olmayan sözdən də, hətta bir fonemdən də ibarət ola bilər. Buna görə də cümləyə verilən klassik tərif – bitmiş bir fikri ifadə edən bir sözə və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir – bütün hallarda, bütün dövrlərdə, bütün dillərdə öz gücünü saxlayır.

Sintaksisin ikinci bölməsi sözlərin birləşib cümlə yaratması qaydalarını, cümlənin müxtəlif baxımdan (intonasiya, bitkinlik, modallıq, cümlə üzvlərinin iştirakı, sadəlik, mürəkkəbliik və s.) tiplərini, cümlə üzvləri və onlar arasındakı əlaqə və münasibətləri və bir sıra digər məsələləri öyrənir. İstər sözlərin birləşib cümlə əmələ gətirməsində, istərsə cümlə üzvləri arasındakı münasibətlərdə, istərsə də mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı münasibətlərin yaranmasında sintaktik əlaqələr mühüm rol oynayır. Belə çıxır ki, bir tərəfdən, söz birləşmələrini təşkil edən sözlər arasında, digər tərəfdən, cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında təzahür edən müxtəlif münasibətləri araşdırmaq üçün ilk növbədə sintaktik əlaqələri öyrənmək lazımdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dili zəngin qrammatik quruluşa malikdir. Mürəkkəb cümlə məsələsini istisna etsək, qədim türk yazısı abidələrinin dilinin sintaksisi öz inkişafına görə müasir türk dillərindən heç də zəif deyildir. Bu dildə zəngin ismi və fəli söz birləşmələri işlənmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən söz birləşmələrini, xüsusən təyini söz birləşmələrini müasir türk dillərinin eyni tipli söz birləşmələri ilə müqayisə etdikdə qədim türk yazısı abidələrinin dilində, üçüncü növ təyini söz birləşmələrini çıxsaq, az qala, indiki türk dillərindəki kimi zəngin söz birləşmələrinin işlənməsinə təəccüb edirsən. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən təyini söz birləşmələri ifadə vasitələri və məna çalarları baxımından indiki türk dillərinin çoxundan (bəlkə də əksəriyyətindən) daha zəngin və rəngarəngdir. Qədim türk yazısı abidələri dilinin sintaksisinin bu qədər yüksək inkişafı onu göstərir ki, qədim türk qəbilələrinin dili həmin dövr üçün

min illər boyu formalaşma prosesi keçirmiş və həmin dövrdə sintaktik quruluşa zəngin bir dil şəklində təzahür etmişdir.

X FƏSİL

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Sözlərin birləşməsi və cümlə əmələ gətirməsi üçün onların arasında müəyyən əlaqələr olmalıdır. Adətən, sözlər arasındakı bu əlaqələri iki tipə ayırırlar: 1) daxili, yaxud məna əlaqəsi; 2) xarici (formal), yaxud qrammatik (sintaktik) əlaqə.

Sözlər arasındakı məna əlaqələri təbiətdə mövcud olan obyektiv əlaqələrdir. Bu əlaqələr əşyalar, yaxud əşya və hadisələr arasındakı obyektiv münasibətləri göstərir. Əşyalar, yaxud hadisələr arasında münasibətlər rəngarəng olduğu üçün sözlər arasındakı məna əlaqələri də müxtəlif və rəngarəngdir. Əşyalar və hadisələr arasında əlamət, kəmiyyət, zaman, istiqamət, səbəb, məqsəd, tam – hissə və s. məna əlaqələri mövcuddur. Həmin məna əlaqələri sözlərlə ifadə edildiyi üçün onlar əşya və hadisələrin adları olan sözlər arasında da təzahür edir. Əşya və hadisələr arasındakı belə obyektiv məna əlaqələrinin sözlər arasında baş verən təzahürünü iki tipə ayırırlar: 1) predikativ əlaqələr; 2) qeyri-predikativ əlaqələr.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində predikativ əlaqə mübtədə və xəbər arasındakı əlaqəni bildirir. Predikativ əlaqə fəlin şəkil, zaman və şəxs kateqoriyalarında, adların xəbərlik, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarında təzahür edir. Elə buradaca qeyd edilməlidir ki, adlar arasındakı predikativ əlaqə üçüncü şəxsdə (həm təkdə, həm də cəmdə) formal əlamətlərə malik deyildir (qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlar arasında predikativ əlaqə çox az işlənir); *ol amı ağıg yok* (KT c 3) «indi iğtişəş yoxdur»; *iltə burıg yok* (KT c 3) «cəldə dərd yoxdur». Nadir hallarda üçüncü şəxs təkdə şəxs əvəzliyi şəxs şəkilçisi kimi çıxış edir; məsələn: *Bilgə Toyukuk ağıg ol* (T 34) «Müdrük Tonyukuk hiyləgərdir». *Edgü ol* (IB 5) «Yaxşıdır». *Yablak ol* (IB 13) «Pisdir».

2. Qeyri-predikativ əlaqədə sözlər arasında xəberlik münasibəti olur. Sözlər arasında qeyri-predikativ əlaqənin üç tipi məlumdur:

a) Obyektiv əlaqə – buna bəzən tamamlıq əlaqəsi də deyilir. Obyekt əlaqəsində təyinedici söz tamamlıq olur və təyin etdiyi sözün obyektini bildirir; məsələn: *taş tokı* (KT c 13) «daş toxu», *taşka ur* (KT c 11) «daşı vur», *ağı bir* (KT c 7) «hədiyyə ver», *balbal tik* (KT § 25) «balbal qoy», *ilin al* (KT § 36) «elini al» və s.

b) Atributiv əlaqə – buna təyini əlaqə də deyilir. Bu əlaqədə təyinedici üzv atribut (təyin) olur. Bu əlaqədə təyinedici söz cümlənin feli xəberindən başqa bütün digər üzvlərini təyin edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində atributiv əlaqə özünü ən çox birinci növ ismi (təyini) söz birləşmələrinin tərəfləri arasında göstərir; məsələn: *Təmir kapıq* (KT c 4) «Dəmir qapı», *yetinç ay* (O 12) «yedinci ay», *bu bitig* (KT c 13) «bu yazı», *köñültəki sab* (KT c 12) «könüldəki söz», *yımşak ağı* (KT c 5) «yumşaq hədiyyə», *əlig yıl* (KT § 8) «əlli il», *süçig sab* (KT c 5) «şirin söz», *sarıq altun* (T 48) «sarı qızıl», *örünç kümüs* (T 48) «parlaq gümüş», *səmiz buka* (T 5) «kök buğa» və s.

c) Relyativ əlaqədə təyinedici üzv, əsasən, fellə ifadə edilmiş üzvün (sözün) əlamətlərini göstərir; məsələn: *tükəti esid* (KT c 1) «tükəncə dinlə», *katıqdı tırlə* (KT c 2) «məhkəm dinlə», *yağru kon* (KT c 5) «yaxın yerləş», *yablak ermis erinç* (KT c 5) «pis imiş», *onlayu tæg* (KT z 36) «sürətlə hücum et» və s.

Xarici (formal) əlaqələr qrammatik əlaqələr adlanır. Dilçilik ədəbiyyatında buna çox vaxt sintaktik əlaqələr də deyilir. Sintaktik əlaqə, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də iki formada təzahür edir: 1) tabesizlik əlaqəsi, 2) tabelilik əlaqəsi.

TABESİZLİK ƏLAQƏSİ

Tabesizlik əlaqəsi mənə və qrammatik baxımdan əlaqəli olan, lakin bir-birindən asılı olmayan, biri digərinə tabe

olmayan, bərabər hüquqlu sözlər və cümlələr arasında təzahür edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesizlik əlaqəsinin işlənməsinin aşağıdakı tiplərinə rast gəlmək olar:

1. Həmcins mübtədalar arasında: *Kisi oğlnta üzə eçim-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmis* (KT § 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş».

2. Həmcins xəbərlər arasında: *Eçümüz-apamız Bumın kağan tört bulufıq kısmıs, yığmıs, yaymıs, basmıs* (O 1) «Əcdadımız Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış».

3. Həmcins tamamlıqlar arasında: ... *kaşım İltəris kağanıq, oğtm İlbilgə katunıq teşri töpəsintə tutıp yögürü kötürmıs erinç* (KT § 11) «... atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı töpəsində tutub yuxarı götürmüş».

4. Həmcins təyinlər arasında: *İçrə aşsız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtım* (KT § 26) «Qarı ac, üstü çılpaq, qorxaq və nankor xalqın üzərində (xaqan) oturdum».

5. Həmcins zərflilər arasında: *İlgərü Kadirkan yışka təgi, kirü Təmir kapıqka təgi konturmıs* (KT § 2) «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarına kimi, qərbə Dəmir qapıya kimi yerləşdirmiş».

6. Həmcins xitablar arasında: ... *ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunım biriye şad apıt-bəglər, yıraya tarkan buyuruk bəglər, otuz ... tokuz oğuz bəgləri, bodunı, bu sabımın edgüti esid, katıqdı tırlə* (KT c 1-2) «Məndən sonra duran kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad və apa bəylər, soldakı tarkan və buyuruq bəylər, otuz ... doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözünü yaxşıca eşit, məhkəmcə dinlə».

7. Qoşa sözlərin komponentləri arasında: *Kisi oğlnta üzə eçim-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmis* (KT § 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan (taxta) oturmuş».

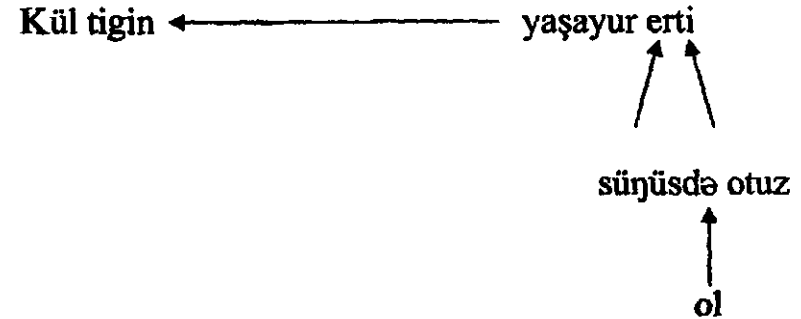
8. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında: *Eçim kağan birlə ilgərü Yaşıl ügüz Şantıf yazına təgi sülədimiz*,

kurıǵaru Təmir kapıǵka təgi sülədimiz, Kögmən aşa karkaz yeritǵe təgi sülədimiz (KT ş 17) «Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə təgi qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya təki qoşun çəkdik, Kögmən (dağlarını) aşaraq qırǵız yerinə təki qoşun çəkdik».

Tabesizlik əlaqəsi üçün xüsusi qrammatik əlamətlər yoxdur. Bu əlaqə sadalayıcı intonasiya, yaxud tabesizlik bağlayıcıları ilə yaradılır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar, o cümlədən tabesizlik bağlayıcıları yox dərəcəsinədir. Buna baxmayaraq, bu dildə tabesizlik bağlayıcıları vasitəsilə ifadə edilən tabesizlik əlaqəsinin işlənməsinə də rast gəlmək olar; məsələn: *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gündüz də, gecə də yel kimi getdik».

TABELİLİK ƏLAQƏSİ

Sözlərin sadəcə yanaşması, birinin digərindən asılı olmadan onun yanında durması ilə cümlə qurmaq, fikir ifadə etmək mümkün deyildir. Buna görə də dünyanın bütün dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də cümlə qurmaq üçün bir söz digərindən asılı olur, ona tabe olur. Dilçilik ədəbiyyatında buna tabelilik əlaqəsi deyilir. Müasir dillərdə olduğu kimi, qədim türk qəbilələrinin dilində də tabelilik əlaqəsi geniş yayılmışdır. Bu əlaqə söz birləşmələrinin tərəfləri, cümlənin həmcins olmayan bütün üzvləri, habelə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri (baş və budaq cümlələr) arasında işlənir. Tabelilik əlaqəsi sintaktik əlaqəyə giren sözlərdən birinin digərinə tabe olmasını, onu aydınlaşdırmasını, izah etməsini, ... bir sözlə, ona xidmət etməsini tələb edir. Deməli, tabelilik əlaqəsində bir söz aparıcı, tabe edici söz, o biri söz tabe olan, izah edən, aydınlaşdıran, asılı söz olur; məsələn: *Kül tigin ol sünjüsdə otuz yaşayur erti* (KT şm 2) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi» cümləsində belə tabelilik əlaqəsi olduğunu göstərmək olar:

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də ifadə forma və vasitələrindən asılı olaraq tabelilik əlaqəsinin üç tipi mövcud olmuşdur: 1) yanaşma əlaqəsi, 2) idarə əlaqəsi, 3) uzlaşma əlaqəsi.

YANAŞMA ƏLAQƏSİ

Dilçilik elmində belə bir fikir mövcudur ki, dünya dilləri (o cümlədən türk dilləri) analitiklikdən sintetikliyə doğru inkişaf edir. Bu fikri əsas götürsək, onda deyə bilərik ki, türk dillərində tabelilik əlaqəsinin yanaşma tipi, yəni heç bir morfoloji əlamət (şəkilçi) qəbul etmədən iki sözün yanaşması ilə əmələ gələn tabelilik əlaqəsi onun digər iki tipindən (idarə və uzlaşma) daha qədimdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dili ilə müasir türk dillərini müqayisə etsək, iki fakt bunu aydın sübut edir:

1. Müasir türk dillərinə nisbətən qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi, idarə və uzlaşma əlaqələrinə nisbətən, daha geniş inkişaf etmişdir, daha rəngarəngdir.

2. Müasir türk dillərində idarə əlaqəsi ilə yaranan bir sıra ismi birləşmələr (məsələn: ikinci növ təyini söz birləşmələri) qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir. Məlum olduğu kimi, müasir türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci komponenti şəkilçisiz (qeyri-müəyyən yiyəlik halda) işlənsə də ikinci komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Müasir türk dillərində bu şəkildə işlənən ikinci növ təyini söz birləşmələrinin bir qismi,

tək-tək halda yox, struktur halda, birinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlənir, yəni idarə əlaqəsi ilə yox, yanaşma əlaqəsi ilə ifadə edilir:

a) Birinci tərəfi xalqın adı, ikinci tərəfi *bodun* «xalq» sözü ilə düzələn birləşmələr, müasir türk dillərindən fərqli olaraq, idarə əlaqəsi ilə deyil, yanaşma əlaqəsi ilə ifadə edilir: *tabğaç bodun* (KT ç 4) «tabğaç xalqı», *oğuz bodun* (KT ş 14) «oğuz xalqı», *izgil bodun* (KT şm 3) «izgil xalqı», *ediz bodun* (KT şm 6) «ediz xalqı», *çik bodun* (BK ş 26) «çik xalqı», *türk bodun* (KT ş 1) «türk xalqı», *tokuz oğuz bodun* (KT ş 14) «doqquz oğuz xalqı» və s.

b) Birinci komponenti xalq adı, ikinci komponenti vəzifə, rütbə bildirən sözlə ifadə edilən təyini söz birləşmələri müasir türk dillərində idarə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir: *türk kağan* (KT c 2) «türk xaqanı», *karkız kağan* (KT ş 25) «qırğız xaqanı», *tarduş şad* (T 41) «tarduş şadı», *türk bəylər* (KT ş 17) «türk bəyləri», *tabğaç kağan* (KT ş 7) «tabğaç xaqanı», *türgis kağan* (KT ş 18) «türkiş xaqanı», *tabğaç Oñ tutuk* (KT ş 31) «tabğaç On tutuku», *on ok kağan* (T 19) «on ox xaqanı» və s.

c) Birinci tərəfi toponim, ikinci tərəfi *yir* «yer», *yış* «meşəli dağ», *yazı* «düzən», *ügüz* «çay», *tağ* «dağ» və s. sözlərlə ifadə edilən ismi birləşmələr müasir türk dillərində idarə, qədim türk abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi ilə düzəlir: *Mağı kurqan* (KT şm 8) «Mağı kurqanı», *Şantur yazı* (KT c 3) «Şandun düzü», *Yinçü ügüz* (KT c 3) «İnci çayı», *Kadırkan yış* (KT ş 2) «Kadırkan meşəli dağları», *Kögmən yer* (KT ş 20) «Kögmən yeri», *Kögmən sub* (KT ş 20) «Kögmən suyu», *Benlügək tağ* (T 44) «Benlügək dağı», *Santur balık* (T 18) «Şandun şəhəri» və s.

ç) Birinci tərəfi heyvan adı, ikinci tərəfi *yıl* «il» sözü ilə ifadə edilən söz birləşmələri idarə əlaqəsi ilə yox, yanaşma əlaqəsi ilə yaranır: *köy yıl* (MÇ 20) «qoyun ili», *takağ yıl* (MÇ 10) «toyuq ili», *lüt yıl* (O 12) «əjdaha ili», *tabışğan yıl* (MÇ 20) «doşan ili», *bars yıl* (KT ş 20) «bars ili», *lağzın yıl* (BK c 10)

«donuz ili», *biçin yıl* (KT şm ş) «meymun ili», *yılan yıl* (HT 7) «ilan ili», *ıt yıl* (BK c 10) «it ili».

d) Birinci komponenti rütbə, fəxri ad bildirən sözlə, ikinci komponenti *at* «ad» sözü ilə ifadə edilən söz birləşmələri idarə əlaqəsi ilə deyil, yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir: *kağan at* (KT ş 20) «xaqan adı», *ər at* (KT ş 11) «ər adı», *şad at* (O 6) «şad adı» və s.

Yanaşma əlaqəsinin yaranmasında heç bir formal qrammatik əlamət, şəkilçi iştirak etmir, iki söz yalnız tutduğu mövqeyə, sırasına görə tabelilik əlaqəsinə girir. Adətən, sıracı birinci gələn söz ikinci gələn sözə tabe olur. Yanaşma əlaqəsi ilə düzələn söz birləşmələrinin birinci tərəfi, tabe tərəfi yanaşan, ikinci tərəfi, tabe edən tərəfi yanaşılan söz adlanır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi iki məqamda təzahür edir: a) həm yanaşan söz, həm də yanaşılan söz adlarla ifadə edilir; b) yanaşan söz müxtəlif nitq hissələri (əsasən, sifət və zərflər) ilə, yanaşılan söz fellə ifadə edilir. Birinci hal özünü ismi birləşmələrdə – təyinlə təyinedilən arasında, ikinci hal feili birləşmələrdə – zərfliliklə fellə ifadə edilmiş üzv arasında göstərir.

Yanaşma əlaqəsində sözlərin yanaşı durması əsasdır: *alp kağan* (KT ş 3) «alp xaqan», *yetinç ay* (KT şm ş) «yeddi ay», *yeti ərən* (O 5) «yeddi ərən», *sarığ altun* (T 48) «sarı qızıl», *ol süñüs* (KT şm 2) «o döyüş», *kamuğ balık* (O 9) «bütün şəhərlər» və s.

Lakin yanaşma əlaqəsində sözlər bir-birindən uzaqda da ola bilər; məsələn: *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gündüz də, gecə də yel kimi getdik» cümləsində *kün* «gündüz» və *tün* «gecə» sözləri ilə *bardımız* «getdik» sözü arasında, *...ilgörü Yaşıl ügüz Şantur yazıka təgi sülədimiz* (KT ş 17) «... irəli Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik» cümləsində isə *ilgörü* «irəli» sözü ilə *sülədimiz* «qoşun çəkdik» sözü arasında yanaşma əlaqəsi olmasına baxmayaraq, həmin sözlər bir-birindən aralı durmuşdur. Bu baxımdan yanaşma əlaqəsinin iki növü vardır: 1) tam yanaşma; 2) tam olmayan yanaşma.

1. **Tam yanaşma.** Belə yanaşma əlaqəsində yanaşan sözlər arasında ya heç bir söz işlənir, ya da yanaşan sözlərin arasına yanaşılan sözlə yanaşma əlaqəsi olan sözlər girir. Türk dillərində gözlənilən qanuna görə, məsələn, isimlə ifadə edilən tabeedicilə sözlə sifət, say və əvəzliliklə ifadə edilən tabe sözlər eyni zamanda yanaşarsa, onda isimdən bilavasitə əvvəl sifət, ondan əvvəl say, saydan əvvəl isə əvəzlilik işənilməlidir; məsələn: *bu üç qırmızı qərənfil*. Yanaşan sözlərin bundan başqa hər cür sırası türk dilləri üçün qeyri-məqbuldur. Tam yanaşma əlaqəsi təyinlə təyinlənən arasında işlənir və əsasən təyini söz birləşmələrinin arasında özünü göstərir.

2. **Tam olmayan yanaşma.** Tam olmayan yanaşmada yanaşan sözlərin arasına bu sözlərlə yanaşma əlaqəsində olmayan sözlər də daxil ola bilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tam olmayan yanaşma özünü ən çox yer və zaman zərfləri ilə cümlənin feli xəbəri arasında göstərir; məsələn: *Anta kisrə Yer Bayırku Uluğ İrkin yağı bolı* (KT § 34) «Ondan sonra Yer Bayırku(lu) Ulu İrkin yağı oldu». *İlgəri Şantıf yazıka təgi sülədim* (KT c 3) «İrəli Şandun düzünə tək qoşun çəkdim» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tam olmayan yanaşma əlaqəsi ilə düzələn söz birləşmələrinə sıx-sıx rast gəlmək olur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tam yanaşma əlaqəsi komponentləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə edilmiş söz birləşmələrində özünü göstərir. Belə söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəfi, adətən, əlamətinə, keyfiyyətinə, sayına, sırasına, mənsubiyyətinə və s. görə təyin edir.

Tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə edilməsi baxımından yanaşması əlaqəsini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **İsmin ismə yanaşması.** Yuxarıda göstəriləni kimi, müasir türk dillərində idarə əlaqəsi ilə ifadə edilən bir sıra söz birləşməsi qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi ilə ifadə edilir. Bundan başqa, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də atributiv isimlər isimlərə yanaşır onları (ən çox) material baxımından

(çox vaxt məcazi mənada) təyin edir: *Təmir kapıq* (KT c 4) «Dəmir qapı», *Böklü çöl* (KT § 4) «Böklü çöl».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isim ismə qoşma vasitəsilə də yanaşır: *Umay təg ögim katun kutıca inim Kül tigin ər at bulı* (KT § 31) «Umay tək anam xatun bəxtinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı tapdı».

2. **İsimlə hərəkət adı arasında yanaşma əlaqəsi** mövcuddur: *kün toqsık* (KT c 2) «gün doğuş», *kün batsık* (KT c 2) «gün batır».

3. **İsimlə zərf arasında yanaşma əlaqəsi** olur: *kün ortusıfıru* (KT c 2) «gün ortasına», *tün ortusıfıru* (KT c 2) «gecə ortasına».

4. **Sifətin müxtəlif nitq hissələrinə yanaşması.** Sifətin əsas vəzifəsi özündən sonra gələn adlara yanaşır onları müxtəlif baxımdan təyin etməkdir.

a) Sifət ismə yanaşır, öz sifətlik xüsusiyyətini tam saxlayır və yanaşdığı ismi müxtəlif baxımdan təyin edir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də sifətin ismə yanaşması inkişaf etmişdir. Bilgə xaqan abidəsindən gətirilən yarımçıq cümlə bunu sübut edir: *...sarıq altın, örüf kümüsin, kərğəğliq kutayın, əkinlik isigitin, özlək atın, adğırın, kara kisin, kök tiyinin türkimə, bodunuma kazğanu birtim* (KTşm 11-12) «...sarı qızıl, parlaq gümüşünü, qıraqlı ipəyini, əkinlik taxılı, cins at və aygırını, qara samurunu, göy dələsini türkimə, xalqıma qazandı».

b) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən bir sifət digər sifətə yanaşır onu təyin edir: *turuk bukalı* (T 5) «arıq buğalı», *səmiz bukalı* (T 5) «kök buğalı».

5. **Sayın müxtəlif növləri isim, sifət və zərflərə yanaşır, onları təyin edir.**

a) **Miqdar sayları** isimlərə yanaşır: *tört bulıf* (KTş 2) «dörd tərəf», *üç kurikan* (KTş 4) «üç kurikan», *otuz tatar* (KTş 4) «otuz tatar», *səkkiz yaş* (KTş 36) «səkkiz yaş», *yemiş ər* (KTş 12) «yetmiş igid», *yeti yüz ər* (KTş 13) «yeddi yüz igid» və s.

b) Sıra sayları isimlərlə yanaşır: *yedincə ay* (KTşm §) «yedinci ay», *ekinti süfjüs* (MÇ 9) «ikinci döyüş», *ekinti kün* (T 39) «ikinci gün», *törtinç ay* (MÇ 15) «dördüncü ay» və s.

c) Qeyri-müəyyən miqdar sayının müxtəlif şəkilli formaları isimlərə yanaşır: *az bodun* (KTc 10) «az xalq», *üküş kişi* (KTc 7) «çox adam», *əligçə əp* (T 42) «əllicə döyüşçü», *yüzçə ər* (BKş 37) «yüzçə döyüşçü», *eki-üç kişi* (BKş 41) «iki-üç adam», *eki-üç biñ sü* (T 14) «iki-üç min qoşun» və s.

ç) Müəyyən və təqribi saylar sifətə yanaşır: *üç tuğlığ* (MÇ 8) «üç bayraqlı», *biñ yıllığ* (MÇ 21) «min illik», *tümən künlig* (MÇ 21) «on min günlük», *bir-iki atlığ* (MÇ 17) «bir-iki adlı» və s.

d) Say zərfə yanaşır: *ekin ara* (KT § 1) «ikisinin arası». Tərcümədən də görüldüyü kimi, müasir türk dillərində say zərfə yanaşma əlaqəsi ilə yox, uzlaşma-idarə əlaqəsi ilə bağlanır.

6. Əvəzliyin müxtəlif növləri isimlərə, bəzən də saylara yanaşır:

a) İşarə əvəzliyi isimlərə yanaşır və birinci növ təyini (yanaşma əlaqəli) söz birləşmələri əmələ gətirir: *ol kan* (O 1) «o xan», *bu sab* (KT c 2) «bu nitq».

b) Təyini əvəzlilər isimlərə yanaşır: *kəntü bodun* (KT şm 4) «öz xalqım».

c) Toplu əvəzlilər isimə yanaşır: *kamuğ balık* (O 9) «hamı (bütün) şəhər(lər)», *kamuğ bodun* (KT § 8) «hamı (bütün) xalq(lar)».

ç) Sual əvəzliləri isimlərə yanaşır: *nə kağan* (KT § 9) «nə (hansı) xaqan».

d) *ança* «onca», *bunça* «bunca» əvəzliləri isimlərə yanaşır: *bunça bodun* (BK c 12) «bunca xalq», *bunça bəglər* (BK c 14) «bunca bəylər», *bunça bark* (BK c q) «bunca sərdabə», *ança bodun* (KT c 2) «onca xalq».

ə) İşarə əvəzliləri toplu saylara yanaşır: *bu üçəgü* (T 12) «bu üçlük».

7. Feli sifətlər isimlərə yanaşır: *kəligmə sü* (BK § 31) «gələn qoşun», *kəligmə bəglər* (T 43) «gələn bəylər», *kəligmə*

bodun (T 43) «gələn xalq», *barduk yir* (KT § 24) «getdik yer», *kağanladuk kağan* (KT § 9) «xaqan qoyduğu xaqan», *elsirəmiş bodun* (KT § 13) «elsizləşmiş xalq», *öltəçi bodun* (KT § 29) «öləsi xalq» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi sayların tərəfləri də yanaşma əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır: *bir yigirminç* (MÇ 25) «on birinci», *yeti yüz* (KT § 13) «yeddi yüz», *üç yegirmi* (KT § 18) «on üç», *biş otuz* (KT § 13) «iyirmi beş», *yeti yegirmi* (T 49) «on yeddi» və s.

İDARƏ ƏLAQƏSİ

İdarə əlaqəsi, adından da görüldüyü kimi, söz birləşməsinin bir tərəfinin digər tərəfini idarə etməsi əsasında yaranır. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu əlaqə obyekt və relyativ əlaqəli söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olur və söz birləşmələrinin ikinci komponenti birinci komponentini idarə edir: idarə də tabe söz – birinci komponent tabe olduğu sözün – ikinci komponentin tələbi ilə ismin bu və ya digər halında işlənir. İdarə əlaqəsində birləşmənin birinci tərəfi hala görə dəyişdiyi üçün ya isimlə, ya da substantivləşmiş hər hansı bir nitq hissəsi ilə ifadə edilməlidir. Türk dillərində idarəetmə, əsasən, fellərə xas xüsusiyyət olduğu üçün idarə əlaqəsində tabeəddi söz əksər hallarda fellə ifadə edilir. Buna görə də türk dillərində istər predikativ, istərsə qeyri-predikativ söz birləşmələrində təsriflənən fellər, feli sifət, feli bağlama, habelə məsdərlə idarə geniş yayılmışdır: qədim türk yazısı abidələrinin dilində məsdər yox dərəcəsinde olduğu üçün məsdərlə idarədən danışmağa ehtiyac yoxdur. Türk dillərində adların idarəetmə bacarığı çox zəifdir. Buna görə də isimlər və substantivləşmiş digər nitq hissələri tabeəddi söz kimi idarə əlaqəsində az iştirak edir. Bu nitq hissələri ismin təsirlik halında işlənən sözləri ümumiyyətlə idarə edə bilmir, yalnız ismin yiyəlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında işlənən sözləri idarə edir.

Burada bir məsələni aydınlaşdırmaq lazımdır. İsimlər və substantivləşmiş digər nitq hissələri təsirlik halda işlənən

sözləri idarə edə bilmədiyi kimi fellər də ismin ziyəlik halında işlənən sözləri idarə edə bilmir. Bu, hamı tərəfindən qəbul edilən həqiqətdir. Lakin bəzi tədqiqatçılar adlıq halda işlənən sözün də idarə edilməsindən danışırlar. Məlumdur ki, müasir türk dillərində ismin adlıq halında işlənən söz cümlənin mübtədası olur. O da məlumdur ki, cümlənin mübtədası heç bir cümlə üzvünə tabe olmur; hətta cümlənin xəbəri mübtədaya tabe olub onunla uzlaşır, mübtədəmən təyini ona tabe olub mübtədaya yanaşır. Türk dillərinin bu qanunu qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün də məqbuldur. Bir halda ki, cümlənin mübtədası – adlıq halda işlənən söz cümlədə heç bir üzvə (sözə) tabe olmur, onda onun başqa söz tərəfindən idarə edilməsi haqqında söhbət belə gedə bilməz.

Türkoloji ədəbiyyatda bəzən feli və ismi idarədən əlavə qoşma idarəsindən də danışıılır. Məsələn, A.N.Kononov qədim türk yazısı abidələrinin dilində idarə əlaqəsindən danışarkən onun iki tipini göstərir: 1) halla idarə – bu idarə yalnız hal şəkilçiləri vasitəsilə həyata keçirilir və 2) qoşma ilə idarə – bu idarə hal şəkilçisi üçtə gəl qoşma vasitəsilə həyata keçirilir. Bu xüsusiyyətə biz təkcə qədim türk yazısı abidələrinin dilində yox, müasir türk dillərində də rast gəlirik: idarə əlaqəsində bir sıra hallarda tabe sözlə tabeedicilərin arasına qoşma daxil ola bilər. Əslində qoşma köməkçi nitq hissəsi olduğu üçün idarəetmə qabiliyyətinə malik deyildir. İdarə əlaqəsinə girən ad və felin arasına hansı qoşmanın daxil ola bilməsi ilk növbədə həmin ad və felin semantik mənasından, sonra isə qrammatik mənadan asılıdır. Məsələn, *Soğdak tapa sülədimiz* (KT § 31) «Soğdaya qarşı qoşun çəkdik» söz birləşməsində hər iki komponentin semantikasi müasir Azərbaycan dilində «tərəf», «sarı», «qarşı» mənasını verən «tapa» qoşmasının işlənməsini tələb edir; burada başqa qoşma işlətmək mümkün deyildir. Yaxud *birdə «ilə»* qoşması idarə əlaqəsinə girən ad və felin semantik (və qrammatik) mənası birləşmə və ya alət məzmunu tələb etdikdə onların arasına daxil ola bilər. Bir sözlə, qoşma müstəqil surətdə adları idarəetmə qabiliyyətinə malik deyildir, o, yalnız idarə əlaqəsinə girən ad və felin ünvanlı tələbi ilə onların arasına daxil ola bilər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq,

dilçilik ədəbiyyatında qoşmanın adları idarəetmə qabiliyyətinə malik olduğundan da danışıılır. Nəhayət, onu da qeyd etmək lazımdır ki, türkoloji ədəbiyyatda adın adla idarə edilməsini inkar edən fikirlərə də rast gəlmək olur. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, məşhur türkoloq A.N.Kononov qədim türk yazısı abidələri dilinin qrammatikasına aid yazdığı əsərində *tabğaç süsi* (T 30) «tabğaç qoşunu» tipli ikinci növ izafət birləşmələrində (termin A.N.Kononovdur) idarə əlaqəsinin mövcud olduğunu qəbul edir.

Türk dillərində idarəetmə bacarığı ən çox fellərə xasdır, lakin adlar da idarəetmə bacarığından məhrum deyildir. Eyni xüsusiyyəti qədim türk yazısı abidələrinin dilində də görmək olar. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində idarə əlaqəsinin iki tipi vardır: a) qeyri-predikativ feli söz birləşmələrində idarə əlaqəsi; b) predikativ söz birləşmələrində idarə əlaqəsi. Eyni şəkildə adlarla idarə əlaqəsinin də iki tipini göstərmək olar: a) qeyri-predikativ ismi söz birləşmələrində idarə əlaqəsi; b) predikativ söz birləşmələrində idarə əlaqəsi.

FELLƏRLƏ İDARƏ ƏLAQƏSİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərlə idarə əlaqəsi cümlədə feli xəbərlə (təsriflənən fellə) cümlənin təməlliyi, qismən də adlarla ifadə edilən zərfliyi və feli söz birləşmələrində – feli sifət və feli bağlama tərkiblərində özünü göstərir. Aydın ki, təsriflənən fellə (feli xəbərlə) felin təsriflənməyən formalarının (feli bağlama və feli sifət) idarəsində müəyyən fərqlər vardır. Məhz buna görə də felin bu iki kateqoriyasının idarəsini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır.

Predikativ feli birləşmələrdə idarə əlaqəsi. Təsriflənən fellər idarə etdikləri sözlərlə birlikdə predikativ söz birləşməsi, başqa sözlə desək, cümlə əmələ gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, təsriflənən fellərin özündən əvvəl işlənən sözü idarə etməsi felin şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarından asılı deyildir; felin şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları üzrə formalaşması yalnız qrammatik bitkinlik, predikativlik üçün

lazımdır. Fellərdə idarə əlaqəsi ilk növbədə felin semantik mənası və təsirli-təsirsiz olmasından asılıdır. Məsələn, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *al* «almaq» feli ilk növbədə ismin təsirlik halında, sonra isə digər hallarda işlənən sözü, *kəl* «gəlmək» feli əvvəlcə ismin yönlük halında duran sözü idarə edir. Buna görə də həmin fellərə hansı şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət göstəricilərinin artırılmasının felin idarə əlaqəsinə heç bir təsiri yoxdur.

Məlum olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellər bilavasitə obyekt tələb edib-etməsinə görə təsirli və təsirsiz fellər deyə iki qrupa ayrılır: təsirli fellər özündən əvvəl bilavasitə obyekt bildirən sözün – vasitəsiz tamamlığın işlənməsini tələb etdiyi halda, təsirsiz fellər özündən əvvəl obyekt bildirən sözün işlənməsini tələb etmir. Təsirli fellər ismin təsirlik halında duran, təsirsiz fellər isə ismin yiyəlik halından başqa digər hallarında (yönlük, istiqamət, yerlik, yerlik-çıxışlıq, çıxışlıq, alət-birgəlik) duran sözləri idarə edir. Buna görə də felin şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları onun idarəetmə qabiliyyətinə təsir göstərə bilmədiyi halda, məna növləri kateqoriyası felin idarəetmə qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məlum olduğu kimi, felin növ şəkilçiləri onun təsirli, yaxud təsirsiz olmasına təsir göstərir: felin məchul, qayıdış və qarşılıq növləri təsirli fellərdən yaranır və təsirsizləşir; birgəlik və şəxssiz növləri təsirsiz fellərdən düzəlir və təsirsiz olaraq qalır, icbar növü təsirli fellərdən əmələ gəlir və fel təsirliliyini qoruyub saxlayır; təhrik növü təsirsiz fellərdən yaranır və təsirli fele çevrilir. Növ şəkilçisi qəbul edib təsirsizləşən fellər, təbii ki, əvvəlki obyekt tələb etmək qabiliyyətini itirir, əksinə, felin təhrik növ şəkilçisini qəbul edib təsirliyə çevrilən fel isə obyekt tələb etmək qabiliyyəti qazanır. Bütün bu çevrilmələr felin idarəetmə funksiyasına təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, təsirlənən fellər qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin altı halını – yönlük, istiqamət, təsirlik, yerlik (yaxud, yerlik-çıxışlıq), çıxışlıq və alət-birgəlik hallarını, habelə qoşmalarla işlənən sözləri idarə edir.

Təsirlik halın (vasitəsiz tamamlığın) idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin istər müəyyən, istərsə qeyri-müəyyən təsirlik halında işlənən söz və ya söz birləşməsi istisnasız olaraq təsirli fellər tərəfindən idarə edilir. Həmin söz və ya söz birləşmələri cümlənin müəyyən, yaxud qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığı vəzifəsində işlənir.

I. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də ismin qeyri-müəyyən təsirlik halında duran söz heç bir morfoloji əlamət - hal şəkilçisi qəbul etmir, adlıq halda işlənən sözə bənzəyir, yalnız ifadə etdiyi vəzifəyə görə adlıq haldakı sözdən fərqlənir: adlıq haldakı söz cümlənin mübtədasi, qeyri-müəyyən təsirlik haldakı söz (qeyri-müəyyən) vasitəsiz tamamlıq olur. Qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən söz (qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq) təsirli fellər tərəfindən idarə edilir; məsələn: *Yağru kontukda kisrə ağı bilig ança öyür ermis* (KTc 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməllər eləcə öyrədirmiş». *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KTc 7) «Uzaq olsa, pis hədiyyə verir, yaxın olsa, yaxşı hədiyyə verir». *Mən... tabğaç kağanta hədizçi kəlürtim* (KTc 11) «Mən... tabğaç xaqanlığından naxışçı gətirdim». *Bir tümən ağı, altun, kümüş kərgəksiz kəlürti* (KTsm 12) «On min pul, hədsiz qızıl, gümüş gətirdi». *Yigirmi kün oturub bu taşka bu tamka kop Yoluğ tigin bitidim* (KTçş) «İyirmi gün oturub bu daşa bu damğam bütünlüklə mən - Yoluğ tigin yazdım». *Sab ança idmis* (T 9) «Belə xəbər göndərmiş».

II. Müəyyən təsirlik halda işlənən sözlər cümlənin müəyyən vasitəsiz tamamlığı vəzifəsini yerinə yetirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən təsirlik hal adlara *-ig*, *-ig*, əvəzlilərə *-i*, *-i*, *-ni*, *-ni*, söz birləşmələrinə (ikinci və üçüncü növ, mürəkkəb və təktərəfli təyin söz birləşmələrinə) *-in*, *-in* şəkilçilərindən birini artırmaqla ifadə edilir.

1. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində təsirlik hal *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçisi ilə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bu hal əksərən *-ig*, *-ig* şəkilçisi vasitəsilə düzəlir və təsirli fellərlə ifadə edilir; məsələn: *Irak bodunıg ança yağitur ermis* (KTc 5) «Uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırılmış». *Sü süləpən*

tört bulurtdaki bodumğ kop almış, kop baz kılmış, başlığğ yüküntirmiş, tizligig sökürmüş (KTş 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə tabe etmiş, başlımı səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş». *Nə kağanka isig, küçig birür mən?* (KTş 9) «Hansı xaqana işi, kücü verirəm?» *Tölis, tarduş bodunış anta itmiş, yabğuş, şadığ anta birmiş* (KTş 13-14) «Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş, yabğunu, şadı onda vermiş» və s.

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əvəzlilər təsirlik halda *-ni, -ni* şəkilçisi qəbul edir (*mən* və *sən* əvəzliləri *n* samiti ilə bitdiyi üçün və qədim türk yazısı abidələrinin dilində geminat samitlər olmadığı üçün *n* səslərindən biri düşür və hal şəkilçisi *-i* kimi qalır) və təsirli fellərlə idarə edilir; məsələn: *Anı körü ança biliŋ* (KT c 13) «Onu görərək eləcə bilin». *Türk bəglər, bodun, bunu esidiŋ* (KT c 10) «Türk bəyləri, xalqı bunu eşidin». *Ol iki kisi bar ersər, sini – tabğacığ ölürtəci, ... bini – oğuzığ ölürtəci* (T 10-11) «Nə qədər ki, o iki adam sağdır, səni – tabğacı öldürəsidir, ... mənəni – oğuzu öldürəsidir». *Kaç nəŋ ersər, bizni ölürtəci kük* (T 29-30) «Necə olursa-olsun, bizi öldürəcəkdir».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz birləşmələri təsirlik halda işlənərkən *-in, -in* şəkilçisi qəbul edir, təsirli fellər tərəfindən idarə edilir və söz birləşməsi bütövlükdə cümlənin vasitəsiz tamamlığı olur; məsələn: *Sabımın tükəti esidgil* (KT c 1) «Nitqimi tükəncə eşit». *Üzə tefri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilifin, törüfin kim artmatı udaçı erti?* (KT ş 22) «Üstdən göylər basmasa, altda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıda bilərdi?» *Antağının üçün igidmiş kağanının sabın almatın yir sayu bardığ* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanın sözünü almadan yer boyu getdim». *Ol təgdükde Bayırkunŋ ak adğırığ udlakın sıyu urtı* (KT ş 36) «O döyüşdə Bayırkunun ağ ayğırının budunu sındırdı».

Yönlük halın idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin yönlük halında işlənən söz ya cümlənin vasitəli tamamlığı, ya da zaman və yer zərfliyi olur və təsirsiz fel

tərəfindən idarə edilir. Təsirsiz fellər qədim türk qəbilələrinin dilində qoşma ilə işlənən və yönlük halda duran sözləri də idarə edir; belə sözlər cümlədə ən çox yer zərfliyi vəzifəsini ifadə edir. Nəhayət, qədim türk yazısı abidələrinin dilində müstəqim obyekt (vasitəsiz tamamlığı) olan cümlələrdə yönlük halda duran vasitəli tamamlığın təsirli fellərlə idarəsinə də rast gəlirik.

1. Yönlük halda işlənən tamamlığın felle idarəsi. Artıq deyildiyi kimi, yönlük halda duran sözlər həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə idarə edilir. Belə sözlər cümlənin vasitəli tamamlığı olur. Yönlük halda duran söz hərəkətin son nöqtəsini, istiqamətini, məqsədini bildirdiyi üçün, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də hərəkəti, dinamik fellər tərəfindən idarə olunur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük hal *-ka, -kə*, bəzən isə *-a, -ə, -ya, -yə* şəkilçiləri ilə düzəlir. Vasitəli obyekt bildirən belə sözlər aşağıdakı təsirsiz fellər vasitəsilə idarə edilir:

1. Hiss, həyəcan bildirən *sığıt* «ağlamaq», *büt/bit* «bitmək», *amran* «sevmək», *bök* «doymaq», *tod* «doymaq», *kork* «qorxmaq» və s. fellərlə: *Tefridəki künkə, yerdəki elimkə bökmedim* (Y 7) «Göydəki günəşdən, yerdəki cimdən doymadım». *Süçig sabıŋa, yımşak ağısıŋa arturıp üküş, türk bodun, öltig* ((KT c 6) «Şirin sözüne, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca öldün».

2. Tabelilik bildirən *tap* «tapınmaq, inanmaq, sitayiş etmək», *yükün* «səcdə etmək», *ud* «ardınca getmək», *uk* «təbə olmaq», *kör* «təbə olmaq» və s. fellərlə; məsələn: ... *anta icrəki bodun kop maŋu körür* (KT c 2) «... onun içindəki xalqlar bütönlüklə mənə təbedir». *Kanım, elimkə tapdım* (Y 13) «Xanıma, elimə xidmət etdim». *Kaŋım üçün Bilgə Çikşin kanına tapdım* (Y 13) «Atam üçün Bilgə Çikşin xanına xidmət etdim». *Türk bodun Tabğaçqa erti* (T 1) «Türk xalqı Tabğaçə təbə idi». ... *təgdükün yok üçün kisi balıkda maŋu ukğalı kəlti* (BK ş 28) «... hücum etmədiyim üçün adamlar şəhərdən mənə təbə olmağa gəldi».

3. Qarşıdurma bildiren *süñüş* «döyüşmək», *yañıl* «yanılmaq», «səhv etmək», *karış* «düşməncilik etmək» və s. fellərlə; məsələn: *İltəris kağan bilig esin üçün, alpın üçün Tabğaçka yeti yegirmi süñüşdi, Kitayka yeti süñüşdi, Oğuzka bis süñüşdi* (T 48-49) «İltəris xaqan bilik sahibi olduğu üçün, cəsur olduğu üçün Tabğaçqa qarşı on yeddi dəfə döyüşdü, Kıtaya qarşı yeddi dəfə döyüşdü, Oğuzqa qarşı beş dəfə döyüşdü». *Bir kişi yañılsar, oğuşı, bodunu bisükifə təgi kadmaz ermiş* (KT c 6) «Bir adam yanılsa idi, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək doğranmazmış».

4. Toxunma bildiren *təg* «dəymək, çatmaq», *opla* «hücum etmək», *yet* «yetmək, çatmaq», *yabış* «yapışmaq», *yak* «yaxınlaşmaq» və s. fellərlə; məsələn: *Tüpütke kiçig təgmədim* (KT c 3) «Tibetə azacıq çatmadım». *Alp ər biziñə təgnis erti* (KT § 40) «İgid döyüşçülər bizə hücum etmişdi». *Yağıka yañıus oplayu təgip, opulu kirip özü kışğa kərgək boltı* (KÇ 23) «Yağıya yalnız sürətlə hücum edib, arasına girib özü qısa həlak oldu». ...*anta Bükəgükə yetdim* (MÇ 13) «... onda Bükəgükə çatdım».

5. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində vasitəsiz tamamlıq tələb edən fellər də vasitəsiz tamamlıqla yanaşı, yönlük halda işlənən vasitəli tamamlığı da idarə edir, lakin bu halda təkcə vasitəsiz tamamlıq təsirə məruz qalır; vasitəli tamamlıq bilavasitə təsirə məruz qalmır; məsələn: *Kimə ilig kazğanur mən?* (KT § 9) «Kimə el qazanıram?» *Tabğaç kağanın ilin, törüsün alı birmis* (KT § 8) «Tabğaç xaqanına elini, qanununu almış». *Çik bodunka tutuk birtim* (MÇ 26) «Çik xalqına tutuk verdim».

II. Yönlük halda işlənən yer zərfliyinin fellə idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük halda işlənən sözlər cümlənin yer zərfliyi vəzifəsini də ifadə edir. Yönlük hal şəkilçisi, əsasən, yer məfhumu bildiren sözlərə artırıldıqda və bu sözlər *kimə*, *nəyə* suallarına *yox*, *haraya* sualına cavab verdikdə cümlənin yer zərfliyi olur, cümlənin feli xəbəri tərəfindən idarə olunur; məsələn: *İlgərü kün toğsıka, birigerü kün ortusıñaru, kurıgaru kün batsıñıñu, yırıgaru tün ortusıñaru* -

anta içrəki bodun kop maña körür (KT c 2) «İrəli gündoğana, cənuba günortaya, qərbə günbatana, şimala gecəyarıya – bu qədər yerin içindəki xalq bütünlüklə mənə tabedir». ... *bəriyə Tabğaçka, yıraya yışka təgi alp ərin balbal kışdı* (O 2-3) «... cənuba Tabğaçqa, şimala meşəli dağlara təki igid döyüşçülərini balbal qoydu». *Öñrə Kitayda, bəriyə Tabğaçda, kurıya Kurdanda, yıraya Oğuzda iki-üç biñ sümüz, kəltəçimiz* (T 14) «Şərqi Kıtayda, cənuba Tabğaçda, qərbə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunuq, gələsiyik». *Tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı* (T 9) «Doqquz oğuz xalqının üzərində xaqan oturdu».

III. Yönlük halda işlənən zaman zərfliyinin fellə idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman, vaxt anlayışı bildiren sözlər yönlük hal şəkilçisi qəbul etdikdə cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir və cümlənin feli xəbəri tərəfindən idarə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk abidələrinin dilində yönlük hal şəkilçili yer zərfliklərinə nisbətən yönlük hal şəkilçili zaman zərflikləri daha məhsuldar işlənir; məsələn: *Təñri təg, təñridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtım* (KT c 1) «Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum». *Koş yulka yorıdım* (MÇ 9) «Qoyun ilində yürüş etdim». *Yazıñu oğuz tapa sülədim* (BK § 31-32) «Yazda oğuzlara qarşı qoşun çəkdim». *Bir otuz yaşıñu Çaçə səñjünkə süñüşdimiz* (KT § 32) «İyirmi bir yaşında Çaçə sənünlə döyüşdük». *Yeti yegirmi yaşına tañut tapa sülədim* (BK § 24) «On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim». *Ol yulka türgis tapa Altun yışığ aşa, Ertis ügüzig keçə yorıdım* (BK § 27) «Həmin ildə türgislərə qarşı Altun meşəli dağlarını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüş etdim». *Kül tigin koş yulka yeti yegirmikə uçdı, tokuzınc ay yiti otuzka yoğ ertürtimiz* (KT şm §) «Kül tigin qoyun ilində ayın on yeddində vəfat etdi, doqquzuncu ayın iyirmi yeddində dəfn etdirdik».

IV. Qoşmalı yönlük halın fellə idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellər yönlük halda duran və qoşma ilə işlənən sözləri də idarə edir. Qədim türk qəbilələrinin dilində yönlük halda olan sözlərlə, əsasən, *təgi*, *təg* «təki, kimi» və

tapa «tərəfə, qarşı» qoşmaları işlənir. Qoşma ilə işlənən yönlük halda duran sözlər qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlənin yer zərfliyi vəzifəsində çıxış edir; məsələn: *Bunça yirkə təgi yorıtdım* (KT c 4) «Bu qədər yerə təki qoşun yürütdüm». ...*Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT c 3-4) «... İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim». *Eçim kağan birlə ilgörü Yaşıl ügüz Şantur yazıka təgi sülədimiz, kurıgaru Təmir kapıgka təgi sülədimiz, Kögmən aşa kırkız yerifə təgi sülədimiz* (KT § 17) «Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə təki qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya təki qoşun çəkdik, Kögmən (dağlarını) aşaraq qırğız yerinə təki qoşun çəkdik». *Bodunıg igidiyin tiyin yırıgaru oğuz bodun tapa, ilgörü kıtay, tatabı bodun tapa, birigörü Tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim* (KT § 28). «Xalqı yüksəldim deyə şimala – oğuz xalqına qarşı, şərqə – kıtay və tatabı xalqlarına qarşı, cənuba – Tabğaç qarşı böyük qoşunla on iki (döfə) qoşun çəkdim». *Altı çub soğdak tapa sülədimiz* (KT § 31) «Altı tayfalı Soğdaya qarşı qoşun çəkdik». *Yazıfı oğuz tapa sülədim* (BK § 31-32) «Yazda oğuzlara qarşı qoşun çəkdim».

İstiqamət halının idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində istiqamət halında duran söz işin, hərəkətin istiqamətləndiyi, yönəldiyi məkanı, obyektini bildirir və *-ğaru, -görü*, mənsubiyyət şəkilçili sözlərə isə *-naru, -nəru* şəkilçilərini artırmaqla əmələ gəlir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-naru, -nəru* şəkilçisinin son saitinin düşdüyü variantın da (*-nar, -nər* şəklində) işləndiyinə təsadüf edilir. Bundan başqa, türkoloji ədəbiyyatda *-ra, -rə* və *-ru, -rü* şəkilçilərinin də istiqamət halı əmələ gətirdiyi göstərilir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də istiqamət halında işlənən söz təsirsiz fəll tərəfindən idarə olunur.

Qədim türk yazısı abidələri dilinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərdə istiqamət halında duran sözlərin cümlədə yalnız yer zərfliyi vəzifəsi ifadə etdiyi göstərilir. Lakin abidələrin dilində istiqamət halında duran söz cümlədə yer zərfliyi ilə yanaşı vasitəli tamamlıq və zaman zərfliyi vəzifələrində də işlənir.

I. *İstiqamət halında işlənən tamamlığın fəllə idarəsi.* Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işin, hərəkətin istiqamətləndiyi istiqamət halında işlənən söz yer, məkan anlayışı deyil, obyekt, predmet bildirirsə, həmin söz cümlənin yer zərfliyi deyil, vasitəli tamamlığı vəzifəsini yerinə yetirir. Belə söz cümlədə vasitəsiz tamamlıq mövcud olmadıqda təsirsiz, vasitəsiz tamamlıq mövcud olmadıqda təsirli fəllərlə idarə edilir; məsələn: *Añar körü biliñ* (KT c 11) «Ona baxaraq bilin». *Añar adınçığ bark yaraturtım* (KT c 12) «Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım». *Öñrə türk kağanıgaru süləlim, - timis, - anıru süləməsər, kaç nəñ ersər, ol bizni... ölürtəçi kük* (T 20-21) «Şərqə – türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş, - ona qarşı qoşun çəkməsək, - hər necə olsa, o bizi... əlbəttə, öldürəcək». *Tabğaçıgaru Kunı səñünig idmiş* (T 9) «Tabğaçı Künü sənünü göndərmiş». *Böğü kağan banıru ança ayıdemiş* (T 34) «Böğü xaqan mənə elə demiş».

II. *İstiqamət halında işlənən yer zərfliyinin fəllə idarəsi.* İstiqamət halında işlənən və yer, istiqamət anlayışı ifadə edən sözlər cümlənin yer zərfliyi olur. Adətən, belə sözlər təsirsiz fəllə tərəfindən idarə edilir.

1. *-ğaru, -görü* şəkilçisi ilə: *İlgörü kün toğsıka, birigörü kün ortusınaru, kurıgaru kün batsıkañı, yırıgaru tün ortusıñaru anta içrəki bodun kop mañı körür* (KT c 2) «Şərqə – gündoğana, cənuba – gün ortasına, qərbə – günbatana, şimala – gecə ortasına – onun içindəki xalqlar bütünlüklə mənə tabedir». *İlgörü, kurıgaru süləp tirmiş* (KT § 12) «Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış». *Mağı kurğan kışlap, yazıfı oğuzıgaru sü taşıkdımız* (KT şm 8) «Mağı kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla çıxdıq».

2. *-naru, -nəru* şəkilçisi ilə: *...yerifnəru, subıñaru kontı* (BK § 40) «...yerinə, suyuna yerləşdi».

3. *-ru, -rü* şəkilçisi ilə: *...kirü Təmir kapıgka təgi kon-turmıs* (KT § 2) «...qərbə Dəmir qapıya təki yerləşdirmiş». *...öltəçi bodunıg tigrü igitim* (KT § 29) «...öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim». *...ebrü kəlürtim* (BK § 25) «...evə gətirdim».

Basmıl yağıdıp ebimrü bardı (MÇ 28) «Basmıllar yağı olub evimə doğru getdi».

4. *-ra, -rə* şəkilçisi ilə: *İçrə ben bulğayın, - timis* (MÇ 28) «Daxildə mən iğtişaş salım, - demiş». *Üzə kök tərri, asra yağız yir kalıntukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göylər, altıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Tarduş şad ara badı* (T 41) «Tarduş şadı aranı bağladı».

III. İstiqamət halında işlənən zaman zərfliyinin felle idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində istiqamət halında duran zaman zərfliyi həmin halda duran yer zərfliyinə nisbətən xeyli az işlənir. Zaman anlayışı bildiren söz istiqamət halı şəkilçisi qəbul edir, təsirsiz fellərlə idarə edilir və cümlənin zaman zərfliyi vəzifəsini icra edir. Qeyd etmək lazımdır ki, istiqamət halında olan zaman zərfliyini əmələ gətirən morfoloji vasitələr (şəkilçilər) də yer zərfliyindəkinə nisbətən məhduddur; zaman zərfliyini əmələ gətirmək üçün təkçə *-ğaru, -görü* şəkilçisinin variantı olan *-narı, -nərü* şəkilçisindən istifadə edilir; məsələn: *İlgərü kün toğsıka, birigörü kün ortusınarı, kurıgarı kün batsıqırta, yırıgarı tün ortusınarı – anta içrəki bodun kop marıa körür* (KT c 2) «İrəli – gündoğana, cənuba – günortaya, qərbə – günbatana, şimala – gecəyarıya – bu qədər yerin içindəki xalqlar bütünlüklə mənə tabedir».

Yerlik-çıxışlıq halın idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-da/-ta, -də/-tə* şəkilçisi ilə formalaşan hal müasir türk dillərindəki yerlik və çıxışlıq halların mənasını ifadə edir. Bundan başqa, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-dan/-tan, -dən/-tən* (qapalı saitlərlə işlənən variantı da mövcuddur – qədim uygur yazısı abidələrinin dilində işlənir) şəkilçisi ilə formalaşan çıxışlıq halın da işlənməsinə rast gəlmək olur. Görünür, qədim türk yazısı abidələrinin qələmə alındığı dövrdə çıxışlıq halın öz məxsusi şəkilçisi ilə formalaşması prosesi gedirmiş. Yerlik-çıxışlıq hal yerlik hal şəkilçisi ilə formalaşsa da, həm yerlik, həm də çıxışlıq halın mənası ifadə etdiyi üçün türkoloji ədəbiyyatda çox vaxt yerlik-çıxışlıq hal adlandırılır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çıxışlıq halda duran söz cümlədə iki vəzifə yerinə yetirir: obyekt bildirdikdə cümlənin vasitəli tamamlığı, zaman, məkan və s. bildirdikdə isə cümlənin zaman, yer və s. uyğun zərfliyi olur və hər iki halda felle idarə edilir.

I. Yerlik-çıxışlıq halda işlənən vasitəli tamamlığın felle idarəsi. Yerlik-çıxışlıq halda duran söz qədim türk yazısı abidələrinin dilində vasitəsiz tamamlıq işlənməyən cümlələrdə təsirsiz, fəsitəsiz tamamlıq işlənən cümlələrdə təsirli fellərlə idarə edilir. Bu hal müasir türk dillərindəki iki halm vəzifəsini yerinə yetirdiyi üçün qədim türk yazısı abidələrinin dilində onun mənə çalarları da genişdir.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çıxışlıq halda duran söz müasir türk dillərindəki yerlik halm vəzifəsini yerinə yetirir. Bu zaman həmin söz obyekt – cümlənin üzərində iş görülmə vasitəli tamamlığı olur; məsələn: *Yarakanta, yalmasına yüz artuk okun urtı* (KT § 33) «Yarağına, zirehinə yüzdən artıq ox dəymişdi». ... *kaşım İltəris kağanıq, ögim İlbilgə xatunıq tərri töpəsintə tutıp yögörü kötürmüş erinç* (KT § 11) «... atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı töpəsində tutub yuxarı götürmüş».

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çıxışlıq halda duran söz müasir türk dillərindəki çıxışlıq halm vəzifəsini yerinə yetirir və iş, hərəkətin uzaqlaşdığı obyekt – vasitəli tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Qədim türk qəbilələrinin dilində yerlik-çıxışlıq hal bu vəzifədə daha çox işlənir; məsələn: *...lülü yulka yitinç ay küçlig alp kağanımda adıvalı bardırtız* (O 12) «... əjdaha ili yeddinci ay güclü alp xaqanımdan ayrılaraq getdiniz». *Bu Tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yeti ərən yağı bolmuş* (O 5) «Bu Tabğaçdan şimala bəy oğuzlar arasında yeddi ərən yağı olmuş». *Mən ... Tabğaç kağanı bədizçi kəlürtim* (KT c 11) «Mən ... Tabğaç xaqanımdan naxışçı getirdim». *Közde yaş kəlsər, eti də köñültə sıgıt kəlsər, yanturu sakıktım, kañdı sakıktım* (KT şm 11) «Gözden yaş gəlsə, köndüldən güclü fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm». *Türk bodun*

kanın bolmayın Tabğaçda adırılı (T 2) «Xanı olmayan türk xalqı Tabğaçdan ayrıldı» və s.

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində obyekt bildirib yerlik-çixışlıq halda duran söz müqayisə edilən, qarşılaşdırılan predmet mənası ifadə edir və cümlənin vasitəli tamamlığı vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Bizintə eki uçı sıfjarça artuk erti* (T 40) «İki qanadı bizdən yarıbayarı artıq idi».

II. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çixışlıq hal şəkilçisi yer və zaman məfhumu ifadə edən sözlərə artırıldıqda obyekt-vasitəli tamamlıq anlayışı deyil, zaman, məkan, səbəb, vasitə, tərz və s. mənalar ifadə edən zərf əmələ gətirir. Cümlədə zərflik vəzifəsini yerinə yetirən bu sözlər təsirsiz fellərlə idarə edilir.

1. Yerlik-çixışlıq hal hərəkətin baş verdiyi yeri bildiren məfhum əmələ gətirir. Belə sözlər cümlədə yer zərfliyi olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çixışlıq halda duran söz cümlədə ən çox bu vəzifədə işlənir; məsələn: *Türgiş kağan süst Bolçuda otça, borça kəlti* (KT § 37) «Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi». *Kara költə sürüşdümüz* (KT şm 2) «Qara göldə döyüşdük». *Sü təgisintə yetinç ərig kılıcladı* (KT şm 5) «Qoşun toqquşmasında yeddinci döyüşünü qılıncladı». *İda, taşda kalmış kobranıp yeti yüz ər boltı* (T 4) «Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz döyüşçü oldu». *Altun yışda olurtumuz* (T 32) «Altun meşəli dağlarında oturduq» və s.

2. Yerlik-çixışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş söz cümlənin yer zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir və işin, hərəkətin başlanğıc nöqtəsini, çixış nöqtəsini, yerini bildirir. Bu zaman yerlik-çixışlıq hal müasir türk dillərindəki çixışlıq hal mövqeyində çixış edir; məsələn: *Uyğur yirintə Yağlakar kan ata kəltim* (Süci) «Uyğur yerindən (mən) Yağlakar xan ata gəldim». *Tabğaç kağanta İsyi Likən kəlti* (KT şm 12) «Tabğaç xaqanından İsyi Likən gəldi». *Tüpüt kağanta Bölön kəlti* (KT şm 12) «Tibet xaqanından Bölön gəldi». *Kırkıza yantımız* (T 29) «Qırğızdan qayıtdıq». *Türkis kağanta körüg kəlti* (T 29) «Türgiş xaqanından casus gəldi».

3. Yerlik-çixışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş söz cümlənin zaman zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Süfjüg batımı kariğ sökipən Kögmən yışığ toğa yorıp karkız bodunıg uda basdıımız* (KT § 35) «Süngü batımı (qədər) qarı dağıdıb Kögmən meşəli dağlarını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdıq». *Kaşım kağan uçdukda inim Kül tigin yiti yaşda kaldı* (KT § 30) «Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı». *Ol at anta tüsti* (KT şm 4) «O at o vaxt öldü». *Ol küntə təgdi türk bodun Təmir kapıgka* (T 46) «Həmin gün türk xalqı çatdı Dəmir qapıya».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çixışlıq halda duran söz *kisrə* «sonra» qoşması qəbul edib zaman zərfliyi vəzifəsində çixış edir; bu vaxt yerlik-çixışlıq hal müasir türk dillərindəki çixışlıq hal məqamında işlənir; məsələn: *Anta kisrə inisi eşisin tək kalınmaduk erinç... yablak kağan olurmuş erinç* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından ... pis xaqan (taxta) oturmuş». *Yağpu kontukda kisrə ayığ bilig anta öyür ermiş* (KT c 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri orada öyrədirmiş». *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, içginmiş, keçmiş* (O 1) «O xan yox olduqdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçmış» və s.

4. Yerlik-çixışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş söz cümlənin səbəb zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Yana tefri kutıça üçinç yilta kop əsən tügəl körüşmüş* (IB 21-22) «Yenə tanrı nəzərində üçüncü ildə hər şey salamat bütöv görüşmüş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çixışlıq halda duran söz *ötrü* «ötrü» qoşması ilə işləndikdə cümlənin səbəb zərfliyi olur; məsələn: *Anta ötrü kağanıma otüntüm* (T 12) «Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim». *Anta ötrü oğuz kopın kəlti* (T 16) «Ona görə oğuzlar hamiləliklə gəldi». *Anta ötrü türgis, karlukıg tabarın alıp, ebin yolıp barmış, ebimə tüşmiş* (MÇ 29) «Ondan ötrü türgışin, karlukun malını alıb, evini dağıdıb getmiş, evimə qayıtmış».

5. Yerlik-çixışlıq halda olan söz hərəkətin tərzini, alətini bildirir; məsələn: *İngək kölikin Toğlada oğuz kəlti* (T 15) «İnek və yük heyvanları ilə Toğla çayı vasitəsilə oğuzlar kəldi».

Çıxışlıq halın idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrindən göytürk Orxon-Yenisey abidələrində çıxışlıq hal az işlənir; çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə formalaşmış cəmi bir neçə sözün abidələrin mətnlərində işlənməsinə təsadüf edilir. Görünür, göytürk yazısı abidələrinin qoyulduğu dövrdə bu hal hələ əmələgəlmə prosesi keçirmiş. Buna baxmayaraq, götürk abidələrinin dilində bu halın fellə idarə edilməsindən danışmaq üçün kifayət qədər fakt vardır. Qədim uyğur yazısı abidələrində isə çıxışlıq hal nisbətən çox işlənir, lakin yenə də bu halın tam formalaşdığından danışmaq olmaz.

Qədim türk yazısı abidələrindən göytürk abidələrində çıxışlıq hal *-dan/-tan, -dən/-tən, qədim uyğur abidələrində -dın/-tın, -din/-tin* şəkilçisi ilə əmələ gəlir və əsasən iş, hərəkətin başlanğıc nöqtəsini, nadir hallarda isə obyekt bildirən anlayış ifadə edir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq halın obyekt bildirdiyi məqamın işlənməsinə təsadüf edilməmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq halda duran söz cümlədə iş, hərəkətin başlandığı, çıxdığı məkanı bildirən yer zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir və zəif də olsa, fel tərəfindən idarə olunur; məsələn: *Yaralıq kantan kəlip yayə eltdi, süñüglig kantan kəlipən sürə eltdi?* (KT § 23) «Yaraqlılar haradan gəlib (səni) yaydı, süngülülər haradan gəlib (səni) sürüb apardı?» *Ança olurur erikli oğuzdantan körüg kəlti* (T 8) «Eləcə oturur ikən oğuzlardan casus gəldi». *Tabğaç, bəridənyən təg, Kıtay, öñdənyən təg, ben yıradantayan təgəyim* (T 11) «Tabğaç, cənub tərəfdən hücum et, Kıtay, şərq tərəfdən hücum et, mən şimal tərəfdən hücum edim». *Öñdən kağanğaru sü yoralım* (T 29) «Şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək». ... *Yılun kol birdin sıñar Şıp başıña təgi çərig itdim* (MÇ 15) «... Yılun çayının cənubundan Şıp başına təki qoşun çəkdim». *Taşdıntan ... kabısayın* (MÇ 23) «Bayırdan ... toplaşaq». *Taşdıntan üç karluk, üç iduk tatar ... türgis ...* (MÇ 28) «Bayırdan üç karluk, üç müqəddəs tatar ... türgiş...»

Alət-birgəlik halın idarəsi. Alət-birgəlik halı türk dillərində qrammatik hallardan sayılır. Bu hal qədim türk yazısı

abidələrinin dilində *-n, -m, -in* şəkilçimi ilə əmələ gəlir və kiçik mənə çalarlarını ənzərə almasaq, iş, hərəkətin icra edildiyi alət və iş, hərəkətin birgə, birlikdə icra edildiyi anlayışlarını bildirir. Müasir türk dillərində alət halının şəkilçisinin vəzifəsini *birlən/ilə* qoşması yerinə yetirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halında duran söz həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə idarə edilir və cümlədə həm vasitəli tamamlıq, həm də müxtəlif zərflilik vəzifələri yerinə yetirir.

I. Alət-birgəlik halında duran vasitəli tamamlığın fellə idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halı iki qrammatik mənə – bir tərəfdən, iş və hərəkətin icra edildiyi alət, digər tərəfdən, iş və hərəkətin birlikdə icra edildiyi mənalarını ifadə edir, hər iki halda bu hal cümlənin vasitəli tamamlığı olur və həm təsirli, həm də təsirsiz fellər tərəfindən idarə edilir.

1. Alət-birgəlik halda duran söz hərəkətin alətini bildirir; məsələn: *On tutuk yorçün yaralıq əlgin tutdı* (KT § 32) «On tutukun yorçunu yaraqlı əli ilə tutdu». *Bir ərig okun urtı* (KT § 36) «Bir döyüşçünü oxla vurdu». *Üzə tətəri, asra yer yarlıkaduk üçün ... közün körmədik, kulkakin esidmədik bodumunun ...* (BK şm 10-11) «Üstdə tanrı, altıda yer buyurduğu üçün ... gözü ilə görməyən, qulağı ilə eşitməyən xalqımı ...» *Süçig sabın, yumşak ağın arıp irak bodunıq ança yaritur ermis* (KT c 5) «Şirin sözü, yumşak hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqları eləcə yaxınlaşdırır imiş». ... *süñügin açdımız* (T 28) «... süngü ilə açdıq» və s.

2. Alət-birgəlik halda duran söz hərəkətin birlikdə icra edildiyini bildirir; məsələn: *Kaşım kağan yeti yegirmi ərin taşıkmiş* (KT § 11) «Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış». *Uluğ İrkin azkıya ərin təzip bardı* (KT § 34) «Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi». *Kağanımın sülətdimiz* (T 53) «Xaqanımla birgə qoşun çəkirdik». *İngək kölugin Toğlada oğuz kəlti* (T 15) «İnek və yük heyvanları ilə birlikdə Toğla çayında oğuzlar gəldi» və s.

II. Alət-birgəlik halında duran zərfliyin fellə idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halın

şəkilçisi zaman və yer anlayışı ifadə edən sözlərə artırıldıqda uyğun surətdə cümlənin zaman və yer zərfliləri vəzifəsində işlənən sözlər əmələ gətirir. Bundan başqa, bir sıra hallarda alət-birgəlik halın şəkilçisi ilə işlənən bəzi sözlər cümlənin tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

1. Alət-birgəlik halda duran söz zaman zərfliyi olur; məsələn: *Yalabaçı, edgü sabı, ötükü kəlməz tiyin yayın sülədim* (BK § 39) «Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim». *Otuz artuka səkkiz yaşında qışın kıtaıy tapa sülədim... otuz artuka tokuz yaşına yazın tatabı tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz səkkiz yaşında qışda kıtaylara qarşı qoşun çəkdim ... otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim». *Ançıp ol yıl küzün ilgəri yorıdım* (MÇ 20) «Ondan sonra həmin ilin payızında şərqə yürüş etdim».

2. Alət-birgəlik halda duran söz yer zərfliyi olur; məsələn: *Bu yolın yorisar, yaramaçı, - tidim* (T 23) «Bu yolla yürüş etsək, yaramaz, - dedim». *Anın barmıs* (T 24) «Anı çayı ilə getmiş».

3. Alət-birgəlik halda işlənən söz iş və hərəkətin icra tərzini bildirir və cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Altun yısığ yolsızın asdım, Ertis ügüzig keçigsizin keçdimiz* (T 35) «Altun meşəli dağlarını yolsuz aşdım, İrtiş çayını keçidsiz keçdik».

4. Alət-birgəlik halda duran söz cümlənin səbəb zərfliyi olur; məsələn: *Bəgləri, bodunu tuzsuz üçün, tabğaç təbligün kürlig üçün, armaqçısın üçün, inili-eçili kiŋ sürtükün üçün, bəgli-boduqlıq yoŋşurtukan üçün türk bodun illədük ilin içğanu idmis* (KT § 6) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları salıhdırdığı üçün, bəyləri, xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış».

Qeyri-predikativ feli birləşmələrdə idarə əlaqəsi. Qeyri-predikativ söz birləşmələrində idarə əlaqəsindən danışdıqda türk dillərində feli sifət, feli bağlama və məsdərin tərkib daxilində onlardan əvvəl gələn adları idarə etməsi nəzərdə tutulur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məsdərin yox

dərəcəsində olduğunu nəzərə alsaq, onda abidələrin dilində feli bağlama və feli sifətin adları idarə etməsindən danışmaq olar. İstər feli sifət, istərsə feli bağlama fel olduğu və hər ikisi tərkib (feli sifət və feli bağlama tərkibləri) əmələ gətirdiyi üçün, habelə onların feli tərkibə daxil olan sözləri özünə tabe edib idarə etdikləri üçün predikativ söz birləşmələri və qeyri-predikativ söz birləşmələrində feli idarə arasında heç bir fərq yoxdur. Fərq yalnız birincilərin şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri qəbul edib predikat kimi formalaşmasında, ikincilərin isə bu kateqoriyaları qəbul etməməsi, felin təsriflənməyən formasında olmasındadır. Felin təsriflənən formaları kimi, təsriflənməyən formaları da müstəqim obyekt - vasitəsiz tamamlıq tələb edib-ətməməsinə görə təsirli və təsirsiz deyə iki qrupa ayrılır: felin təsirli təsriflənməyən formaları müstəqim obyektə idarə edir, felin təsirsiz təsriflənməyən formaları qeyri-müstəqim obyektə idarə edir.

Təsirli təsriflənməyən formalar:

bunu körü (KT c 12) «*bunu görərək*»
Kem keçə (BK § 26) «*Kem çayını keçərək*»
karıŋ sökipən (BK § 27) «*qarı dağıdıb*»
keyik yiyü (T 8) «*keyik yeyərək*»
sabıŋ esidip (T 12) «*nitqi eşidib*»
ilig tutıp (KT § 3) «*el tutub*»
türk atın ıtı (KT § 7) «*türk adını itirərək*»
tabğaç atın tutıpan (KT § 7) «*tabğaç adını tutub*»
teŋri təŋ teŋri yaratmış (BK § 1) «*tanrı tək tanrı yaratmış*» və s.

Təsirsiz təsriflənməyən formalar:

yağru kontukda (KT c 5) «*yaxın yerləşdikdə*»
kağanıma öüinip (T 18) «*xaqanıma müraciət edib*»
anta kalmışı (KT c 9) «*orada qalmış*»
kantan kəlip (KT § 23) «*haradan gəlib*»
eki şad birlə ölü, yitü (KT § 27) «*iki şadla əldən düşərək*»
kaŋım kağan uçdukdə (KT § 30) «*atam xaqan uçduqda*»
anta yana kirip (KT § 38) «*onda yenə girib*»
anta ödkə öginip (KT § 40) «*o vaxt təəssüflənib*»

*az ərin irtürü (KT § 40) «az döyüşçü ilə ayırır»
bödkə özüm olurup (BK § 2) «taxta özüm oturub»*

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də təsirli təsriflənməyən fellər qeyri-müstəqim obyektə də idarə edir:

bödkə körigmə (KT c 11) «taxta baxan»

aŋar körü (KT c 11) «ona baxaraq»

ağısıŋa arturup (KT c 6) «hədiyyəsinə aldanıb»

at üzə bintürə (T 25) «atlara mindirərək»

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də təsriflənməyən təsirli fellər müstəqim obyektə idarə etdikdən sonra qeyri-müstəqim obyektə də idarə edir; bu zaman müstəqim obyekt bilavasitə felin yanında durur, qeyri-müstəqim obyektə bildirən söz isə bir qədər aralı yerləşir; məsələn: *Ol yulka türgis tapa Altun yışığ aşa* (BK § 27) «həmin ili türkişlərə qarşı Altun meşəli dağlarını aşaraq», *Önük yoğaru sü yorup* (BK cş) «Önük yuxarı qoşun yürüdü».

ADLARLA İDARƏ ƏLAQƏSİ

Adlarla idarə dedikdə fel olmayan bütün nitq hissələri ilə idarə nəzərdə tutulur. Müasir türk dillərində isim, sifət, say, əvəzlilik, qismən də zərf idarə əlaqəsində tabeedicilərin üzvlüyü kimi çıxış edir. Müasir türk dillərində, fellərlə idarə əlaqəsində olduğu kimi, 1) predikativ söz birləşmələrində, 2) qeyri-predikativ söz birləşmələrində adlarla idarə əlaqəsindən danışılır, lakin göstərilir ki, türk dillərində predikativ söz birləşmələrində adlarla idarə çox zəif inkişaf etmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində predikativ söz birləşmələrində adlarla idarə əlaqəsinə, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Qeyri-predikativ söz birləşmələrində idarə əlaqəsindən bəhs edən tədqiqatçılar göstərirlər ki, türk dillərində adlar və qismən, zərflər ismin yiyəlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edir; yiyəlik halı idarə etməkdə bu nitq hissələri daha fəaldır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində də oxşar mənşə-rəyə rast gəlinir. İsmi söz birləşmələrində, xüsusən ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində ikinci komponent müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən ismi idarə edir: *tabğaç bodun sabı* (KT c 5) «tabğaç xalqının sözü», *türk törüsü* (KT § 13) «türk qanunu», *kisi oğlu* (KT § 1) «insan oğlu», *kağan kutı* (BK § 35) «xaqan bəxti», *Kögmən yolu* (T 23) «Kögmən yolu», *el ebi* (MÇ 34) «el evi», *adıŋıŋ karnı* (IB 10) «ayının qarnı», *çorıŋ oğlu* (KÇ 26) «çorun oğlu», *toŋuzun azığı* (IB 10) «donuzun köpek dişi», *bilgə kağanıŋ bodunu* (O 11) «müdrük xaqanın xalqı», *Kül tigiŋiŋ altunu* (KT cç) «Kül tiginin qızı» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən idarə edilən yiyəlik hal *-ıŋ, -iŋ* şəkilçisi ilə deyil, *-ığ, -ig* şəkilçisi ilə düzəlir; məsələn: *bodunıŋ atı* (KT § 35) «xalqın adı», *karluŋıŋ tabarı* (MÇ 29) «karlukun malı», *karluŋıŋ ebi* (MÇ 29) «karlukun evi», *adğırıŋıŋ udlıŋı* (KT § 36) «aygırın budu».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adların yönlük, istiqamət və yerlik-çixışlıq hallarda duran sözləri idarə etməsi hallarına da təsadüf edilir. Düzdür, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də bu hallarda duran sözlərin adlarla idarəsi zəif inkişaf etmişdir.

Yönlük hal: Üzə teŋri kan lüi yulka yetinç ay küçlik alp kanağında adıralu bardıŋız (O 12) «Üstdə tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü alp xaqanımdan ayrılaraq getdiniz». *Üzə kök teŋri, asra yağız yir kılınukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göy, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». ... *yabız yablak bodunka üzə olurtım* (KT § 26) «...qorxaq və zavallı xalqın üzərində oturdum».

İstiqamət halı: İçrə aşız, taŋrı tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtım (KT § 26) «Qarnı ac, üstü donuz, qorxaq və zavallı xalqın üzərində oturdum». ... *asra yağız yir kılınukda* ... (KT § 1) «... aşağıda qonur yer yarandıqda...» *Üzə teŋri asra yir yarlıkadukan üçün* ... (BK şm 10) «Üstdə tanrı, aşağıda yer buyurduğu üçün ...».

Yerlik-çıxışlıq hal: Bu tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yiti ərən yağı bolmuş (O 5) «Bu tabğaçdan şimala bəy oğuzlar arasında yeddi ərən yağı olmuş».

UZLAŞMA ƏLAQƏSİ

Tabe tərəf tabe edən tərəfin qrammatik əlamətlərini qəbul edərsə, bu, uzlaşma əlaqəsi adlanır. Uzlaşma əlaqəsi türk dillərində şəxsə və kəmiyyətə görə olur: tabe edən tərəf hansı şəxs və kəmiyyətdirsə, tabe tərəf də həmin şəxs və kəmiyyətin qrammatik əlamətlərini (şəkilçilərini) qəbul edir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk qəbilələrinin dillərində uzlaşma əlaqəsi həm predikativ əlaqəli birləşmələrin, həm də atributiv əlaqəli birləşmələrin komponentləri arasında olur.

Predikativ əlaqəli birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi özünü mübtədə ilə xəbər arasında göstərir və feli xəbərlərdə şəxs şəkilçiləri (sonluqları), ismi xəbərlərdə isə xəbərlilik şəkilçiləri ilə təzahür edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədə ilə xəbərin şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması müasir türk dillərində (məsələn, Azərbaycan dilində) olduğundan fərqlənir.

1. Cümlənin mübtədəsi birinci şəxs əvəzliyinin təkində işləndikdə xəbər də birinci şəxsin təkində olur. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərinin əksəriyyəti birinci şəxsin dilindən yazıldığı üçün birinci şəxsin təkində mübtədə və xəbərin uzlaşmasına kifayət qədər nümunə göstərmək olar; məsələn: *Mən ... tabğaç kağanta bədizçi kəliürtim* (KT c 11) «Mən ... tabğaç xaqanından naxışçı gətirdim». *Mən tokuz yigirmi yıl şad olurtım* (BK c 9) «Mən on doqquz il şad oldum». *Mən ər ərdəmin üçün yokladım* (Y 32) «Mən igid cəsurluğum üçün həlak oldum». *Esin mən Altun kaparka kirtim* (Y 29) «Mən -- Esin Altun Kapara girdim». *Mən oğluma, ... bodunımka bökmədim* (Y 29) «Mən oğlumdan, .. xalqımdan doymadım». *İlimdə ərdəm üçün mən yerlədim* (Y 28) «İgid olduğum üçün mən elimdə yerləşdim». *Ben öltüm* (Y 37) «Mən öldüm». *Ben ança tirmən* (T 37) «Mən belə deyirəm». *Ben yıradantayan təgəyin* (T 11) «Mən şimaldan hücum edim». *Ben*

Sələfə keçə udi yorıdım (MÇ 16) «Mən Sələneni keçərək arxalarında yürüdüm». *İcrə ben bulğayın* (MÇ 28) «Daxildə mən iğtişəş qaldırım» və s.

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci şəxs əvəzliyinin (sən şəklində) ismin adlıq halında işləndiyinə təsadüf edilmir. Təbii ki, ikinci şəxsin təkində abidələrin dilində mübtədə ilə xəbərin uzlaşmasından danışmaq olmaz. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli xəbərin ikinci şəxsin təkində işlənməsinə sıx-sıx təsadüf edilir.

3. Mübtədə üçüncü şəxsin təki şəxs əvəzliyi, işarə əvəzliyi (*ol* «o», *bu* «bu»), sual əvəzlilikləri, isim, söz birləşmələri ilə ifadə edildikdə xəbər üçüncü şəxsin təkində işlənir; məsələn: *Türk bodun, ilitin, törütin kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Türk xalqı, (sənin) elini, qanununu kim dağıda bilərdi?». *Öd tefri yasar* (KT § 10) «Taleyi tanrı yazar». *Kül tigin yadağın oplayu təgdi* (KT § 32) «Kül tigin piyada hücum etdi». *Türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tefri kağan olurtı* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturdu». *Türgis kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti* (KT § 37) «Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi». *Kara türgis bodun kop içikdi* (KT § 38) «Qara türgis xalqı tamamilə tabe oldu». *Kağın kağan uçdukda inim Kül tigin yiti yaşda kaltı* (KT § 30) «Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşında qaldı» və s.

4. Cümlənin mübtədəsi şəxs əvəzliyinin birinci şəxs cəmində olduqda xəbər də birinci şəxsin cəmində olur; məsələn: *Kağan at bunta biz birtimiz* (KT § 20) «Xaqan adını bu vaxt biz verdik». *Biz yəmə sülədimiz* (T 44) «Biz yenə qoşun çəkdik». *...bu üçəgü kabısar, kollaçı biz öz için, tasın tütmis təg biz* (T 12-13) «... bu üçlük birləşsə, biz öz içini, bayırını tutmuş təki qalasıyıq».

5. Cümlənin mübtədəsi şəxs əvəzliyinin ikinci şəxsinin cəmində olduqda xəbər də ikinci şəxsin cəmində olur; məsələn: *Siz taşığın, çikig taşığırın* (MÇ 22) «Siz qiyam qaldırın, çikləri

qiyama qaldırın». ...*yıta, siz adırıldıñız* (Y 26) «... əfsus, siz ayırdımız».

6. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədə üçüncü şəxsin cəmində olduqda xəbər üçüncü şəxsin cəmində işlənməsinə təsadüf edilmir; məsələn: Ol sabıǵ esidip on ok bəgləri, bodunı kop kəlti (T 42-43) «O sözü eşidib on ox bəyləri xalqı bütünlüklə gəldi».

7. Öz qayıdış şəxs əvəzliyi hər üç şəxsdə (*özüm, özün, özü/özi*) cümlənin mübtədası vəzifəsini icra etdikdə xəbər uyğun olaraq hər üç şəxsdə mübtədə ilə uzlaşır; məsələn: *Kağın kağan uçduqda özüm səkiz yaşda kaltım* (KT § 16) «Atam xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşında qaldım». ... *bu bəglərigdə, yerində, subıñda adırılmasar, türk bodun, özün edǵu körtəçi sən, ebiñə kirtəçi sən, burısız boltaçı sən* (BK şm 13-14) «... bu bəylərindən, yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan». *Yaǵıka yalñus oplayı təǵip opulu kirip özi kışǵu kərgək boltı* (KÇ 23) «Yaǵıya yalqız sürətlə hücüm edib, arasına girib özü qısa (qəfil) həlak oldu».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sıra hallarda şəxs və qayıdış şəxs əvəzlilikləri yan-yanı işlənir, bir-biri ilə uzlaşır. Bu zaman cümlənin feli xəbəri şəxs və qayıdış şəxs əvəzliliklərinin qoşalaşmış forması ilə ifadə edilən mübtədə ilə uzlaşır; məsələn: *Ben özüm uzun yəlməǵ ıtım* (T 52) «Mən özüm uzun süvari dəstələri göndərdim». *Mən özüm kağan olurtukıma* (KT § 27) «... Mən özüm xaqan oturduğum üçün...»

Qoşalaşmış əvəzliliklərlə yanaşı isim də işlənərkən, ismin də mübtədə olmasına baxmayaraq, xəbər onunla yox, şəxs və qayıdış-şəxs əvəzliyindən ibarət qoşalaşmış mübtədə ilə uzlaşır; məsələn: *Bilǵə Toñukuk ben özüm Tabǵaç ilifñ kalıntım* (T 1) «Müdrük Tonyukuk mən özüm Tabǵaç elində tərbiyə aldım». *Kəltürtim ök türk bodunıǵ Ötükən yerke ben özüm Bilǵə Toñukuk* (T 17) «Müdrük Tonyukuk mən özüm türk xalqını Ötükən yerinə gətirdim».

8. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ir/er naqis feli də istər felin şəkil və zamanları, istərsə adlara qoşulub xəbər kimi

işləndikdə şəxs və kəmiyyətə görə mübtədə ilə uzlaşır; məsələn: *Anta ayǵuçı yəmə ben ök ertim* (T 49-50) «Onda məsləhətçi də, əlbəttə, mən idim». *Biz şəǵ ertimiz* (T 8) «Biz sayıq idik». *Ben beş kark ər yaş ertim* (Y 25) «Mən otuz beş il igid ömrü yaşadım». *Bars bəǵ erti* (KT § 20) «Bars bəy idi». *Biz az ertimiz, yabız ertimiz* (BK § 32) «Biz az idik, pis təchiz edilmişdik». *Biz eki bañ ertimiz* (T 16) «Biz iki min idik».

9. Təbə edən tərəf – mübtədə bir neçə sözdən ibarət olarsa və mübtədalar ikinci, üçüncü şəxs əvəzlilikləri və ya isimlərlə ifadə edilərsə, onlarla yanaşı birinci şəxs tək, yaxud cəm əvəzliyi də mübtədə olarsa, onda xəbər birinci şəxsin cəmində işlənir; məsələn: *Siz taşıkın, çikig taşıǵırın, - timis. Mən taşıkayın, - timis, - kör bod kalıda kabışalım, - timis* (MÇ 22-23) «Siz üsyan edin, çikləri üsyana qaldırın, - demiş. Mən qiyam edim, - demiş, - gör sərbəst qal, meşədə toplaşaq, - demiş».

10. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismi xəbərli cümlələr az işlənir. Lakin bizə qədər gəlib çatan nümunələrə əsasən iddia etmək olar ki, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk qəbilələrinin dilində də mübtədə və ismi xəbər şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır; məsələn: *Ər atım – Yaş Ak Baş ben* (Y 24) «Ər adım – Yaş Ağ Başam». *Atıñız – Urı bəǵ siz* (Y 26) «Adımız – Urı bəysiniz». *Bu, atımız – Umay bəǵ biz* (Y 28) «Bu adımız – biz Umay bəyik». *Sizin ər at Urı* (Y 26) «Sizin ər adınız Urıdır».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki məqamda mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi pozulur:

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin xəbər şəkilinin nəqli keçmiş zamanı zaman şəkilçisindən başqa heç bir şəkilçi, o cümlədən şəxs şəkilçiləri də qəbul etmir. Buna görə də mübtədənin istər şəxs əvəzlilikləri, istərsə isim və ya substantivləşmiş başqa nitq hissələri, istərsə də söz birləşmələri ilə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq cümlənin nəqli keçmiş zamanla ifadə edilən xəbəri zaman şəkilçisindən sonra dəyişmir və mübtədə ilə uzlaşmır; məsələn: *Eçümüz-apamız Bumin kağan tört bulunıǵ kasmıs, yıǵmıs, yaymıs, basmıs. Ol kan yok boltukda*

kisrə el yetmiş, içdınmış, kaçışmış (O 1) «Əcdadımız Bumin xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış. O xan yox olduqdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış». *Boltukda tokuz oğuz bəg yağı ermiş, böyük ermiş* (O 6) «Olduqda doqquz oğuz bəyi yağı imiş, böyük imiş». ... *sançdım. Anta ötrü türgis, karlukığ tabarın alıp, ebin yolıp barmıs, ebinə tüsmis* (MÇ 29) «...sançdım. Ona görə türgiş və karlukların malını alıb, evini dağıdıb getmiş, cvimə qayıtmışam».

2. Qədim türk abidələrinin dilində felin şərt şəkli ilə ifadə edilən xəbər mübtədə ilə uzlaşmır, çünki qədim türk qəbilələrinin dilində fel şərt şəklinin şəkilsindən sonra heç bir şəkilçi, o cümlədən şəxs şəkilçisi qəbul etmir; məsələn: *İltəris kağan kazğanmasar, udu ben özüm kazğanmasar, il yemə, bodun yəmə yok ertəçi erti* (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa idi, ardınca mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da yox olası idi». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm Bilgə Toşukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, o olmasaydı, mən özüm Müdrük Tonyukuk qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib qalmayacaqdı». *Mən inilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltacı erti* (BK § 33) «Mən kiçikliyi bu cür söylə başlayaraq qazanmasaydım, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər şəklinin nəqli keçmiş zamanı və şərt şəkli cümlənin xəbəri olduğu məqamda mübtədə və xəbər arasında uzlaşma əlaqəsinin pozulması normalaşdırılmış hadisədir. Norma səciyyəsi daşıyan bu iki hadisədən başqa qədim türk yazısı abidələrinin dilində daha iki təsadüfdə mübtədə və xəbər arasında uzlaşma əlaqəsinin pozulduğu müşahidə edilir: *Biz iki sü botı* (T 18) «Biz iki qoşun olduq». *Ben Bilgə Toşukuk Altun yısığ asa kəltimiz, Ertis ügüzig keçə kəltimiz* (T 37-38) «Mən Müdrük Tonyukuk Altun meşəli dağlarını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik».

Birinci cümlədə mübtədə birinci şəxsin cəmində, xəbər üçüncü şəxsin təkində, ikinci cümlədə mübtədə birinci şəxsin təkində, xəbər isə birinci şəxsin cəmində işlənir.

X X X

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində atributiv birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi mənsubiyyət şəkilsiləri ilə yaranır. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsi mütləqdir: söz birləşməsinin komponentləri arasında həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşma olur; məsələn: *məniş bodunum* (BK § 29) «mənim xalqım», *beniş bodunum* (T 21) «mənim xalqım», *yağış başı* (MÇ 28) «yağının başı», *çorış oğlı* (KÇ 26) «çoron oğlu», *özünüş ininiz* (Y 26) «özünüzün kiçiyiniz».

Qəribə vəziyyətdir ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci və ikinci şəxsin cəmində və birinci şəxsin təkində mənsub əşyanı ifadə edən söz – üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci komponenti mənsubiyyət şəkilsiləri qəbul etmədən də işlənir; məsələn: *biziş sü atı* (KT § 39) «bizim qoşunumuzun atları», *siziş ər at* (Y 13, 26) «sizin ər adınız», *məniş ər* (MÇ 24) «mənim döyüşçüm». Bu xüsusiyyətə biz müasir Azərbaycan dilində təkcə birinci və ikinci şəxsin cəmində rast gəlirik: *bizim ev, sizin kənd*.

XI FƏSİL

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Türk xalqlarının qədim yazısı abidələrinin dili göstərir ki, hələ Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı VII-VIII yüzilliklərdə türk dilləri yetkin qrammatik quruluşa malik olmuşdur. Bu yetkinlik özünü türk qəbilə dillərinin morfoloqiyasında olduğu kimi, sintaksisində də göstərir. Qədim türk yazısı abidələrinin dili qeyri-predikativ söz birləşmələrinin sintaktik

çalarlarına görə müasir türk dillərindən nəinki geri qalmır, hətta onların bir çoxundan daha zəngindir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-predikativ söz birləşmələrinin yaranmasında sintaktik əlaqələrin hər üç növündən – yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələrindən istifadə edilir. Sintaktik xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələri sözlə cümlə arasında aralıq bir mövqə tutur: bir tərəfdən, söz birləşmələri nominasiya, adlandırma bildirdiyi üçün adlara (yəni sözlərə) yaxınlaşır, söz birləşmələri də əşyalar, əşyalarla əlamətlər, əşyalarla hərəkət arasında müxtəlif münasibətləri ifadə etdiyi üçün cümləyə bənzəyir. Lakin bunlara baxmayaraq, söz birləşmələri söz də deyildir, cümlə də deyildir. Söz birləşmələri ona görə söz deyildir ki, o, ən azı iki leksik mənalı sözdən ibarətdir və bu sözlər arasında yanaşma, idarə və uzlaşma sintaktik əlaqələrdən biri mövcuddur. Söz birləşmələri ona görə cümlə deyildir ki, cümlədə mövcud olan və cümlə üçün zəruri olan predikativlik, fikir bitkinliyi, intonasiya və modallıq söz birləşməsində yoxdur. Cümlədə sözlər dinamik, hərəkətli olur, söz birləşməsində sözlərin yeri sabitdir, söz birləşmələri sözlər arasındakı münasibətləri, bir növ, donmuş vəziyyətdə təsbit edir.

Sözlər kimi, qeyri-predikativ söz birləşmələri də cümləni təşkil etmək üçün materialdır: birinci növ ismi (təyini) söz birləşmələrini istisna etsək, qeyri-predikativ söz birləşmələrinin bütün növləri cümlənin vahid, tərkib hissələrinə bölünməyən bir üzvü kimi çıxış edir, cümlənin bir üzvü olur.

Dilçilikdə qeyri-predikativ söz birləşmələrini iki qrupa bölürlər: sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz birləşmələrinin bu hər iki növü işlənir. Sərbəst söz birləşmələri sintaktik (qrammatik) vahidlərdir. Onu əmələ gətirən sözlər öz leksik-semantik mənalılarında işlənir və məcazlaşmır. Sərbəst söz birləşmələrini hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək olur və bu proses istər bütövlükdə sərbəst söz birləşməsinin, istərsə onu təşkil edən sözlərin məna və qrammatik xüsusiyyətlərinə təsir göstərmir. Sərbəst söz birləşmələri leksik-semantik yox, leksik-qrammatik birləşmələrdir: *əlig yıl* (KT § 8) «əlli il», *öltəçi*

bodun (KT § 29) «öləsi xadq», *ak adğır* (KT § 36) «ağ aygır», *türk teğrisi* (KT § 10) «türk tanrısı», *türk atı* (KT § 7) «türk adı», *məniñ bodunum* (BK § 29) «mənim xalqım», *bodumıg atı* (KT § 25) «xalqın adı» və s.

Belə söz birləşmələrində komponentlərdən birini dəyişdikdə ümumi sintaktik mənaya xələl gəlmir; məsələn: *türk atı*, *tabğaç atı*, *karkız atı*, *yaxud məniñ bodunum*, *səniñ bodunum*, *biziñ bodunumuz* v s. Sərbəst söz birləşmələri sintaktik vahidlər olduğu üçün dilçilikdə sintaksis bəhsində öyrənilir. Sabit söz birləşmələrində sözlərin sərbəstliyinə yol verilmir. Belə birləşmələr tarixən yaranır və onlardakı sözlər daşlaşmış vəziyyətdə olur: bu birləşmələri hissələrə ayırmaq və sintaktik baxımdan qrammatik təhlilə cəlb etmək olmaz. Sabit söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlərin ya hamısı, ya da bir qismi öz leksik mənasından uzaqlaşır, məcazlaşır və leksik mənasını itirir, birləşmənin leksik-semantik ünsürünə çevrilir. Sabit söz birləşməsi bütövlükdə bir leksik-semantik məna ifadə edir: *süçig sab* (KT c 5) «şirin söz», *yımşak ağı* (KT c 5) «yumşaq hədiyyə», *kün toğsık* (KT c 2) «gündoğan», *gün batsık* (KT c 2) «günbatan», *arık ok* (KT c 8) «arıq ox», *kızıl kan* (T 52) «qızıl qan», *ot-sub kıl* (KT § 27) «cəzalandırmaq» və s. Sabit söz birləşmələrinə daxil olan komponentlərdən birini dəyişdikdə birləşmənin ümumi ruhu pozulur, o, bir sabit söz birləşməsi kimi dağılır. Sabit söz birləşmələri leksik birləşmələrdir. Buna görə də onlar dilçiliyin sintaksis bəhsində yox, leksika (leksikologiya) bəhsində öyrənilir. Son zamanlar, bu söz birləşmələrini öyrənmək üçün dilçiliyin yeni bir bəhsi – frazeologiya bəhsi fəpmaləşməkdədir.

Söz birləşmələri sözlərinin birinin digərinə tabeliliyi əlaqəsi ilə yaranır. Birləşmədəki tabe edən sözün hansı nitq hissəsinə mənsub olmasından asılı olaraq, dilçilik ədəbiyyatında sərbəst söz birləşmələrinin üç növü göstərilir: ismi söz birləşmələri, feli söz birləşmələri və zərf birləşmələri. Aparıcı, tabeedicisi üzvü adlarla ifadə edilən söz birləşmələri ismi, aparıcı, tabeedicisi üzvü fellərlə ifadə edilən söz birləşmələri feli, tabeedicisi üzvü zərflə ifadə edilən söz birləşmələri zərf

birleşmələri adlanır. Zərf birleşmələri müasir türk dillərində zəif inkişaf etmişdir; qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə belə birleşmələrə o qədər az rast gəlinir ki, onlardan ayrıca bəhs etməyə dəyməz. Çox vaxt türkoloji ədəbiyyatda zərf birleşmələrindən ismi birleşmələrin sonunda qısa şəkildə danışılır. Qalan iki (ismi və feli) söz birleşməsinə gəlincə, bunlar müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də geniş şəkildə inkişaf etmiş, rəngarəng mənə və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir.

İSMİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

İsmi söz birleşmələrində tabeəddi üzv isim, yaxud substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə edilir.

İsmi söz birleşmələrində sintatik əlaqələrin hər üç növü – yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqəsi fəaliyyət göstərir: birinci növ təyini söz birleşmələrində yanaşma, ikinci növ təyini söz birleşmələrində idarə, üçüncü növ təyini söz birleşmələrində həm idarə, həm də uzlaşma əlaqəsi vardır.

İsmi söz birleşmələri iki cür yaranır: 1) analitik yolla, 2) sintetik yolla. Analitik yolla düzələn ismi söz birleşmələrinin komponentləri heç bir şəkilçi qəbul etmədən yanaşma əlaqəsi vasitəsilə tabelilik əlaqəsinə girir. Burada söz sırası və intonasiya birləşdirici vasitə olur. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində analitik yolla düzələn ismi söz birleşmələrinə, məsələn, birinci növ təyini söz birleşmələrini misal göstərmək olar: *kök türk* (KT § 3) «göy türk», *eki şad* (KT § 27) «iki şad», *uluğ sü* (KT § 28) «böyük qoşun», *ol bodun* (KT § 38) «o xalq», *yalın bodun* (KT § 29) «yalın xalq», *yeti yaş* (KT § 30) «yeddi yaş», *sarığ altun* (BK şm 11) «sarı qızıl» və s.

Analitik yolla düzələn ismi söz birleşmələrinin komponentləri arasına bəzən qoşmalar da daxil ola bilər: *Umay təg ög* (KT § 31) «Umay tək ana».

Sintetik yolla düzələn ismi söz birleşmələrinin komponentlərindən biri (bir qismi), yaxud hamısı qrammatik şəkilçi

qəbul edir. İsmi söz birleşmələrinin böyük əksəriyyəti sintetik yolla əmələ gəlir. Sintetik yolla əmələ gələn söz birleşmələrinə ikinci və üçüncü növ təyini söz birleşmələrini nümunə göstərmək olar: *tabğaç kanı* (MÇ 42) «tabğaç xanı», *bodun boğazı* (T 8) «xalqın boğazı», *sü başı* (T 31) «qoşun başı», *tabğaç ili* (T 1) «tabğaç eli», *türk ili* (MÇ 4) «türk eli», *kan süsi* (MÇ 7) «xan qoşunu», *məniñ bodunum* (BK § 29) «mənim xalqım», *bodunıñ atı* (KT § 25) «xalqın adı» və s.

Birinci növ təyini söz birleşmələrini istisna etsək, ismi söz birleşmələri sintaktik təhlil zamanı tərkib hissələrinə bölünmür və birlikdə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur.

Dilçilik ədəbiyyatında ismi söz birleşmələrini iki böyük qrupa ayırırlar:

1. Təyini söz birleşmələri.
2. Təyini söz birleşmələrinə daxil olmayan digər ismi söz birleşmələri.

TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Komponentləri arasında atributiv (təyini) münasibət olan ismi söz birleşmələrinə təyini söz birleşmələri deyilir. Türkoloji ədəbiyyatda təyini söz birleşmələri müxtəlif ad altında araşdırılır. Lakin bu tip söz birleşmələrini adlandırmaq üçün ən münasib termin M.H.Hüseynzadənin təklif etdiyi təyini söz birleşmələri terminidir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyini söz birleşmələrinin bu növləri işlənir:

1. Birinci növ təyini söz birleşmələri.
2. İkinci növ təyini söz birleşmələri.
3. Üçüncü növ təyini söz birleşmələri.
4. Mürəkkəb təyini söz birleşmələri.
5. Təktərəfli təyini söz birleşmələri.

BİRİNCİ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Birinci növ təyini söz birləşmələri, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də iki sözün heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən bir-birinə yanaşması yolu ilə, başqa sözlə desək, yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir. İki sözün birləşib birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirməsi üçün bu şərtlər lazımdır: 1) iki söz arasında yanaşma tabelilik əlaqəsi olmalıdır; 2) birləşmə əmələ gətirən sözlər arasında məna əlaqəsi olmalıdır; 3) birləşməyə daxil olan sözlərdən birincisi ikincisini təyin etməlidir; 4) birləşməyə daxil olan sözlər birləşmə yaratmaq üçün heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etməməlidir; 5) birləşmə yaratdıqdan sonra birləşmənin birinci tərəfi yenə də heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etməməlidir, ikinci tərəfi isə cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq tələb edilən qrammatik şəkilçi qəbul edə bilər. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin komponentləri bir-birinin yanında işlənməlidir: komponentlərin arasında *bir* ədatı və bəzi qoşmalarda savayı heç bir söz daxil ola bilməz.

Türkoloji əbədiyyatda belə bir fikir söylənilir ki, birinci növ təyini söz birləşmələrini əmələ gətirən yanaşma əlaqəsi sintaktik əlaqələrdən ən sadəsi olduğu və heç bir qrammatik əlaqə tələb etmədiyi üçün ən qədim qrammatik əlaqədir. Bununla əlqədar olaraq demək olar ki, birinci növ təyini söz birləşməsi də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə nisbətən daha qədimdir. Bu fikri sübut etmək üçün qədim türk yazısı abidələrinin dilindən iki faktı göstərmək olar:

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ təyini söz birləşmələrinin işlənməsi birlikdə götürülmüş ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin işlənməsindən müqayisə edilməz dərəcədə qat-qat çoxdur.

2. Müasir türk dillərində ikinci, hətta üçüncü növ təyini söz birləşmələri kimi işlənən söz birləşmələri qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ təyini söz birləşmələri kimi işlənir. Görünür, yanaşma əlaqəsi, habelə birinci növ təyini söz birləşmələri türk dillərinin hələ ən erkən çağlarında, onlar hələ analitik inkişaf dövrü keçirərkən törəmişdir. Sonralar dilin

qrammatik quruluşu inkişaf etdikcə, dil analitik quruluşdan sintetik quruluşa keçdikcə əvvəlcə idarə əlaqəsi və ikinci növ təyini söz birləşmələri, sonra uzlaşma əlaqəsi və üçüncü növ təyini söz birləşmələri yaranmışdır.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi, adətən, isimlərlə, yaxud substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə edilir, birinci tərəfi isə isimlər də daxil olmaqla müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə edilə bilər. Bu xüsusiyyət birinci növ təyini söz birləşmələrinin məna çalarlarının xeyli genişlənməsinə səbəb olur. Bu məna çalarlarını daha müfəssəl göstərmək üçün birinci növ təyini söz birləşmələrini əvvəlcə tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə edilməsinə görə qruplaşdırmaq, sonra isə hər qrupun daxilində hansı məna çalarının təzahür etdiyini göstərmək lazımdır.

Tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə edilməsinə görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən birinci növ təyini söz birləşmələrini belə qruplaşdırmaq olar:

1. Hər iki tərəfi isimlə ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələri.

2. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələri.

3. Birinci tərəfi feli sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələri.

4. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələri.

5. Birinci tərəfi əvəzlilik, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələri.

6. Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi digər nitq hissələri ilə ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşmələri.

1. Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşmələri. Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, birinci növ təyini söz birləşmələrinin bu tipi qədim türk yazısı abidələrinin dilində müasir türk dillərindəkinə nisbətən daha genişdir. Müasir türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi formalaşmış hər iki tərəfi isimlə ifadə olunmuş təyini söz birləşmələrinin bir neçə strukturu və məna tipi qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ təyini söz birləşməsi kimi formalaşmışdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci, müasir türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi formalaşmış həmin birləşmələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci tərəfi etnik ad, ikinci tərəfi bodun «xalq» sözü ilə formalaşanlar: *türk bodun* (O 2) «türk xalqı», *tabğaç bodun* (O 9) «tabğaç xalqı», *tölis bodun* (KTş 13) «tölis xalqı», *tarduş bodun* (KTş 13) «tarduş xalqı», *karkız bodun* (KTş 20) «qırğız xalqı» və s.

2. Birinci tərəfi etnik ad, ikinci tərəfi rütbə, titul bildiren birinci növ təyini söz birləşmələri: *az tutuk* (KTş 38) «az tutuk», *az eltəbər* (KTş 3) «az eltəbər», *tabğaç bəglər* (KTş 7) «tabğaç bəyləri», *türk kağan* (T 18) «türk xaqan», *basmıl ıdıkut* (BKş 25) «basmıl ıdıkut», *tarduş şad* (T 41) «tarduş şad», *oğuz tamğaçı* (KTşm 13) «oğuz möhürdarı» və s.

3. Birinci tərəfi rütbə, titul bildiren, ikinci tərəfi ümumişlək sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri: *kağan at* (KT ş 20) «xaqan adı», *ər at* (KT ş 31) «igid adı», *bəg ər* (IB 7) «bəy igidliyi», *şad at* (O 6) «şad adı» və s.

4. Birinci tərəfi ümumişlək sözdən, ikinci tərəfi rütbə, titul bildiren sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri: *buyuruk bəylər* (KT c 1) «buyuruq bəyləri».

5. Birinci tərəfi etnik ad, ikinci tərəfi məkan məfhumu bildiren sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri: *türgiş el* (HT 3) «türgiş eli».

6. Birinci tərəfi xüsusi yer adı (toponim), ikinci tərəfi yer adının (toponimin) növünü bildiren sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri: *Yinçü üzgü* (KT c 3) «inci çayı», *Ötükən yış* (KT c 4) «Ötükən meşəli dağları», *Tün yazı* (KT c 6) «Tün düzü», *Ötükən yer* (KT c 8) «Ötükən yeri», *Böklü çöl* (KT ş 4) «Böklü çölü», *Kögmən sub* (KT ş 20) Kögmən suyu, *Toğu balıq* (BK ş 30) «Toğu şəhəri», *Kömür tağ* (MÇ 8) «Kömür dağı», *Kazluk köl* (MÇ 26) «Qazlıq gölü» və s.

7. Birinci tərəfi heyvan adı, ikinci tərəfi yıl «il» sözü ilə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələri: *koş yıl* (KT şm ş) «qoyun ili», *takağ yıl* (MÇ 10) «toyuq ili», *lüi yıl* (O 12) «əjdaha ili», *tabışğan yıl* (MÇ 20) «dovşan ili», *bars yıl* (MÇ 19) «bars ili», *lağzın yıl* (BK c 10) «donuz ili», *yılan yıl* (HT 7) «ilan ili», *biçin yıl* (KT şm ş) «meymun ili», *ıt yıl* (BK c 10) «it ili».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş birinci növ təyini söz birləşmələrinin bir hissəsi türk dillərinin inkişafı prosesində öz qrammatik formasını qoruyub saxlamış, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə çevrilməmişdir. Abidələrin dilində birinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlənmiş həmin dil vahidləri indi də müasir türk dillərində birinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlənir. Abidələrin dilində işlənmiş bu birinci növ təyini söz birləşmələrini belə qruplaşdırmaq olar:

1. Təyin (birinci tərəf) təyinlənənin (ikinci tərəfin) hazırlandığı maddənin adını, təyinlənən isə həmin maddədən hazırlanmış əşyanın adını bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə söz birləşmələrinin birinci tərəfi həm məcazi, həm də həqiqi mənada işləyə bilər. Bu tip təyini söz birləşmələri abidələrin dilində az işlənir; məsələn: *təmir kapıç* (KT c 4) «dəmir qapı», *altun keşiç* (Y 3) «qızıl kəmə», *altun örgin* (IB 1) «qızıl saray», *kümüş bodun* (Y 45) «gümüş xalq», *altun soñça* (Y 28) «qızıl ördək», *altun tuyuğ* (IB 7) «qızıl nal», *taş balbal* (Y 34) «daş balbal», *taş bark* (BK şm 15) «daş sərdabə» və s.

2. Təyin şəxs adını, təyinlənən isə həmin şəxsin ictimai vəziyyətini (rütbə, titul, vəzifə və s.) bildirir; məsələn: *Bumın kağan* (KT ş 1) «Bumın qaqan», *Kül tigin* (KT ş 26) «şahzadə Kül», *Bars bəç* (KT ş 20) «Bars bəy», *Küli çor* (KÇ 2) «Küli çor», *Kümü səñün* (T 9) «Kümü sənün», *Kuşu tutuk* (KT şm 1) «Kuşu tutuk», *Makraç tamğaçı* (KT şm 13) «möhürdar Makraç», *İşbara tarkan* (O 4) «İşbara tarxan» və s.

3. Təyin qohumluq münasibəti, təyinlənən vəzifə, titul, rütbə bildiren sözlə ifadə edilir; məsələn: *kañım kağan* (KT ş 14) «atam xaqan», *eçim kağan* (KT ş 17) «əmim qaqan», *kañım şad* (O 8) «atam şad».

4. Birinci tərəf ümumişlək sözlə, ikinci tərəf şəxs adı ilə ifadə edilir; məsələn: *bilgə Küli çor* (KÇ 8) «müdrük Küli çor», *bilgə Tonyukuk* (T 1) «müdrük Tonyukuk», *bilgə Taçam* (O 4) «müdrük Taçam» və s.

5. Birinci tərəf ictimai vəziyyət, rütbə, vəzifə, ikinci tərəf xüsusi ad bildirir; məsələn: *tudun Yamtar* (BK ş 40) «tudun

Yamtar», *çıkan Tonyukuk* (KÇ 1) «çıkan Tonyukuk», *bəg Kül İrkin* (BK c 14) «bəy Kül İrkin», *tudun Çikşi* (St.A) «tudun Çikşi» və s.

6. Birinci tərəf milliyyət, ikinci tərəf xüsusi isimlə ifadə edilir; məsələn: *töliş Bilgə* (Y 48) «töliş Bilgə», *oğuz Bilgə* (KT şm 13) «oğuz Bilgə», *tarduş İnançu* (KT şm 13) «tarduş İnançu» və s.

7. Birinci tərəf məkan mənsubiyyəti, ikinci tərəf şəxs adı bildirən sözlərlə ifadə edilir; məsələn: *Yer Bayırku Uluğ İrkin* (KT ş 34) «yer bayırkulu Ulu İrkin».

8. Hər iki tərəf xüsusi isimlərlə ifadə edilir və yer, məkan anlayışı bildirir; məsələn: *Əzkənəti Kadaz* (BK ş 31) «Əzgənti kadaz», *Usın Buntatu* (T 19) «Usın Buntatu», *Türgi Yarğun* (KT ş 34) «Türgi Yarğun», *Kənü Tarman* (KT ş 21) «Kənü Tarman» və s.

9. Birinci tərəf qohumluq münasibəti, ikinci tərəf şəxs adı bildirən sözlə ifadə edilir; məsələn: *inim Kül tigin* (KT ş 27) «kiçik qardaşım Kül tigin», *karım İltəris* (KT ş 11) «atam İltəris», *öğim İlbilgə* (KT ş 11) «anam İlbilgə», *öğim katun* (KT şm 9) «anam xatun» və s.

II. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə, bəzən də sifətlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələri. Adətən, türkoloji ədəbiyyatda türk dillərində birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim olan birinci növ təyini söz birləşmələrindən danışılır, nadir hallarda göstərilir ki, bu tip söz birləşmələrinin ikinci tərəfi substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə də ifadə edilə bilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bu tip söz birləşmələrində fərqli bir hadisə də – birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinin sifətlə ifadə edilməsi özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində hər iki tərəfi sifətlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi iştirak edən sifət substantivləşmir, sifətlik xüsusiyyətini saxlayır. Abidələrin dilində hər iki tərəfi sifətlə edilən birinci növ təyini söz birləşmələrini iki qrupa ayırmaq olar:

1. Birləşmənin ikinci tərəfini təşkil edən sifətin təyin etdiyi obyekt (isim) reduksiyaya uğrayıb düşür, sifət onun vəzifəsini də öz üzərinə götürür, substantivləşməsə də, isim rolunda çıxış edir; məsələn: *Azman ak* (KT şm 6) «Azman ağ», *az yağız* (KT şm 5) «az qonur», *ögsiz ak* (KT şm 9) «anasız ağ».

2. Hər iki tərəfi sifətlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tipində birləşmənin ikinci tərəfindən sonra heç bir söz düşmür və ikinci tərəf heç bir sözü təyin etmir. Bu tip birinci növ təyini söz birləşmələri türk dilləri üçün nadir hadisədir; qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə buna yalnız bir cümlə daxilində iki dəfə təsadüf edilir: *Sakantım: turuk bukalı, səmiz bukalı arkada bilsər, səmiz buka turuk buka tiyin bilməz ermis* (T 5-6) «Düşündüm: arıq buğalı, kök buğah arxadan bilsə, kök buğa arıq buğa deyə bilməz imiş». Bu cümlədəki *turuk bukalı* (T 5) «arıq buğalı», *səmiz bukalı* (T 5) «kök buğalı» birinci növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi sifətlə ifadə edilmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələrinin zəngin məna çalarlarına rast gəlmək olar. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələrini belə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci tərəf ikinci tərəfi keyfiyyətə təyin edir; məsələn: *edgü kan* (O ü) «yaxşı xan», *süçig sab* (KT c 5) «şirin söz», *yımşak ağı* (KT c 5) «yumşaq hədiyyə», *yablak ağı* (KT c 7) «pis hədiyyə», *ağır törü* (BK ş 2) «ağın qanun», *ayığ bilik* (KT c 5) «pis əməl» və s.

2. Birinci tərəf ikinci tərəfin əlamətini bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ təyini söz birləşmələrinin bu tipi geniş yayılmışdır. Bu tip təyini söz birləşmələrinin abidələrin dilində üç məna variantı vardır:

a) Birinci tərəf ikinci tərəfin rənginə görə təyin edir; məsələn: *yağız yer* (KT ş1) «qonur yer», *kök türk* (KT ş 3) «göy türk», *Yaşıl üzgü* (KT ş17) «Yaşıl çay», *ak adğır* (KT ş36) «ağ ayğır», *boz at* (KT ş37) «boz at», *kara bodun* (BK ş41) «qara xalq», *sarığ altun* (BK şm 11) «sarı qızıl», *örüñ kümüş* (BK

sm11) «parlaq gümüş», *kızıl kan* (T 52) «qızıl (qırmızı) qan», *kızılsız sub* (Turfan) «qırmızı təhər su», *yürük taş* (Turfan) «ağa çalan daş» və s.

b) Birinci tərəf ikinci tərəfin xarici görkəmini bildirir; məsələn: *alp ər* (O 3) «alp igid», *arık ok* (KT c 8) «arıq ox». *yalın bodun* (KT § 29) «yalın xalq», *çölüg el* (KT § 4) «çöllük el», *səmiş buka* (T 6) «kök buğa», *turuk at* (IB 23) «kök at», *yaş kiyik* (Y 28) «cavan keyik», *basık tağ* (Y 41) «basıq dağ», *uluğ sürgüş* (KT § 40) «böyük döyüş» və s.

c) Birinci tərəf ikinci tərəfin müxtəlif ölçüsünü bildirir; məsələn: *uluğ sü* (KT § 28) «böyük qoşun», *uzun yəlməg* (T 52) «uzun kəşfiyyat dəstəsi», *ağır taş* (BK c 15) «ağır daş», *ağır çoluğ* (KÇ 15) «böyük ailə» və s.

3. Birinci tərəf ikinci tərəfi xasiyyət və adətə görə təyin edir; məsələn: *ıgar ellig* (KT § 29) «ağır elli», *ıgar kağanlıq* (KT § 29) «ağır xaqanlıq», *ağulıq kurt* (Turfan) «zəhərli qurd», *ağıq kisi* (KT c 7) «pis adam».

4. Birinci tərəf ikinci tərəfi vəziyyətə görə təyin edir; məsələn: *beŋgü il* (KT c 8) «əbədi el», *illig bodun* (KT § 9) «elli xalq», *kağanlıq bodun* (KT § 9) «xaqanlı xalq», *yat kişi* (Turfan) «yad adam», *ıduk yer* (T 38) «müqəddəs yer», *bay ər* (IB 40) «varlı adam», *uyar bəg* (Y 17) «hörmətli bəy», *beŋgü kaya* (Y 39) «əbədi qaya» və s.

5. Birinci tərəf ikinci tərəfi malikiyyətə təyin edir; məsələn: *köŋültəki sab* (KT c 12) «ürəkdəki söz», *külig kağan* (KT § 4) «məşhur xaqan», *kağanlıq bodun* (KT § 9) «xaqanlı xalq», *illig bodun* (KT § 9) «elli xalq», *buŋsız ər* (Y 6) «dərsiz igid» və s.

6. Birinci tərəf ikinci tərəfi aidiyyətə təyin edir; məsələn: *ıçrə sab* (T 34) «gizli xəbər», *tamuklıq sab* (III ə.) «şahidlik söz», *taş yağı* (Y 45) «xarici düşmən», *ıç sü* (Y 34) «daxili qoşunlar».

7. Birinci tərəf ikinci tərəfi zamana görə təyin edir; məsələn: *amıt bəglər* (BK c 13) «indiki bəylər», *yaılıq tağ* (IB 96) «yaylamalı dağ», *aşnuka atlar* (Y 41) «əvvəlki atlar», *aşnuka eş* (Y 41) «əvvəlki dost», *amıt bodun* (KT c 11) «indiki xalq».

8. Birinci tərəf ikinci tərəfi məkana görə təyin edir; məsələn: *ırak bodun* (KT c 5) «uzaq xalq», *tabğaçğı bəglər* (KT § 7) «tabğaçdakı bəylər», *kuydakı kunçuy* (Y 6) «evdəki xanım», *terfidəki kün* (Y 7) «göydəki günəş», *yerdəki el* (Y 7) «yerdəki vətən» və s.

III. Birinci tərəfi feli sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli sifətlərdə fellik xüsusiyyətləri ilə yanaşı sifətlik xüsusiyyətləri də vardır. Bu da onlara özündən sonra gələn isimlərə yanaşib birinci növ təyini söz birləşməsi yaratmaq imkanı verir. Qədim türk yazısı abidələrinin dili, sifətlərlə olduğu kimi olmasa da, birinci tərəfi feli sifətlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələri ilə zəngindir. Feli sifətlər isimləri müxtəlif baxımdan təyin edib onlarla birinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirir; məsələn: *illədük il* (KT § 6) «ellədik el», *kağanladuk kağan* (KT § 7) «xaqan qoyduğu xaqan», *elsirəmiş bodun* (KT § 13) «elini itirmiş xalq», *kağansıramış bodun* (KT § 13) «xaqanını itirmiş xalq», *künjədmış bodun* (KT § 13) «kəniz olmuş xalq», *kuladmış bodun* (KT § 13) «qul olmuş xalq», *barduk yer* (KT § 24) «gətirdiyi yer», *öltəçi bodun* (KT § 29) «öləsi xalq», *kəligmə sü* (BK § 37) «gələn qoşun», *igidmiş kağan* (BK § 35) «yüksəltmiş xaqan», *kəligmə bəglər* (T 43) «gələn bəylər», *kəligmə bodun* (T 43) «gələn xalq» və s.

IV. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşmələri. Dilçilik ədəbiyyatında sayların isimlə yanaşması, onları kəmiyyət və sıracı təyin etməsi və birinci növ təyini söz birləşməsi yaratması haqqında kifayət qədər məlumat vardır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində saylar isimlərə yanaşib onlarla birinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirməkdən əlavə sifət və zərfləri də təyin edib onlarla da birinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirir. Sayların isimlərlə əmələ gətirdiyi birinci növ təyini söz birləşmələrinin mənə çalarlarını nəzərdən keçirməzdən əvvəl onların sifət və zərflərlə əmələ gətirdiyi birinci növ təyini söz birləşmələrini nəzərdən keçirək.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən və qeyri-müəyyən miqdar sayları sifətlərə yanaşib onlarla birinci növ təyini söz birləşməsi yaradır.

a) Müəyyən miqdar sayları sifətlərlə birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir; məsələn: *üç tuğlıq* (MÇ 8, 46) «üç bayraqlı», *biñ yıllıq* (MÇ 21) «min illik», *tümən künlük* (MÇ 21) «on min günlük».

b) Qeyri-müəyyən miqdar sayı sifətlərə yanaşib birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir; məsələn: *bir-iki atlıq* (MÇ 17) «bir-iki adlı (məşhur)».

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi say, ikinci tərəfi zərflə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələri də işlənir; məsələn: *ekin ara* (KT § 1, 2; O 10) «ikisinin arasında».

İsim və substantivləşmiş digər nitq hissələrini miqdara və sırasına görə təyin etmək sayın əsas vəzifəsidir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində saylar heç bir şəkildə qəbul etmədən isimlərlə yanaşma əlaqəsinə girib onlarla birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir. Bu söz birləşmələri hər iki tərəfi isim, yaxud birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələrindən, qrammatik baxımdan, heç bir şeylə fərqlənmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələrinin üç mənə növü işlənir.

1. Birinci tərəf ikinci tərəfin konkret miqdarını bildirir. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin bu tipi qədim türk yazısı abidələrinin dilində geniş yayılmışdır; məsələn: *yeti ərən* (O 5) «yeddi ərən», *əlig yıl* (KT § 8) «əlli il», *yeti yegirmi ər* (KT § 11) «on yeddi döyüşçü», *yeti yüz ər* (KT § 13) «yeddi yüz döyüşçü», *yegirmi sürüs* (KT § 15) «iyirmi döyüş», *yeti ödüs* (BK cş) «yeddi sutka», *tört tümən sü* (BK c 8) «qırx min qoşun», *biñ yont* (MÇ 48) «min ilxı», *üç otuz balık* «T 19» «iyirmi üçn şəhər» və s.

Bir sıra hallarda qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən miqdar sayları əşyanın miqdarını deyil, yanaşdığı

məkan anlayışlı isimlə birlikdə mürəkkəb toponim ifadə edir; məsələn: *Tokuz Ərsən* (KT c 3) «Doqquz Əsrən», *Üç Birkü* (MÇ 7) «Üç Birkü».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən miqdar sayları etnik ad bildirən söz və *bodun* «xalq» sözü ilə birləşib birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir. Belə təyini söz birləşmələrində müəyyən miqdar sayı xalqın konkret miqdarını deyil, onun neçə boydan ibarət olduğunu göstərir; məsələn: *tokuz oğuz bodun* (BK § 1) «doqquz oğuz xalqı», *üç kurikan* (KT § 4) «üç kurikan», *səkkiz oğuz* (MÇ 15) «səkkiz oğuz», *otuz tatar* (KT § 4) «otuz tatar», *tokuz tatar* (BK § 34) «doqquz tatar», *on uyğur* (MÇ 3) «on uyğur» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələrinin komponentləri arasına nadir hallarda numerativ sözlər daxil ola bilər; abidələrini dilində numerativ sözlər az işlənir; məsələn: *iki küp bəgni* (IV ə.) «iki küp doşab», *altı bağ bodun* (Y 1) «altı bağlı xalq», *altı çub Soğdak* (KT § 31) «altı hissəli soğda».

Abidələrin dilində işlənən birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunmuş təyini söz birləşmələrinin bir xüsusiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Abidələrin dilində hər iki tərəfi isim və birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlərlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi (yəni: isim) cəm şəkildəsi qəbul edə bildiyi halda, birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi (yəni: isim) cəm şəkildəsi qəbul edə bilmir. Qədim türk yazısı üçün qrammatik qanun olan bu hadisə bəzən (nadir hallarda) pozulur. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bu qanunun pozulmasına yalnız bir təsadüfdə Yenisey kitabələrində rast gəlinir: *tört biñ atlar* (Y 46) «dörd min atlar».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən miqdar saylarının isimlərə qoşulub onları kəmiyyətə təyin etməsinin daha bir xüsusiyyətini qeyd etmək lazımdır: abidələrin dilində isim həm say (kəmiyyətə), həm də sifət (əlamətə görə)tərəfindən təyin edilirsə, onda sifət ismə daha yaxın olur,

başqa sözlə desək, sıracı birinci say, ikinci sifət, üçüncü isim işlənir; məsələn: *tört bulurtdaki bodun* (KT § 2) «dörd tərəfdəki xalq», *yüz kümüş bodunum* (Y 44) «yüz gümüş xalqım», *yüz ər kadaşım* (Y 42) «yüz igid yoldaşım», *yeti aşnuki eşim* (Y 41) «yeddi əvvəlki dostum», *biñ ər bodun* (Y 42) «min igid xalq» və s.

2. Birinci tərəf ikinci tərəfi sırasına görə təyin edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi miqdar sayları ilə ifadə edilə bildiyi kimi, sıra sayları ilə də ifadə edilə bilər. Belə söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəfi miqdarına görə yox, sırasına görə təyin edir; məsələn: *ekinti kün* (T 39) «ikinci gün», *ən ilki ay* (MÇ 9) «birinci ay», *törtinç ay* (MÇ 15) «dördüncü ay», *bisinç ay* (MÇ 15) «beşinci ay», *yetinç ay* (KT şm §) «yeddiinci ay», *səkizinç ay* (MÇ 18) «səkkizinci ay», *üçünç kunçuy* (IB 9) «üçüncü arvad», *bir yigirminç ay* (MÇ 25) «on birinci ay» və s.

3. Birinci tərəf ikinci tərəfin qeyri-müəyyən kəmiyyətini göstərir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-müəyyən miqdar bildiren saylar müxtəlif üsullarla əmələ gəlir. Belə sayların abidələrin dilində işlənən, demək olar ki, hər tipi isimlərlə yanaşma əlaqəsinə girib onlarla birinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirir.

a) Qeyri-müəyyən miqdar sayları müstəqil leksik vahidlərlə (az «az», üküş «çox», kop «çox») ifadə edilir və birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi olur; məsələn: *az bodun* (KT c 10) «az xalq», *üküş kişi* (KT c 7) «çox adam», *kop bodun* (Y 32) «çox xalq» və s.

b) Qeyri-müəyyən miqdar sayı müəyyən miqdar sayına -ça, -çə şəkilçisi artırmaqla yaranır və birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *əlikçə ər* (T 42) «əllicə döyüşçü», *yüzçə ər* (BK § 37) «yüzçə döyüşçü».

c) Qeyri-müəyyən miqdar saylarının üzərinə -ça, -çə şəkilçisi artırmaqla düzələn qeyri-müəyyən miqdar sayları birinci təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *azça bodun* (T 43) «azca xalq».

ç) Qeyri-müəyyən miqdar saylarına -kaya şəkilçisi artırmaqla əmələ gələn qeyri-müəyyən miqdar sayları birinci növ

təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *azkaya türk bodun* (T 9) «azacıq türk xalqı», *azkaya ər* (KT § 34) «azacıq döyüşçü».

d) Bu «bu» və ol «o» işarə əvəzliliklərinə -ça şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gələn qeyri-müəyyən miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *bunça bodun* (BK c 12) «bu qədər xalq», *ança bodun* (KT c 2) «o qədər xalq».

e) İki qonşu müəyyən miqdar sayının birləşməsindən əmələ gələn qeyri-müəyyən miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *bir-iki atlığ* (MÇ 17) «bir-iki adlı», *eki-üç kişi* (BK § 41) «iki-üç adam», *eki-üç biñ sü* (T 14) «iki-üç min qoşun».

ə) Müəyyən miqdar saylarma artıki (artığı) sözüni əlavə etməklə əmələ gələn qeyri-müəyyən miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *yüz artıki ok* (KT § 33) «yüzdən artıq ox».

5. Birinci tərəfi əvəzlilik, ikinci tərəfi isim, bəzən də sayla ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işarə, sual, toplu, təyin əvəzlilikləri isimlərə yanaşib onlarla birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir.

a) Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi işarə əvəzlilikləri ilə ifadə edilir: *ol kan* (O 1) «o xan», *bu sab* (KT c 10) «bu nitq».

b) Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi sual əvəzliyi ilə ifadə edilir: *nə kağan* (KT § 9) «hansı xaqan», *nə buñ* (T 57) «nə qədər dərd».

c) Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi toplu əvəzliliklə ifadə edilir, lakin bu əvəzlilik müasir türk dillərindəki təyin əvəzliyinin mənasını ifadə edir; məsələn: *kamuğ bodun* (KT § 8) «bütün xalq», *kamuğ balık* (O 9) «bütün şəhər(lər)» və s.

ç) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi əvəzlilik, ikinci tərəfi saylarla ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələri də işlənir; məsələn: *bu üçögü* (T 12) «bu üçlük».

6. Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi digər nitq hissələri ilə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələri. Müasir türk dillərində isimlər yalnız isimləri təyin edib onlarla birinci növ təyini söz birləşməsi yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu qanun qədim türk yazısı abidələrinin dilində də gözlənilir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində elə birinci növ təyini söz birləşmələri də işlənir ki, bu, qanundan istisna təşkil edir. Belə birinci növ təyini söz birləşmələrində birinci tərəf kimi isim, ikinci tərəf kimi isə digər nitq hissələri çıxış edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə birinci növ təyini söz birləşmələri müasir türk dillərində leksikallaşmış, leksik vahidə çevrilmişdir.

1. Birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi hərəkət adı ilə ifadə edilir: *kün toğsık* (KT c 2) «gün doğuş», *kün batsık* (KT c 2) «gün batış».

2. Birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi zərflə ifadə edilir: *kün ortusuşaru* (KT c 2) «gün ortası», *tün ortusuşaru* (KT c 2) «gecə ortası».

İKİNCİ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz birləşmələrinin yayılmış növlərindən biri də ikinci növ təyini söz birləşmələri-dir. Türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşmələri mənşəcə birinci növ söz birləşmələrindən sonra əmələ gəlmişdir və güman ki, birinci növ təyini söz birləşmələrindən törəmişdir. İkinci növ təyini söz birləşmələri birinci növ təyini söz birləşmələrindən törəmə də, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir: 1. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isim, sifət, feli sifət, say və əvəzliliklərlə ifadə olunursa, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isim və substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə olunur. 2. Hər iki təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi şəkilçi qəbul etmir, lakin birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi ümumiyyətlə şəkilçisiz işlənir, adlıq halda olur; ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi şəkilçi qəbul etməsə də qeyri-müəyyən (şəkilçisiz) yiyəlik halda durur və qeyri-müəyyənlik, ümumilik bildirdiyi üçün də müəyyənlik bildiren yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmir. 3.

Birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi (ilkin vəziyyətdə) heç bir şəkilçi (mənsubiyyət şəkilçisi) qəbul etmir və adlıq halda olur; ikinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi isə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və o da adlıq halda olur (bunu ona görə qeyd etmək lazımdır ki, bəzən ikinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinin qəbul etdiyi üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisini ismin təsirlik hal şəkilçisi ilə qarışdırırlar). 4. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri sıx birləşmir, onların arasına bəzi qoşmaları, habelə *bir* sözünü daxil etmək olur və sintaktik təhlil zamanı birinci tərəf cümlədə təyin, ikinci tərəf uyğun cümlə üzvü vəzifəsində işlənirsə, ikinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri sıx birləşir, sintaktik təhlil zamanı parçalanmır və hər iki tərəf birlikdə cümlənin müəyyən bir üzvü vəzifəsində çıxış edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ təyini söz birləşmələri sözlər arasında idarə əlaqəsi əsasında əmələ gəlir. Söz birləşməsinin birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmir, lakin qeyri-müəyyən yiyəlik halda durur, ikinci tərəfi isə yalnız üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də şəxs əvəzlilikləri ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi çıxış edə bilmədiyi üçün söz birləşmələrinin ikinci tərəfi birinci və ikinci şəxsin (tokdə və cəmdə) mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilməz.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ təyini söz birləşmələrinin mənə variantları çox və müxtəlifdir. Onun bütün mənə variantlarında iki mənə anlayışı əsas yer tutur və müxtəlif mənə çalarları ilə yanaşı olaraq özünü göstərir. Başqa sözlə desək, ikinci növ təyini söz birləşməsi nə kimi bir mənə bildirirsə-bildirsən, həmin iki mənə anlayışını da ifadə edir. Bu birləşmələrin həmin iki ümumi mənə anlayışı söz birləşməsinin birinci tərəfindən hasil olur. Bu ümumi mənələrin biri ümumilik, digəri qeyri-müəyyənlikdir. İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi, əsasən, ümumilik və qeyri-müəyyənlik anlayışı ifadə edir. Birləşmənin təyini həmişə bütün mənə çalarlarında qeyri-müəyyən bir növ, qeyri-müəyyən ümumi cins, qeyri-müəyyən kollektiv anlayışlarını bildirir. Lakin söz birləş-

məsində yalnız bu ümumi anlayışlar olmur; bunlarla bərabər bir çox müxtəlif anlayışlar da olur ki, onlar mənə variantları adlandırılır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ təyini söz birləşmələrini mənalarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci tərəf xüsusi isim – şəxs adı, ikinci tərəf ona aid əşya adı bildirir: *Yabğu oğlu* (O 4) «Yabğu oğlu», *Çor Yoğa inisi* (O 4) «Çor Yoğanın kiçik qardaşı», *İşbara tarkan balbalı* (O a) «İşbara Tarxanın balbalı», *Toña tigin yoğı* (BK § 31) «Tona tiginin dəfni», *İl Çor ili* (Y 32) «İl Çorun eli», *Tinəsi oğlu* (T 44) «Tinəsi oğlu» və s.

2. Birinci tərəf yer adı – toponim, ikinci tərəf toponimin növünü bildirir: *Yer Bayırku yeri* (KT c 4) «Yer Bayırku yeri», *Çuş başı* (KT şm 6) «Çuş başı», *Ötükən təgirəsi* (MÇ 2) «Ötükən ətrafı», *Keyrə başı* (MÇ 7) «Keyrə başı», *Sokak yolu* (MÇ 45) «Sokak yolu» və s.

3. Birinci tərəf xalq adı, ikinci tərəf ona mənsub olan əşyanın, obyektin adını bildirir: *tokuz oğuz bəgləri* (KT c 2) «doqquz oğuz bəyləri», *türk yeri* (KT § 10) «türk yeri», *türk subı* (KT § 10-11) «türk suyu», *tabğaç ili* (T 1) «tabğaç eli», *türgis kağanı* (T 30) «türgis xaqanı», *kırkaz oğlu* (Süci) «qırğız oğlu», *tabğaç süsi* (T 30) «tabğaç qoşunu», *tabğaç kanı* (MÇ 42) «tabğaç xanı».

4. Birinci tərəf tamı, bütövü, ikinci tərəf onun hissəsini bildirir: *bodun boğazı* (T 8) «xalqın boğazı», *bəglər bənizi* (Y 26) «bəylər bənizi», *ər üzü* (Y 26) «ər üzü», *bəqlik kaşı* (Y 26) «bəylik qaşı» və s.

5. Birinci tərəf ikinci tərəfin vəzifəsini bildirir: *sü başı* (T 31) «qoşun başı», *bırça başı* (MÇ 6) «min başı», *uruş başı* (Y 32) «bayraq başı» (bayraqdar), *ər başı* (Y 48) «igidlərin başçısı».

6. Birinci tərəf ikinci tərəfin məntiqi obyektini bildirir: *sü təgisi* (KT şm 5) «qoşun döyüşçü».

7. İkinci tərəf birinci tərəfin daimi, səciyyəvi əlamətini bildirir: *bodun atı* (O 3) «xalq adı», *türk atı* (KT § 7) «türk adı», *bodun küsi* (KT § 26) «xalq şöhrəti», *bilik esi* (T 7) «bilik

dostu», *kul sabı* (IB 83) «qul sözü», *el törüsü* (Y 10) «el qanunu» və s.

8. Birinci tərəf ikinci tərəfin qohumluq münasibətlərini bildirir: *kuş oğlu* (IB 20) «kuş oğlu», *kişi oğlu* (KT § 1) «adam oğlu», *çor apası* (Y 18) «çor anası», *kağan inisi* (KÇ 24) «kağanın kiçik qardaşı», *keyik oğlu* (IB 20) «keyik oğlu», *ər oğlu* (IB 24) «igid oğlu» və s.

9. İkinci tərəf birinci tərəfin məkanını bildirir: *öz içi* (T 13) «öz içi/daxili», *öz tası* (T 13) «öz bayır», *sü yiri* (IB 84) «qoşun yeri», *il tutsik yiri* (KT c 10) «el tutmalı yer».

10. Birinci tərəf ikinci tərəfin ölçüsünü bildirir: *süñüg batımı* (BK § 26) «süñü batışı».

11. Birinci tərəf titul, rütbə, vəzifə adı, ikinci tərəf ona məxsus obyekt adı bildirir: *kağan süsi* (KT § 12) «xaqan qoşunu», *kan süsi* (MÇ 27) «xan ordusu», *kağan ili* (T 58) «xaqan eli», *kanlıq süsi* (IB 97) «xaqanlıq qoşunu», *alp uruşu* (Y 10) «alp bayrağı», *teşri kulı* (Gürbelçin) «tanrı qulu».

12. Birinci tərəf «vətən», «dövlət» anlayışı bildirən sözlə ifadə edilir, ikinci tərəf ona aid əşya məthumu ifadə edən söz olur; məsələn: *el örgini* (MÇ 27) «el sarayı», *el ebi* (MÇ 34) «el cvi», *el çorigi* (Y 41) «el qoşunu», *el əri* (Y 47) «el igidi», *el ögəsi* (Y 26) «el müdriki».

13. Birinci tərəf ikinci tərəfin rəmzini bildirir: *kağan kutı* (BK § 35) «xaqan bəxti», *arığ abutu* (T 27) «təmizlik həyası», *beşgü balbalı* (Y 36) «əbədiyyət abidəsi».

14. Birinci tərəf ümumini, ikinci tərəf xüsusi ifadə edir: *eb barkı* (MÇ 24) «ev sarayı».

15. Birinci tərəf vasitə, ikinci tərəf həmin vasitə ilə icranın obyektini bildirir: *ingən yüki* (Y 28) «dəvə yükü», *yadaq süsi* (BK cş 1) «piyada qoşunu».

16. Birinci tərəf yer, məkan, ikinci tərəf vəzifə, rütbə adı bildirən sözlə ifadə edilir: *iç buyuruğu* (BK c 14) «daxili buyuruğu».

17. Birinci tərəf cins bildirən sözlə, ikinci tərəf münasibət bildirən sözlə ifadə edilir: *kişi arası* (Y 24) «kişi arası».

18. Birinci tərəf ikinci tərəfin hazırlandığı materialın adını bildirir: *bağır gözünüsü* (Y 26) «mis güzgüsü», *kara közünüsü* (Y 26) «qara güzgüsü».

19. Birinci tərəf müəyyən miqdar sayları ilə, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş *yol* «yol, dəfə, kərə» sözü ilə ifadə edilir. Bu tip söz birləşmələri müasir türk dillərində birinci növ təyini söz birləşmələri kimi formalaşmışdır: *biş yolu* (KT şm 4) «beş yol», *kırk artuğu yeti yolu* (KT ş 15) «qırx yeddi dəfə», *altı yolu* (BK ş 28) «altı yol», *tört yolu* (BK ş 30) «dörd dəfə».

ÜÇÜNCÜ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrinə nisbətən bir qədər gec əmələ gəlmişdir. Güman ki, ikinci növ təyini söz birləşmələrindəki qrammatik qeyri-müəyyənlik zaman keçdikcə dilin qrammatik quruluşu inkişaf etdikcə qrammatik müəyyənliyə doğru inkişaf etmiş, yiyəlik halın yaranması, formalaşması, ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsi ilə bitmişdir. Müəyyənlik kateqoriyasının yaranması, ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsi üçüncü növ təyini söz birləşməsinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ təyini söz birləşmələrinə nisbətən üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin az işlənməsi də bunu sübut edir. Müasir türk dillərinə, məsələn, müasir Azərbaycan dilinə nisbətən qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin nitq hissələri ilə ifadəsinin çox bəsit olması da bunu sübut edir. Məsələn, M.Hüseynzadə yazır ki, müasir Azərbaycan dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri bütün nitq hissələri və köməkçi sözlərlə ifadə edilir. O yazır: «Azərbaycan dilində isimlərlə yanaşı olaraq substantivləşmiş hər hansı bir nitq hissəsi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edə bilərsə, üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi, mənsubiyyət şəkilçisi ilə işləne

bilərsə, ikinci tərəfi ola bilər».¹ Görkəmli dilçi Azərbaycan dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələri tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadəsinə görə onun otuz səkkiz struktur tipini müəyyənləşdirir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, ən qədim türkdilli yazılı abidələr olan göytürk Orxon-Yenisey kitabələrində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin, məsələn, birinci tərəfi təkə isim və əvəzliliklə ifadə edilir. Əlbəttə, bu da bir daha sübut edir ki, türk dillərində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin yaranması və təşəkkülü birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrinə nisbətən tarixin sonrakı hadisəsidir və türk dilləri qrammatik quruluşunun analitiklikdən sintetikliyə doğru inkişafının nəticəsidir.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrindən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

1. Birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri daha çox ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirirsə, üçüncü növ təyini söz birləşmələri bir o qədər konkretlik, müəyyənlik bildirir.

2. Birinci növ təyini söz birləşmələri yanaşma əlaqəsi, ikinci növ təyini söz birləşmələri idarə əlaqəsi ilə formalaşırsa, üçüncü növ təyini söz birləşmələri uzlaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir.

3. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi əsasən isimlərlə, qismən məsdərlərlə, bəzən substantivləşmiş sifətlərlə ifadə edilirsə, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi, praktik olaraq, bütün nitq hissələri ilə ifadə olunur.

4. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri heç bir şəkilçi qəbul etmirsə, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin yalnız ikinci tərəfi, həm də təkə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərsə, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi yerlik hal, ikinci tərəfi isə hər üç şəxsin təkə və cəmdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir.

5. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına heç bir söz daxil ola bilmirsə, birinci növ təyini söz

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. I, Bakı, 1959, s.128.

birdləşmələrinin tərəfləri arasında *bir* ədatı daxil ola bilirsə, üçüncü növ təyini söz birdləşmələrinin tərəfləri daha sərbəstdir, onların arasında istənilən qədər söz daxil ola bilər. Bu, hər şeydən əvvəl, üçüncü növ təyini söz birdləşmələrinin birinci tərəfinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsindən, müəyyənlik bildirməsindən irəli gəlir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birdləşmələrinin birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi hər üç şəxsin təkində və cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir və tərəflər bir-biri ilə uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Formal (qrammatik) əlamətlərinə görə, yəni tərəflərinin qrammatik şəkilçi qəbul etməsinə görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birdləşmələrinin üç tipini göstərmək olar:

1. Üçüncü növ təyini söz birdləşmələrinin hər iki tərəfi qrammatik baxımdan formalaşır, yəni birinci tərəf qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün ənənəvi olan *-ıŋ, -iŋ* yiyəlik hal şəkilçisini, ikinci tərəf hər üç şəxsin təkdə və cəmdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir; məsələn: *kağanın bodunı* (O 11) «xaqanın xalqı», *kağanıŋın sabı* (KT c 9) «xaqanın nitqi», *məniŋ sabım* (KT c 11) «mənim sözüm», *bodunıŋ ili* (KT § 1) «xalqın eli», *bodunıŋ törüsü* (KT § 1) «xalqın qanunu», *məniŋ bodunım* (BK § 29) «mənim xalqım», *kağanıŋ kızı* (BK § 9-10) «xaqanın qızı», *beniŋ bodunım* (T 21) «mənim xalqım», *yağın başı* (MÇ 18) «yağının başı», *məniŋ süm* (MÇ 33) «mənim qoşunum», *taşın subı* (Turfan) «çölün suyu», *adığın karnı* (IB 10) «ayının qarnı», *toŋuzun azığı* (IB 10) «donuzun qılınc dişı», *elimiŋ beŋgüsü* (Y 24) «elimnin əbədi daşı», *beniŋ bitigim* (Y 57) «mənim yazım», *özünüŋ inisi* (Y 26) «özünüzün kiçik qardaşımız» və s.

2. Üçüncü növ təyini söz birdləşməsinin hər iki tərəfi qrammatik cəhətdən formalaşır, ancaq bu dəfə ikinci tərəf hər üç şəxsin təkdə və cəmdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etsə də, birinci tərəf yiyəlik halın qeyri-ənənəvi *-ıŋ, -iŋ* şəkilçisini qəbul edir; məsələn: *bodunıŋ atı* (KT § 25) «xalqın adı», *bodunıŋ küsi* (KT § 25) «xalqın şöhrəti», *adğırıŋ udlığı* (KT §

36) «ayğırın budu», *karluŋıŋ ebi* (MÇ 29) «karlukun evi», *karluŋıŋ tabarı* (MÇ 29) «karlukun dövləti».

3. Üçüncü növ təyini söz birdləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir; məsələn: *biziŋ sü* (KT § 39) «bizim qoşun», *məniŋ ər* (MÇ 24) «mənim döyüşçüm», *siziŋ ər at* (Y 26) «sizin igid adınız», *tabğaç kağanıŋ içrəki bəzidçi* (KT c 12) «tabğaç xaqanın daxili naxışçısı», *Tadıŋın çorıŋ boz at* (KT § 32) «Todıŋın çorun boz atı», *Bayırkunıŋ ak adğır* (KT § 35) «Bayırkunun ağ ayğır», *Yəgin Silig bəgiŋ ... torıŋ at* (KT § 33) «Yəgin Silik bəyin ... kəhər atı».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində daha bir təyini söz birdləşməsinə də rast gəlirik ki, bu söz birdləşməsi formaca ikinci növ təyini söz birdləşməsinə xatırlatsa da, ikinci tərəfinin həm forma, həm də məzmununa görə üçüncü növ təyini söz birdləşmələrinə daha yaxındır; məsələn: *kəntü bodunıŋ* (KT § 4) «öz xalqım», *özüm kutım* (KT c 9) «özümün bəxtim», *kağan eçim* (BK § 9) «xaqan əmim».

Göründüyü kimi, hər üç söz birdləşməsində birinci tərəf yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməmişdir. Bu, ikinci növ təyini söz birdləşməsinin xüsusiyyətidir. Lakin ikinci növ təyini söz birdləşmələrinin ikinci tərəfi təkcə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər. Halbuki, gətirilən hər üç nümunədə söz birdləşmələrinin ikinci tərəfi birinci şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir. Bu da üçüncü növ təyini söz birdləşməsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilinin bir xüsusiyyətini də mütləq qeyd etmək lazımdır: bu abidələrin dilində *həтта* eyni bir cümlə daxilində eyni bir təyini söz birdləşməsi həm ikinci növ təyini söz birdləşməsi, həm də üçüncü növ təyini söz birdləşməsi şəklində işlənir. Aşağıda Kül tigin abidəsindən gətirilən bir cümlə bunu əyani şəkildə göstərir: *Türk bodunıŋ atı, küsi yok bolmazun tiyin kaŋım kağanıŋ, ögim katunıŋ kötürmüş tefri, il birigmə tefri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tefri kağan olurıdı erinç* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş

tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturtdu».

Birinci tərəfinin hansı nitq hissəsi ilə ifadəsinə görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən üçüncü növ təyini söz birləşmələrini iki qrupa ayırmaq olar:

1. Birinci tərəfi isimlərlə ifadə olunan üçüncü növ təyini söz birləşmələri: *taşıŋ subı* (Turfan) «çölün suyu», *adıŋın karmı* (IB 10) «ayının qarnı», *toŋuzın azığı* (IB 10) «donuzun qılnc dişi», *karlukağ ebi* (MÇ 29) «karlukun evi», *bodunıŋ atı* (KT § 25) «xalqın adı», *adıŋıŋı udlıŋı* (KT § 36) «aygırın budu», *yağın başı* (MÇ 18) «yağının başı», *Kül tiginin altumı* (KT c q) «Kül tiginin qızılı» və s.

2. Birinci tərəfi əvəzliliklə ifadə olunan üçüncü növ təyini söz birləşmələri: *məniŋ sabım* (KT c 11) «mənim sözüm», *biziŋ sü* (KT § 39) «bizim qoşun», *məniŋ ər* (MÇ 24) «mənim döyüşçüm», *beniŋ bitigim* (Y 57) «mənim yazım», *özünüŋ iniŋiz* (Y 26) «özünüzün kiçik qardaşınız», *məniŋ bodunım* (BK § 29) «mənim xalqım», *məniŋ süm* (MÇ 32) «mənim qoşunum» və s.

Müasir türk dillərində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bu təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi iki nitq hissəsi – isim və əvəzliliklə, ikinci tərəfi isə təkə isimlərlə ifadə edilir. Buna görə də müasir türk dillərində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin mənə variantları müxtəlif və rəngarəng olduğu halda, qədim türk yazısı abidələrinin dilində onun mənə variantları nisbətən azdır. Bəzi tədqiqatçılar (məsələn, A.N.Kononov) hətta qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin iki mənə növünün mövcud olduğunu göstərirlər: 1) bilavasitə mənsubiyyət və keyfiyyət təyininin ifadəsi; 2) hissənin tama münasibətinin ifadəsi.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələri hansı konkret mənəni ifadə edirsə-etsin, onun bütün mənaları müəyyənlik mənəsində birləşir: üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi müəyyən subyekti, ikinci tərəfi müəyyən obyektə ifadə edir. Bu ümumi mənədən əlavə

qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələri aşağıdakı mənə variantlarını da ifadə edir:

1. Birinci tərəf sahib şəxsi, ikinci tərəf mənsub əşyanı bildirir. Burada sahiblik, mənsubluq qrammatik mənada deyil, həqiqi mənada işlənir; məsələn: *Kül tiginin altumı* (KT c q) «Kül tiginin qızılı», *Kül tiginin kümüsi* (KT c q) «Kül tiginin gümüşü», *Kül tiginin barımı* (KT c q) «Kül tiginin dövləti», *elimin beŋgüsi* (Y 24) «elimin əbədi daşı», *karlukağ tabarı* (MÇ 29) «karlukun malı», *karlukağ ebi* (MÇ 29) «karlukun evi».

2. Birinci tərəf sahib şəxsi, ikinci tərəf əşyanın sahib şəxsə qohumluq münasibətini ifadə edir; məsələn: *türgis kağanın kızı* (BK şm 9-10) «türğis xaqanının qızı», *Tadıkın çorın oğlu* (KÇ 26) «Tadıkın çorun oğlu», *özünüŋ iniŋiz* (Y 26) «özünüzün kiçik qardaşınız».

3. Birinci tərəf mənsub əşyanı, ikinci tərəf sahib şəxsi bildirir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin bu tipindəki tərəflər arasındakı münasibət birinci tipindəkinin tamamilə əksinədir; məsələn: *(türk) bodunıŋ ili* (KT § 1) «(türk) xalqının eli».

4. Tərəflər hissənin bütövə münasibətini bildirir: birinci tərəf bütövü, ikinci tərəf hissəni ifadə edir; məsələn: *(ak) adıŋıŋı udlıŋı* (KT § 36) «(ağ) aygırın budu», *adıŋıŋı karmı* (IB 10) «ayının qarnı», *toŋuzın azığı* (IB 10) «donuzun qılnc dişi», *taşıŋ subı* (Turfan) «çölün suyu», *yağın başı* (MÇ 18) «yağının başı».

5. Birinci tərəf hasili, ikinci tərəf məhsulu ifadə edir; məsələn: *kağanın sabı* (KT c 9) «xaqanın nitqi», *məniŋ sabım* (KT c 11) «mənim sözüm», *kağanın bitigi* (III Orxon abidəsi) «xaqanın yazısı», *beniŋ bitigim* (Y 57) «mənim yazım».

6. Birinci tərəf əvəzliliklə ifadə edilir və isimlə ifadə edilən ikinci tərəfin rəhbərliyini bildirir; məsələn: *məniŋ bodunım* (BK § 29) «mənim xalqım», *beniŋ bodunım* (T 21) «mənim xalqım», *kəntü bodunım* (KT § 24) «özümün xalqım», *məniŋ süm* (MÇ 33) «mənim qoşunum», *biziŋ sü* (KT § 33) «bizim qoşun», *məniŋ ər* (MÇ 24) «mənim döyüşçülərim».

7. Tərəflər keyfiyyət və əlamətin əşyaya olan münasibətini bildirir; məsələn: *bodunıŋ törüsi* (KT § 1) «xalqın qanunu», *türk bodunıŋ atı* (KT § 25) «türk xalqının adı», *türk bodunıŋ küsi* (K.T § 25) «türk xalqının şöhrəti», *siziŋ ər at* (Y 26) «sizin igid adımız».

Göründüyü kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin yeddi mənə tipi işlənmişdir. Bu, müasir türk dillərinin bəzilərində olduğundan xeyli çoxdur. Əlbəttə, belə zəngin mənə çalarları bir neçə yüzilliyə yarana bilməzdi. Düzdür, üçüncü növ təyini söz birləşmələri türk dillərində birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrindən xeyli sonra yaranmışdır, lakin onun zəngin mənə çalarlarına malik olması göstərir ki, türk dillərində üçüncü növ təyini söz birləşmələri belə miladdan sonra V-VIII yüzilliklərdə min illik, bəlkə də daha çox vaxt – uzun təşəkkül və inkişaf prosesi keçirmişdir.

MÜRƏKKƏB TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Həm mənə, həm də formaca bir-birinə bağlanan, tərkibində iştirak edən sözlərin hamısını birlikdə bir cümlə üzvü kimi işləyə bilən ikidən artıq sözün əmələ gətirdiyi təyini söz birləşmələri mürəkkəb təyini söz birləşmələri adlanır. Təyini söz birləşmələrinin görkəmli tədqiqatçısı M.H.Hüseynzadə mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin xüsusiyyətlərini belə müəyyənləşdirir:

«a) Sözlərin biri digərini təyin etməsi və ya tamamlaması mürəkkəb birləşmənin xaricində deyil, təyini söz birləşməsinin öz daxilində icra olunur;

b) Buna görə də bu təyinlik və tamamlamaq cümlənin ayrı-ayrı müstəqil üzvlərinə deyil, yalnız mürəkkəb təyini söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan sözlərə (üzvlərə) aid olur;

c) Bunların hər ikisinə görə də mürəkkəb təyini söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan sözlər ayrı-ayrı cümlə üzvü deyil, birləşib bütünlüklə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur».¹

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. I, Bakı, 1959, s.152-153.

Dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin iki tipinin mövcud olduğu göstərilir: 1) üç və ya dörd sözdən ibarət olan, lakin silsilə təşkil etməyən mürəkkəb təyini söz birləşmələri; 2) üç və daha artıq sözdən ibarət olan və silsilə təşkil edən mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Burada üç və dörd sözdən ibarət olan və silsilə təşkil etməyən təyini söz birləşmələri nəzərdən keçiriləcəkdir.

Üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə elə birləşmələrdən daxil edilir ki, onların tərkibində yalnız üç söz iştirak edir, bunlar vazid sintaktik birləşmələr əmələ gətirir və cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir. Adətən, belə birləşmələr iki strukturda olur: ya birinci tərəf iki sözdən, ikinci tərəf bir sözdən, ya da birinci tərəf bir sözdən, ikinci tərəf iki sözdən ibarət olur. Adlıq halda olan üç sözün yan-yanı işləyib mürəkkəb təyini söz yaratması mümkün olmadığı üçün, üç sözdən ibarət olan mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin yaranmasında da, ikisözlü sadə təyini söz birləşmələrində olduğu kimi, ismin yiyəlik hal şəkilçisi və mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi vacibdir. Buna görə də, sadə təyini söz birləşmələrində olduğu kimi, üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin də üç növü vardır: 1) birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri (türk *bodun atı* «türk xalqının adı» tipli); 2) ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri (ər başı *saŋun* «qoşun başçısı general» tipli); 3) üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri (uyğur *kağanıŋ bitigi* «uyğur xaqanının yazısı» tipli). Göründüyü kimi, sadə və mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin quruluş strukturu eynidir. Fərq yalnız bundadır ki, birinci növ sadə təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmədiyi halda, üçsözlü birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələ burasındadır ki, birinci növ sadə təyini söz birləşmələrində heç bir şəkilçi qəbul etməyən iki söz müəyyən semantik (mənə) və yanaşma əlaqəsi ilə bağlanıb sintaktik birləşmə – birinci növ təyini söz birləşməsi yarada bilir. Halbuki, heç bir şəkilçi qəbul etməyən üç sözü istər semantik (mənə) əlaqə, istərsə sintaktik əlaqə ilə

birleştirmək mümkün deyildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müasir türk dilləri baxımından heç bir istisnaya dözməyən bu qanun qədim türk yazısı abidələrinin dilində anomaliyalara yol verir. Məsələn, *Türk oğuz bəgləri, bodun, esidiğ* (KT § 22) «Türk oğuz bəyləri, xalqı, eşidin» cümləsində türk oğuz bəgləri üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi dil qanunları baxımından tam qanuni birləşmədir, çünki üçüncü söz (*bəgləri*) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir; ikinci üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi isə (*türk oğuz bodun*) müasir dil baxımından istisna təşkil edir, çünki birləşmənin üçüncü sözü (*bodun*) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməmişdir. Lakin bu, qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün normal haldır, belə ki, abidələrin dilində xalqın adını bildirən sözlə *bodun* «xalq» sözü birləşdikdə *bodun* sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin üç növünü göstərmək olar:

1. Birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.
2. İkinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.
3. Üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.

1. *Birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.*

Yuxarıda göstəriləyi kimi, müasir türk dillərində üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin üçüncü sözü mütləq şəkilçi qəbul etməlidir, qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin üçüncü sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə də, etməyə də bilər. Buna görə də abidələrin dilində işlənən birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrini iki qrupa ayırmaq olar: a) üçüncü komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməyən birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri; b) üçüncü komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.

a) Üçüncü komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməyən birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin bu tipində tərəflərin quruluşu belədir: söz + birinci növ sadə təyini söz birləşməsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ

üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfini təşkil edən birinci növ sadə təyini söz birləşməsi müasir türk dillərində ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi kimi işlənir: (*tokuz*) *oğuz bodun* (KT § 14) «(doqquz) oğuz xalqı», (*kara*) *türgiş bodun* (KT § 38) «(qara) türگیş xalqı» və s. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin bu tipi geniş işlənir; məsələn: *Ötükən yış bodun* (KT § 23) «Ötükən meşəli dağlarının xalqı», *kırkız küçlig kağan* (T 20) «qırğız güclü xaqanı», *Böklü çölg el* (KT § 4) «Böklü çöllük eli», *Başqu boz at* (KT § 37) «Başqunun boz atı», *türk oğuz bodun* (KT § 22) «türk oğuz xalqı», *iç sü başı* (Y 39) «daxili qoşunların başçısı» və s.

b) Üçüncü komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Struktur və məna quruluşuna görə üçüncü komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrini belə qruplaşdırmaq olar: 1) birinci sözü təkə ikinci sözlə birləşmə yaradan üçsözlü birinci növ mürəkkəb təyini söz birləşmələri; 2) birinci sözü həm ikinci, həm də üçüncü sözlə birləşmə yaradan üçsözlü birinci növ mürəkkəb təyini söz birləşmələri; c) birinci sözü ikinci və üçüncü sözün birləşməsi ilə əlaqə yaradan üçsözlü birinci növ mürəkkəb təyini söz birləşmələri.

1) Birinci sözü təkə ikinci sözlə birləşmə yaradan üçsözlü birinci növ mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin birinci və ikinci tərəfləri birinci növ sadə təyini söz birləşməsi təşkil edir, üçüncü söz isə bu birinci növ təyini söz birləşməsi ilə əlaqəyə girir, yəni birinci iki sözdən ibarət olan birinci növ sadə təyini söz birləşməsi bütövlükdə üçüncü sözü təyin edir. Bu tip üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin sxemi belədir:

$$1 + 2 \rightarrow 3$$

Tahğaç bodun təbliği (KT § 6) «tahğaç xalqının təhriki», *Toŋu tigin yoğı* (KT şm 7) «Tona şahzadənin dəfni», *Kül tigin atısı* (KT c §) «Kül şahzadənin kiçik qohumu», *Yarğan tarkan atı* (KT q) «Yarğan tarkanın atı», *Türgiş kağan süsi* (BK § 27) «Türgiş xaqanının qoşunu», *üç oğuz süsi* (BK § 32) «üç

oğuzların qoşunu», *İltəris kağan eli* (KÇ 3) «İltəris xaqanın eli», *türk kan balbalı* (Y 32) «türk xanının balbalı», *tokuz oğuz bəgləri* (KT c 2) «doqquz oğuz bəyləri» və s.

2) Birinci sözü həm ikinci, həm də üçüncü sözlə sadə təyini söz birləşməsi yaradan birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrində birinci söz həm ikinci, həm də üçüncü sözlə sadə təyini söz birləşməsi yarada bilir. Bunu sxemlə belə göstərmək olar:

1 → 2 → 3

Türk oğuz bəgləri (KT § 22) «türk oğuz bəyləri», *eçim kağan eli* (KT şm 3) «əmim xaqanın eli», *çığay ər oğlu* (IB 45) «fağır adamın oğlu» və s.

c) Birinci sözü ikinci və üçüncü sözlərin birləşməsi ilə əlaqə yaradan birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrində ikinci və üçüncü söz sadə təyini söz birləşməsi əmələ gətirir, birinci söz isə bütövlükdə sadə təyini söz birləşməsinə təyin edir. Bu təyini söz birləşməsinin sxemi belədir:

1 → 2 + 3

Silik kız oğlu (KT § 7) «bakirə qızları», *türk ıduk yeri* (KT § 10) «türk müqəddəs yeri», *türk ıduk subı* (KT § 10-11) «türk müqəddəs suyu», *kañım kağan süsi* (KT § 12) «atam xaqanın qoşunu», *kañım kağan yağısı* (KT § 12) «atam xaqanın yağısı», *tabğaç atlığ süsi* (BK c 1) «tabğaç süvari qoşunu», *türgis kağan buyurukı* (KT § 38) «türگیş xaqanın buyurukı», *türgis el içi* (Y 37) «türگیş elinin içi» və s.

2. *İkinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.* Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri ikinci növ sadə təyini söz birləşmələrinə ya əvvəldən, ya da sonda yəni söz əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir. Onun quruluş düsturunu belə göstərmək olar:

a) söz + ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi;

b) ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi + söz.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu mürəkkəb təyini söz birləşməsinin birinci tipində iştirak edən söz heç bir şəkilçi

qəbul etmədiyi halda, ikinci tipində iştirak edən söz (sonda gəlidiyi üçün) mütləq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməlidir.

1. «Sadə birləşmə birinci üzvdən sonra işlənir və həmin birinci üzv özündən sonra gələn sadə birləşmənin ayrı-ayrı tərəflərini deyil, onu (sadə birləşməni) bütövlükdə təyin edir».¹

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *türgis kağan buyurukı* (KT § 38) «türگیş xaqanın buyurukı», *tabğaç kağan çıkanı* (KT şm 13) «tabğaç xaqanın qaynı», *tabğaç Oñ tutuk* (BK § 25) «tabğaç xaqanın On tutukı» mürəkkəb təyini söz birləşmələrini güzəştlə birinci tərəfi söz, ikinci tərəfi ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə edilmiş ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi hesab etmək olar.

2. «İkinci növ mürəkkəb təyini söz birləşməsinin tərkibindəki birinci üzvlə ikinci üzv bir sadə birləşmədən ibarət olun və özündən sonra gələn üçüncü üzvü təyin edir».²

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin bu tipinin işlənməsinə təsadüf edilmir. Güzəştlə *ər başı sañın* (Y 48) «qoşun başçısı general» təyini söz birləşməsinə bu tip üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə aid etmək olar. Bundan başqa, müasir dil baxımından yanaşsaq, ikinci sözü *bodun* «xalq» sözündən ibarət olan ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrini də ikinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tipinə aid etmək olar: *tabğaç bodun təbliği* (KT § 6) «tabğaç xalqının təhriki», *türk bodun eli* (KT § 6) «türk xalqının eli», *türk sir bodun yeri* (T 60) «türk sir xalqının yeri».

3. *Üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.* Ya birinci, ya da ikinci sözü yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş üçsözlü təyini söz birləşmələri üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə daxil edilir. Birinci və ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsində iştirak edən sözlərin heç biri yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmir, təkcə sonuncu sözə artırılan mənsubiyyət şəkilçisi sözləri bir-birinə bağlayıb təyini

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksiç. I, Bakı, 1959, s. 159.

² Yəni orada.

söz birləşməsi əmələ gətirir. Üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin üçüncü növündə isə sonuncu sözün qəbul etdiyi mənsubiyyət şəkilçisindən əlavə əvvəldə işlənən sözlərdən biri də yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir. Üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin üçüncü növü ya birinci, ya da ikinci növ sadə təyini söz birləşmələrinin iştirakı ilə əmələ gəlir. Tərkibində birinci, yaxud ikinci növ sadə təyini söz birləşməsinin iştirakından asılı olaraq üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini möz birləşmələrini hərəsində iki yarım tip olmaqla iki tipə ayırmaq olar:

1. Tərkibində birinci növ sadə təyini söz birləşməsi iştirak edən üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi:

a) birinci komponenti birinci növ təyini söz birləşməsi olan üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi;

b) ikinci komponenti birinci növ təyini söz birləşməsi olan üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi.

2. Tərkibində ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi iştirak edən üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi:

a) birinci komponenti ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi olan üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi;

b) ikinci komponenti ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi olan üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi.

Üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin birinci tipində, yeni tərkibində birinci növ sadə təyini söz birləşməsi işlənən üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrində sadə təyini söz birləşməsinin birinci, yaxud ikinci komponent kimi çıxış etməsindən asılı olaraq mürəkkəb birləşmənin həm semantik, həm də struktur quruluşunda müəyyən fərqlər özünü göstərir: a) üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin birinci komponenti birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə edilərsə, onda birinci söz yalnız ikinci sözü təyin edir və struktur baxımından mürəkkəb təyini söz birləşməsinin təkcə ikinci sözü yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir, birinci söz heç bir şəkilçi qəbul etmir (hər iki tipdə mürəkkəb təyini söz birləşməsinin üçüncü sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məsələn: *uyğun kağanıñ bitigi* (III Orxon abidəsi)

«uyğur xaqanının yazısı», *türk bodunıñ ili* (KT § 1) «türk xalqının eli», *türk bodunıñ törüsü* (KT § 1) «türk xalqının qanunu», *toğan kuşuñ tırnağı* (IB 66) «şahinin (doğan quşunun) caynağı (dırnağı)»; b) üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin ikinci komponenti birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə edilərsə, onda birinci söz ikinci sözü yox, üçüncü sözü təyin edir və struktur baxımından mürəkkəb söz birləşməsinin təkcə birinci sözü yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir; məsələn: *Bayırkunıñ ak adğırı* (KT § 36) «Bayırkunun ağ ayğırı», *biziñ sü atı* (KT § 25) «bizim quşunun atları», *biziñ sü azuğı* (KT § 25) «bizim quşunun ərzağı».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin yaranmasında bu ümumi qayda ilə yanaşı, bəzi fərqli xüsusiyyətlərə də təsadüf edilir.

1. Adətən, üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin üçüncü sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Yuxarıda verilmiş nümunələrdən görüldüyü kimi, bu qayda qədim türk yazısı abidələrinin dilində də, əsasən, gözlənilir. Lakin bir sıra hallarda mürəkkəb təyini söz birləşməsinin üçüncü sözü abidələrin dilində mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir; məsələn: *tabğaç kağanıñ (içrəki) bədizçi* (KT c 12) «tabğaç xaqanının (saray) naxışçısı», *Tabıqıñ çorın boz at* (KT § 32) «Tadığın çorun boz atı», *çit yabanıñ yer* (Y 34) «sərhəd yabanın yeri», *sizin ər at* (Y 26) «sizin ər adınız».

2. Müasir türk əbədi dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində ismin yiyəlik halı *-ın* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində də ismin yiyəlik halı, əsasən *-ıñ* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Lakin bir sıra hallarda abidələrin dilində ismin yiyəlik halı *-ıg*, *-ig* şəkilçisi ilə də yaradılır. Buna görə də abidələrin dilində üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin ikinci sözünün *-ıñ*, *-iñ* şəkilçisi əvəzinə *-ıg*, *-ig* şəkilçisi ilə formalaşan tipinin işləndiyinə də təsadüf edilir; məsələn: *türk bodunıg atı* (KT § 25) «türk xalqının adı», *türk bodunıg küsi* (KT § 25) «türk xalqının şöhrəti».

Müasir türk dillərində, məsələn, müasir Azərbaycan dilində, üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri ən çox ikinci növ sadə təyini söz birləşmələrinin iştirakı ilə əmələ gəlir. Üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənməsinə təsadüf edilmir.

Dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin işlənməsinə az təsadüf edilir. Dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi dedikdə elə birləşmələr nəzərdə tutulur ki, onların tərkibində iki müstəqil sadə təyini söz birləşməsi iştirak etsin, bu birləşmələr mənsubiyyət şəkilçisi ilə bir-birinə bağlansın. Təbii ki, iki sadə mürəkkəb təyini söz birləşməsi yan-yana işlənməklə formalaşmış mürəkkəb təyini söz birləşməsi əmələ gətirdiyi bilmədiyi üçün birinci sadə təyini söz birləşməsi (daha doğrusu, onun ikinci sözü) yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməlidir. Dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin ümumi struktur sxemi belədir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu struktur sxem hələ qəti şəkildə formalaşmamışdır. Abidələrin dilində birinci komponenti (komponent dedikdə sadə təyini söz birləşmələri nəzərdə tutulur) yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edən, lakin ikinci komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməyən; hər iki komponenti şəkilçi qəbul etməyən, yalnız mənaca bir-birinə bağlanan; birinci komponenti yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməyən, ancaq ikinci komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin işləndiyinə rast gəlinmir. Bir sözlə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin formalaşdığından danışmaq hələ tezdir. Lakin abidələrin dilində, müasir dilçilik baxımından, az da olsa, dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin tələblərinə cavab verən söz birləşmələrinin işlənməsinə təsadüf edildiyi üçün bu haqda danışmaq lazımdır.

Tərkibində iştirak edən sadə təyini söz birləşmələrinin növlərinə görə dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrini dörd tipə bözlür: 1) hər iki tərəfi birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar; 2) birinci tərəfi birinci növ, ikinci

tərəfi ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar; 3) birinci tərəfi ikinci, ikinci tərəfi birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar; 4) hər iki tərəfi ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar.¹

1. Hər iki komponenti birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar: *tabğaç kağanıñ içrəki bədizçig* (KT c 12) «tabğaç xaqanın saray naxışçısı», *Baz kağan tokuz oğuz bodun* (KT § 14) «Baz xaqanın doqquz oğuz xalqı», *Yəgin Silig bəgin kedimlig torıǵ at* (KT § 33) «Yəgin Silig bəyin yəhərli-yüyenləi kəhər atı».

2. Birinci komponenti birinci, ikinci komponenti ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar: *Kapağan kağan türk sir bodun yeri* (T 60) «Kapağan xaqanın türk sir xalqının yeri».

3. Birinci komponenti ikinci, ikinci komponenti birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar: *Bayna sanun oǵlı külig çor* (Y 7) «Bayna sanunun oğlu məşhur sərkərdə».

4. Hər iki komponenti ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar: *Kül tudun inisi Altun Tamğan tarkan yoǵı* (LA 1) «Kül tudunun kiçik qardaşı Altun Tamğanın tarkanın dəfni».

5. Bəzən qədim türk yazısı abidələrinin dilində müasir dil baxımından heç bir düstura daxil edilə bilməyən, lakin hər halda dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi olan söz birləşmələrinin işlənməsinə də təsadüf edilir; məsələn: *türk kara kamuǵ bodun* (KT § 8-9) «türk qara hamı (bütün) xalq».

TƏKTƏRƏFLİ TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Bu təyini söz birləşmələrini təktərəfli, təktərkibli, yarımçıq, birinci tərəfi ixtisara düşən təyini, yaxud ismi söz birləşmələri də adlandırırırlar. Bu elə təyini söz birləşməsidir ki, onun birinci tərəfi söz birləşməsində iştirak etmir, yaxud ümumiyyətlə olmur. Söz birləşməsi təkəcə ikinci tərəfdən ibarət olur. Əlbəttə, təktərəfli təyini söz birləşməsi ifadəsinin özü

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. I, Bakı, 1959, s. 163.

ziddiyyətlidir, söz birləşməsi terminini danır; çünki söz birləşməsi dedikdə leksik mənası olan heç olmasa iki sözün tabelilik əsasında birləşməsi nəzərdə tutulur. Təktərəfli təyini söz birləşmələri isə tək-cə bir sözdən ibarət olur. Lakin bu tip təyini söz birləşmələrini söz də adlandırmaq olmaz, çünki bunlar mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir və həmin şəkilçi vasitəsilə hansısa bir sözə bağlıdır. Həmin söz harada isə təyini söz birləşməsinin işləndiyi cümlələrdə də, həmin cümlədən əvvəlki, yaxud sonrakı cümlələrdən birində də ola bilər. Buna görə də bu tipli ifadələri təyini söz birləşməsindən, lakin təktərəfli (birinci tərəfi olmadığı üçün) təyini söz birləşməsindən başqa bir adla adlandırmaq olmur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, təktərəfli təyini söz birləşmələri birinci, ikinci, üçüncü və mürəkkəb təyini söz birləşmələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Ən böyük fərq ondan ibarətdir ki, bu söz birləşmələri tək-cə bir tərəfdən – ikinci tərəfdən ibarətdir, birləşmənin birinci tərəfi yoxdur, ya da buraxılmışdır, haradasa təktərəfli təyini söz birləşməsindən aralıda yerləşir. Ancaq buna baxmayaraq, bu birləşmənin qrammatik quruluşu elədir ki, ona bütöv bir birləşmənin tərkib hissəsindən başqa cüm baxmaq olmur.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnləri, əsasən, xalqa müraciət şəklində yazılmışdır. Buna görə də abidələrin dili o qədər incə, zərif şəkildə cilalanmış, o qədər lakonikdir ki, bunlarda dilə ağırlıq gətirən söz və ifadəyə, demək olar ki, rast gəlmək olmur. Bu abidələrin dili həmin dövrün koynə ədəbi dili olsa da, mümkün qədər ümumxalq danışq dilinə uyğunlaşdırılmışdır ki, müxtəlif qəbilələrin nümayəndələri onu başa düşsün. Məhz lakoniklik, ümumxalq danışq dilinə yaxınlıq qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfinin düşməsinə səbəb olmuşdur. Təktərəfli təyini söz birləşmələrinin təzahürü yazılı ədəbi dilin xəlqiləşdirilməsinin nəticəsidir. Təktərəfli təyini söz birləşmələri ədəbi dilə ümumxalq danışq dilindən gəlmişdir. Yazılı ədəbi dil ümumxalq danışq dilinə nə qədər çox yaxınlaşırsa, təktərəfli təyini söz birləşmələrinin onda işlənməsi bir o qədər artır. Məhz buna görə də

qədim türk yazısı abidələrinin dilində təktərəfli təyini söz birləşmələri bol-bol işlənir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də struktur quruluşuna görə təktərəfli təyini söz birləşmələrinin iki növü vardır: 1) birinci tərəfi ixtisar edilmiş təktərəfli təyini söz birləşmələri; 2) birinci tərəfi ixtisar edilməyən, zəif təsəvvür edilən, çətin tapılıb yerinə qoyulan, birinci tərəfi uydurulan təktərəfli təyini söz birləşmələri.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təktərəfli təyini söz birləşmələrinin birinci növü daha çox inkişaf etmiş, geniş yayılmışdır. Belə birləşmələrdə təkrardan qaçınmaq üçün birinci tərəf ixtisar edilir, lakin ya elə həmin cümlədə, ya da əvvəl gələn cümlədə mövcud olur. Ümumiyyətlə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində təkrarda qaçınmaq xatirinə birinci tərəfi ixtisar edilmiş təktərəfli təyini söz birləşmələri birlikdə götürülmüş ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən (məlum olduğu kimi, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin də ikinci tərəfləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir) daha çox işlənir. Abidələrin dilində birinci tərəfin ixtisar edilməsi nəticəsində yaranmış təktərəfli təyini söz birləşmələrinin mətn daxilində işlənməsinə burada nümunələr vermək imkan xaricində olduğu üçün bir neçə təktərəfli təyini söz birləşməsi məntədən xaricdə təqdim edilir: *yazı* (BK şm 8) «yazında», *yayı* (BK § 39) «yayında», *küzü* (MÇ 20) «payızında», *kızı* (BK c 2) «qışında», *ebi*, *barka*, *yılısı*, *kızı* (MÇ 14) «evi, sarayı, ilxısı, qızı», *yılısı*, *barımı*, *kızı*, *kutuzı* (MÇ 15) «ilxısı, dövləti, qızı, arvadı», *barka*, *bədizi*, *bitig taşı* (KT şm §) «sərdabəsi, naxışı, yazılı daşı», *inisi*, *eçisi*, *oğlu*, *kaş* (KT § 21, 5) «kiçik qardaşı, böyük qardaşı, oğlu, atası», *içi*, *taşı* (BK şm 14; KT şm §) «içi, bayırı», *atı*, *küsi* (BK § 36) «adı, küyü (şöhrəti)», *süsi*, *eli* (BK § 34) «qoşunu, eli», *sabı*, *ötügi* (BK § 34) «xəbəri, xahişi», *oğuşı*, *bodumı*, *bisüki* (KT c 6) «qəbiləsi, xalqı, nəslini», *tatı* (KT c 12) «yadı», *atısı* (KT c 13) «kiçik qohumu», *bəgləri*, *bodum* (KT § 3, 6) «bəyləri, xalqı», *oğlu*, *yotuzı*, *yılısı*, *barımı* (BK c 3) «oğlu, gəlini, ilxısı, dövləti» və s. və i.a.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi olmayan, zəif təsəvvür edilən təktərəfli təyini söz birləşmələri əvvəlki təktərəfli təyini söz birləşmələrinə nisbətən az işlənir; məsələn: *Anta kisrə inisi kağan bolmış erinç, oğlu ta kağan bolmış erinç, oğlu kağan tæg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmış erinç, yablak kağan olurmış erinç. Buyurukı yəmə biligsiz erinç, yablak ermış erinç* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan oturmuş, oğlu da xaqan oturmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından biliksiz xaqan (taxta) oturmuş, yava xaqan (taxta) oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş, yava imiş». *Kamuğı yiti yüz ər bolmış* (KT § 13-14) «Hamısı yeddi yüz igid olmuş». *Kamuğı bis otuz sülədimiz* (KT § 18) «Cəmisini iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik». *İnisi eçisin bilməz erti, oğlu kağan bilməz erti* (KT § 21) «Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımazdı, oğlu atasını tanımazdı».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ilin fəsillərinin adları yalnız təktərəfli təyini söz birləşmələri kimi işlənir; məsələn: *Mağı kurğan kışlap yazıñı oğuzğarı sü taşıktımız* (KT § 8) «Mağı kurqanda qışlayıb yazında oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik». *Yalabaçı, edgü sabı, ötükü kəlməz tiyin yayın sülədim* (BK § 39) «Elçisi, yaxşı xəbəri, xahişi gəlməz, - deyə yayında qoşun çəkdim». *Ançıp ol yıl küzin ilgəri yorıdım* (MÇ 20) «Ondan sonra həmin ilin payızında şərqə yürüş etdim». *Otuz artukı tokuz yaşımaya yazın tatabı tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz doqquz yaşımada yazında tatabılara qarşı qoşun çəkdim».

TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ DAXİL OLMAYAN İSMİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində elə ismi söz birləşmələrinə təsadüf edilir ki, məzmunca ismi söz birləşmələrinə daxil olur, lakin şəklinə, formasına görə onları təyini söz birləşmələrinə daxil etmək mümkün deyildir. Həm də bu ismi söz birləşmələri ara-sıra deyil, kütləvi şəkildə işlənir. Məsələn, *kağan kağan* «atam xaqan» ismi söz birləşməsi təkcə

Kül tigin abidəsində altı dəfə işlənir, yəne də həmin abidədə *inim Kül tigin* «kiçik qardaşım Kül tigin» ismi söz birləşməsinin işlənməsinə beş dəfə təsadüf edilir. Bu birləşmələr, habelə digər birləşmələr bütün qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində kifayət qədər işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. İsmi birləşmənin hər iki tərəfi isimlə ifadə edilir, birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, ikinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmir; məsələn: *kağan şad* (O 9) «atam şad», *kanım kağan* (KT § 15) «atam xaqan», *eçim kağan* (KT § 17) «əməm xaqan», *inim Kül tigin* (KT § 26) «kiçik qardaşım Kül tigin», *eçüm-apam Bumın kağan* (KT § 1) «əcdadım Bumın xaqan», *eçüm-apam İstəmi kağan* (KT § 1) «əcdadım İstəmi xaqan», *eçümüz-apamız Bumın kağan* (O 1) «əcdadımız Bumın xaqan», *kağan İltəris kağan* (KT § 11) «atam İltəris xaqan», *ögim İlbilgə katun* (KT § 11) «anam İlbilgə xatun», *ögim katun* (KT § 25) «anam xatun», *kağan Kül Bilgə kağan* (MÇ 5) «atam Kül Bilgə xaqan», *atısı Yolğ tigin* (KT c) «kiçik qohumu Yolğ tigin» və s.

2. Birinci tərəf isimlərlə ifadə edilir və əsasən, üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, ikinci tərəf sifətlərlə ifadə edilir və heç bir şəkilçi qəbul etmir; məsələn: *sabı süçig* (KT c 5) «sözü şirin», *ağıçı yumşak* (KT c 5) «hədiyyəsi yumşaq».

Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi söz birləşmələrinin bu tipi müasir türk dillərində, xüsusən müasir Azərbaycan dilində geniş şəkildə işlənsə də, hələ lazımca tədqiq edilməmiş, yalnız bir-iki dilçilik əsərində ona toxunulmuşdur.

3. Hər iki tərəfi isimlərlə ifadə edilir, birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi qəbul edir, ikinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmir; məsələn: *üzə tefri kan* (O 12) «üstdə müqəddəs xan», *üzə kök tefri* (KT § 1) «üstdə mavi göylər», *asra yağız yer* (KT § 1)

«altıda qonur yer», *üzə tərri* (BK § 35) «üstüdə tanrı», *asra yer* (BK şm 10) «altıda yer».

4. Birinci tərəf yönlük halda olan isimlə, ikinci tərəf adlıq halda olan isimlə ifadə edilir. Bu tip ismi söz birləşmələrinin üçüncü bənddəki ismi söz birləşmələrindən fərqi odur ki, üçüncü bənddə birinci tərəf yönlük halda dursa da, yerlik hal məzmununda işlənir, burada isə yönlük halda durub yönlük hal məzmununda işlənir; məsələn: *bəriyə şad-apıt bəglər* (KT c 1) «cənuba şad-apıt bəylər», *yıraya tarkat buyuruq bəglər* (KT c 1) «şimala tarkat buyuruq bəylər».

5. Birinci tərəf istiqamət halda işlənən sözlə, ikinci tərəf müxtəlif hallarda işlənən sözlərlə ifadə edilir; məsələn: *ilgəri kün toğsıka* (KT c 2) «şərqə gündoğana», *kuriğaru kün batsıkağa* (KT c 2) «qərbə günbatana», *ilgəri Şantuf yazıka* (KT c 3) «irəli Şandun düzünə», *birigəri Tokuz Ərsənə* (KT c 3) «cənuba Doqquz Ərsənə», *yırığaru Yer Bayırku yiriğə* (KT c 4) «şimala Yer Bayırku yerinə», *kuriğaru Təmir kapiğka* (KT § 8) «qərbə Dəmir qapıya».

6. Birinci tərəf istiqamət halında olan sözlə, ikinci tərəf sifətlə ifadə olunur, sifət heç bir şəkilçi qəbul etmir; məsələn: *icrə aşız* (KT § 26) «içi aşız», *taşra tonsız* (KT § 26) «bayırı donsuz».

7. Birinci tərəf çıxışlıq hal məzmunu ifadə edən yerlik halda durur, ikinci tərəf yönlük halda işlənən isimlə ifadə olunur; məsələn: *tabğaçda yıraya* (O 5) «tabğaçdan şimala».

8. Birinci tərəf müasir türk dillərinə tərcümə edilərkən yiyəlik hal məzmunu ifadə edən yerlik halda işlənən isimlə, ikinci tərəf müasir türk dillərində yerlik hal məzmunu ifadə edən yönlük halda işlənən isimlə ifadə olunur; məsələn: *kisi oğlınca üzə* (KT § 1) «insan oğlunun üstündə», *yabız, yablak bodunta üzə* (KT § 26) «pis və yava xalqın üzərində».

SAY BİRLƏŞMƏLƏRİ

İki və daha artıq say sözündən ibarət olan sayları türkoloji ədəbiyyatda mürəkkəb saylar, tərkibi saylar, son zamanlar isə

say birləşmələri adlandırırlar. Belə sayları mürəkkəb say adlandırmaq olmaz, çünki bunlar mürəkkəb sözlərə verilən tələblərə cavab vermir. Türk dillərinin morfoloji quruluşuna həsr edilmiş əsərlərdə olduğu kimi, bunları say birləşmələri adlandırmaq da olmaz, çünki morfolojiya söz birləşmələrini araşdırmır. Morfolojiya kitablarında belə sayları tərkibi saylar adlandırmaq daha uğurludur. Azərbaycan diçiliyində bu tipli sayları say birləşmələri adlandırmaq ideyasını ilk dəfə Y.M.Seyidov irəli sürmüş və əsaslandırmağa çalışmışdır.¹

Y.M.Seyidov söz birləşmələri (məsələn, *beş kitab*) və say birləşmələri (məsələn, *beş min*) ifadələri arasında heç bir fərq görmür, hər ikisini söz birləşməsi adlandırmağı təklif edir. Say birləşmələrinin morfolojiyanın tədqiqat obyektinə ola bilməməsi bir yana qalsın, söz birləşmələri ilə (*beş kitab*) say birləşmələrinin (*beş min*) cyniləşdirilməsinin özü kökündən səhvdir. *Beş kitab* və *beş min* birləşmələri arasında qrammatika baxımından heç bir fərqi görünməməsi əldədir. İlk baxışda bu birləşmələr arasında fərq görünməsi də, onların arasında hətta qrammatika nöqteyi-nəzərindən fərqlər mövcuddur.

1. *Beş kitab* söz birləşməsinin tərəfləri arasında yanaşma sintaktik əlavəsi vardır. İlk baxışda *beş min* söz birləşməsinin tərəfləri arasında da yanaşma əlaqəsi görünür, lakin bu, əslində yanaşma yox, nə isə sintaktik əlaqələrə daxil olmayan bir əlaqədir, bəlkə də birləşmə əlaqəsidir.

2. *Beş kitab* tipli söz birləşmələrində türk dillərində ikinci tərəf cəm şəkilçisi qəbul etmir, *beş min* tipli söz birləşmələrində ikinci tərəf cəm şəkilçisi qəbul edir.

3. *Beş kitab* tipli söz birləşmələrinin komponentləri yanaşma əlaqəsi ilə bir-birinə bağlansa da, onların tərəflərinin yerini dəyişmək olmur; türk dilləri üçün *kitab beş* birləşməsi qeyri-mümkündür. Hətta inversiya nəticəsində *beş kitab* tipli söz birləşmələrində tərəflərin yeri dəyişərsə, bu, əvvəlki söz birləşməsinin məntiqi mənasına təsir göstərmir; müqayisə et: *beş kitab* və *kitab beşdir*. *Beş min* tipli söz birləşmələrində isə tərəflərin yerini dəyişmək olur və bu dəyişmə birləşmənin

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992, s. 204-217.

qrammatikasına təsir göstərir – birləşmənin leksik-semantik mənası dəyişir; müqayisə et: *beş min* və *min beş*. Say birləşmələrində sözlərin sayı çoxaldıqca söz sırasını dəyişdikdə mənanın dəyişməsi daha qabarıq nəzərə çarpar; müqayisə et: *min yüz əlli* və *yüz əlli min*.

Buradan iki nəticə çıxarmaq olar: 1) *Beş kitab* və *beş min* tipli birləşmələr eyni tipli birləşmələr olmadığı üçün *beş kitab* tipli birləşmələr yalnız qrammatikanın sintaksis bəhsində – söz birləşmələri bəhsində öyrənilməlidir; *beş min* tipli birləşmələr isə həm morfologiya bəhsində tərkibi say kimi, həm də sintaksis bəhsində say birləşməsi (ismi birləşmələrin bir növü kimi) araşdırılmalıdır. 2) Dilçilikdə tərkibi fəel termini kimi tərkibi say termininin də işlənmək hüququ vardır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində say birləşmələrinin iki tipi vardır: hər iki tip birləşmədə say bildirən sözlər (komponentlər) şəkilçi qəbul etmir, lakin bunların arasında həm şəkilcə (formaca), həm də məzmunca fərq vardır: 1) say bildirən sözlər heç bir əlavə (qrammatik) göstərici olmadan birləşmə yaradır; 2) birləşmənin komponentləri *artu*ki sözü ilə bir-birinə bağlanır.

1. Heç bir əlavə vasitə olmadan əmələ gələn say birləşmələri. Belə say birləşmələri şəkilçisiz, yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir, lakin müasir türk dillərindəki cəmiyyəti say birləşmələrindən məzmunca kəskin şəkildə fərqlənir. Müasir türk dillərində say birləşmələrində sıracı birinci böyük dərəcədən olan say, ikinci kiçik dərəcədən olan say gəlir və hər iki sayın ifadə etdiyi kəmiyyət bütövlükdə say birləşməsinin ümumi kəmiyyətinə daxil olur; məsələn: *iyirmi bir*, *altmış üç*, *əlli doqquz*, *on yeddi*, *qırx bir*, *otuz altı*. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində say birləşmələrində sayların birləşmə sırası əksinədir – sıracı birinci kiçik dərəcədən, ikinci böyük dərəcədən olan say işlənir. Məzmunca isə fərq daha böyükdür: kiçik dərəcəli say sonra gələn böyük dərəcəli saydan kiçik dərəcənin göstərdiyi kəmiyyətdə təklilik götürüldüyünü bildirir; məsələn: *bir yigirmi* o deməkdir ki, iyirmilik dərəcəsindən bir götürülmüşdür, yəni onluq dərəcəsi tam götürülmüş, iyirmilik dərəcəsindən də bir təklilik artırılmalıdır. *Bir yigirmi* on bir

deməkdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində say birləşmələrinin bu tipi daha çox işlənir; məsələn: *bir yigirmi* (MÇ 32) «on bir», *eki yegirmi* (KT § 28) «on iki», *üç yegirmi* (KT § 18) «on üç», *tört yegirmi* (MÇ 19) «on dörd», *bis yegirmi* (MÇ 18) «on beş», *altı yegirmi* (MÇ 46) «on altı», *yeti yegirmi* (KT § 11) «on yeddi», *səkkiz yegirmi* (BK § 24) «on səkkiz», *tokuz yegirmi* (BK c 9) «on doqquz», *bir otuz* (KT § 32) «iyirmi bir», *eki otuz* (HT 5) «iyirmi iki», *üç otuz* (T 19) «iyirmi üç», *biş otuz* (KT § 18) «iyirmi beş», *altı otuz* (KT § 34) «iyirmi altı», *yeti otuz* (KT § 1) «iyirmi yeddi», *tokuz otuz* (MÇ 16) «iyirmi doqquz», *bir kark* (KT § 2) «otuz bir», *biş kark* (Y 25) «otuz beş», *səkkiz kark* (Y 24) «otuz səkkiz», *tokuz kark* (Y 10) «otuz doqquz», *eki əlig* (Y 21) «qırx iki», *üç əlig* (Y 22) «qırx üç», *tokuz əlig* (Y 48) «qırx doqquz», *tokuz altmış* (Y 48) «əlli doqquz», *bir yetmiş* (Y 45) «altmış bir», *üç yetmiş* (Y 3) «altmış üç», *yeti yetmiş* (Y 11) «altmış yeddi», *səkkiz yetmiş* (Y 41) «altmış səkkiz».

2. Say birləşmələrinin ikinci tipində sıracı birinci böyük dərəcədən olan say işlənir, sonra *artu*ki sözü əlavə edilir, daha sonra kiçik dərəcədən olan say (təklilik) artırılır. Birinci tip say birləşmələrindən fərqli olaraq burada böyük dərəcədən olan sayın (onluğun) da, kiçik dərəcədən olan sayın (təklilin) da bildirdiyi kəmiyyət say birləşməsinin ümumi kəmiyyətinə daxil olur; məsələn: *otuz artu*ki bir (BK § 28) «otuz bir», *otuz artu*ki üç (BK § 34) «otuz üç», *otuz artu*ki dört (BK § 38) «otuz dörd», *otuz artu*ki səkkiz (BK c 2) «otuz səkkiz», *otuz artu*ki tokuz (BK c 2) «otuz doqquz», *kark artu*ki yiti (KT § 1) «qırx yeddi». Qədim türk yazısı abidələri dilində yüzdən yuxarı bütün böyük rəqəmlər bu üsulla ifadə edilir; məsələn: *bir tımən artu*ki yeti biş (BK c 1) «on yeddi min».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində say birləşmələrinin bu tipi az işlənir.

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yüzlük və minlik saylarının əmələ gəlməsi müasir türk dillərində olduğu kimidir, yəni əvvəlcə təklilik kəmiyyətini bildirən say, sonra *yüz* və *min* (*biş*) sözü işlənir; məsələn: *yeti yüz* (Kt§ 13) «yeddi yüz», *altı*

biŋ (T 16) «altı min», *eki biŋ* (T 16) «iki min», *yeti biŋ* (BKc 1) «yeddi min».

Say birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə tipi haqqında Y.M.Seyidov yazır: «Say «birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə birləşmələrinin ilkin formalaşma dövrü üçün tabesizlik əlaqəsi hesab edilə bilər (ona ayrı ad vermək olmur), lakin tərəflərin məna cəhətdən sıxlaşması bu əlaqənin təbiətində müəyyən dəyişiklik əmələ gətirib və hər iki söz üçün daxili bir tadelilik bağı yaradıbdır ki, bu bağ həmin sözlərin söz birləşməsi kimi formalaşmasına imkan veribdir».¹

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, bütün oxşarlıqlarına baxmayaraq, say birləşmələri digər ismi birləşmələrdən xeyli fərqlənir və onları eyni tipli birləşmə hesab etmək olmaz.

ZƏRF BİRLƏŞMƏLƏRİ

Qədim türk yazısı abidələrini dilində, az da olsa, zərf birləşmələrinin işlənməsinə rast gəlmək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, zərf birləşmələri müasir türk dillərində də zəif inkişaf etmişdir və türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilmiş əsərlərin böyük əksəriyyətində bu birləşmələr haqqında ümumiyyətlə məlumat verilmir. Zərf birləşmələrində tabeəddici söz, əsas söz zərfdır. Bu birləşmə idarə sintaktik əlaqəsi ilə əmələ gəlir. Qədim türk yazısı abidələrini dilində zərf birləşməsinin ikinci tərəfi kimi, əsasən, yer və zaman zərfləri çıxış edir (müasir türk dillərində tərz-hərəkət zərfləri də bu mövqedə işlənir); məsələn: *Öñük yoğaru* (BK c 5) «Önük yuxarı», *Kök Öñük yuğaru* (T 15) «Göy Önük yuxarı», *ol sub kodı* (T 27) «o su (çay) boyu», *Sələŋə kodu* (MÇ 16) «Sələne boyu», *ön gün öŋrə* (MÇ 31) «on gün əvvəl», *ekin ara* (KT 5 1) «ikisinin arasında», *yir sayu* (KT c 9) «yer boyu», *at üzə* (T 25) «at üstə», *tokuz oğuz üzə* (MÇ 3) «doqquz oğuzların üzərində».

Qədim türk yazısı abidələrini dilində zərf birləşmələrinin işlənməsinə bir neçə nümunə verilir: *Öñük yoğaru sü yorip*

tünli-künli yiti ödüşkə subsız keçdim (BK 5 c) «Önük yuxarı qoşun yürüdü gecəli-gündüzlü yeddi sutka susuz keçdim». *Kök Öñük yuğaru Ötükən yısğaru udıztım* (T 15) «Göy Önük yuxarı Ötükən meşəli dağlarına apardım». *Ol sub kodı bardımız* (T 17) «O çay boyu gətdik». *...üküsi Sələŋə kodı bardı* (MÇ 16) «...çoxu Sələne boyu gətdi». *Ebi on kün öŋrə ürkip barmış* (MÇ 31) «Evi on gün əvvəl hürküb gətmiş». *...anta kalmış bodun on uyğur, tokuz oğuz üzə yüz yil olurtı* (MÇ 3) «...orada qalmış xalq on uyğurların, doqquz oğuzların üzərində yüz il oturdu». *At üzə bintürü karığ sökdüm* (T 25) «Atlara mindirərək qarı sökdüm». *Antağının üçün igidmiş kağanıŋ sabın almatın yir sayu bardığ* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltnmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu gətdim». *Üzə kök tefri, asra yağız yir kılınkda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT 5 1) «Üstdə mavi göy, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlun yaranmış».

FELİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Feli söz birləşmələrində tabeəddici söz fellərdən ibarət olur. Adətən, dilçilik ədəbiyyatında feli söz birləşmələrindən danışarkən tabeəddici üzvü təsriflənən fellərlə ifadə edilən birləşmələr deyi, təsriflənməyən fellərlə – məsdər, feli sifət, feli bağlamalarla ifadə edilən birləşmələr nəzərdə tutulur. Qədim türk yazısı abidələrini dilində məsdər yox dərəcəsinə olduğu üçün məsdər birləşmələrindən danışmaq mümkün deyildir.

Türkoloji ədəbiyyatda feli birləşmələr ifadəsi altında feli tərkiblər – məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri nəzərdə tutulur. Lakin Azərbaycan dilinin qrammatikasına həsr edilmiş son ədəbiyyatda, ismi birləşmələrdə olduğu kimi, feli birləşmələrdə də iki komponentin mövcudluğu əsas götürülür: ad + fel, fel + fel və zərf + fel. Söz birləşmələri haqqında təlimdə fel + fel və zərf + fel birləşmələrinə elə bir əhəmiyyət verilmədiyindən dilçilik ədəbiyyatında adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələr daha çox araşdırılır. Belə bir-

¹ Yusif Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı, 1992, s. 216.

ləşmələrin özü də iki qismə bölünür: 1) adların bilavasitə fellərə birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələr və 2) adların Qoşma vasitəsilə fellərə birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələr. Birinci qisim feli birləşmələrin də dörd tipi göstərilir. Birinci tərəfi 1) isimlərlə, 2) sifətlərlə, 3) saylarla, 4) əvəzliliklərlə ifadə edilən feli birləşmələr.

Adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə birləşmələrin birinci tərəfi isim, substantivləşmiş sifət, substantivləşmiş say və əvəzliliklərlə ifadə edilir; birinci tərəf bir sözlə ifadə olunduğu kimi, bir neçə sözlə də (ismi söz birləşməsi) ifadə edilə bilər. Birləşmənin ikinci tərəfi feli sifət və ya feli bağlama ilə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi, ismin yiyelik halından başqa, ismin bütün hallarında duran, habelə qoşma ilə işlənən sözlərlə ifadə edilə bilər. Buna görə də bu feli birləşmələrin aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. Adlıq hallı feli birləşmələr;
2. Yönlük hallı feli birləşmələr;
3. İstiqamət hallı feli birləşmələr;
4. Təsirlik hallı feli birləşmələr;
5. Yerlik hallı feli birləşmələr;
6. Çıxışlıq hallı feli birləşmələr;
7. Alət-birgəlik hallı feli birləşmələr.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşmalı sözlərlə əmələ gələn feli söz birləşmələrində qoşmadan əvvəl işlənən sözlər hal şəkilçisi ilə də, hal şəkilçisi olmadan da işlənə bilər.

Adlıq hallı feli birləşmələr. Bu feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi adlıq halda duran isim və əvəzliliklə, ikinci tərəfi isə, əsasən, bağlamalarla ifadə edilir. Belə birləşmələrin əmələ gəlməsində nadir hallarda feli sifətlər də, həm də təkcə *dığım...* şəkilçili feli sifətlər iştirak edir. Əslinə qalanda, elə ikinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə edilən feli birləşmələri əmələ gətirən morfoloji vasitələr – şəkilçilər də bir o qədər çox deyil: qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli birləşmələrin ikinci tərəfi ki-

mi çıxış edən feli bağlamalar yalnız *-tükda, -tükde, -dukda, -dükde; -ğunça; -a, -ə, -i, -i, -u, -ü* şəkilçiləri ilə əmələ gələ bilər.

İkinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə edilən adlıq hallı feli birləşmələr: *Bıñm sürə* (MÇ 26) «minim (alayım) sürərək», *yaraklıq yağa* (KT § 26) «yaraqlılar yayaraq», *teñri tuta* (BK § 14) «tanrı tutaraq», *teñri basa* (T 38) «tanrı basaraq», *ıduq yer, sub basa* (T 38) «müqəddəs yer, su basaraq», *kağan uça* (BK c 10) «xaqan uçaraq», *üç karluk təzə* (MÇ 11) «üç karluk qaçaraq», *Küli çor iti* (KÇ 14) «Küli çor edək», *Küli çor ayı* (MÇ 14) «Küli çor çağıraraq», *ben yapıtı* (MÇ 44) «mən tikdirərək», *Kül tigin onlayu* (KT şm 5) «Kül tigin hücumə keçərək», *yağın başı yorıyu* (MÇ 18) «yağının başı yürüyərək», *eçim kağan olurtukda* (KT § 19) «əmim kağan oturduqda», *Mağı kurğan kışladukda* (BK § 31) «Mağı kurqanda qışladıqda», *beş süñüs süñüsdükde* (KÇ 17) «Beş dönüş döyüşdükdə», *kañm türk bilgə kağan olurtukıta* (BK şm 1) «atam türk müdrik xaqan oturduqda», *kağan olurtukunta* (BK § 9) «kağan oturduqda».

İkinci tərəfi feli sifətlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr: *teñri bilig bertük* (T 6) «tanrı bilik verdiyi», *türk bodun illödük* (KT § 7) «türk xalqı el düzəltdiyi», *ben özüm bilgə Toyukuk ötüntük* (T 15) «mən özüm Müdrik Tonyukuk xahiş etdiyim», *teñri, yer yarlıkaduk* (BK § 10) «göy, yer buyurduğu», *inili-eçili kiñşürtükün* (KT § 6) «böyükü-kiçikli düşməni etdiyini», *bəgli-bodunluğ yofşurtukun* (KT § 6) «bəyli-xalqlı (bir-birinin üstünə) salıqdırdığı», *üzə teñri, asra yer yarlıkaduk* (BK § 10) «üstə tanrı, altda yer buyurduğu», *mən kazğanduk* (BK § 33) «mən qazandığım», *ben yəg erdükim* (Y 24) «mən yaxşılıq etdiyim», *teñri yarlıkaduk* (T 40) «tanrı buyurduğu», *teñri küç bertük* (KT § 12) «tanrı güc verdiyi», *ben bilgə Tonyukuk təğürtük* (T 47) «mən Müdrik Tonyukuk çatdırdığım», *mən özüm kağan olurtukam* (BK § 36) «mən özüm xaqan oturduğum», *özüm kazğantukım* (T 55) «özüm qazandığım» və s.

Yönlük hallı feli birləşmələr. Yönlük hallı feli birləşmələrdə ikinci tərəf həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə edilir. İkinci tərəfin təsirli, yaxud təsirsiz fellərlə ifadə olunması birləşmənin quruluşuna müəyyən qədər təsir göstərir: ikinci

tərəf təsirsiz fellərlə ifadə olunduqda birinci tərəf bilavasitə ismin yönlük halında işlənən sözlə ifadə edilir: ikinci tərəf təsirli fellərlə ifadə olunduqda isə birləşmədə yönlük haldan əlavə, ismin təsirlik halında işlənən daha bir sözün də daxil olması vacibdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük hallı feli söz birləşmələrinin işlənməsi ilə əlaqədar daha bir məsələni də qeyd etmək lazımdır: görünür, VI-VIII yüzilliklərdə türk dillərində təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası hələ tam diferensiallaşmadığı üçün qədim türk yazısı abidələrinin dilində eyni bir fel həm təsirli, həm də təsirsiz fel məqamında işlənir; məsələn: *bunu körü biliŋ* (KT c 12) «bunu görərək bilin» və *maŋa körür* (KT c 2) «mənə görür» (mənə baxır olmalıdır). Görünür, fellərdə təsirlilik, təsirsizlik kateqoriyasının diferensiallaşması prosesi daha əvvəlki dövrdə baş vermiş, türk dilləri inkişafının qədim türk yazısı abidələri dövründə hələ davam etmişdir. Hətta bu gün də həm təsirli, həm də təsirsiz məqamda işlənən fellərin türk dillərində işlənməsinə təsadüf edilir; məsələn: müasir Azərbaycan dilində: *kitabı oxumaq – məktəbdə oxumaq*.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də yönlük hallı feli birləşmələrdə də hərəkət obyektə də, məkanla da əlaqədar ola bilər. Düzdür, hərəkətin obyektə əlaqəsi təsirli fellərə xas xüsusiyyətdir, lakin təsirli fellərdə hərəkət bilavasitə müstəqil obyektə, təsirlik halda işlənən sözlə, vasitəsiz tamamlıqla əlaqədar olur və hərəkət obyektini bütövlükdə əhatə edir. İkinci tərəfi təsirsiz fellərlə ifadə edilən yönlük hallı feli birləşmələrdə isə hərəkət obyektini əhatə etmir, ona meyli edir, istiqamətlənir. İkinci tərəfi təsirli fellərlə ifadə olunan yönlük hallı feli birləşmələrdə yönlük yaldı işlənən sözlə (birinci tərəf) təsirli fel (ikinci tərəf) arasındakı əlaqə zəif olur, halbuki ikinci tərəfi təsirsiz fellərlə ifadə olunan yönlük hallı feli birləşmələrdə yönlük halda işlənən sözlə (birinci tərəf) təsirsiz fel (ikinci tərəf) arasında əlaqə daha sıx olur, birləşmə bütövlükdə tamamlanmış təsir bağışlayır.

İkinci tərəfi feli sifətlərlə ifadə olunan yönlük hallı feli birləşmələr: *biziŋə yaniltukın* (KT § 13) «bizə qarşı yanıldı», *yerke təgürtük* (T 47) «yerə hücum etdiyi», *Taluy ügüzke təgmis* (T 18) «Dəniz çayına çatmış», *yağıya təgmis* (Y 26) «yağıya hücum etmiş», *bödkə körigmə* (KT c 11) «taxta baxan», *tağka təgmis* (T 47) «dağa çatmış», *ebkə təgdükim* (O 10) «evə dəydiyim» və s.

İkinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə edilmiş yönlük hallı feli birləşmələr: *yağıka təgip* (KÇ 23) «yağıya hücum edib», *Sələŋəkə sıka* (MÇ 16) «Sələnəyə sıxaraq», *maŋa ukğalı* (BK § 28) «mənə tabe olmağa», *bödkə olurıp* (BK § 2) «taxta oturub», *sabıŋa arturıp* (KT c 6) «sözünə aldanıb», *ağısıŋa arturıp* (KT c 6) «hədiyyəsinə aldanıb», *eçidməkinçə barıp* (Y 39) «eşitməyə-nə qədər gedib», *Kara kanka barıpan* (Y 30) «qara xanın yanına gedib», *at üzə bintürə* (T 25) «atlarla mindirərək», *altı otuzka uça* (BK c 10) «iyirmi altısında uçaraq», *kadaşına, kunçuyuma adıralı* (Y 29) «dostumdan, xanımdan ayrılaraq» və s.

İstiqamət hallı feli birləşmələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hərəkətin istiqaməti məzmununu iki halla - yönlük və istiqamət halları ilə ifadə edilir; hər halın özünün spesifik morfoloji əlaməti - hal şəkilçisi vardır. İstiqamət hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi ismin istiqamət halında duran sözlə, ikinci tərəfi isə, yönlük halda olduğu kimi, həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə edilir. Buna görə də yönlük hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi haqqında deyilənləri istiqamət hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfinə də şamil etmək olar.

İkinci tərəfi feli sifətlərlə ifadə edilmiş istiqamət hallı feli birləşmələr: *yögarü kötürmiş* (KT § 11) «yuxarı götürmüş».

İkinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə edilmiş istiqamət hallı feli birləşmələr: *yoğaru sü yorıp* (BK c §) «yuxarı qoşun yürüdü», *ilgəri, kurıgaru süləp* (KT § 12) «şərqə, qərbə qoşun çəkib», *kurıgaru Yinçü ügüz keçə* (KT c 3) «qərbə İnci çayını keçərək», *ilgəri süləyü* (KT § 8) «şərqə qoşun çəkərək».

Təsirlik hallı feli birləşmələr. Bu feli birləşmələrin birinci tərəfi ismin təsirlik halında duran hər hansı söz və ya söz birləşməsi, ikinci tərəfi yalnız təsirli fellərlə ifadə olunur. Bu

birdəşmələrdə ikinci tərəf təsirli fəllərdən ibarət olduğu üçün iş, hal, hərəkət mütləq obyekt tələb edir, yəni iş, hal, hərəkət müstəqil obyekt, vasitəsiz tamamlıq üzərində icra edilir.

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirlik halı iki tipi – şəkilsiz və şəkilsiz tipi olduğu üçün abidələrin dilində təsirlik hallı feli birdəşmələrin iki tipi mövcuddur: müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birdəşmələr və qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birdəşmələr.

Müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birdəşmələrin birinci tərəfi ismin təsirlik halının şəkilsizini qəbul edir və müəyyən obyekt bildirir. Müəyyən obyekt dedikdə danışan və dinləyəne məlum olan obyekt nəzərdə tutulur. Birdəşmənin birinci tərəfi müəyyənlik bildirdiyi üçün feli birdəşmə də ümumilikdə müəyyənlik bildirir: *ak abğırığ binip* (KT § 35-36) «ağ ayğırı minib», *akığ binip* (KT § 5) «ağı minib», *Ertis ügüzig keçə* (KT § 37) «İrtiş çayını keçərək», *anı yayıp* (KT § 34) «onu yayıb», *ilig tutıp* (KT § 3) «eli tutub» və s.

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birdəşmələrdə isə birinci tərəf kimi işlənən söz, yaxud söz birdəşməsi ismin təsirlik hal şəkilsizini qəbul etmir və qeyri-müəyyən obyekt, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq bildirir: *il tuta* (KT c 8) «el tutaraq» *yağı bolıp* (KT § 10) «yağı olub», *kü esidip* (KT § 12) «səs eşidib», *küç bertük* (KT § 12) «güc verdiyi», *kağan olurıpan* (KT § 16) «xaqan oturub», *keyik yiyü* (T 8) «keyik yeyərək», *tabısgan yiyü* (T 8) «dovşan yeyərək», *at yetə* (T 25) «at çatan» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyənlik bildirən feli birdəşmələrin birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilsizini qəbul etmiş sözlə ifadə edilir (düzdür, bu vaxt onlarda təsirlik hal şəkilsizinin düşməsi qədim türk yazısı abidələrinin dilini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir), lakin qeyri-müəyyənlik bildirən feli birdəşmələrin birinci tərəfində işlənən söz mənsubiyyət şəkilsizini qəbul edə bilmir; məsələn: *süçig sabın arıp* (KT c 5) «şirin sözünə aldanıb», *yımşak ağın arıp* (KT c 5) «yumşaq hədiyyəsinə aldanıb», *kağanın yitürü* (KT § 7) «xaqanını sona yetirərək», *türk atın ıtı* (KT § 7) «türk adını ataraq», *tabğaç atın tutıpan* (KT § 7) «tabğaç adını tutaraq», *ilin*

alı (KT § 8) «elini alaraq», *törüsün alı* (KT § 8) «qanununu alaraq», *törüsün içgimmiş* (KT § 13) «qanununu unutmuş», *udlıkan sıyu* (KT § 36) «budunu sındıraraq», *atın binip* (KT § 40) «atını minib», *akın binip* (KT § 3) «ağını (ağ atını) minib», *yağızın binip* (KT § 5) «qonurunu (qonur atını) minib», *otünçümin esidü* (T 15) «müraciətimi eşidərək» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirlik hallı feli birdəşmələrin birinci tərəfi təyini söz birdəşmələri ilə də ifadə olunur.

Birinci tərəfi üçüncü növ təyini söz birdəşməsi ilə ifadə olunan təsirlik hallı feli birdəşmələr: *kağanıñın sabın almatın* (KT c 9) «xaqanının sözünə qulaq asmadan», *türk bodunıñ ilin*, *törüsün tuta* (KT § 1) «türk xalqının elini, qanununu tutaraq», *türgis kağanıñ kızın alı* (BK § 9-10) «türkiş xaqanının qızını alaraq», *yağıñ başı yoriyu* (MÇ 18) «yağının başı yürüş edərək», *karlukıñ tabarın alıp* (MÇ 28) «karlukun malını alıb», *karlukıñ ebin yolıp* (MÇ 29) «karlukun evini dağıdıb», *Bayırkunıñ ak adğırığ binip* (KT § 36) «Bayırkunun ağ ayğırını minib» və s.

Birinci tərəfi ikinci növ təyini söz birdəşməsi ilə ifadə olunan təsirlik hallı feli birdəşmələr: *bodun atı yok bolu* (O 3) «xalqın adı yox olaraq», *türk atın ıtı* (KT § 7) «türk adını ataraq», *tabğaç atın tutıpan* (KT § 7) «tabğaç adını tutub», *Azman akığ binip* (KT § 5) «Azmanın ağını (ağ atını) minib», *Şıp başın yürə* (MÇ 16) «Şıp başını yürüyərək», *el örginin örgipən* (MÇ 34) «el sarayını hörüb (tikib)» və s.

Yerlik hallı feli birdəşmələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik və çıxışlıq halların şəkilsizləri hələ bütünlüklə formalaşmadığı üçün yerlik hal şəkilsizini həm də çıxışlıq hal şəkilsizinin vəzifəsini yerinə yetirir. Düzdür, bu dövrdə *-tan/-tən*, *-dan/-dən* çıxışlıq hal şəkilsizini artıq mövcud olmuşdur, lakin çıxışlıq halın formalaşdığından danışmaq hələ tezdir. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik hallı feli birdəşmələrdən danışdıqda nəzərə almaq lazımdır ki, *-dal/-ta* şəkilsizini ilə formalaşan sözlərin bir qismi yerlik, bir qismi isə çıxışlıq hal məzmununu daşıyır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi yerlik halda duran sözlə, ikinci tərəfi isə həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə edilir.

Yerlik hal məzmunlu yerlik hallı feli birləşmələr: *yirdə olurup* (KT c 4) «yerdə oturub», *yurtda yatı* (KT şm 9) «yurdda yataraq», *yolta yatı* (KT şm 9) «yolda yataraq», *Toŋŋa tigin yoğunta əgire* (BK ş 31) «Tona tiginin dəfnində mühasirə edərək», *tüŋgər tağda təgip* (BK c 8) «Tüŋgər dağda hücum edib», *ıda, taşda kalmış* (T 4) «kolda, daşda qalmış», *kağan elintə karıp* (KÇ 3) «xaqan elində qocalıb», *teŋridə bolmuş* (KT c 1) «tanrıda olmuş», *süŋjüsdə tutıp* (KÇ 16) «döyüşdə tutub», *anta olurup* (MÇ 12) «orada oturub», *töpəsintə tutıp* (KT ş 11) «təpəsində tutub», *Besbalıkda süŋjüsdükde* (UÇ 11) «Beşbalıkda döyüşdükdə» və s.

Çıxışlıq hal məzmunlu yerlik hallı feli birləşmələr: *kağanımda adıralı* (O 12) «xaqanımdan ayrılaraq», *teŋrigə kut bulmuş* (III Orxon abidəsi) «tanrıdan səadət tapmış» və s.

Çıxışlıq hallı feli birləşmələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq hal formalaşma prosesi keçirirdi. Çıxışlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi təsirsiz fellərlə ifadə olunur. Bu birləşmələrdə daha çox məkan mənası ifadə edilir: birinci tərəf hərəkətin başladığı yeri, başlanğıc, çıxış nöqtəsini bildirir. Buna görə də belə birləşmələrin birinci tərəfi məkan bildirən sözlərdən, ikinci tərəfi iş və hərəkət semantikalı fellərdən ibarət olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş bir neçə sözün işlənməsinə rast gəlinə də yalnız iki təsadüfdə çıxışlıq halda duran söz feli birləşmə yaradır, həm də hər iki təsadüfdə cyni bir söz – sual əvəzliyi birinci tərəf kimi, eyni bir feli bağlama ikinci tərəf kimi çıxış edir: *kantan kəlip* (KT ş 23) «haradan gəlib», *kantan kəlipən* (KT ş 23) «haradan gəlib».

Alət-birgəlik hallı feli birləşmələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halda işlənən sözlər də təsriflənməyən fellərə qoşulub feli söz birləşmələri əmələ gətirir. Alət-birgəlik hallı abidələrin dilində *-ın, -in* şəkilçisi ilə ifadə edilir və iki məna çaları bildirir: 1) işin, hərəkətin icra

edildiyi aləti və 2) işin, hərəkətin iki və daha artıq subyekt tərəfindən icra edildiyini. Abidələrin dilində alət-birgəlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi alət-birgəlik halda işlənən sözlə, ikinci tərəfi həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə olunur: a) işin, hərəkətin icrası aləti mənasında hər iki tip fellə; b) işin, hərəkətin birgə icrası mənasında təkcə təsirsiz fellərlə. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik hallı iki məna – alət və birgəlik mənalrı ifadə etdiyi üçün onun əmələ gətirdiyi feli birləşmələri də iki məna qrupuna ayırmaq lazımdır:

1. Alət məzmunu ifadə edən alət-birgəlik hallı feli birləşmələr; məsələn: *közün körmədik* (BK şm 11) «gözü ilə görməyən», *kulkakın esidmədik* (BK şm 11) «qulağı ilə eşitməyən», *yadağın oplayı* (KT ş 32) «piyada hücum edərək», *yadağın ıgac tutunu* (T 25) «piyada ağaclardan tutaraq».

2. Birgəlik məzmunu ifadə edən alət-birgəlik hallı feli birləşmələr: *ərin təzip* (KT ş 34) «döyüşçü ilə qaçıb», *kisiligin təzip* (BK ş 41) «adamlarla qaçıb», *ərin ürtürü* (KT ş 40) «döyüşçü ilə düzəldirmək».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin alət-birgəlik halında işlənən söz çoxdur, ancaq onların böyük əksəriyyəti təsriflənən fəllərlə işlənir, cüzi bir hissəsi felin təsriflənməyən formaları ilə işlənilib alət-birgəlik hallı feli birləşmələr əmələ gətirir.

Qoşmalı feli birləşmələr. Qoşmalı birləşmələr ifadəsi ilə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən birinci tərəfi qoşmalı sözlə, ikinci tərəfi təsriflənməyən fellə ifadə olunmuş feli birləşmələr nəzərdə tutulur. Belə birləşmələrin azı üç ünsürü olur: sıracı birinci söz (yaxud: söz birləşməsi), ikinci qoşma, üçüncü təsriflənməyən fel durur.

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşma köməkçi nitq hissəsi hesab edilsə də, onun leksik mənası olmasa da, qoşmalı feli birləşmələrdə birləşmənin ümumi semantik mənasının formalaşmasında qoşma mühüm rol oynayır, mübaligəsiz demək olar ki, feli birləşmənin ümumi semantik mənasının formalaşmasında onun əhəmiyyəti müstəqil leksik mənası olan komponentlərdən nəinki azdır, bəzi birləşmələrdə hətta çoxdur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşmalı feli birləşmələr az işlənir. Lakin hər haldı belə birləşmələrin işlənməsinə təsadüf edilir; məsələn: *teŋri tæg bolmuş* (KT c 1) «tanrı kimi... olmuş», *yir sayu ... turu, ölü* (KT c 9) «yer boyu ... əldən düşərək», *tatıŋa tægi ... körü* (KT c 12, BK şm 15) «yad adamlara kimi ... görərək», *Böklü kaŋanka tægi süləyü* (KT § 8) «Böklü xaqanma kimi qoşun çəkərək», *Təmir kapıŋka tægi süləyü* (KT § 8) «Dəmir qapıya kimi qoşun çəkərək», *Kül tigin birlə ölü, yitü* (KT § 27) «Kül tigin ilə əldən düşərək», *eki şad birlə ölü, yitü* (KT § 27) «iki şad ilə əldən düşərək», *teŋri tæg ... yaratmış* (BK § 1, c 13) «tanrı kimi ... yaratmış», *oŋuz bodun tokuz tatar birlə tirilip* (BK § 34) «oŋuz xalqı doqquz tatarlarla birləşib (toplanıb)», *inisi eçisin tæg kılınmaduk* (KT § 5) «kiçik qardaşı böyük qardaşı tək olmadığı», *oŋlı kaŋın tæg kılınmaduk* (KT § 5) «oŋlu atası kimi olmadığı» və s.

TƏRKİBLƏR

Türk dillərində felin təsriflənməyən formaları - məsdər, feli sifət və feli bağlama özündən əvvəl gələn sözləri idarə etmək, özünə bağlamaq və ismi birləşmələrə bənzər feli birləşmələr yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Ümumi dilçilikdə feli konstruksiyalar adlanan belə sərbəst söz birləşmələri türkologiyada tərkiblər – məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri adlanır. İkinci və üçüncü ismi (təyini) söz birləşmələri kimi, məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri də müstəqil və vahid söz birləşmələridir, həmin ismi birləşmələr kimi, bu feli birləşmələr də cümlənin bir üzvü vəzifəsini yerinə yetirir.

Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dili türk dilləri arasında istisna təşkil etmir. Əsas fərq bundadır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin məsdər forması yox dərəcəsidir. Buna görə də abidələrin dilində məsdər tərkibləri işlənmir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin təsriflənməyən formalarından ikisi – feli sifət və feli bağlama mövcuddur. Abidələrin dilində feli sifət və feli bağlamalar onlardan əvvəl gələn və onlardan asılı olan sözləri öz ətrafına

toplayaraq, idarə edərək feli konstruksiyalar – feli sifət və feli bağlama tərkibləri əmələ gətirir.

FELİ SİFƏT TƏRKİBLƏRİ

Feli sifət tərkiblərində əsas söz, aparıcı söz feli sifətdir. Buna görə də feli sifət tərkiblərindən danışarkən feli sifət yaradan şəkilçiləri əsas əlamət kimi götürmək lazımdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı feli sifət formaları feli sifət tərkibləri əmələ gətirir.

1. **-miş, -miş (-miş, -miş) şəkilçili feli sifətlərin əmələ gətirdiyi tərkiblər.** Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin, bir-iki təsadüf çıxsaq, yalnız dodaqlanmayan saitli variantı işlənir. -miş şəkilçisi qədim türk yazısı abidələrinin dilində üç məqamda işlənir:

1. Fellərə artırılıb nəqli keçmiş zamanı əmələ gətirir, predikativlik bildirir və cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir.

2. Əsas hərəkətə yardımçı olan hərəkəti bildirən və əsas hərəkəti keçmiş zamana bağlayan, ona keçmiş zaman çaları verən köməkçi hərəkəti ifadə edən fellərə qoşulur, feli bağlama əmələ gətirir.

3. Fellərə qoşulub həmin fellərdən sonra gələn adları təyin etdikdə, yaxud fellərə qoşulub onları susbtantivləşdirdikdə feli sifət yaradır.

-miş şəkilçisi qədim türk yazısı abidələrinin dilində keçmiş zaman çalarlı feli sifət yaradır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin *-miş* və *-miş* variantları arasında qrammatik mənə fərqi yoxdur, bu şəkilçilər identikdir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də *-miş, -miş* şəkilçisi nisbi keçmiş zaman məfhumu əmələ gətirir; onun yaratdığı feli sifətlər keçmişdə baş vermiş və artıq bitmiş hərəkətin əlaməti çaları ifadə edir; məsələn: *yeti yüz ör bolıp elsirəmiş, kaŋansıramış bodunıŋ, küŋədmış, kuladmış bodunıŋ türk törüsün işginnmiş bodunıŋ eçim, apam törüsincə yaratmış, boşğurmuş* (KT § 13) «Yeddi yüz igid olub elsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kəniz olmuş, qul olmuş

xalqı, türk qanunu itirmiş xalqı əcdadlarımızın qanunu əsasında təşkil etmiş, öyrətmiş». *Tefri tæg tefridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtum* (KT c 1) «Tanrı tək tanrıda olmuş (göylərdə doğulmuş) türk müdrük xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum». *Tefri tæg, tenri yaratmış türk bilgə kağan sabım* (BK § 1) «Tanrı tək, tanrı yaratmış türk müdrük xaqanı sözüm (budur)».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-mış, -miş* şəkilçili feli sifətlərin təbii vəzifəsi adlardan əvvəl işlənib onları müxtəlif baxımdan təyin etməkdir. Yuxarıda verilmiş cümlələrdə *-mış* şəkilçili feli sifət tərkibləri məhz təyin rolunda çıxış edir. Lakin müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də *-mış* şəkilçiliyi feli sifətlər substantivləşərək hallana və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər. Substantivləşib hallandıqda və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə *-mış* şəkilçili feli sifətlər mübtədə və tamamlıq vəzifəsini də yerinə yetirə bilər.

-mış şəkilçili feli sifət tərkibi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib cümlənin mübtədəsi vəzifəsində işlənir; məsələn: *anta kalmışı yir sayu kop turu, ölü yoriyur ertig* (KT c 3) «Orada (sağ) qalmışı yer boyu tamamilə əldən düşərək yürüyürdü». *İda, tašta kalmışı kobranıp yeti yüz boltı* (T 4) «Kolda (çöldə), daşda qalmışı toplanıb yeddi yüz oldu». *Yağmısı ben ertim, Bilgə Tonyukuk* (T 5) «Qoşulanı mən idim -- Müdrük Tonyukuk». *Kəlmisi alp, - tidi* (T 38) «Gələnləri cəsurdur, - dedi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli sifət tərkiblərinin tamamlıq rolunda işlənməsinə təsadüf edilməmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-mış* şəkilçili feli sifət tərkiblərinin işlənməsində müasir türk dillərindən bəzi fərqlənən xüsusiyyətlər də müşahidə edilir.

1. Müasir türk dillərində feli sifət tərkibi sonra gələn adı təyin etdikdə tərkibin əsas üzvü olan feli sifət heç bir şəkilçi qəbul etmir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bəzən *-mış* şəkilçili feli sifət tərkibi sonra gələn adı təyin etdikdə feli sifət şəkilçisindən sonra mənsubiyyət şəkilçisi işlənir; məsələn: ... *anta kalmışı bodun on uyğur, tokuz oğuz üzə yüz yıl olurtıp* ...

(MÇ 3) «... orada qalmış xalq on uyğur, doqquz oğuz (xalqları) üzərində yüz il oturub ...»

2. Müasir türk dillərində *-mış* şəkilçili feli sifət mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib qoşma ilə işlənmir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə *-mış* şəkilçili feli sifət həm mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, həm də qoşma ilə işlənir; məsələn: ... *bodun ara bolmuşın üçün əlig uyamğa adırılıtum* (Y 15) «... xalq arasında olduğum üçün əlli qohumumdan ayrıldım».

3. Müasir türk dillərində *-mış* şəkilçili feli sifət yerlik hal şəkilçisi ilə işlənmir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bu feli sifət *-da* yerlik hal şəkilçisi qəbul edir. Məsələn: *adırılmışta sakınur ertimiz* (İA 1) «Ayrılmışımıza qəmlənirdik».

II. -duk, -dük, -tuk, -tük şəkilçili feli sifətlərin əmələ gətirdiyi tərkiblər. Müasir türk dillərindən bir qismində, məsələn, Azərbaycan dilində bu şəkilçi yalnız mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə (*-dığım, -dığın, -dığımız* ... şəklində) işlənir, feli sifət əmələ gətirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi həm mənsubiyyət şəkilçisi ilə, həm də onsuz işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-mış* şəkilçisi kimi, *-duk, -dük* şəkilçisi də iş, hal, hərəkəti keçmiş zaman bağlayır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-duk, -dük* şəkilçili feli sifət tərkibləri həm qoşmalarla (əsasən, üçün qoşması ilə), həm də qoşmalarsız işləyə bilər; məsələn: *Tefri küç bertük üçün kaşım kağan süsi böri tæg ermis, yağısı koñ tæg ermis* (KT § 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş». ... *közün körmədük, kulkakın esidmədük, bodunımın ilgərü kün toğsıqıña, birigərü tabğaçka, kurığaru* ... (BK şm 11) «... gözü ilə görməyən, qulağı ilə eşitməyən xalqımı şerqə gündoğana, cənuba Tabğaç, qərbə ...».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-duk, -dük* şəkilçili feli sifət tərkiblərinin əsas vəzifəsi adlardan əvvəl işlənib onları təyin etməkdir, lakin abidələrin dilində bu feli sifət tərkibləri mübtədə, tamamlıq, xəbər, xüsusən zərflik vəzifələrində də işlənir.

1. *-duk, -dük* şəkilçili feli sifət tərkibləri təyin vəzifəsində. Bu vəzifədə feli sifətlər heç bir şəkilçi qəbul etmir, sonra gələn adlara yanaşır, onları təyin edir; məsələn: *Bəyləri, bodunu tüzsüz üçün, tabğaç bodun təbligın kürlik üçün, armakçısın üçün, inili-çili kişürtükin üçün, bəgli-bodunluğ yoşsurtukın üçün türk bodun illəduk ilin içginu idmis, kağanladuk kağanın yitirü idmis* (KT § 6-7) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşları böyük qardaşların üstünə salıxdırdığı üçün, bəylərlə xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş».

2. *-duk, -dük* şəkilçili feli sifət tərkibləri mübtədə vəzifəsində. Bu vəzifədə feli sifətlər heç bir şəkilçi qəbul etmir, lakin müstəqil şəkildə (yəni, adlara qoşulmadan) işlənib cümlənin mübtədəsi olur; məsələn: *Karluk isifə kəlməduk tidi* (MÇ 25) «Karluklar müttəfiqlərinin yanına gəlmədi, - dedi».

3. *-duk* şəkilçili feli sifət tərkibi xəbər vəzifəsində. Bu feli sifət tərkiblərindən sonra *ır/ir* naqis feli işlənir və feli sifət tərkibi xəbər vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Anta kisrə inisi eçisin tək kılınmaduk erinç, oğlu kañın təg kılınmaduk erinç* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadı, oğlu atası kimi olmadı».

4. *-duk* şəkilçili feli sifət tərkibi tamamlıq vəzifəsində. Tərkibin son sözü – feli sifət hallanır və tərkib cümlənin tamamlığı olur; məsələn: *... bilməz biligin biltükimin, ödükimin bunça bitig bitidim* (KÇ 28) «... bilməz biliyin bildiyini, nəsihətini (öyüdünü) bunca yazı yazdım».

5. *-duk* şəkilçili feli sifət tərkibi zərflilik vəzifəsində. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-duk* şəkilçili feli sifət tərkibləri ən çox cümlənin zərfliliyi vəzifəsində işlənir. Bu feli sifət tərkibləri cümlənin müxtəlif zərfliliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

a) *-duk* feli sifət şəkilçisindən sonra heç bir şəkilçi artırılmaz və feli sifət tərkibi bütövlükdə cümlənin səbəb zərfliliyi olur; məsələn: *Yağı bolıp itinü, yaratunu umaduk yana içikmis*

(KT § 10) «Yağı olub (özünə el) təşkil etməyi bacarmadığından yenə tabe olmuş».

b) *-duk* feli sifət şəkilçisindən sonra *-gərü* istiqamət hal şəkilçisi qəbul edən feli sifət əvvəl gələn sözləri idarə edir, feli sifət tərkibi yaradır və tərkib bütövlükdə cümlənin səbəb-məqsəd zərfliliyi olur; məsələn: *Bunça isig-küçig bertükgerü sakınmadı* (KT § 10) «Bu qədər zəhmətini verdiyinə heylsilənmədi».

c) *-duk* şəkilçili feli sifət əvvəlcə mənsubiyyət şəkilçisi, sonra yönlük hal şəkilçisi qəbul edir, feli sifət tərkibi yaradır və tərkib bütövlükdə cümlənin səbəb zərfliliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Mən özüm kağan olurtukuma ... yir sayu barmış bodun ölü, yitü, yadağın, yalıñın yana kəlti* (KT § 27) «Mən özüm xaqan oturduguma görə ... yer üzünə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi».

ç) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-duk* şəkilçili feli sifət tərkibləri ən çox *üçün* qoşması ilə işlənir və cümlənin səbəb-məqsəd zərfliliyi olur. Bu feli sifət tərkiblərinin *üçün* qoşması ilə işlənməsi özünü iki şəkildə göstərir:

1) Feli sifət əmələ gətirən *-duk* şəkilçisindən sonra feli sifət heç bir şəkilçi artırılmaz, feli sifət tərkibi *üçün* qoşması ilə birlikdə cümlənin səbəb-məqsəd zərfliliyi olur; məsələn: *Anta kisrə tefri bilig bertük üçün özüm ök kağan kısıdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim».

2) Feli sifət əmələ gətirən *-duk* şəkilçisindən sonra feli sifət mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və ona qoşulan *üçün* qoşması ilə birlikdə feli sifət tərkibi bütövlükdə cümlənin səbəb-məqsəd zərfliliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Mən özüm kağan olurtukum üçün türk bodunıñ ... kılmadım* (BK § 36) «Mən özüm xaqan oturdugum üçün türk xalqını ... cəzalandırmadım». *Kazğantukın üçün, uduğ özüm kazğantukum üçün il yəmә il bolı, bodun yәмә bodun bolı* (T 55-56) «Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el də el oldu, xalq da xalq oldu».

III. *-ğma, -gmә* şəkilçili feli sifətlərin əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ğma, -gmә* (*-ığma, -ıgmә*) şəkilçisi indiki zaman məzmunlu feli sifətlər

əmələ gətirir. Bu feli sifətlər həm müstəqil şəkildə, təklikdə işlənərək atributiv funksiyada cümlədə təyin vəzifəsini yerinə yetirir, həm və substantivləşərək cümlənin mübtədası, tamamlığı, hətta *ir/er* naqis feli ilə birlikdə cümlənin xəbəri vəzifəsində də çıxış edir. *-ğma*, *-gmə* şəkilçili feli sifətlər onlardan əvvəl gələn sözləri də idarə edib feli sifət tərkibləri əmələ gətirir və əsasən, özündən sonra gələn sözün təyini funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Oza, yaña kəligmə süsin ağıtım* (BK § 31) «(Bizi) mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum». *Türk amtı bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, gü yañıltaçı siz* (KT c 11) «Türkün indiki xalqı, bəyləri, taxta baxan bəylər, axı yanılasisınız». *Tinəsi oğlu yatıqma tağka təgmis* (T 47) «Tinəsi oğlu yatan dağa çatmış». *Bu bitig bitigmə atısı Yoliğ tigin* (KT c 13) «Bu yazını yazan kiçik qohumu Yoliğ tigin» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlədə təyin vəzifəsini yerinə yetirən *-ğma*, *-gmə* şəkilçili feli sifət tərkibləri bu mənaları bildirir:

1. Təyin etdiyi əşyaya məxsus daimi əlaməti bildirir; məsələn: *Türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin kanım kağanıq, ögim katunıq kötürmüş teñri, il birigmə teñri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teñri kağan olurtdı erinç* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş tanrı, el verən tanrı türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu».

2. Proses bildirir; məsələn: *Oza, yaña kəligmə süsin ağıtım* (BK § 31) «(Bizi) mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum». *Türk amtı bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, gü yañıltaçı siz* (KT c 11) «Türkün indiki xalqı, bəyləri, taxta baxan bəylər, axı yanılasisınız». *Bark itgüçi, bədiz yaratıqma, bitig tay itgüçi Tabğaç kağan çikanı Çatı səñün kəlti* (KT şm 13) «Sərdabə tikən, naxış yaradan, yazılı daş düzəldən Tabğaç xaqanının qayını Çan sənün gəldi». *Yeti yüz kisig uduziqma uluğu şad erti* (T 4-5) «Yeddi yüz adamı ardınca aparın ulu adam şad idi». *Bu bitig bitigmə atısı Yoliğ tigin* (KT c 13) «Bu yazını

yazan kiçik qohumu Yoliğ tigin». *Bunca bitig bitigmə Kül tigin atısı Yoliğ tigin bitidim* (KT c §) «Bunça yazı yazan Kül tiginin kiçik qohumu Yoliğ tigin yazdım». *Olurtukamaöçleçiçə sakınıqma türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip toxtamış közü yögürü körti* (BK § 2) «Mən (taxta) oturanda öləcəyini düşünən türk bəyləri, xalqı öyünüb, sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı (taxta) baxdı».

3. Məkan mənası bildirir: *Yinçü ügüzig keçə Tinəsi oğlu yatıqma Berflügək tağı ertü* (T 44) «İnci çayını keçərək Tinəsi oğlu yatan Berflügək dağı ...». *Tinəsi oğlu yatıqma tağka təgmis* (T 47) «Tinəsi oğlu yatan dağa çatmış».

IV. *-r*, *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-ar*, *-ər* şəkilçili feli sifətlərin əmələ gətirdiyi tərkiblər. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçilər felin zamanlarını əmələ gətirməklə yanaşı indiki zaman (*-ır*, *-ir*) və gələcək zaman (*-ar*, *-ər*) çalarlı feli sifətlər də əmələ gətirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli sifət düzəldən şəkilçinin qapalı saitli (*-ır*) variantı açıq saitli (*-ar*) variantına nisbətən daha çox işlənir. Burada bu şəkilçilərin işlənməsinin bir xüsusiyyətini izah etmək lazımdır: hər iki şəkilçinin samitlə bitən fellərə artırılması eynidir – şəkilçi bilavasitə fel kökünə bitişdirilir; bu şəkilçinin saitlə bitən fellərə artırılmasında isə fərq mövcuddur: a) qapalı saitli (*-ır*) variant saitlə bitən fellərə artırıldıqda iki sait arasına y samiti artırılır; b) açıq saitli (*-ar*) variant saitlə bitən fellərə artırıldıqda saitlərdən biri düşür; müqayisə et: *yaşayur* (KT şm 2) «yaşayır» və *aşlar* (T 34) «anlayar».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli sifət düzəldən şəkilçinin qapalı saitli (*-ır*) variantının felin inkar aspektində işləndiyinə təsadüf edilməmişdir, açıq saitli (*-ar*) variantı isə inkar aspektində (*-maz*, *-məz* tərkibində) işlənir: *hilməz* (KT şm 10) «bilməz», *körməz* (KT şm 10) «görməz».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ır* və *-ar* şəkilçilərinin yaratdıqları sözlər üç vəzifədə – atributiv, predikativ və substantiv funksiyalarda çıxış edir. Bunlardan yalnız birincisində əmələ gələn sözlər feli sifətlərdir. Qədim türk yazısı abidələ-

rinin dilində *-ır* və *-ar* şəkilçiləri ilə düzələn feli sifətlər özlərindən əvvəl gələn sözləri idarə edərək feli sifət tərkibləri yaradır və cümlədə müxtəlif vəzifələri yerinə yetirir. Bu tərkiblərin əsas vəzifəsi cümlədə təyin rolunu yerinə yetirməkdir. Tərkibin aparıcı üzvü – feli sifət şəxs şəkilçisi qəbul etdikdə tərkib dağılır, feli sifət təsriflənən fel cərgəsinə keçir və cümlənin xəbəri olur. Feli sifət substantivləşəndə feli sifət tərkibləri adlıq halda cümlənin mübtədası, digər hallarda isə tamamlığı vəzifəsini yerinə yetirir. Feli sifət tərkibi cümlədə zərflik vəzifəsində də işlənir.

1. *-ır* və *-ar* şəkilçili feli sifət tərkibləri təyin vəzifəsində. Bu vaxt feli sifət forma şəkilçisindən başqa heç bir şəkilçi qəbul etmir; məsələn: *Bilig bilməz kisi ol sabıq alıp, yağru barıp, üküş kisi öltig* (KT c 7) «Sadələvh (bilik bilməz) adam o sözə aldanıb, yaxın gedib, çoxlu adam öldün».

2. *-ır* və *-ar* şəkilçili feli sifət tərkibləri mübtəda vəzifəsində. Tərkibin aparıcı sözü olan feli sifət substantivləşərək idarə etdiyi sözlərlə birlikdə cümlənin mübtədası olur; məsələn: *Tört buluşdaka edgüsi, uyarı tirilipən məşlileyir, bədizləyir* (IB 42) «Dörd tərəfdəki yaxşılıarı, ağıllıları toplaşıb zövq alır, süsləyir».

3. *-ır*, *-ar* şəkilçili feli sifət tərkibləri səbəb-məqsəd zərfliyi vəzifəsində. Bu feli tərkiblər *üçün* qoşması ilə işlənərək cümlənin səbəb-məqsəd zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Yüz ər kadaşım uyarım üçün, yüz ərən əlig öküzün təgdük üçün adırılıtum* (Y 10) «Yüz igid dostum güclü olduğu üçün, yüz ərən əlli öküzə hücum etdiyi üçün ayrıldım».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli sifət tərkibi qoşma qəbul etmədən də cümlənin səbəb-məqsəd zərfliyi ola bilər; məsələn: *Bilgə Taçam yoğın alur ağıtın qazğantım* (O 12) «Bilgə Taçamı dəfn etdiyim üçün sərvətimi qazandım».

4. *-ır* və *-ar* şəkilçili feli sifət tərkibləri tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsində. Bu feli tərkiblər *təg* «kimi» qoşması ilə işləndikdə cümlənin tərzi-hərəkət zərfliyi olur; məsələn: *Körür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg boltı* (KT şm 10) «Görən gözüm görməz kimi, bilən biliyim bilməz kimi oldu».

5. *-ır* və *-ar* şəkilçili feli sifət tərkibləri nəticə zərfliyi vəzifəsində. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli sifət tərkibləri nəticə zərfliyi vəzifəsini də yerinə yetirir; məsələn: *Katunı ağırarınta tulı kalmış* (TI. 1) «Xatunu (onun) xəstələnməsindən dul qalmış».

FELİ BAĞLAMA TƏRKİBLƏRİ

Feli bağlama tərkibi feli bağlamaların onlardan asılı olan, onların ifadə etdiyi sözlərlə əmələ gətirdiyi feli söz birləşmələrinə deyilir. Feli bağlama ondan əvvəl işlənən sözləri öz ətrafında toplayır, özünə tabe edir, onları idarə edir və feli birləşmələrin əsas, aparıcı sözü olur. Təsriflənməkdən başqa bütün fellik xüsusiyyətləri feli bağlamada vardır: feli bağlama təsdiq və inkarda, təsirli və təsirsiz olur, mənə növlərinə malikdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlama tərkibləri inkişaf etmiş sistemə malikdir. Müasir türk dillərində işlənən feli bağlamaların, demək olar ki, hamısı qədim türk yazısı abidələrinin dilində mövcud olmuşdur və onların, demək olar ki, hamısı feli bağlama tərkibi düzəldir. Y.M.Seyidov feli bağlama tərkiblərini belə səciyyələndirir: «Söz birləşmələrinin bir növü olaraq feli bağlama tərkiblərinin aşağıdakı spesifik xüsusiyyətləri vardır.

A. Feli bağlama tərkiblərinin formal xüsusiyyətləri:

1) feli bağlama tərkibi feli bağlama ilə başqa sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir;

2) feli bağlama tərkibi iki və ikidən artıq (üç, dörd, beş ...) sözdən ibarət ola bilər;

3) feli bağlama tərkibinin daxilində bir neçə başqa söz birləşmələri ola bilər;

4) feli bağlama özü tərkibin axırında, feli bağlama tərkibindəki başqa sözlər feli bağlamadan əvvəl gəlir;

5) feli bağlama tərkibindəki sözlər cümlə üzvlərinə uyğun olaraq sıralanır.

B. Feli bağlama tərkiblərinin mənə xüsusiyyətləri:

1) feli bağlama tərkibində müəyyən bir fikir öz ifadəsini tapır, bu cəhətdən feli bağlama tərkibləri budaq cümlələrlə sinonim təşkil edir;

2) feli bağlama tərkiblərində müəyyən hal və hərəkət haqqında məlumat vardır;

3) tərkibdə hal və hərəkətin subyektı haqqında da məlumat ola bilər;

4) feli bağlama tərkibində, tərkibdəki hal və hərəkətin yeri, zamanı, səbəbi, məqsədi, tərzı, obyektı və s. haqqında məlumat olur;

5) feli bağlama tərkibinin özü bütövlükdə başqa fellərlə münasibətdə zaman, səbəb, məqsəd, tərzı-hərəkət, güzəşt və s. kimi mənalara ifadə edə bilər.¹

Müasir Azərbaycan dilinin feli bağlama tərkibləri üçün göstərilən bütün bu xüsusiyyətlər eyni dərəcədə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən feli bağlama tərkiblərinə də aid edilə bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı feli bağlama düzəldən şəkilçilər işlənir: 1) -p, -ıp, -ip; 2) -pan, -pən, -ıpan, -ipən; 3) -dukda, -dükdə, -tukda, -tükdə; 4) -ı, -i, -u, -ü; 5) -a, -ə; 6) -kunça, -kinçə; 7) -matan, -mätən (-matın, -mätin); 8) -ğalı, -ğəli; 9) -ın, -in; 10) -ça, -çə.

I. -p, -ıp, -ip şəkilçili feli bağlamanın əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli bağlama şəkilçinin dodaqlanan saitli variantı yoxdur. Abidələrin dilində bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar ən çox işlənən feli bağlamalardır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində -ıp şəkilçisinin əmələ gətirdiyi hal və hərəkət mənası ya təsriflənən feldə ifadə edilmiş hal və hərəkətdən əvvəl, ya da təsriflənən feldə ifadə edilən hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verən hal və hərəkəti ifadə edir.

1. -ıp şəkilçili feli bağlama tərkibi aid olduğu əsas fellə eyni zamanda baş verən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Bu yirdə olurıp tabğaç bodun birlə tüzəltim* (KT c 4-5) «Bu yerdə

oturub tabğaç xalqı ilə düzəlişdim». *Kəligmə bəglərin, bodunun itip, yığıp azça bodun təzmiş erti* (T 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, yığıb azca xalq qaçmışdı». *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kařım İltəris kağanığ, ögim İlbilgə katunığ tefri töpəsintə tutip yögərü kötürmis erinç* (KT § 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı töpəsində tutub yuxarı götürmüş».

2. -ıp şəkilçili feli bağlama tərkibi aid olduğu əsas feldə ifadə olunmuş hal və hərəkətdən əvvəl baş vermiş hal və hərəkəti bildirir; məsələn: *Bilig bilməz kisi, ol sabığ alıp, yağru barıp ükiş kişi öltig* (KT c 7) «Bilik bilməz adam, o sözə aldanıb, yaxın gedib, çoxlu adam öldün». *Taşra yorıyur tiyin kü esidip balıkdaki tağkımış, tağdaki inmiş, tirilip yetmiş ər bolmuş* (KT § 11-12) «Sərhəddən kənarında yürüyür deyə xəbər çsidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşib yetmiş igid olmuş». *Mağı kurğun kışlap yazıřa oğuzğaru sü taşıkdımız* (KT §m 8) «Mağı kurqanda qışlayıb yazında oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlama tərkibləri bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur və bu vəzifələrdə işlənir:

1. Bu feli bağlama tərkibləri hərəkətin tərzini bildirir və cümlənin tərzı-hərəkət zərfliyi olur. Belə feli bağlama tərkiblərini iki qrupa ayırmaq olar:

a) Feli bağlama tərkibində ifadə edilən hal və hərəkət onun aid olduğu əsas fellə ifadə olunan hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verir; məsələn: *Süçig sabın, yımşak ağın arıp irak bodunığ ança yağıtur ermiş* (KT c 5) «Şirin dili ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırmış». *İda, taşda kalmış kobranıp yeti yüz boltı* (T 4) «Kolda, taşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu». *Korğu eki-üç kisiligin təzip bardı* (BK § 41) «Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi».

b) Feli bağlama tərkibində ifadə edilən hal və hərəkət tərkibin aid olduğu əsas feldə ifadə olunan hal və hərəkətdən əvvəl baş verir; məsələn: *Bödkə özüm olurıp bunça ağır törüg*

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaxis. II, Bakı, 1962, s.18-19.

tört bulurğdaki bodunğa itdim (BK § 2) «Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalqa bunça ağır (möhkəm) qanun yaratdım». *Bunça kazğanıp kaŋım kağan it yıl onınc ay altı otuzka uça bardı* (BK c 10) «Bu qədər qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında vəfat etdi». *Uluğ Küli çor səkiz on yasap yok boltı* (KÇ 10) «Ulu Küli çor səksən il yaşayıb yox oldu».

2. *-ıp* şəkilçili feli bağlama tərkibi səbəb mənası ifadə edir və cümlənin səbəb zərfliyi olur; məsələn: *Ol sabıǵ esidip tün udusıkum kəlmədi, küntüz olursıkum kəlmədi* (T 12) «O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz rahatlığım gəlmədi». *Üç karluk yablak sakınıp təzə bardı* (MÇ 11) «Üç karluklar xəyanət edib qaçıb getdilər». *Ol sabıǵ esidip on ok bəgləri, bodunı kop kəlti, yükünti* (T 42-43) «O xəbəri eşidib on ox bəyləri, xalq hamılıqla gəldi, səcdə etdi».

3. *-ıp* şəkilçili feli bağlama tərkibi qarşılaşdırma bildirir; məsələn: *Yaǵı bolıp itinü, yaratunu umaduk yana içikmis* (KT § 10) «Yaǵı olub (el) təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığı üçün yenə tabe olmuş». *Kəligmə bəglərin, bodunun itip, yaǵıp azca bodun təzmis erti* (T 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, yığıb azca xalq qaçmışdı». *Esidməkinçə barıp iç ara meŋgü kaya ...* (Y 39) «Eşitmədiyi qədər gedib (düşmənin lap) içində əbədi qaya ... ».

4. *-ıp* şəkilçili feli bağlama tərkibləri aid olduğu əsas felin ifadə etdiyi hərəkətə münasibətdə hal və hərəkətin icrasının nisbi zamanını bildirir və cümlənin zaman zərfliyi olur; məsələn: *Ol sabıǵ esidip kağanım: - Ben ebğəri müşəyin, - tidi* (T 30) «O xəbəri eşidib xaqanım: - Mən evə qayıdım, - dedi». *Ol sabıǵ esidip kağanı ol sabıǵ itim* (T 33) «O xəbəri eşidib xaqana o xəbəri göndərdim».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən bir cümlə daxilində iki və daha artıq *-ıp* şəkilçili feli bağlama tərkibi işlənir. Bu zaman *-ıp* şəkilçili feli bağlama və onun əmələ gətirdiyi tərkib hərəkətin təkrarını, sürəkliliyini bildirir və feli bağlama əsas fellə sinonim kimi işlənir; məsələn: *Bağım kəlip, əsən enip, aŋlanıp* (Y 38) «Qəbiləm gəlib, rahat (salamat) enib, başa düşüldü». *Yağıka yalŋus oplayu təǵip, opulu kirip özü kəsğa*

kirgək boltı (KÇ 23) «Yaǵıya yalnız sürətlə hücum edib, arasına girib özü qısa həlak oldu». *Bilgə Küli çor anta kisrə karlukka ... binip, oplayu sança ıdıp, at opulu önti* (KÇ 19) «Bilgə Küli çor ondan sonra karluklara ... minib, sürətlə hücumu keçib, sancaraq qalib gəldi, at qəflətən öldü».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ıp* şəkilçili feli bağlama bəzən əmələ gətirdiyi tərkibin sonunda şühudi və nəqli keçmiş zamanda işlənən təsriflənmiş felin sinonimi kimi işlənir. Belə məqamda *-ıp* şəkilçili feli bağlamayı şühudi və ya nəqli keçmiş zamanla (cümlənin xəbərinin zamanından asılı olaraq) əvəz etmək olar; məsələn: *Beş yaşımta kaŋsız kalıp tokuz yegirmi yaşımğa ögsüz boltım, katıǵlanıp otuz yaşımğa, ögə boltım* (Y 45) «Beş yaşında atasız qalıb on doqquz yaşında anasız oldum, möhkəmlənib otuz yaşında müdrik oldum». *Maǵı kurqanda qışlayıp yazında oğuzlara qarşı sərhədi keçdik. Anı körüp ança biliŋ* (KT c 13) «Onu görüb elə bilin».

II. *-pan, -pən -ıpan, -ipən* şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-p, -ıp, -ip* və *-pan, -pən, -ıpan, -ipən* feli bağlama düzəldən şəkilçilər formaca oxşar, qrammatik mənalara görə sinonimdir. Güman etmək olar ki, ya *-pan, -pən, -ıpan, -ipən* şəkilçisindən *-an, -ən* ünsürünün düşməsi ilə *-p, -ıp, -ip* şəkilçisi yaranmışdır, ya da *-p, -ıp, -ip* şəkilçisinə *-an, -ən* ünsürünü artırmaqla *-pan, -pən, -ıpan, -ipən* şəkilçisi əmələ gəlmişdir. Bu məsələ türkologiyada hələ indi də mübahisəlidir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-pan, -pən* şəkilçisi saillə bitən, *-ıpan, -ipən* şəkilçisi isə samillə bitən fellərə artırılır. Bu şəkilçili feli bağlamalar ya əsas feldən əvvəl icra edilmiş hal və hərəkəti, ya da əsas feldə ifadə edilmiş hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verən hal və hərəkəti ifadə edir. Abidələrin dilində *-pan* şəkilçili feli bağlama ondan əvvəl işlənən sözləri idarə edib tərkib əmələ gətirir. Feli bağlama tərkibi də, feli bağlama kimi, ya izah etdiyi əsas feldə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl icra edilən hərəkəti, ya da onunla eyni zamanda icra edilən hərəkəti ifadə edir.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi əsas feldən əvvəl icra edilən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Ərdəmin üçün il arada Kara kannka barıpan, yalabaç barıpan kəlmədiriz, bəgimiz* (Y 30) «İgidliyiniz üçün el arasında Qara xanın yanma gedib, elçi (səfir) gedim qayıtmadınız, bəyimiz». *Eçim kağan olurıpan türk bodunığ yiçə itdi* (KT § 16) «Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi». *Sü süləpən tört buluşdaka bodunığ kop almıs, kop baz kulmıs* (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş».

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi aid olduğu əsas fellə eyni zamanda icra edilən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Tabğaçğı bəglər tabğaç atın tutıpan Tabğaç kağanka körmis* (KT § 7-8) «Tabğaçdakı bəylər tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe olmuş». *İlim ökünçünə kalın yağıka kıymatın təgipən adırılıtm, yıta* (Y 28) «Elimin kədərinə qalın (sıx) yağya qıymadan hücum edib ayrıldım, əfsus».

3. *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi ardıcıl baş verən və okspressiv olan hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Sürjüglük kantan kəlipən sürə eltdi?* (KT § 23) «Süngülülər haradan gəlib (səni) sürüb apardı?» ... *bunça bodun kəlipən sıgıtamıs, yuğlamıs* (KT § 4) «... bu qədər xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi, əsasən, cümlənin zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

1. *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi aid olduğu əsas feldə ifadə edilən hal və hərəkətin zamanını bildirir və cümlənin zaman zərfliyi olur; məsələn: *Eçim kağan olurıpan türk bodunığ yiçə itdi* (KT § 16) «Əmim kağan oturub türk xalqını tənzim etdi». (*Kisi oğlunta üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurıpan türk bodunığ ilin, törüsün tuta birmis* (KT § 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturub türk xalqının elini, qanununu tutdu».

2. *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibləri aid olduqları əsas fellə ifadə olunan hal və hərəkətin icra tərzini bildirir və

cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsində işlənir. Əsas feldə və feli bağlamada ifadə edilən hərəkətin münasibətinə görə belə tərz-i-hərəkət zərfliklərini iki qrupa ayırmaq olar:

a) *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi ilə ifadə edilən tərz-i-hərəkət zərfliyi əsas feldən əvvəl icra edilən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Sürjüglük kantan kəlipən sürə eltdi?* (KT § 23) «Süngülülər haradan gəlib (səni) sürüb apardı?». *Ərdəmin üçün il arada Kara kannka barıpan yalabaç barıpan kəlmədiriz bəgimiz* (Y 30) «İgidliyiniz üçün al arasında Qara xanın yanma gedib, elçi (səfir) gedib gəlmədiniz, bəyimiz».

b) *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi ilə ifadə edilən tərz-i-hərəkət zərfliyi əsas feldə ifadə edilən hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Tabğaçğı bəglər tabğaç atın tutıpan Tabğaç kağanka körmis* (KT § 7-8) «Tabğaçdakı bəylər tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe olmuş». *Sü süləpən tört buluşdaka bodunığ kop almıs* (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış».

3. *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibli qarşılaşdırma məqamında da işlənir; məsələn: *Ərdəmin üçün il arada Kara kannka harıpan, yalabaç barıpan kəlmədiriz, bəgimiz* (Y 30) «İgidliyiniz üçün el arasında Qara xanın yanma gedib, elçi (səfir) gedib gəlmədiniz, bəyimiz».

III. *-dukda, -dükdə, -tukda, -tükdə* şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən məhsuldar feli bağlama düzəldən şəkilçilərdən biridir. Abidələrin dilində bu şəkilçinin birinci ünsürü yalnız dodaq saitləri (*u, ü*) ilə işlənir. *-dukda* şəkilçili feli bağlamalar onlardan əvvəl işlənən sözləri idarə edib feli bağlama tərkibi tərtib edir. İstər bu feli bağlamalar təklidə, istərsə onların təşkil etdiyi feli bağlama tərkibləri, cümlənin əsas felində ifadə edilən hal və hərəkətlə eyni zamanda icra edilən hal və hərəkət mənası ifadə edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi iki tərkibdə işlənir:

1. *-dukda* şəkilçisi bütöv işlənir; onun arasına heç bir morfem daxil olmur; məsələn: *Eçim kağan olurtukda özim*

tarduş bodun üzə şad ertim (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». *Mağı kurğan kışladukda yut boltı* (BK § 31) «Mağı kurqanda kışladıqda yut oldu». *Üzə kök teñri, asra yağız yir kalintukda ekin ara kisi oğlu kılınms* (KT § 1) «Üstdə mavi göy, altıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış».

2. *-dukda* şəkilçisinin arasına *-ın, -in* morfemi daxil olur: *-dukınta, -dükintə, -tukınta, -tükintə*. Bu zaman ilkin şəkilçinin (*-dukda*) qrammatik mənasında heç bir dəyişiklik baş vermir; yenə də feli bağlama və onun yaratdığı tərkibin ifadə etdiyi hal və hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verir; məsələn: *Eçim kağan ili kamaşığı boltukınta, bodun iligi kəgi boltukınta izgil bodun birle süñüşdimiz* (KT şm 3) «Əmim xaqanın eli qarışıq olduqda, xalq elə asi olduqda izgil xalqı ilə döyüşdük». ... *kağan eçim kağan olurtukınta tört bulırdakı bodunıñ bunça itmiş* (BK şm 9) «... xaqan əmim xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı bunca təşkil etmiş». *Kağım türk bilgə kağan olurtukınta türk amtı həglər ...* (BK c 13) «Atam türk müdrik xaqanı (taxtda) oturduqda türkün indiki bəyləri ... »

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-dukda* şəkilçili feli bağlama *kisrə* «sonra» qoşması ilə də işlənir və yenə də feli bağlama tərkibi əmələ gətirir; məsələn: *Yağru kontukda kisrə aynıq bilig anta öyür ermiş* (KT c 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri orada öyrədirmiş». *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, içğünmiş, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduqdan (vəfat etdikdən) sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-duka* şəkilçili feli bağlama tərkibi, feli bağlamanın qoşma ilə və ya qoşmasız işlənməsindən, feli bağlama şəkilçisinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib-etməməsindən asılı olmayaraq, cümlənin zaman zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

IV. *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən məhsuldar feli bağlama düzəldən morfemlərdəndir. *-a, -ə* ümumtürk formadüzəldən şəkilçidir, indi də türk dillərində

(bəzilərdə fəal, bəzilərdə qeyri-fəal) feli bağlama düzəldən şəkilçi kimi işlənir. Bu şəkilçi daş üzərində yazılmış göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində *sıx-sıx*, kağız üzərində yazılmış göytürk abidələrində nisbətən az, qədim uyğur yazısı abidələrində isə daha az işlənir. Hətta daş üzərində yazılmış göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində də onun işlənməsi eyni səviyyədə deyildir; Kül tigin abidəsində bu şəkilçi tez-tez işləndiyi halda, digər abidələrdə, hətta eyni müəllifin yazdığı Bilgə xaqan abidəsində nisbətən az işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamaların ifadə etdiyi hal və hərəkət feli bağlamanın izah etdiyi əsas feldə ifadə olunmuş hal və hərəkətdən ya əvvəl, ya da onunla eyni zamanda baş verir. *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamalar onlardan əvvəl gələn sözləri idarə edib feli bağlama tərkibləri düzəldir. Cümlənin əsas felində ifadə edilmiş hal və hərəkətə münasibətdə feli bağlama tərkibində ifadə edilmiş hal və hərəkət iki cür olur:

1. *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama tərkibi cümlənin əsas felində ifadə olunmuş hal və hərəkətdən əvvəl baş vermiş hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *At üzə birtürə karıq sökdüm* (T 25) «Atlara mindirərək qarı dağıtdım». *Kurıgaru Yinçü üzgü keçə Təmir kapıqka təgi sülədim* (KT c 3-4) «Qərbə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim». *İlgörü Kadirkan yışığı aşa bodunıñ ança konturtımız* (KT § 21) «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarını aşaraq xalqı eləcə yerləşdirdik».

2. *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama tərkibi cümlənin əsas felində ifadə olunmuş hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Kül tigin Az yağzın binip oplayu təgip bir ərig sancdı, tokuz ərig əgirə tokıdı* (KT şm 5-6) «Kül tigin Az kəhərini minib hücum edib bir döyüşçünü sancdı, doqquz döyüşçünü mühasirə edərək nizədən keçirdi». *Sələñkə sıka sancdım* (MÇ 16) «Sələneyə sıxışdıraraq sancdım». *Üç oğuz süsi başa kəlti* (BK § 32) «Üç oğuz qoşunu bizi məğlub etməyə gəldi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama tərkibləri hərəkətin səbəbini, məqsədini və tərzini

ifadə edir və cümlədə tərz-i-hərəkət, səbəb və məqsəd zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

1. -a, -ə şəkilçili feli bağlama tərkibləri cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliyi olur; məsələn: *Altun yısıq asa kəltimiz, Ertis ügüzig keçə kəltimiz* (T 37-38) «Altun meşəli dağlarını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik». *Çik hodunıǵ bıǵım sürə kəlti* (MÇ 26) «Çik xalqını alayım sürərək gətirdi». *Kögmən aşa karkız yiriǵə təgi sülədim* (KT § 17) «Kögmən meşəli dağlarını aşaraq qırǵız yerinə tək qoşun çəkdim».

2. -a, -ə şəkilçili feli bağlama tərkibi səbəb-məqsəd zərfliyi olur; məsələn: *Üç oǵuz süsi basa kəlti* (BK § 34) «Üç oǵuz qoşunu bizi məğlub etməyə gəldi». ... *teǵrı tuta berti* (MÇ 14) «... tanrı tutmaq üçün verdi». *Teǵrı, Umay, ıduk yir, sub basa berti erinç* (T 38) «Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su qələbə üçün verdi».

V. -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. -ı, -i, -u, -ü feli bağlama düzəldən şəkilçilər türk dillərində ən qədim feli bağlama düzəldən morfemlərdən biridir. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən ən məhsuldar feli bağlama düzəldən şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində iki ən məhsuldar feli bağlama şəkilçisindən biri olsa da, türk dillərinin sonrakı inkişafında işləkdən tamamilə çıxmışdır, ona nəinki müasir türk dillərində hətta göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin bilavasitə davamı olan qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində də təsadüf edilmir. Bu baxımdan «Kitabi Dədəm Qorqud» dastanları istisna təşkil edir: bu dastanların dilində, göytürk dilindəki kimi sıx-sıx olmasa da, hər halda -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlamaların işlənməsinə rast gəlmək olur. -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlamaların həm göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində, həm də «Kitabi Dədəm Qorqud» dastanlarında işlənməsi göytürk dili ilə «Dədə Qorqud» dastanlarının dili arasında, bir növ, vərəsəlik yaradır: bir tərəfdən, «Kitabi Dədəm Qorqud» dastanlarını göytürk dilinə bağlayır, ikinci tərəfdən, «Kitabi Dədəm Qorqud» dastanlarının qədimliyinə şahidlik edir, üçüncü tərəfdən «Kitabi Dədəm Qorqud»

dastanlarının dili vasitəsilə müasir Azərbaycan dilini qədim oǵuz qəbilələrinin dilinə – Orxon-Yenisey abidələrini yazmış və bizə misar qoymuş göytürk qəbilələrinin dilinə qırılmaz tellərlə bağlayır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibləri cümlənin əsas felinin ifadə etdiyi hərəkətə münasibətdə iki cür çıxış edir; bu feli bağlama tərkibləri əsas feldə ifadə olunan hal və hərəkətdən əvvəl icra edilən hal və hərəkəti ifadə etdiyi kimi, onunla eyni zamanda icra edilən hal və hərəkəti də ifadə edir.

1. -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibinin ifadə etdiyi hal və hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hal və hərəkətdən əvvəl icra olunur: *Kül tigin Bayırkunıǵ ak ayǵırıǵ binip oplayu təgdi* (KT § 35-36) «Kül tigin Bayırkunun aǵ ayǵırını minib hücum etdi». *İnim Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü, yitü kazǵantım* (KT § 27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşərək qazandım». *Yokaru at yetə yadaǵın ıǵaç tutunu aǵturtım* (T 25) «Yuxarı atları yedəkləyib piyada ağaclardan tutaraq qaldırdım».

2. -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibləri əsas feldə ifadə olunan hal və hərəkətlə eyni zamanda icra olunan hal və hərəkət bildirir; məsələn: *Kögmən yısıǵ ebirü kəltimiz* (T 28) «Kögmən meşəli dağlarını dolanaraq gəldik». *Səkinç ay iki yanika Açıǵ Altur költə Kasuy kəzü süǵüsdim* (MÇ 18) «Səkkizinci ayın ikisində Açıq Altur gölünün sahilində Kasuy ətrafında döyüsdüm». *On tünkə yantıka tuǵ ebirü bardımız* (T 26) «On gecə yandakı qar uçurumlarını dolanaraq getdik».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibləri əsas feldə ifadə olunan hal və hərəkətin tərzini, zamanını, səbəb və məqsədini bildirir və uyğun olaraq cümlənin tərz-i-hərəkət, zaman, səbəb və məqsəd zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

1. -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibləri cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliyi olur: *Keyik yiyü, tabıǵan yiyü olurır ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq». *Kün yəmə, tün yəmə yetü bardımız* (T 27) «Gecə də, gündüz də yel

kimi getdik». *Yağın başı yorıyü kəlti* (MÇ 18) «Yağının başı yürüyərək gəldi».

2. *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama tərkibləri əsas feldə ifadə olunan hal və hərəkətin səbəb və məqsədini bildirir və cümlənin səbəb-məqsəd zərfliyi olur; məsələn: *Anta ödkə ögirip Kül tiginig az ərin irtürü utumuz* (KT § 40) «Belə bir vaxtda peşman olub Kül tiginini azacıq döyüşçü ilə ayırub göndərdik». *Yağ ... il tip ayu kəlti* (MÇ 27) «Yağı ... deyib çağırmağa gəldi». *Bars keyik əşləyü, məşləyi barmış* (IB 74) «Bars keyik ov ovlamağa getmiş».

3. *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama tərkibi cümlənin zaman zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Bükəgükde səkiz oğuz, tokuz tatar kalmaduk eki yanika kün toğuru süfjüsdim* (MÇ 13) «Bükəgükde səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmadıqda ayın ikisində gün doğanda döyüşdüm». *Bolçuka tan üntürü təgtimiz* (T 35) «Bolçuya dan söküləndə çatdıq».

VI. -matın, -mətin şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin iki variantı işlənir: *-matan, -mətən* və *-matın, -mətin*; birinci variant göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin, ikinci variant qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində işləkdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi ilə əmələ gələn feli bağlamalar onlardan əvvəl işlənən sözləri idarə edərək feli bağlama tərkibi tərtib edir. Belə feli bağlama tərkibləri cümlənin əsas felində ifadə olunan hərəkətin tərtibi mənasını ifadə edir və cümlənin tərtibi-hərəkət zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Antağının üçün igidmiş kağanıñın sabın almatın yir sayu bardıq* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu getdin». *İlim ökünçinə kalın yağıka kıymatın təgipən adırıltım, yita* (Y 28) «Elimin kədərinə qalın (sıx) yağya qımadan hücum edib ayrıldım (öldüm) əfsus».

VII. -ğalı, -gəli şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlama düzəldən *-ğalı, -gəli* şəkilçisi az məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu

şəkilçinin əmələ gətirdiyi bağlamalar təkcə Orxon abidələrinin mətnlərində işlənir, digər göytürk yazısı abidələrində və qədim uyğur yazısı abidələrində *-ğalı, -gəli* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamaların işlənməsinə təsadüf edilmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ğalı, -gəli* şəkilçili feli bağlamalar onlardan əvvəl gələn sözləri idarə edib feli bağlama tərkibi əmələ gətirir. Belə feli bağlama tərkibləri cümlənin əsas felində ifadə olunmuş hal və hərəkətin icrasından sonra baş verəcək hal və hərəkət məzmununu ifadə edir. Türkoloji ədəbiyyatda *-ğalı, -gəli* şəkilçili feli bağlama və onun tərtib etdiyi tərkibin cümlədəki vəzifəsi haqqında yekdil fikir yoxdur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə *-ğalı, -gəli* şəkilçili feli bağlama tərkibləri cümlədə səbəb-məqsəd zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Yadağ yabız boltı tip alğalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar zəif oldu, - deyib (bizi) almağa gəldi». *Sıfır süsi ebig, barkağ yolğalı bardı* (BK § 32) «Qoşunun yarısı evi, sarayı dağımağa getdi». *Öd tefri yasar, kisi oğlu kop ögəli törəmiş* (KT şm 10) «Taleyi tanrı yazar, insan oğlu hamılıqla öləli törəmiş». *Türk hodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuñ balıka, Taluy ügüzka təgmis yok ermis* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı olmamışdı».

VIII. -ın, -in şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli bağlama yaradan şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir. Abidələrin mətnlərində bu şəkilçi vasitəsilə *ti* «demək» felindən təsdiqdə, *bol* «olmaq» felindən inkarda feli bağlama əmələ gəldiyinə təsadüf edilir. Hər iki feli bağlama onlardan əvvəl gələn sözləri idarə edib feli bağlama tərkibi əmələ gətirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ın, -in* şəkilçili feli bağlama tərkibləri felin həm təsdiq aspektində, həm də inkar aspektində səbəb mənası ifadə edir və cümlənin səbəb zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Türk hodumıq atı, küsi yok bolmazun tiyin kañın kağanıq, ögim katunıq kötürmiş tefri, il birigmə tefri, türk hodumıq atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tefri kağan olurtdı erinç* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox

olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltnmiş tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu». *Bodunıg igitəyin tiyin yırığaru oğuz bodun tapa, ilgərü kıtaı, tatabı bodun tapa, birigərü Tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim* (KT § 28) «Xalqı yüksəldim deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərçə kıtay və tatabı xalqlarına qarşı, cənuba Tabğaça qarşı böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim». *Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda adırılı, kanlantı* (T 2) «Türk xalqı xanı olmadığından Tabğaçdan ayrıldı, xanlı oldu».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində rast gəlinən *-künça, -künçə* və *-ça, -çə* şəkilçili feli bağlamaların tərkib yaratmasına təsadüf edilməmişdir.

XII FƏSİL

CÜMLƏ

Cümlə dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşan və bitmiş bir fikir ifadə edən dil (nitq) vahidinə deyilir. Orta məktəb qrammatika kitablarında cümləyə belə bir tərif verilir: «Bitmiş bir fikir ifadə edən bir neçə sözün birləşməsinə və ya bir sözə cümlə deyilir». Bu, bəsit tərif olsa da, cümlənin üç xüsusiyyətini ifadə edir: 1. Cümlə bitmiş fikir ifadə edir. 2. Cümlə, bir neçə sözün birləşməsindən ibarət olur. 3. Cümlə bir sözdən də ibarət ola bilər. Əslinə qalanda «bitmiş bir fikir ifadə edir» ifadəsi cümlənin tam əlaməti deyildir. Nitqimizdə əksər hallarda bir cümlədə fikir bitkinliyi olur. Bir sıra hallarda nitqimizdə fikir bitkinliyinə nail olmaq üçün bir neçə cümlədən, cümlələr silsiləsindən istifadə edirik, fikri bütöv bir söyləmədə ifadə edirik, bitiririk. Söyləmin daxilindəki cümlələr isə nisbi fikir bitkinliyinə malik olur. Deməli, fikir bitkinliyi bir sözdə də, bir neçə sözün birləşməsindən ibarət olan cümlədə də, bir neçə cümlənin birləşməsindən ibarət olan söyləmədə də olur.

Cümlənin bir və ya bir neçə sözdən ibarət olması onun formalaşması üçün əsas deyildir, çünki cümlə sözlərin, sadəcə, toplusundan, əlaqəsiz yığımindan ibarət deyildir. Cümlədəki

sözlər, hər şeydən əvvəl, həmin dilin daxili inkişaf qanunları əsasında birləşir, onların arasında məna (leksik-semantik) və qrammatik əlaqə olur, onlar semantik əlaqələrdən biri ilə bir-birinə bağlanır, şəkilcə dəyişir, bir-birini izah edir, aydınlaşdırır və s. Məhz bu tələbləri ödədikdən sonra sözlərin həmin dilin qanunlarına uyğun surətdə birləşməsi cümləni əmələ gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, cümləni əmələ gətirən sözlər cümlənin təşkilində cyni dərəcədə, eyni hüquqla iştirak etmir: bunlardan bir qismi cümlədəki əsas fikrin daşıyıcısı vəzifəsini yerinə yetirir, onların arasında məna qrammatik əlaqələr olur. Belə sözlərin leksik-semantik mənası olur və onlar əsas nitq hissələri ilə ifadə edilir. Bu sözlər sintaksisdə cümlə üzvü adlanır. Lakin əsas nitq hissələrinə daxil olan və cümlədə iştirak edən hər hansı bir söz cümlə üzvü ola bilmir; cümlədə iştirak edən sözlərdən sintaktik əlaqələrlə bir-biri ilə bağlanan və cümlədə müəyyən bir vəzifəsi olan sözlər cümlə üzvü ola bilər. Xitab və ara sözlər (ara cümlələr) leksik mənanaya malik olsa da, cümlədəki digər sözlərlə əlaqəyə girmədiyi və vəzifə daşmadığı üçün cümlə üzvü ola bilmir. Cümlənin tərkibində leksik mənası olmayan sözlərin də müəyyən qədər rolu vardır, lakin bu sözlər cümlədə məna daşıyıcısı deyil, cümləni əmələ gətirən məna daşıyıcı sözlər arasında müəyyən qrammatik əlaqələr yaradılmasına xidmət edir. Köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər və nidalar belə yardımçı qrammatik vasitələrdir. Cümlə dilin digər vahidlərindən onunla fərqlənir ki, 1) dilin digər vahidləri - fonem, morfem və leksemlər adlandırır, cümlə isə informasiya ifadə edir; 2) həmin vahidlər cümlənin qurulmasına xidmət etdiyi halda, cümlə onların qurulmasına xidmət etmir; 3) dilin digər vahidləri ünsiyyətə bilavasitə xidmət etmədiyi halda, cümlə bilavasitə ünsiyyətə xidmət edir. Buna görə də cümlə dilin (nitqin) ən mühüm vahididir.

Sözlərin hər cür toplusu, hər cür birləşməsi cümlə adlanma bilməz. Sözlərin birləşmələrinin cümlə adlanması üçün həmin söz birləşmələri və ya ayrılıqda götürülmüş bir söz müəyyən əlamətlərə malik olmalıdır. Cümlənin formalaşması aşağıdakı əlamətlərlə müəyyənləşdirilir:

1. Cümlənin əsas əlamətlərindən biri fikir bitkinliyidir. Fikir bitkinliyi olmazsa, söz söz olaraq, söz birləşməsi söz birləşməsi olaraq qalır. Cümlənin tərifində «bitmiş bir fikir» ifadəsi düz olmasa da, fikir bitkinliyi cümlənin ən mühüm əlaməti

olaraq qalır. Ümumiyyətlə, fikir cümlədə bitməyə də bilər, lakin qrammatika baxımında fikir cümlədə bitir: fakt və hadisənin mövcudluğu təsdiq və ya inkar edilir, fakt və ya hadisə haqqında soruşulur.

2. Cümlənin ikinci əlaməti predikativlikdir. Predikativlik bir sözün və ya bir neçə sözün birləşməsinin varlığı haqqında məlumat verməsində təzahür edir. Predikativlikdə fakt və ya hadisə təsdiq və ya inkar edilir, münasibət bildirilir, məlumat almaq nəzərdə tutulur. Predikativliyin yaranmasında zaman və modallıq mühüm rol oynasa da qrammatika baxımından predikativliyin təzahürü özünü adlarda xəbərlilik (xəbərlilik şəkilçiləri), fellərdə şəxs kateqoriyasında təzahür etdirir.

3. Cümlənin üçüncü əlaməti – fikir bitkinliyi və predikativliyi tamamlayan, fikrin bitməsini, qrammatik göstəricisi olmayan predikativliyi rəlləşdirən əlamət intonasiyadır, daha doğrusu, intonasiya bitkinliyidir. Cümlənin əmələ gəlməsində intonasiyanın rolu böyükdür. Hətta qrammatika baxımından predikativliyi formalaşmayan konstruksiyalar da intonasiya bitkinliyi sayəsində cümləyə çevrilir. İntonasiya bitkinliyi sayəsində nəinki qrammatik konstruksiyalar (feli söz birləşmələri - tərkiblər) və söz birləşmələri, hətta heç bir şəxs şəkilçisi qəbul etməmiş sözlər də cümlə əmələ gətirir. Bəzən əksinə də olur: predikativliyin bütün əlamətlərini qəbul etmiş söz intonasiya bitkinliyinin olmaması üzündən cümlə kimi formalaşmır. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində «öldü var, döndü yoxdur» cümləsində «öldü» və «döndü» sözləri predikativliyin bütün əlamətlərini qəbul etmişdir: hər iki söz felin şühudi keçmiş zamanı üçüncü şəxsin təkindədir və qrammatikanın qanunlarına əsasən predikativlik bildirməli, cümlə hesab edilməlidir. Lakin hər iki feldə cümləyə xas, cümlə üçün zəruri olan intonasiya bitkinliyi olmadığından hər iki fel cümlə təşkil edə bilmir.

4. Cümlənin mühüm əlamətlərindən biri də modallıqdır. Cümlə müəyyən bitmiş fikri ifadə etməklə, onda predikativlik və intonasiya bitkinliyi olmaqla yanaşı, onun cümlə şəklində formalaşması üçün onda modallıq da olmalıdır. Modallıq fikrin gerçəkliyə münasibətini ifadə edir. Modallıq cümlədə müxtəlif vasitələrlə ifadə edilir. Adi intonasiya ilə tələffüz edilən nəqli

cümlələrin böyük əksəriyyətində fikrə heç bir əlavə münasibət ifadə edilmədikdə modallıq zəifləyir və nəzərə çarpmır. Lakin cümlədə söz sırasını dəyişdikdə bu, intonasiyaya təsir etdiyi kimi, modallığın da qüvvətlənməsinə, aşkar şəkildə təzahür etməsinə səbəb olur. Cümlədəki modallığı qüvvətləndirmək, daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində xüsusi vasitələrdən – modal sözlərdən və ədatlardan istifadə edilir. Cümlədə modallığın ifadəsində xitabların və söz sırasının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Şifahi nitqdə modallığın yaranmasında intonasiyanın xüsusi əhəmiyyətinin olduğunu ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, hər hansı bir ayrıca götürülmüş sözün və ya sözlərin birləşməsinin cümlə kimi formalaşması üçün onda mütləq müəyyən bir bitmiş fikir ifadə edilməli, predikativlik, intonasiya bitkinliyi və modallıq olmalıdır.

CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASİYAYA GÖRƏ NÖVLƏRİ

Ünsiyyətdə məqsədlər bir-birindən fərqləndiyi kimi, ünsiyyət üçün istifadə edilən cümlələr də bir-birindən fərqlənə bilər. İşlədiyimiz cümlələrin bir qisminə bu və ya digər fakt, yaxud hadisə haqqında məlumat verilir, müəyyən bir informasiya təsdiq və ya inkar edilir. Cümlələrin bir qisminə danışan müəyyən bir informasiyanı öyrənmək, aydınlaşdırmaq istəyir. Cümlələrin üçüncü qisminə danışan öz istək, arzu, xahiş və s., dördüncü qisminə emosiyasını ifadə edir. Məqsəd müxtəlifləşdikcə onları ifadə edən cümlələr də müxtəlifləşir. Müxtəlif məqsədlər üçün işlədilən cümlələrdə müxtəlif intonasiyalardan istifadə edilir. Buna görə də bəzən eyni bir cümlə məqsəddən asılı olaraq müxtəlif intonasiyalar ilə ifadə edilə bilər, hər dəfə intonasiyadan asılı olaraq cümlənin məqsəd çaları dəyişə bilər. Məsələn, *Kağan kəlti* «Xaqan gəldi» cümləsini adi intonasiya ilə ifadə etdikdə (*Kağan kəlti*) müəyyən bir fakt – xaqanın gəlməsi xəbər verilir. Həmin cümləni sual intonasiyası ilə ifadə etdikdə (*Kağan kəlti?*) xaqanın gəlib-gəlmə-

diyini öyrənmək istəyirik. Bu cümlə emosional intonasiya ilə ifadə edildikdə (*Kağan kəlti!*) xaqanın gəlməsindən doğan sevinc, fərəh ifadə olunur. Göründüyü kimi, cümlələr arasında heç bir material fərq yoxdur: hər üç cümlə iki sözdən ibarətdir; hər üç cümlədə birinci söz isim, ikinci söz feldir; hər üç cümlədə birinci söz mübtədə, ikinci söz xəbərdir; hər üç cümlədə birinci söz ismin adlıq halında, ikinci söz felin şühudi keçmiş zamanının üçüncü şəxsinin təkindədir; hər üç cümlədə sözlərin sırası eynidir; hər üç cümlədə sözlər eyni qrammatik mövqeyə malikdir; hər üç cümlədə eyni tipli sintaktik əlaqə vasitələrindən istifadə edilmişdir; bir sözlə, cümlələr arasında formal qrammatik fərq yoxdur. Cümlələr arasındakı fərq təkcə onların fərqli məqsədlərlə işlədilməsi və bununla əlaqədar olaraq onların tələffüzündəki intonasiyadır. Məqsədə görə, cümlələrin formalaşmasında intonasiyanın böyük əhəmiyyəti vardır. Mübaligəsiz demək olar ki, intonasiya cümlələrdə elə incə emosional münasibətlər ifadə edir ki, həmin münasibətləri heç bir formal qrammatik vasitə ilə ifadə etmək mümkün deyildir. Cümlənin formalaşmasında intonasiyanın böyük əhəmiyyətinin olmasına baxmayaraq, intonasiya özü cümlənin məqsədindən doğur. Buna görə də məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin aşağıdakı növləri müəyyənləşdirilir:

1. Nəqli cümlə.
2. Sual cümləsi.
3. Əmr cümləsi.
4. Nida cümləsi.

NƏQLİ CÜMLƏ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iş, hal, hadisə, fakt, əşya, əlamət və s. haqqında adi təsvir yolu ilə məlumat verilir. faktın doğruluğu ya təsdiq, ya da inkar edilir. Belə informasiya səciyyəsi daşıyan cümlələrə nəqli cümlə deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəqli cümlələr ən çox işlənən, ən geniş yayılmış cümlə tipidir. Abidələrin dilində nəqli cümlələrin qurulması qaydası, nəqli cümlələrdə söz sırası müasir türk dillərində olduğu kimidir: mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda işlənir, təyin təyin ediyi sözdən əvvəl gəlir, tamamlıq

mübtədə və xəbər arasında yerləşir, zaman və yer zərfliklərinin yeri sərbəstdir, onlar mübtədədən əvvəl də işləyə bilər, lakin xəbərdən sonra işlənmir, qalan zərflilər xəbərə yaxın, onun nüfuz dairəsində yerləşir; məsələn: *İlgəri Şantıŋ yazıka təgi sülədim, taluyka kiçig təgmədim. Birgəri Tokuz Ərsənke təgi sülədim, Tüpütke kiçig təgmədim. Kurıgaru Yinçü ügüz keçə Təmir kapıŋka təgi sülədim. Yırıgaru Yer Bayırku yiriŋə təgi sülədim* (KT c 3-4) «Şərqə Şandun düzünə təki qoşun çəkdim, dənizə azacıq çatmadım. Cənuba Doqquz Ərsənə təki qoşun çəkdim, Tibetə azacıq çatmadım. Qərbə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim. Şimala Ber Bayırku yerinə təki qoşun çəkdim». *Üzə kök tefri, asra yağız yir kılhtukda ekin ara kisi oğlu kılınmış. Kisi oğlınca üzə eçüm-upam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmış. Olurıpan türk bodunŋ ilin, törüsin tuta birmis, iti birmis. Tört buluŋ kop yağı ermiş. Sü süləpən dört buluŋdaki bodunıŋ kop almış. kop baz kalmış, başlıŋıŋ yüküntürmiş, tizliŋig sökürmiş* (KT c 1-2) «Üstdə mavi göylər, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadlarını Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, tərtib etmiş. Dörd tərəf tamam yağı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başlımı səcdə etdirmiş, dizini çökdürmüş». Lakin bəzi hallarda qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəqli cümlədə söz sırası pozulur; məsələn: *Kəlürtim ök türk bodunıŋ Ötükən yerke ben özüm Bilgə Tonyukuk* (T 17) «Gətirdim türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm Müdrük Tonyukuk». *Yağmısı ben ertüm Bilgə Tonyukuk* (T 5) «Qoşulanı mən idim Müdrük Tonyukuk».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəqli cümlənin xəbəri fellərlə ifadə edildiyi kimi, adlarla (isim, sifət, say, əvəzlilik) da ifadə edilir. Cümlənin mübtədəsi isə, əsasən, adlarla ifadə edilir, lakin əvəzliliklərin, substantivləşmiş digər nitq hissələrinin, habelə söz birləşmələrinin də mübtədə kimi işləndiyi hallar az deyildir.

SUAL CÜMLƏLƏRİ

Sual məqsədi ilə işlədilən cümlələrə sual cümlələri deyilir. Sual cümlələri müəyyən bir məsələni öyrənmək, başqasının münasibətini bilmək və s. üçün işlədilir.

Türk dillərində sual cümlələri üç üsulla ifadə edilir: 1) xüsusi sual intonasiyası ilə; 2) sual əvəzlilikləri ilə və 3) sual ədatları ilə.

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri. Türk dillərində sual cümlələrinin əmələ gəlməsində xüsusi qrammatik əlamətlər iştirak etmədikdə şifahi nitqdə xüsusi sual intonasiyasından, yazılı nitqdə isə cümlənin sonunda qoyulan sual işarələrindən istifadə edilir. Xüsusi qrammatik əlamətləri olmayan sual cümlələri nəqli cümlələrdən heç bir əlaməti ilə fərqlənmədiyi üçün yazıda cümlənin sonunda sual işarəsi qoyulmazsa, cümlənin nəqli, yaxud sual cümləsi olduğunu müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Məlum olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dili indi şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir. Ümumiyyətlə, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində durğu işarəsi adına qoşa nöqtədən başqa heç nə yoxdur, qədim uyğur yazısı abidələrinin mətnlərində heç qoşa nöqtə də yoxdur. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində sual məqsədi ilə işlədilən və heç bir morfoloji əlaməti olmayan cümlələrin yazıda necə göstərildiyi məlum deyildir. Əmin olmaq olar ki, qədim türk qəbilələri də yalnız intonasiya vasitəsilə əmələ gələn sual cümlələrindən də istifadə etmişdir, lakin bu, yazıda öz əksini tapmadığı üçün bu barədə heç bir hökm irəli sürmək olmaz.

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sual cümlələri, əsasən, sual əvəzlilikləri vasitəsilə əmələ gəlir. Dilçilik ədəbiyyatında belə sual cümlələri xüsusi sual cümlələri adlandırılır.

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində xüsusi sual intonasiyasından istifadə edilmir, təkcə sual əvəzliyi cümlə üzvlərinə nisbətən yüksək tonla tələffüz edilir, məntiqi vurğu tələb edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələrinin işlənməsi geniş yayılmamışdır: *Üzə tərri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, iliñin kim artadı udaçı erti?* (KT § 22) «Üstdən göy basmasa, altda yer dəlinməsə, türk xalqı, sənini elini, qanununu kim dağıda bilərdi?» *Yarıqlıq kantan kəlip yağa eldi?* (KT § 23) «Yaraqqlar haradan gəlib səni yaydı?» *Sürjüglig kantan kəlipən sürə eldi?* (KT § 23) «Süngülülər haradan gəlib səni sürüb apardı?» *İllig bodun ertim, ilim altı kanı?* (KT § 9) «Elli xalq idim, elim indi hanı?» *Kimə ilig kazşanır mən?* (KT § 9) «Kimə el qazanıram?» *Kağanlıq bodun ertim, kağanım kanı?* (KT § 9) «Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı?» *Nə kağanka isig, küçig birür mən?* (KT § 9) «Hansı xaqan üçün zəhmət çəkirim?» *Kantayın?* (T 33) «Nə edim?» *İdişimtə, ayakımta öni kança barır mən?* (IB 63) «Kasamdan, qədəhimdən ayrı nə üçün gedirəm?»

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sıra hallarda sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri cavab almaq məqsədi ilə yox, nitqi qüvvətləndirməyə məqsədilə işlədilir. Belə sual cümlələrinə ritorik sual deyilir, məsələn: *Üzə tərri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, iliñin, törüşin kim artadı udaçı erti?* (KT § 22) «Üstdən göy basmasa, altda yer dəlinməsə, türk xalqı, sənini elini, qanununu kim dağıda bilərdi?» *Nəke təzər biz üküş tiyin* (T 38-39) «Niyə qaçarıq çoxdur deyə?» *Nəke korkur biz az tiyin?* (T 39) «Niyə qorxuruq, azıq deyə?» *Nə basımalım?* (T 39) «Niyə basılaq?»

Sual ədatı ilə əmələ gələn sual cümlələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sual cümlələri sual ədatları vasitəsilə də əmələ gəlir. Abidələrin dilində sual ədatlarının iki tipi işlənir: 1) müstəqil işlənənlər; 2) sözə bitişənlər; məsələn: *Azu bu sabımda igid barğu?* (KT c 10) «Məgər bu sözümdə şişirtmə var(mı)?» *Kağan mu kısıyın* (T 5) «Xaqanımı seçək?» *Bar mu nə?* (T 14) «Buna sözün varmı?»

ƏMR CÜMLƏSİ

Əmr, xahiş, nəsihət, arzu və s. bildirən cümlələrə əmr cümlələri deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əmr cümlələrinin müxtəlif mənə çaları ifadə etməsi üçün heç bir formal əlamətdən istifadə edilmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əmr cümlələrinin xəbəri, əsasən, felin əmr şəkli ilə ifadə edilir. Əmr cümləsi bütün şəxslərə aid ola bilər, lakin məntiq baxımından ən çox ikinci şəxsə əmr edilə bilər. Buna görə də abidələrin dilində əmr cümlələrinin xəbəri ən çox felin əmr şəklinin ikinci şəxsinde olur; məsələn: ... *on ok oğlıŋa, tatıŋa təgi bunu körü biliŋ* (KT c 12) «... on ox oğluna, yadlara təkini bunu görürük bilin». *Türk oğuz bəyləri, bodun, bunu esidiŋ* (KT § 22) «Türk oğuz bəyləri, xalqı, bunu eşidin». *Köŋlünçə udız* (T 15) «(Qoşunu) ürəyin istəyən kimi apar». *Oğlanım, ərdə marımınça bol, kanka tap, katıŋlan* (Süci) «Oğullarım, igidlikdə ustadım kimi olun, (özünü) xan tapın, möhkəmlənin». *Sabımın tükəti esidgil* (KT c 1) «Sözümü tükənincəyədək eşit». *Bu sabımın edgüti esid, katıŋdı tıŋla* (KT c 2) «Bu sözümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əmr cümlələrinin xəbəri felin əmr şəklinin üçüncü şəxsinde də işlənir, lakin burada əmr birbaşa deyil, vasitəsi vasitəsilə olur; məsələn: *Kögmən yir, sub idisiz kalmazun* (KT § 20) «Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalmasın». *Sü bası İnel kağan Tardus sad birzun* (T 31) «Qoşunbaşı İnel xaqan – Tarduş şadı getsin». *Türk bodun yok bolmazun, ... bodun bolçun ...* (KT § 11) «Türk xalqı məhv olmasın, ... xalq olsun ...» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əmr cümlələrinin bir qismi arzu çaları ifadə edir. Belə cümlələrin xəbəri felin əmr şəkli ilə deyil, arzu şəkli ilə ifadə edilir, həm də belə cümlələrin xəbəri təkə birinci şəxsdə (tək və cəm) olur; məsələn: *Türk bodun, ölüreyin, uruŋsıratayın* (KT § 10) «Türk xalqı özümüzü öldürək, nəslimizi məhv edək». *Usar, yokkasalım* (T 11) «Bacarsaq, məhv edək». *Bodunıŋ igidəyin* (KT § 28) «Xalqı

yüksəldim». *Öŋrə türk kağanıŋarü süləlim* (T 20) «Əvvəlcə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək». *Ben ebğərü tüşeyin* (T 30) «Mən evə qayıdım». *Katun yok bolmıs erti, anı yoŋlatayın* (T 31) «Xatun vəfat etmişdi, onu dəfn edim». *Yarıŋ yazıda tiriləlim* (T 33) «Yarıŋ düzündə toplanaq» və s.

NİDA CÜMLƏSİ

Emosiya bildirən, emosiya ilə tələffüz edilən cümlələrə nida cümlələri deyilir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində nida cümlələrinin xüsusi əlaməti yoxdur. Bu cümlələr nəqli, sual və əmr cümlələri əsasında yaranır. Nida cümlələri şifahi nitqdə yüksək intonasiya ilə tələffüz edilməsi, yazılı nitqdə isə nida işarəsi qoyulması ilə fərqləndirilir. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində nida cümlələrini fərqləndirmək çox çətindir, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Məsələ burasındadır ki, qədim türk qəbilələrinin bu və ya digər cümləni necə tələffüz etmələri, hansı intonasiya ilə söyləmələri bizə məlum deyildir; göytürk yazısı abidələrində, habelə qədim uyğur yazısı abidələrində durğu işarələri yoxdur. Buna görə də hər iki tip yazılı abidələrin dilində nida cümlələrini cümlənin digər tiplerindən ayırmaq mümkün deyildir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən əmr cümlələrinin bir qismini nida cümləsi kimi də qəbul etmək olar; məsələn: ... *on ok oğlıŋa, tatıŋa təgi tını körü biliŋ* (KT c 12) «... on ox oğluna, yadlara təkini bunu görürük bilin». *Türk oğuz bəyləri, bodun bunu esidiŋ* (KT § 22) «Türk oğuz bəyləri, xalqı, bunu eşidin». Bəzən yarı intuitiv, yarı cümlənin quruluşundan qədim türk yazısı abidələrinin dilində nida cümlələrini müəyyənləşdirmək olur; məsələn: *Aŋar körü biliŋ: türk amtı bodun, bəglər, bödkə köriŋmə bəglər, gü yaŋıtaçı siz* (KT c 11) «Ona baxaraq bilin: türkün indiki xalqı, bəyləri, taxta tabe olan bəylər, axı yanılısınız». Güman etmək olar ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlənin söz sırasının nadir hallarda pozulması da intonasiya ilə əlaqədardır; güman ki, söz sırasının pozulduğu cümlələr yüksək tonla, nida intonasiyası ilə

tələffüz edilmişdir; məsələn: *Ol yirgəri barsar, türk bodun, öltəçi sən. Ötükən yir olurip arkaş-türkiş isar, nəŋ bunıŋ yok! Ötükən yış olursar, beŋgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «O yerə doğru getsən, türk xalqı, öləsən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yox! Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el tutaraq oturasan, türk xalqı, tox!»

CÜMLƏNİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Bütün türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də cümlənin quruluşca iki növü vardır: 1) sadə cümlə, 2) mürəkkəb cümlə.

SADƏ CÜMLƏ

İstər normativ (xüsusilə, məktəb), istərsə akademik qrammatikalarda sadə cümləyə verilən təriflər bu dil vahidinin həttə əsas xüsusiyyətlərini əhatə etmir. Buna görə də son zamanlar, məktəb qrammatikalarını çıxsaq, qrammatika kitablarında və cümlənin sintaksisinə həsr edilmiş əsərlərdə sadə cümləyə tərif verilmir.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Hər hansı bir cümlə sözlərdən tərtib edilir. Cümlədə sözlər məna və sintaktik vəzifələrinə görə müxtəlif olur: bəzi sözlər cümlədə müəyyən məna ifadə edir və sintaktik vəzifə icra edir; bəzi sözlər isə heç bir vəzifə daşımır. Leksik mənası olan və cümlədə müəyyən sintaktik vəzifə daşıyan sözlərə və söz birləşmələrinə cümlə üzvü deyilir. Cümlə üzvlərinin hamısı cümləni təşkil etməkdə eyni rol oynamır: bunlardan bəziləri cümlənin tamamlanmasında, fikrin bitməsində həlledici rol oynayır, onlarsız cümlə formalaşa bilmir; digərləri həmin üzvləri izah edir, aydınlaşdırır, tamamlayır. Cümlənin tərtibində, formalaşmasında əsas, həlledici rol oynayan cümlə üzvləri baş üzv, onlara xidmət edən, onları aydınlaşdıran cümlə

üzvləri isə ikinci dərəcəli üzvlər adlanır. Cümlənin baş üzvlərinə mübtədə və xəbər, ikinci dərəcəli üzvlərinə isə təyin, tamamlıq və zərflilik daxildir.

MÜBTƏDA

Mübtədə cümlənin iki baş üzvündən biridir. O, cümlənin tam müstəqil üzvüdür və qrammatik cəhətdən digər üzvlərindən asılı deyildir, cümlənin bütün digər üzvləri, o cümlədən ikinci baş üzv – xəbər də qrammatik cəhətdən mübtədədən asılıdır. Mübtədə ismin adlıq halında olur, əlaməti cümlənin xəbərində müəyyən olunan əşyam bildirir, *kim, nə* və *hara* suallarından birinə cavab verir. Mübtədə ondan asılı olan ikinci dərəcəli cümlə üzvlərini öz ətrafında birləşdirib mübtədə qütbü təşkil edir. Mübtədə, sözün geniş mənasında əşya anlayışı bildirir. Türk dillərində, o cümlədən, qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədə aşağıdakı əlamətlərə malik olar:

1. Qrammatik cəhətdən mübtədə cümlənin heç bir üzvündən asılı olmur, cümlənin bütün üzvləri mübtədədən asılı olur.
2. Mübtədənin əlaməti xəbərdə əks olunur.
3. Mübtədə ismin adlıq halında olur.
4. Mübtədə hallana bilən sözlərlə (həblə, söz birləşmələri ilə) ifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, adlıq halda olan söz cümlənin mübtədəsi olmaya da bilər. Adlıq halda işlənən söz cümlədə, mübtədədən başqa, təyin, xəbər vəzifəsi də daşıya bilər. Bunlardan başqa, adlıq halda olan söz cümlə üzvü olmaya da bilər, məsələn, xitablar və ara sözlər adlıq halda işlənsə də cümlə üzvü olmur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədə ifadə vasitələrinə görə müasir türk dillərindən fərqlənir. Abidələrin dilində nadir hallarda cümlədə söz sırasının pozulması hallarını istisna etsək, mübtədə cümlənin əvvəlində işlənir, həm feli, həm də ismi xəbərlə uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədalar quruluşuna görə iki cür olur:

1. Leksik vahidlərlə ifadə olunan mübtədalar – sadə mübtədalar.

2. Sintaktik vahidlərlə ifadə olunan mübtədalar – mürəkkəb mübtədalar.

Sadə mübtədə. Sadə mübtədə dedikdə sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə, habelə frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunmuş mübtədalar nəzərdə tutulur. Mübtədə əşya və şəxs bildirən sözlərlə, yəni isimlərlə, əvəzlilərlə, habelə substantivləşmiş hər hansı bir nitq hissəsi ilə ifadə olunur.

Mübtədanın isimlərlə ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədə, əsasən, isimlərlə ifadə edilir. Mübtədə tək və cəm isimlərlə, ümumi və xüsusi isimlərlə, konkret və mücərrəd isimlərlə, təklik və topluluq bildirən isimlərlə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində canlı və cansız əşya adı bildirən sözlərin mübtədə vəzifəsində işlənməsi müasir türk dillərində olduğu kimidir. Mübtədanın, o cümlədən canlı və cansız, insan və digər canlıları bildirən mübtədaların xəbərlə uzlaşması da müasir türk dillərində olduğundan fərqlənmiş: *Bars bəg erti* (KT § 20) «Bars bəy idi». *Ol törüdə üzə eçim kağan olurtı* (KT § 16) «O qanunun üstündə əmim xaqan oturdu». *Təfri ança timis erinç* (T 2) «Tanrı elə demiş». *Ol at ança tüşdi* (KT § 4) «O at onda öldü». *Alp ər biziñə təgmiş erti* (KT § 40) «Alp ərlər bizə hücum etmişdi».

Mübtədanın əvəzlilə ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəxs əvəzlilərinin cümlənin mübtədası kimi işlənməsi az yayılmışdır. Daha dəqiq deyilsə, mübtədası şəxs əvəzliləri ilə ifadə edilən cümlələrdə, əksər hallarda, mübtədə söz kimi – şəxs əvəzliyi kimi cümlədə formalaşmış, iştirak etmir, yalnız xəbərin şəxs şəkilçisində özünü təzahür etdirir; məsələn: *Ol yergərü barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsən». *Kimkə ilig kazğanur mən* (KT § 9) «Kimə el qazanıram». *Kurığaru Kəñü Tarmanka təgi türk boduniğ ança konturtumuz* (KT § 21) «Qərbə Kəñü Tarmanka təki türk xalqını elə yerləşdirdik». *Qorğu eki-üç kisiligin təzib bardı* (BK § 41) «Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi». *Afjar körü biliñ* (KT c 11) «Onu görərək bilin». *Türk*

amtu bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, gü yañıltaçı siz (KT c 11) «İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı yanlasınız». *Süñüsdimiz* (T 28) «Döyüşdük».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəxs əvəzlilərinin cümlədə mübtədə kimi iştirak etdiyi hallar da az deyildir; məsələn: *Mən beñgü taş ... tabğaç kağanta bədizçi kəlürtim* (KT c 11) «Mən əbədi daş ... Tabğaç xaqanında naxışçı gətirdim». *Biz az ertimiz* (BK § 32) «Biz az idik». *Kağan at bunta biz birtimiz* (KT § 20) «Xaqan adı bu vaxt biz verdik». *Siz taşıkın* (MÇ 22) «Siz qiyam edin». *Ol amtu ayıñ yok* (KT c 3) «O indi iğtişəş salmır».

Abidələrin dilində sual əvəzliləri də cümlənin mübtədası vəzifəsində işlənir; məsələn: *Üzə təfri basmasar, asru yir təlinməsər, türk bodun, ilifin, törüñin kim artan udaçı erti?* (KT § 22) «Üstdən göy basmasa, altda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağda bilərdi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qayıdış şəxs əvəzliləri də cümlənin mübtədası funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Özüm karı boltum* (T 56) «Özüm qocaldım». *Eçim kağan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». *... özin edgü körtöçi sən, çibiñ kirtöçi sən, büñsüz boltacı sən* (BK § 14) «... özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan». *Özi yañılı* (KT § 20) «Özü yanıldı». *Özi ança kərgək bolmuş* (KT § 3-4) «Özü elə vəfat etmiş».

Mübtədanın sifətlə ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədə, az da olsa, substantivləşmiş sifətlərlə də ifadə edilir; məsələn: *Yuyka eriklig toplağalu uçuz ermis, yinçgə eriklig üzgöli uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplağaluk alp ermis, yinçgə yoğun bolsar, üzgөлük alm ermis* (T 13-14) «Nazik ikən toplamaq asan imiş, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq igidlikdir, incə yoğun olsa, üzmək igidlikdir». *Taşra yorıyur tiyin kü esidip bılıkdakı tağıkmış, tağdakı inmiş* (KT § 11-12) «Sərhəddən kənarında yürüyür deyə xəbər eşidib səhərdəki dağa qalxmış, dağdakı enmiş».

Mürəkkəb mübtədə. Mürəkkəb adlarla (mürəkkəb isimlərlə yox!), ismi və feli söz birləşmələri ilə ifadə edilən mübtədalara mürəkkəb mübtədalar deyilir: mürəkkəb sözlər leksik vahid olduğu üçün mürəkkəb mübtədə adlana bilməz; mürəkkəb adlar, ismi və feli söz birləşmələri isə leksik birləşmə, leksik vahid olmadığı, sintaktik birləşmə, sintaktik vahid olduğu üçün mürəkkəb mübtədə olur.

Mürəkkəb adlarla ifadə edilən mürəkkəb mübtədalar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb adların üç tipi işlənir: 1) Mürəkkəb şəxs adları (mürəkkəb antroponimlər), 2) mürəkkəb xalq adları (mürəkkəb etnonimlər) və 3) mürəkkəb yer adları (mürəkkəb toponimlər).

1. Mürəkkəb insan adları ilə ifadə edilən mürəkkəb mübtədalar. Belə mübtədalar şəxs adından və rütbə, vəzifə, titul bildirən sözlərdən ibarət olur; məsələn: *Kisi oğlnta üzə eçim-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmıs* (KT § 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». *Umay tæg ögim katun kutıña inim Kül tigin er at bultı* (KT § 31) «Umay tək anam xatunun bəxtinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı (tapdı)». *Bilgə Küli çor tarduş bodunıg iti, ayu olurtı* (KÇ 1) «Müdrük Küli çor tarduş xalqını təşkil edərək oturdu».

2. Mürəkkəb xalq adları ilə ifadə edilən mürəkkəb mübtədalar. Belə mürəkkəb mübtədalar xalqın adı və bodun «xalq» sözü ilə ifadə edilir; məsələn: *Tokuz oğuz bodun kəntü hodunım erti* (KT şm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi». *Türk bodun adak kamaştı* (BK § 30) «Türk xalqı ayağını zəiflətdi». *Ediz bodun anta ölti* (KT şm 6) «Ediz xalqı orada öldü».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yer adından sonra gələn *yış, yazı, çöl, ügüz, balık, tağ* və s. sözlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb toponimlərin, iki və daha artıq müstəqil sözlə ifadə olunan yer adlarının, on iki il siklli heyvan adları ilə adlanan il adlarının adlıq halda işlənib cümlənin mübtədası vəzifəsində işlənməsinə də rast gəlinmir.

Təyini söz birləşmələri ilə ifadə edilən mürəkkəb mübtədalar: Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədalar

sözlərlə və mürəkkəb adlarla ifadə edildiyi kimi, söz birləşmələri ilə də ifadə edilir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də birinci növ təyini söz birləşmələri bütövlükdə cümlənin bir üzvü kimi, o cümlədən mübtədası kimi çıxış edə bilmir; belə ki, bu təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi həmişə cümlədə ondan sonra gələn sözün təyini vəzifəsini yerinə yetirir. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri isə bütövlükdə adlıq halda cümlənin mürəkkəb mübtədası funksiyasında işlənir.

1. İkinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə edilən mübtədalar, əsasən, qeyri-müəyyən əşya məfhumu bildirir; belə mübtədalarda qeyri-müəyyənlikdən əlavə ümumilik çaları da olur; məsələn: *Bodun boğazı tok erti* (T 8) «Xalqın boğazı tox idi». *Türgis kağanı tasıkmıs* (T 30) «Türgiş xaqanı sərhədi keçmiş». *Tabğaç süsi bar ermıs* (T 30) «(Aralarında) tabğaç qoşunu var imiş». *On ok süsi kalısız taşıkadı* (T 33) «On ox qoşunu qalıqsız sərhədi keçdi».

2. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri də adlıq halda işləndikdə cümlənin mürəkkəb mübtədası olur. Belə mübtədalar müəyyənlik bildirir; məsələn: *Bilgə kağanıñ bodunu ... bardı* (O 11) «Müdrük xaqanın qoşunu ... getdi». *Yağın başı yorıyu kəlti* (MÇ 18) «Yağının avanqardı yürüyərək gəldi». *Adığın karnı yarılmış, tonuzıñ azığı sınmış* (IB 10-11) «Ayının qarını yarılmış, donuzun qılnc dişini sınmış».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb təyini söz birləşmələri də adlıq halda cümlənin mübtədası olur; məsələn: *Biziñ sü atı turuk, azuku yok erti* (KT § 39) «Bizim qoşunun atları arıq, ərzağı yox idi». *Türgis kağan süsi otça, borça kəlti* (BK § 27) «Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, şərab kimi gəldi». *Türk bodun atı yok bolu barmış erti* (O 3) «Türk xalqının adı məhv olub getmişdi». *Türk bodunıg atı, küsi yox bolmazun* (KT § 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti məhv olmasın».

Feli sifət tərkibləri ilə ifadə edilən mürəkkəb mübtədalar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlıq halda işlənən feli sifət tərkibləri də cümlənin mürəkkəb mübtədası funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *İda, taşda kalmısı kobranıp yeti*

yüz boltı (T 4) «Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu». *Anta kalmış yir sayu kop turu, ölü yoriyur ertig* (KT c 9) «Orada (sağ) qalmışın yer boyu əldən düşmüş halda (dirilərək, ölərək) yürüyür idi».

XƏBƏR

Xəbər cümlənin iki baş üzvündən biridir və qrammatik cəhətdən təkə mübtədadan asılıdır. Xəbər, sözün geniş mənasında, mübtədaya aid olan iş, hal, hərəkət, əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət və s. bildirir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər, adətən, təsriflənən fellərlə, isimlərlə, substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə, habelə ismi söz birləşmələri ilə, hətta müəyyən bir sözə qoşulmuş qoşmalarla da ifadə edilir. Xəbərin qrammatik cəhətdən mübtədadan asılı olması özünü onun şəxs və kəmiyyətə görə mübtədə ilə uzlaşmasında göstərir. Lakin bu uzlaşma türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində mütləq deyildir və bəzən pozulur. İstər müasir, istərsə qədim türk dillərində ilk baxışda elə görünür ki, xəbər mübtədadan yox, mübtədə xəbərdən asılıdır və çox vaxt cümlədə mübtədanın zahirə olmasına ehtiyac hiss edilmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər işlənmə xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindəkindən fərqlənir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, abidələrin dilində də xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə mübtədə ilə uzlaşır; məsələn: *Bilgə Tonyukuk ben özüm Tabğaç ilifə kalıntum* (T 1) «Müdrük Tonyukuk mən özüm Tabğaç elində tərbiyə aldım». *Bars həg erti, kağan at bunta biz birtimiz* (KT § 20) «Bars bəy idi, xaqan adını burada biz verdik». *Siz taşığın, çikig taşığırım* (MÇ 22) «Siz üsyan edin, çikləri də üsyana qaldırım». *Kül tigin ol süñisdə otuz yaşayur erti* (KT şm 2) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi». *Biz az ertimiz* (BK § 32) «Biz az idik». *Biz eki biñ ertimiz* (T 16) «Biz iki min idik».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbərlik kateqoriyası ya morfoloji əlamətlərlə, yeni sözlərə şəkilçilər artırmaqla, ya da morfoloji əlamətlərsiz əmələ gəlir. Buna görə də

abidələrin dilində ifadə tərzinə görə xəbərləri iki növə ayırmaq olar: 1) morfoloji üsulla ifadə edilən xəbərlər; 2) sintaktik üsulla ifadə edilən xəbərlər.

Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər, əsasən, morfoloji üsulla ifadə edilir. Xəbərin bu üsulla ifadəsində bütün nitq hissələrinə (o cümlədən fellərə) və söz birləşmələrinə xüsusi xəbərlik şəkilçiləri artırılır. Abidələrin dilindəki xəbərlik şəkilçiləri mahiyyətə müasir türk dillərindəki şəkilçilərdən fərqlənməyə də, şəkilçə (fonetik tərkibcə) bezi fərqlər nəzərə çarpır. Aşağıdakı cümlələrdə bu fərqi müşahidə etmək olar: *Kapağan Eltəris kağan eliñə kalıntum* (O 4) «Fətəh Eltəris xaqan elinə verildim». *Biz az biz* (O 7) «Biz azıq». *Kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yegirmi süñüşdimiz* (KT § 18) «Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük». *Ərən ər siz* (Y 26) «Ərən ərsiniz». *Nə kağanka isig, küçig birür mən?* (KT § 9) «Hansı kaqana zəhmətimi verirəm». *İnöz İnənçü, Tarduş Küli çor Beşbalıka barır biz* (HT 1) «İnöz İnənçü Tarduş Küli çor Beşbalıka gedirik».

Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən söz heç bir morfoloji əlamət - xəbərlik şəkilçisi qəbul etmədən də cümlənin xəbəri vəzifəsini yerinə yetirir. Sözün heç bir morfoloji əlamət qəbul etməkdə xəbər vəzifəsini yerinə yetirməsinə xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi deyilir. Abidələrin dilində xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi söz sırası və xüsusi intonasiya ilə baş verir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində həm feli, həm də ismi xəbərlərdə xəbərin sintaktik üsulla ifadəsinə rast gəlirik. Bundan başqa, predikativ sözlərin xəbər kimi işlənməsi də xəbərin sintaktik üsulla ifadəsinə nümunə ola bilər. Feli xəbərlərdən felin əmr şəklinin ikinci şəxsinin təkli, şərt şəklinin və xəbər şəklinin nəqli keçmiş zamanın hər üç şəxsinə xəbər sintaktik üsulla ifadə edilir, yəni fellər heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən cümlənin xəbəri olur. Abidələrin dilində isimlər də cümlənin xəbəri kimi işlənəndə üçüncü şəxsədə xəbərlik şəkilçisi qəbul etmir; məsələn: *Bu bitig bitigmə atısı Yoliq tigin* (KT c 13) «Bu yazını yazan kiçik qohumu Yoliq tigin». *Sizin ər*

at Urı (Y 26) «Sizin igid adınız Urıdır». ... tokuz oğuz bəgləri, bodunu, bu sabunun edgüti esid, katıgdi tıñla (KT c 2) «... doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözümlü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə». Nəñ yerdəki kağanlıq bodunka büntüğü bar ersər, nə buñı bar ertəçi ermıs (T 56-57) «Hər hansı bir xaqanlı xalqda avara varsa, o xalqın həmişə dərdi olacaq». Tabğaç süsi bar (T 30) «Tabğaç qoşunu var». Ötükən yır olurıp arkış-türgiş isar, nəñ buñıñ yok (KT c 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərddin olmaz».

Xəbərin ifadə vasitələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər zəngin ifadə vasitələrinə malikdir. Feli bağlama və feli bağlama tərkiblərini istisna etsək, xəbər, praktik olaraq, bütün dil vahidləri ilə – sözlərlə, söz birləşmələri ilə, feli tərkiblərlə ifadə edilir. Xəbər tək cə ismin təsirlik halında işlənən söz və söz birləşmələri vasitəsilə ifadə edilmir.

İfadə vasitələrinə görə xəbərləri iki növə ayırırlar:

1. Feli xəbərlər.
2. İsmi xəbərlər.

Feli xəbərlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli xəbərlər felin bütün şəkil və zamanlarında ifadə edilir. Feli xəbərlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Feli xəbərlərdə fele məxsus şəkil, zaman, şəxs, kəmiyyət, təsirlilik-təsirsizlik, mənə növü, təsdiq və inkar, habelə tərz kateqoriyaları mövcud olur. Bütün bunlar felin predikativlik əlaqəsi yaratmasına və cümlədə xəbər vəzifəsini yerinə yetirməsinə səbəb olur. Qəti gələcək zamanı çıxsaq, felin bütün kateqoriyaları qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənir və bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli xəbərlər müasir türk dillərindən nəinki geri qalmır, hətta bəzi məqamlardan qədim türk yazısı abidələrinin dili müasir türk dillərindən daha zəngindir.

İsmi xəbərlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsriflənən feldən başqa xəbərin bütün digər ifadə vasitələri ismi xəbər adlanır. Predikativ sözləri ismi xəbərlərə aid etmək lazım deyil, çünki bunlar nə adlara, nə də köməkçi nitq hissələrinə daxil olmur, xüsusi söz kateqoriyası təşkil edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismi xəbərləri quruluşuna görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) sadə ismi xəbərlər, 2) mürəkkəb ismi xəbərlər.

1. Sadə ismi xəbərlər. Sadə ismi xəbərlər nitq hissələrindən (sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən) ibarət olur və ya xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək, ya da xəbərlik şəkilçisi qəbul etmədən tək cə intonasiya ilə əmələ gəlir; məsələn: *Arik ok sən (KT c 8) «Ariq oxsan». Altun kanatlı talım kara kuş mən (IB 4) «Arxam qızıl qanadlı qara quşam». Yabız, bat biz (O 7) «Biz pis və zavallıyıq». Arıg obutı yəg (T 37) «Təmiz abır yaxşıdır». Biz az biz (O 7) «Biz azıq». İllig bodun ertim, ilim amtı kanı (KT ş 9) «Elli xalq idim, elim indi hanı?» Sizin ər at Urı (Y 26) «Sizin igid adınız Urıdır». Bu bitig bitigmə atısı Yolıg tigin (KT c 13) «Bu yazını yazan kiçik qohumu Yolıg tigin». Yeti yüz kisig udızığma uluğı şad erti (T 4-5) «Yeddi yüz adamı aparaların böyüyü şad idi».*

3. Mürəkkəb ismi xəbərlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb ismi xəbərlər daha çox işlənir. mürəkkəb ismi xəbərlər nitq hissələri və naqis *ir/er* felinin birləşməsi, nitq hissələri və qoşmaların birləşməsi, mürəkkəb adlar və ismi söz birləşmələri vasitəsilə ifadə edilir. Bütün sadalananlar (nitq hissələri və *ir/er* naqis felinin birləşməsindən əmələ gələn birləşmələr istisna edilməklə) xəbər vəzifəsini yerinə yetirmək üçün xəbərlik şəkilçisi qəbul edə də, etməyə də bilər; ikinci halda xəbərlik kateqoriyası intonasiya vasitəsilə yadılır. Bunlardan başqa, nitq hissələri və qoşmaların birləşməsi, mürəkkəb adlar və ismi söz birləşmələri ilə ifadə edilən xəbərlər *ir/er* naqis feli ilə də işləyə bilər, ancaq bu halda naqis fel mütləq təsriflənəlidir: *Altı bağ bodunka bəg ertim (Y 1) «Altı qəbiləli xalqa bəy idim». Kağanı alp ermıs (T 10) «Xaqanı igid imiş». Yağıcısu yəmə ben ertim (T 50) «Sərkərdəsi də mən idim». Yağımız təgirə uçuk təg erti (T 8) «Yağımız ətrafda yırtıcı quş kimi idi». Ər atım Yaş Ak Baş ben (Y 2) «İgid adım – Yaş Ağ Başam». Atım El Toğan tutuk (Y 1) «Adım El Doğan tutukdur». Kutluğ bağa tarkan ögə buyuruku mən (Süci) «Qutluğ bağa tarkanın müdrik buyuruğuyam». Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti (KT şm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi».*

Xəbərlərdə inkarlıq kateqoriyasının ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər təsdiq və inkar bildirir. Xəbərin təsdiqi heç bir xüsusi morfoloji, yaxud sintaktik əlamət qəbul etmədən hal və hərəkətin icrası haqqında məlumat verir, ya da müəyyən bir şeyin mövcudluğunu təsdiq edir. Xəbərin təsdiqi sözə sadəcə xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri artırmaqla ifadə edilir. Sintaktik üsulla ifadə edilən ismi xəbərlərdə isə şəkilçilər iştirak etmədiyi üçün təsdiq predikativlik intonasiyası ilə ifadə edilir.

Xəbərin inkarı iki üsulla ifadə edilir: 1) feli xəbərlərdə fel köklərinə *-ma*, *-mə* inkarlıq ədatını artırmaqla, 2) ismi xəbərlərə *yok* predikativini artırmaqla; məsələn: *Arik ok sən, açsık, tosık öməzsən* (KT c 8) «Ariq oxsan, aclıq, toxluq bilməzsən». *Məniş sabımın sımadı* (KT c 11) «Mənim sözümlü sındırmadı». *Bunça isig, küçig bertükgerü sakanmadı* (KT § 10) «Bu qədər işini, gücünü verdiyinə heyf silənmədi». *Türk bodun atı, küsi yok bolmazun* (KT § 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti məhv olmasın». *Türk sir bodun yerintə bod kalmadı* (T 3-4) «Türk sir xalqı yerində adam qalmadı». *Bu türk bodunka yaraklıg yağig kiltürmədim, rügünlüg atig yügütmədim* (T 54) «Bu türk xalqının üstünə yaraqlı yaği gətirmədim, düyünlü at yüyürtmədim». *Ebin, barkan, yilkasın yolmadım* (MÇ 14) «Evinin, sarayının, ilxısını dağıtmadım» və s. *İlte burj yok* (KT c 3) «Eldə dərd yox(dur)». *Nəñ burjıg yok* (KT c 8) «Heç bir dərd yox(dur)» və s.

Cümlənin xəbəri feli sifət və *ir/er* naqis felinin birləşməsi ilə ifadə edildikdə feli sifətlə naqis fel arasında təsdiqdə *bar* «var», inkarda *yok* «yox» predikativ sözləri daxil olur; məsələn: *Təñri bilgə kağanka isig, küçig bersəgim bar ermis erinç* (O 10) «Müqəddəs müdrik xaqana işimi, gücümü verməyim var imiş». *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuñ balıka, Taluy ügüzəkə təgmis yok ermis* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı olmamışdı (yox imiş)».

TAMAMLIQ

Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcələri üzvlərindən biridir. Tamamlıq cümlədə xəbərə aid hal və hərəkətin obyektini bildirir. Cümlədə xəbərin feli və ya ismi olmasının tamamlığa müəyyən təsirinin olmasına baxmayaraq, tamamlıq cümlənin feli xəbərinə də, ismi xəbərinə də aid ola bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tamamlıqlar ismin adlıq və yiyelik hallarından başqa bütün hallarda, qoşmalı isimlərlə, substantivləşmiş bütün nitq hissələri ilə, ismi söz birləşmələri ilə, feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Bir sözlə, obyekt mənası ifadə edən bütün dil vahidləri tamamlıq ola bilər.

Hərəkətin obyektə bilavasitə təsir göstərən-göstərməməsinə, hərəkətlə obyekt arasındakı əlaqənin səciyyəsinə görə abidələrin dilində tamamlıqlar iki növə bölünür: 1) vasitəsiz tamamlıq, 2) vasitəli tamamlıq.

Vasitəsiz tamamlıq. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hərəkətin bilavasitə təsirinə məruz qalan tamamlıqlara vasitəsiz tamamlıq deyilir. Cümlənin xəbəri təsirli fellərlə ifadə edildikdə cümlədə vasitəsiz tamamlığın işlənməsi tələb edilir. Vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik halında işlənir. Təsirlik hal şəkilçisi qəbul edib-ətməməsinə görə vasitəsiz tamamlıqları iki qrupa ayırırlar: 1) müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar, 2) qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar.

1. Müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar. İsmi təsirlik hal şəkilçisi ilə formalaşan vasitəsiz tamamlıqlar müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar adlanır. Təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş bu tamamlıqlar müəyyənlik bildirir. Müəyyən vasitəsiz tamamlıqların cümlədə yeri sərbəstdir, lakin türk dillərindəki cümlədə sözlərin sırası qanununa görə onun mübtədə ilə xəbərin arasında işlənməsi məqbuldur; məsələn: *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermis* (KT c 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş». *Kağan olurıp yok çığay bodunıg kop kobartdım, çığay bodunıg bay kultım, az bogunıg üküş kultım* (KT c 9-10) «Xaqan oturub məhv olmağa başlayan xalqı topladım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim». *Sü süləpən tört buluşdıkı bodunıg kop almıs, kop baz kalmıs, başlağig*

yüküntürmis, tizligig sökürmis (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə tabe etmiş, başlım səcədə etdirmiş, dizlini çökdürmüş». *Kağanın ölürtim, ilin anta altım* (BK § 27) «Xaqanımı öldürdüm, elini orada aldım».

2. *Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar*. İsmi təsirlik hal şəkilçisini qəbul etməyən vasitəsiz tamamlıqlara qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq deyilir. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar yalnız xəbəri təsirli fellərlə ifadə edilmiş cümlələrdə işlənir və müəyyənlik bildirmədiyi üçün xəbərdən aralı düşə bilmir, bilavasitə xəbəri yanında durur. Belə tamamlıqları xəbərdən uzaqlaşdırdıqda mütləq təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməli və müəyyən-vasitəsiz tamamlığı çevrilməlidir; məsələn: *Berğü taş tokatdım* (KT c 12-13) «Əbədi daş hördürdüm». ... *açsık, tosık öməzsən* (KT c 8) «... acliq, toxluq bilməzsən». *Ança tip tabğaç kağanka yağı bolmış* (KT § 9) «Belə deyib tabğaç xaqanına yağı olmuş». *Irak ersər, yabğak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «Uzaq olsan, pis hədiyyə verir, yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir».

Quruluşuna görə vasitəsiz tamamlıqların iki növünü göstərmək olar: 1) sadə vasitəsiz tamamlıqlar və 2) mürəkkəb vasitəsiz tamamlıqlar.

1. *Sadə vasitəsiz tamamlıqlar* nitq hissələri – sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə edilir; məsələn: *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermis* (KT c 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməzmiş». *İlgörü Kadirkan yışığ aşa bodunıg anta konturtımız* (KT § 21) «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarını aşaraq xalqı orada yerləşdirdik». *Ança erig yirtə berğü taş tokatdım* (KT c 13) «Elə səfəli yerdə əbədi daş hördürdüm».

2. *Mürəkkəb vasitəsiz tamamlıqlar* ikinci və üçüncü növü təyini söz birləşmələri, fəli sifət tərkibləri və qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün səciyyəvi olan tərkib hissələrinə bölünməyən birinci növü təyini söz birləşmələri ilə ifadə edilir; məsələn: *Məniş sabımın simadı* (KT c 11) «Mənim sözümlü sındırmadı». ... *Kögmən yışığ toğa yorıp kırkız bodunıg uda basdımız* (KT § 35) «... Kögmən meşəli dağlarını üzüyuxarı

yüyürüb qırğız xalqını yuxuda basdıq». *Bilig esi, çab esi ben körtüm* (T 7) «Bilik dostu, şöhrət dostu mən gördüm». *Özümin öñrə bıña başı ıtı* (MÇ 6) «Özümü önə minbaşı göndərdi».

Vasitəli tamamlıq. Qədim türk yazısı abidələrində vasitəli tamamlıqlar ismin adlıq, yiyelik, təsirlik halından başqa qalan hallarında duran sözlərlə, qoşmalı sözlərlə, əvəzliliklərlə, substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə, mürəkkəb adlarla, ismi söz birləşmələri və fəli sifət tərkibləri ilə ifadə edilir. Quruluşuna görə vasitəli tamamlıqları iki qrupa ayırmaq olar: 1) sadə vasitəli tamamlıqlar və 2) mürəkkəb vasitəli tamamlıqlar.

1. *Sadə vasitəli tamamlıqlar* isim, əvəzlik və az da olsa, substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə edilir.

a) İsimlərlə ifadə edilən vasitəli tamamlıqlar ismin yönlük, istiqamət, yerlik, çıxışlıq və alət-birgəlik halında işlənir.

İsmi yönlük halında: *Berğü taşka urtum* (KT c 11) «Əbədi daşa vurdum». *Amtı bəglərimə tir ermis* (O 7) «İndiki bəylərimə deyirmiş».

İsmi istiqamət halında: *Öñdən kağanğaru sü yoralım* (T 29) «Öndən xaqana qarşı qoşun yürüdək». *Tabğaçğaru Künü səñünig idmis, Kıtayğaru Toñra Səmig idmis* (T 9) «Tabğaç Künü sənünü göndərmiş, Kıtaya Tonra Səmi göndərmiş».

İsmi yerlik halında: *Ol təgdükdə Bayırkunıñ ak adğırığ udlıkan sıyu urtı* (KT § 36) «O döyüşdə Bayırkunn ağ aygırının budu sındı». *Süñüsdə tutup on ər ıtım* (MÇ 16) «Döyüşdə tutub on döyüşçü göndərdim».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin yerlik halı çıxışlıq hal məzmununu da daşıyır və bu məqamda da tamamlıq kimi işləyə bilər; məsələn: *Təñri bilgə kağanta adırılmalım* (O 11) «Müqəddəs, müdrik xaqandan ayrılmayaq». *Közde yaş kəlsər, eti də köñültə sıgıt kəlsər, yanturu sakıntım* (KT § 11) «Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən güclü sıtqı gəlsə, yanaraq düşündüm».

İsmi çıxışlıq halında: *Ança olurır erikli oğuzdantan körüg kəlti* (T 8) «Eləcə oturduğumuz vaxt otuzlardan casus gəldi».

İsmi alət-birgəlik halında: ... *süñügin açdımız* (T 28) «... süngü ilə açdıq». *Bir ərig okun urtı* (KT § 36) «Bir döyüşçünü

oxla vurdu». *Kağanımın sülədimiz* (T 53) «Xaqanımla qoşun çəkdik». *Uluğ İrkin azkağa ərin təzip bardı* (KT § 34) «Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi».

b) Əvəzliliklərlə ifadə edilən sadə vasitəli tamamlıqlar: *Kop maña körür* (KT c 2) «Hamısı mənə tabedir». *Afjar ardıncıq bark yaratdım* (BK şm 14) «Ona adına layiq sərdabə tikdirdim». *Bizintə eki uçı sıfjarça artuk erti* (T 40) «İki qanadı bizdən yarıbayarı artıq idi».

2. *Mürəkkəb vasitəli tamamlıqlar* isim və qoşmaların birləşməsi, mürəkkəb adlar, ismi söz birləşmələri, feli sifət tərkibləri ilə ifadə edilir.

a) Qoşmalı sözlərlə: *Eçim kağan birlə ilgərü yaşıl üzgü Şantül yazıka təgi sülədimiz* (KT § 17) «Əmim xaqanla şərçə Yaşıl çay Şandun düzünə təki qoşun çəkdik». *İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz* (KT § 26) «Kiçik qardaşım Kül tiginlə məsələhətləşdik». *Eki otuz yaşuma tabğaça tapa sülədim* (BK § 25-26) «İyirmi iki yaşında tabğaça qarşı qoşun çəklim». *Ançıp bars yulka çik tapa yorıdım* (MÇ 19) «Bundan sonra bars ilində çiklərə qarşı qoşunla yürüş etdim».

b) Vasitəli tamamlığın mürəkkəb adlarla ifadəsi: *İnel kağanka karam alı tağka təzik, tokarsın* (T 45) «İnel xaqana dövlət olaraq ərəblərə, toxarlara (qarşı yürüş etdim)». *Bilgə Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan birlə, İltəris, kağan bolayın* (T 6-7) «Müdrük Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq».

c) Vasitəli tamamlığın ismi söz birləşmələri ilə ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, mürəkkəb təyini söz birləşmələri, habelə abidələrin dili üçün səciyyəvi olan tərkib hissələrinə bölünməyən birinci növ təyini söz birləşmələri mürəkkəb vasitəli tamamlıq kimi işlənə bilər; məsələn: *Tabğaç bodunka bəglik ırı oğlın kul boltı* (KT § 7) «Tabğaç xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu». *Türk ilirjə altı otuz yaşuma ... birtı* (MÇ 4) «İyirmi altı yaşında məni türk elinə ... verdi». *Tabğaç kağanta bədzçi kəlütım* (KT c 11) «Tabğaç xaqanından naxışçı gətirdim». *Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti* (BK

§ 34) «Oğuz xalqı doqquz tatarlarla birləşib gəldi». *Bu yirdə olurıp tabğaç bodun birlə tüzəltim* (KT c 4-5) «Bu yerdə oturub tabğaç xalqı ilə düzəlişdim».

TƏYİN

Təyin cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindəndir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyin cümlənin adlarla ifadə olunan hər hansı üzvünə aid olur, onu əlamət, keyfiyyət və kəmiyyətinə görə səciyyələndirir, təyin edir. Təyin təyin etdiyi sözə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Buna görə də o, təyin etdiyi sözün hansı halda, kəmiyyətdə və şəxsədə işlənməsindən asılı olmayaraq dəyişmir, yəni hallanmır, cəmlənmir və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyinlər:

1. mübtədani təyin edir: *Biligsiz kağan olurmuş erinç* (KT § 5) «Biliksiz xaqan oturmuş».

2. xəbəri təyin edir; məsələn: *Kağanlıq bodun ertim* (KT § 4) «Xaqanlı xalq idim».

3. tamamlığı təyin edir; məsələn: *Süçig sabın, yumşaq ağın arıp irak bodumğ ança yoğitur ermiş* (KT c 5) «Şirin sözü ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırırmış».

4. təyini təyin edir; məsələn: *Sü sülənən tört bulundaki bodumğ kop almış, kop baz kılmış* (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş».

5. zərfliyi təyin edir; məsələn: *Mən tokuz yegirmi yıl şad olurtım, tokuz yegirmi yıl kağan olurtım* (BK c 9) «Mən on doqquz il şad oturdum, on doqquz il xaqan oturdum». *Ol ödkə kul kullıq, küñ küñlig bolmuş erti* (KT § 21) «O vaxt qul qullu, kənz kənzli olmuş idi».

Təyinin ifadə vasitələri. Təyinlər, adətən, hansı nitq hissəsinə daxil olmasından asılı olmayaraq, atributiv mənalı sözlərlə ifadə olunur. Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dili müasir türk dillərindən fərqlənmir, lakin nitq hissələrinin atributivləşməsində və təyin kimi işlənməsində müəyyən fərqlər özünü göstərir. Müasir türk dillərində olduğu kimi,

abidələrin dilində də təyinlə təyinlənən arasında yanaşma sintaktik əlaqəsi mövcuddur. Ancaq bir sıra hallarda müasir türk dillərində idarə sintaktik əlaqəsi ilə ifadə olunan bəzi münasibətlər qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma sintaktik əlaqəsi ilə ifadə olunur. Abidələrin dilində təyinin ifadə vasitələrini araşdırdıqda bunu nəzərə almaq lazımdır. Ümumiyyətlə götürdükdə təyin edə bilən bütün sözlər cümlədə təyin mövqeyində işləyə bilər. İfadə vasitələrinə görə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən təyinləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Sifətlərlə ifadə olunan təyinlər.
2. Feli sifətlərlə ifadə olunan təyinlər.
3. İsimlərlə ifadə olunan təyinlər.
4. Saylarla ifadə olunan təyinlər.
5. Əvəzliliklərlə ifadə olunan təyinlər.
6. İsmi söz birləşmələri ilə ifadə olunan təyinlər.

Sifətlərlə ifadə olunan təyinlər. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifətin əsas vəzifəsi ondan sonra gələn cümlə üzvünü təyin etməkdir. Abidələrin dilində bütün sifətlər təyin vəzifəsində işləyə bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifət, ondan sonra gələn sözü müxtəlif baxımdan təyin edir. Sifətləri təyin etdikləri sözə münasibətə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Sifət sonra gələn sözü keyfiyyətə təyin edir: *Süçig sabın, yımşak ağın arıp irak bodunıq ança yağıtur ermiş* (KT c 5) «Şirin dili ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı ilə yaxınlaşdırır imiş».

2. Sifət sonra gələn sözü əlamətinə görə təyin edir. Qədim türk yazısı abidələrində sifətin bu vəzifədə işlənməsinin üç növünü göstərmək olar:

a) Sifət təyin etdiyi sözün rəngini bildirir: *Üzə kök tərri, asra yağız yir kalıntukda ekin ara kisi oğlu kalınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göy, altıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış».

b) Sifət təyin etdiyi sözün zahiri əlamətini bildirir: *Səmiz buka turuk buka tiyin bilməz ermiş* (T 6) «Kök buğa arıq buğa deyər bilməz imiş».

c) Sifət təyin etdiyi sözün müxtəlif cəhətdən ölçüsünü bildirir: *Birigörü Tabğaça tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim* (KT § 28) «Cənuba Tabğaça qarşı böyük qoşunla on iki dəfə yürüş etdim».

3. Sifət təyin etdiyi sözün xasiyyət və adətini bildirir: *Iğar ellidə, ığar kağanlıqda yəg kiltum* (KT § 29) «Sədaqətli eldə, sədaqətli xaqanlıqda yaxşılıq etdim».

4. Sifət təyin etdiyi sözün vəziyyətini bildirir: *Ötükən yış olursar, beşgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el tutaraq oturasan, türk xalqı, tox».

5. Sifət təyin etdiyi sözün malikiyyətini bildirir: *Antağ külig kağan ermiş* (KT § 4) «O qədər məşhur xaqan imiş».

6. Sifət təyin etdiyi sözün aidliyatını bildirir: *Apa tarkanğaru içrə sab ıdmıs* (T 34) «Apa tarkana gizli xəbər göndərmiş».

7. Sifət təyin etdiyi sözün zamanını bildirir: *Taylarım, ər atım yok üçün yeti aşnuku eşim taşru etilti* (Y 41) «Taylarım, igid adım olmadığı üçün yeddi əvvəlki dostum sürgün edildi».

8. Sifət təyin etdiyi sözün məkanını bildirir: *İçrəki bədizçig itı* (BK şm 14) «Saray naxışçısını göndərdi». ... *irak bodunıq ança yağıtur ermiş* (KT c 5) «... uzaq xalqı ilə yaxınlaşdırır imiş».

Feli sifət və feli sifət tərkibi vasitəsilə ifadə edilən təyinlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifət təyin etdiyi sözün əlamət və keyfiyyətini statik vəziyyətdə təyin edirsə, feli sifət və feli sifət tərkibi təyin etdiyi sözün əlamət və keyfiyyətini dinamik vəziyyətdə təyin edir; məsələn: *Kəligmə bəglərin, bodunun itip, yıgıp azca bodun təzmis erti* (T 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, toplayıb azca xalq qaçmış idi». *Yeti yüz ər bolıp elsirəmiş, kağansıramıs bodunıq, küñədmis, kuladmis bodunıq, türk törüsün içgünmis bodunıq eçüm, apam törüsünçə yaratmış, boşğurmıs* (KT § 13) «Yeddi

yüz döyüşçü olub elini itirmiş, xaqanını itirmiş xalqı, kəviz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu dağıtmış xalqı əcdadlarının qanunları ilə təşkil etmiş, öyrətmiş».

İsimlə ifadə olunan təyinlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isimlərin təyin kimi işlənməsi müasir türk dillərinə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Ə.Ə.Rəcəblinin «Göytürk dilinin sintaksisi» əsərində qədim türk qəbilələrinin dilində isimlərin təyin mövqeyində işlənməsinin on səkkiz mənə növü göstərilir. Müəllif təyin kimi işlənmiş isimlərin həmin mənə növlərini üç qrupda birləşdirir.

1. Göytürk dilində təyin kimi işlənən, lakin müasir türk dillərində ismi birləşmələrin tərkibinə daxil olan, amma təyin kimi işləmə bilməyən (ikinci növ təyini söz birləşmələrindəki kimi) isim-təyinlər.

2. Göytürk dilində olduğu kimi, müasir türk dillərində də təyin vəzifəsini yerinə yetirən isim-təyinlər.

3. Göytürk dilində təyin kimi işlənən, ancaq müasir türk dillərində (əsasən) mürəkkəb sözün tərkib hissəsinə çevrilən və daşlaşan isim-təyinlər.

Bu əsərdə isimlərin təyin mövqeyində işlənməsini geniş surətdə araşdırmaq mümkün olmadığı üçün ismin təyin kimi işlənməsinə aid bir neçə nümunə təqdim edilir: *Tölis, tarduş bodunıg anta itmiş* (KT § 13) «Tölis, tarduş xalqlarını orada təşkil etmiş». *Tarduş şad ara badı* (T 41) «Tarduş şadı aranı bağladı». *Kağan at hunta biz birtimiz* (KT § 20) «Xaqan adı bu zaman biz verdik». *Kuriğaru Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT c 4) «Qərbe İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim». *Altun başlıg yılan mən* (IB 12) «Qızıl başlı ilanam». *İnim Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü yitü kazğandım* (KT § 27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşərək qazandım».

Saylarla ifadə olunan təyinlər. Sifət kimi, sayın da əsas vəzifəsi təyin etməkdir. Sifət əşyaları əlamət və ya keyfiyyətə görə təyin edərsə, say əşyaları kəmiyyətə görə təyin edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyin vəzifəsində işlənən sayların dörd mənə qrupu halında birləşmiş on dörd tipinin işlənməsinə təsadüf edilir. Təbii ki, burada sayların təyin kimi

işlənməsinin bütün mənə tipləri haqqında məlu-mat vermək mümkün deyildir. Buna görə də sayın təyin kimi işlənməsinə iki-üç nümunə verilir: *Bu tabğaçda yıraya yeti ərən yağı boltı* (O 5) «Bu tabğaçdan şimala yeddi ərən yağı oldu». *Bunça kazğanıp kağan it yıl onınc ay altı otuzka uça bardı* (BK c 10) «Bu qədər qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında vəfat etdi». *Ekdnti ay altı yegirmikə üç tuğlıg türk bodun ...* (MÇ 46) «İkinci ayın on altısında üç bayraqlı türk xalqı ...» ... *bir-iki atlıg yablakın üçün, kara bodunım öltiğ* (MÇ 17) «... bir-iki məşhur (adam) pis olduğu üçün, qara xalqım, öldün».

Əvəzliliklərlə ifadə olunan təyinlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əvəzliliklərin böyük hissəsi təyin vəzifəsində işləmə bilmir. Abidələrin dilində *bu* və *ol* «o» işarə əvəzlilikləri, həmin əvəzliliklərin *-ça* ədatı artırılmış *bunça* «bunca, bu qədər» və *ança* «onca, o qədər» şəkilləri, habelə *kamuğ* «hamı» və «hansı» sual əvəzliyi mənasında işlənən nə «nə» sual əvəzliyi təyin vəzifəsində işləmə bilir; məsələn: *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, içğınmış, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduğdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış». *Yigirmi kün olurıp bu taşka bu tamğa kop Yoliğ tigin bitidim* (KT c §) «İyirmi gün oturub bu daşa bu damğam tamamilə (mən) Yoliğ tigin yazdım». *Bunça barkıg, bədizig, ızıg (türk bilgə) kağan atısı Yoliğ tigin mən ay artukı tört kün olurıp bitidim, bədiztim* (BK c q) «Bunca sərbadəni, naxış, heykəli (türk müdrik) xaqanın kiçik qohumu Yoliğ tigin mən bir ay dörd gün oturub yazdım, naxışladım». *Kamuğ balıka təgdim* (O 9) «Bütün şəhərlərə hücum etdim». *Türk kura kamuğ bodun ança timiş* (KT § 8-9) «Bütün türk qara xalqı elə demiş». *Nə kağanıka isig, küçig birür mən?* (KT § 9) «Hansı xaqana iş, güc verirəm». *Nə buş bar ertəçi ermis* (T 57) «Nə qədər dərdi olası imiş».

İsmi söz birləşmələri ilə ifadə olunan təyinlər. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də təyinlər ismi söz birləşmələri – ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə də ifadə olunur. Məlum olduğu kimi, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri tərkib hissələrinə parçalanmır, bütövlükdə sonra gələn sözə və ya söz

birdləşməsinə yanaşıb onu təyin edir; məsələn: *Eletmiş Yabğu oğlu Işbara Tamğan, Çor Yoğa inisi bilgə Işbara Tamğan Tarkan yamğılığ bes yetmiş eçim, apam ...* (O 4) «Eletmiş Yabğu oğlu Işbara Tamğan, Çor Yoğanın kiçik qardaşı müdrik Işbara Tamğan Tarkan bir yerə yığılmış altmış beş böyük və kiçik qohumlarım...» ... *iç buyurukı Kül İrkin başlayu buyuruk bunça amtu bəglər, kaşım kağanka ertənü ...* (BK c 14) «... saray buyurukı bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruqlar bunça indiki bəylər atam xaqana adətımızcə...»

Təyinin quruluşca növləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində quruluşuna görə təyinin iki növü işlənir: 1) sadə təyinlər və 2) mürəkkəb təyinlər.

1. *Sadə təyinlər* qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sözlə ifadə edilir. Yuxarıda nitq hissələrin işlənməsinə nümunə gətirilən bütün təyinlər sadədir.

2. *Mürəkkəb təyinlər* iki və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olan təyinlərə deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismi söz birdləşmələri, tərkibi saylar və feli sifət tərkibləri ilə ifadə edilmiş təyinlər mürəkkəb təyinlərdir.

ZƏRFLİK

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri də zərflikdir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərfliklər hərəkətin, yaxud əlamətin əlamətini bildirən ikinci dərəcəli cümlə üzvüdür. Onlar cümlədə ən çox feli xəbərə aid olur və hərəkətin (yaxud əlamətin) icra tərzini, zamanını, səbəbini, məqsədini, miqdarının dərəcəsini, şərtini və s. bildirir. Bununla əlaqədar olaraq, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərfliyin bu növlərinin mövcudluğunu göstərmək olar: 1) tərz-i-hərəkət zərfliyi, 2) yer zərfliyi, 3) zaman zərfliyi, 4) səbəb zərfliyi, 5) məqsəd zərfliyi, 6) kəmiyyət zərfliyi, 7) qarşılaşdırma zərfliyi.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərfliklər əmələ gəlmə üsullarına, istər ifadə edilmə vasitələrinə, istərsə mənə növlərinə görə müasir türk dillərində işlənən zərfliklərdən fərqlənir. Abidələrin dilində də zərfliklər, adətən, zərflərlə

ifadə olunur. Bundan başqa, zərfliklər is-min qrammatik-məkani halları, qoşmalı isim və ismi söz birdləşmələri, feli bağlama tərkibləri və qoşma qəbul etmiş feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Abidələrin dilində zərfliklər quruluşuna görə sadə və mürəkkəb deyə iki qrupa bölünür.

TƏRZİ - HƏRƏKƏT ZƏRFLİYİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərz-i-hərəkət zərflikləri hal və hərəkətin icra tərzini, keyfiyyətini və müqayisəsini bildirir. Abidələrin dilində tərz-i-hərəkət zərflikləri, əsasən, tərz-i-hərəkət zərfləri, ismin halları, ismi və feli söz birdləşmələri ilə ifadə olunur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərz-i-hərəkət zərflikləri bir neçə mənə ifadə edir:

1. Tərz-i-hərəkət zərflikləri hərəkətin icra tərzini bildirir; məsələn: *Sabımın tükədi esidgil* (KT c 1) «Sözümü tükəncə eşit». *Süçig sabın, yumşaq ağın arıp irak bodunıg ança yağıtur ermis* (KT c 5) «Şirin dili ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırırmış». *Eçim kağan olurıpan türk bodunıg yiçə itgi* (KT § 16) «Emim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi». *Kögmən aşa kırkuz yeritge təgi sülədimiz* (KT § 17) «Kögmən (meşəli dağlarını) aşaraq qırğız yərinə tək qoşun çəkdik». *Keyik yiyü, tabısgan yiyü olurur ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq».

2. Tərz-i-hərəkət zərfliyi hərəkətin icrasının keyfiyyətini bildirir; məsələn: *Yəlmə, karağu edgüti uyğul* (T 34) «Kəşfiyyət, keşiyi yaxşıca təşkil et». *Kuzğunuğ ığaçka bamiş, katıgdı ba, edgüti ba* (IB 19) «Quzğnu ağaca bağlamış, möhkəmcə bağla, yaxşıca bağla».

3. Tərz-i-hərəkət zərfliyi hərəkətin icrası prosesində əşyanın hal-vəziyyətini bildirir; məsələn: *Bu yirdə olurıp tabğaç bodun birlə tüzəltim* (KT c 4-5) «Bu yerdə oturub tabğaç xalqı ilə düzəlişdim». *Olurıpan türk bodunıg ilin, törüsün tuta birmiş* (KT § 1) «Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış». *Antağının üçün igidmiş kağanıñın sabın almatın yir sayu bardıg*

(KT c 8-9) «Elə olduğum üçün (səni) yüksəltmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu getdin».

4. Tərzi-hərəkət zərfliyi müqayisə bildirir; məsələn: *Türgiş kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti* (KT § 37) «Türgiş xaqanın qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi». *Görür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg bolu* (KT şm 10) «Görən gözüüm görməz kimi, bilən biliyim bilməz kimi oldu». *Təfri təg təfridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtum* (KT c 1) «Tanrı tək tanrıda olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum».

Tərzi-hərəkət zərfliyinin quruluşca növləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərzi-hərəkət zərflikləri quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur:

1. Sadə tərzi-hərəkət zərflikləri nitq hissələri ilə (bir sözlə) ifadə edilir; məsələn? *Sabımı tükəti esidgil* (KT c 1) «Sözümü tükəncəyədək eşit». *Oñ tutuk yorçıq yaraktıg əligin tutdi* (KT § 32) «On tutukun qaynını yaraqlı əli ilə tutdu». ... *bu sabımın edgüti esid, katıgdi tırlə* (KT c 2) «...bu sözümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə».

2. Mürəkkəb tərzi-hərəkət zərflikləri ismi söz birləşmələri, feli bağlama tərkibləri və qoşmalı feli sifət tərkibləri ilə ifadə edilir; məsələn: *Bilig bilməz kisi, ol sabıg ahp, yağru barıp, üküs kişi, öltig* (KT c 7) «Bilik bilməz adam, o sözə aldanıb yaxın gedib, çoxlu adam öldün». *Körür közüüm körməz təg, bilir biligim bilməz təg bolu* (KT şm 10) «Görən gözüüm görməyən kimi, bilən biliyim bilməyən kimi oldu». *Eçim kağan olurıpan türk bodunıg yıçə itdi* (KT § 16) «Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi».

YER ZƏRFLİYİ

Yer zərfliyi hal və hərəkətin icra edildiyi yeri bildirən ikinci dərəcəli cümlə üzvüdür. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yer zərflikləri aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Hərəkətin icra yerini bildirən zərflilər: *Üzə kök təfri, asra yağız yir kılınukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1)

«Üstdə mavi göy, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış» *Üzə türk təfri, türk iduk yiri, subı ança timis* (KT § 10) «Üstdə türk tanrısı, müqəddəs türk yeri, suyu belə demiş». *Ötükən yıçda yig idi yok ermiş* (KT c 4) «Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş».

2. Hərəkətin istiqamətini göstərən yer zərflikləri: *Kurıgaru Yinçü ügüz ... keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT c 3-4) «Qərbə İnci çayını ... keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdim». *Tüpütke kiçik togmədim* (KT c 3) «Tibetə azacıq çatmadım». *Antu kalmışı yir sayu kop turu, ölü yorıyur ertig* (KT c 9) «Onda (sağ) qalmışların yer boyu əldən düşmüş halda yürüyür idin». *Kapağan Eltəris kağan elifə kalıntum* (O 4) «Fateh Eltəris xaqan elinə göndərildim». *Ol sub kodı hardımız* (T 27) «O çay boyu getdik».

3. Hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirən yer zərflikləri. Zərfliyin bu növü, adətən, hərəkət bildirən fellərə aid olur. Bu tip yer zərflikləri yer zərfliyi, yer bildirən isimlər, təyini söz birləşmələri və köməkçi sözlərin iştirak etdiyi birləşmə-lərlə ifadə edilir; məsələn: *Öñdən kağanıgaru sü yoralım* (T 29) «Şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək». *Ança olurur erikli oğuzdantun körüg kəlti* (T 8) «Eləcə otur-duğumuz zaman oğuzlardan casus gəldi». *Tüpüt kağanta Bölön kəlti* (KT şm 12) «Tibet xaqanından Bölön gəldi».

4. Hərəkətin son nöqtəsini bildirən yer zərflikləri. Bu yer zərflikləri hərəkətin bitdiyi, yaxud çatacağı son nöqtəni bildirir və hərəkəti fellərə aid olur. Bu yer zərflikləri qədim türk yazısı abidələrinin dilində *təg* «-tək, -dək» və *təgi* «təki, kimi, qədər» qoşmalarının iştirakı ilə əmələ gəlir. Onların işlənməsinin iki tipinə rast gəlmək olur. Bu qoşmalar a) yer mənası bildirən isimlərə və bəzən isə yer zərfliklərinə, b) təyini söz birləşmələrinə qoşularaq hərəkətin çatacağı son nöqtəni bildirən yer zərflikləri əmələ gətirir; məsələn: *İlgəri Şantun yazıka təgi sülədim* (KT c 3) «Şərqə Şandun düzünə tək qoşun çəkdim». *Yırağaru Yer Bayırku yirişə təgi sülədim* (KT c 4) «Şimala Yer Bayırku yerinə tək qoşun çəkdim». *Anta keri barıp Yinçü ügüzig keçə Təmir kapağka təgi, təzikkə təgi sü...* (KÇ 16)

«Onda qərbə gedib İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək, arəblərə tək qoşun ...»

5. Hərəketin keçdiyi yolu bildirən yer zərflikləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlədə hərəketin keçdiyi yolu bildirən yer zərflikləri vəzifəsində çıxış edən ikinci dərəcəli cümlə üzvünə, demək olar ki, təsadüf edilmir. «Hərəketin keçdiyi yol» dedikdə iki nöqtə arasında məsafə nəzərdə tutulur, bu mənanı ifadə edən yer zərflikləri hərəket fellərinə aid olur, iki sözlə – birincisi ismin çıxışlıq halı, ikincisi ismin yönük halında işlənən sözlərlə ifadə edilir, bəzən bu sözlərə (ikinci sözə) istiqamət bildirən qoşmalar da qoşulur, həmin zərflik haradan-haraya və onun törəmələri olan suallara cavab verir. Abidələrin dilində yer zərfliyinin bu növünün işlənməsinə cüziyyətlə aşağıdakı cümləni nümunə gətirmək olar: *İlgəri kün toğsıka, birigəri kün ortuşımaru, kuruğaru kün batçıkaşa, yırığaru tün ortuşımaru – anta içrəki bodun kop maşa körür* (KT c 2) «Şərqə gündoğana, cənuba gün ortasına, qərbə günbatana, şimala gecə ortasına – bu qədər yerin içindəki xalq bütünlüklə mənə tabedir».

6. Hərəketin keçdiyi yolu bildirən yer zərflikləri. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində az işlənən yer zərflikləridir, hərəket felləri ilə işlənir, haradan və haraya suallarından birinə cavab verir. Abidələrin dilində *kodu* «boyu» və *sayu* «boyu» köməkçi sözlərinin əmələ gətirdiyi birləşmələrlə ifadə edilir; məsələn: *Anta kalmışı yir sayu kop turu, ölü yoriyur ertig* (KT c 9) «Onda (sağ) qalmışın yer boyu tamamilə əldən düşmüş halda yürüyürdüm». *Antağının üçün igidmiş kağanıñın sabın almatın yir sayu bardıg* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanın sözünə baxmadan yer boyu getdin». *Ol sub kodı bardımız* (T 27) «O çay boyu getdik». *Sələşə kodı yoriyan ... ebin, barkan anta bozdım* (BK § 37) «Sələşə boyu yürüş edib ... evini, sarayını onda dağıtdım».

Yer zərfliyinin quruluşca növləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində quruluşuna görə yer zərfliklərinin iki növü vardır: sadə yer zərflikləri və mürəkkəb yer zərflikləri.

Sadə yer zərflikləri sadə və düzəltmə sözlərlə – nitq hissələri ilə ifadə olunur; məsələn: *İçrə aşsız, taşra tonsız yabız, yablak bodunka üzə olurtum* (KT § 26) «İçrə aşsız, üstü donsuz, pis və yava xalqım üstündə oturdum». *Üzə kök tefri, asra yağız yir kılntukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göy, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Ol yirgəri barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerə getsən, türk xalqı, öləsən».

Mürəkkəb yer zərflikləri mürəkkəb yer adları, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məsələn: *Birigəri Tokuz Ərsənə təgi sülədim* (KT c 3) «Cənuba Doqquz Ərsənə tək qoşun çəkdim». *Kuruğaru Yincü üzgüz ... keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT c 3-4) «Qərbə İnci çayını ... keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdim». *Türk sir bodun yirində idi yorımazun* (T 11) «Türk sir xalqı yerində sahib yürüməsin».

ZAMAN ZƏRFLİYİ

Zaman zərfliyi hal və hərəketin icra zamanını bildirir. Bu, zərfliyin həm ifadə vasitələrinə, həm də məna çalarlarına görə ən zəngin növüdür. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən zaman zərflikləri müasir türk dillərində işlənən zaman zərfliklərindən istər ifadə vasitələrinə, istərsə məna çalarlarına görə nəinki zəifdir, hətta bəzi məqamlarda üstündür.

Qədim türk yazısı abidələrində zaman zərflikləri zaman zərfliyi, zaman mənası ifadə edən isimlər, saylar, əvəzliliklər, təyini söz birləşmələri, feli bağlama tərkibləri, qoşmalı birləşmələr (isim, təyini söz birləşmələri, feli bağlama tərkiblərinə qoşmaların birləşməsi) vasitəsilə ifadə edilir. Bu da abidələrin dilində zaman zərfliklərinin, bir tərəfdən, ifadə vasitələrinin zənginliyini, digər tərəfdən, qədimliyini göstərir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman zərfliyi 1) hərəket və ya əlamətin icra zamanını, 2) hərəket və ya əlamətin başlanğıc zamanını, 3) hərəket və ya əlamətin bitmə zamanını, 4) hərəket və ya əlamətin həm başlanğıc, həm də bitmə zamanını bildirir.

1. Hərəkət və ya əlamətin icra zamanını bildirən zərflilər. Bu zərflilər feli xəbərlərə də, ismi xəbərlərə də aid ola bilər. Onlar müxtəlif vasitələrlə ifadə edilir:

a) Zaman zərfləri, habelə ismin yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş *yir* «yer» sözünün müxtəlif söz birləşmələri yaratması vasitəsilə; məsələn: *Ol amtı aynıq yok* (KT c 3) «İndi iğtişəş yoxdur». *İlim altı kam?* (KT § 9) «Elim indi hanı?» *Tölis, tarduş bodunıq anta itmis, yabğuq, şadıq anta birmis* (KT § 13-14) «Töliş və tarduş xalqlarını onda təşkil etmiş, yabğu və şadı onda bermiş». *Bu yerdə maşa kur boltı* (BK § 36) «Bu yerdə (yəni: bu vaxt) mənə şərəf çatdı».

b) Zaman zərfliləri feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə zaman zərfliləri ən çox *-tukda*, *-tükdə* (*-dukda*, *-dükdə*), *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* və *-matan*, *-mətən* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə edilir; məsələn: *Eçim ka-ğan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». *Antağının üçün igidmiş kağanın sabın almatın yir sayu bardıq* (KT c 8) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanın sözüne qulaq asmadan yer boyu getdin». *Bolçuka tan üntürü təgdimiz* (T 35) «Bolçuya dan söküləndə hücum etdik».

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində *ir/er* naqis felinin *erikli* forması işlənir. Bu formanın əmələ gətirdiyi birləşmə də zaman zərflilərinin bu tipinin mənə çalarını əmələ gətirir; məsələn: *Otuz artukı bir yaşuma karluk bodun burşsız erür, barur erikli yağı boltı* (BK § 28-29) «Otuz bir yaşında karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu vaxtda yağı oldu». *Anta olurır erikli oğuzdantan körüg kəlti* (T 8) «Eləcə otururkən oğuzlardan casus gəldi».

c) Zaman zərfliyinin bu tipi yönlük halda işlənən miqdar sayları ilə də idarə olunur; qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük halda olan miqdar sayları ilə ifadə olunan belə zaman zərfliləri Azərbaycan dilinə ismin yerlik halı ilə tərcümə edilir; məsələn: *Kül tigin koñ yılla yegirmikə uçdı* (KT §m §) «Kül tigin qoyun ilində ayın on yeddində vəfat etdi». *Tokuzınç ay*

yeti otuzka yoğ ertürtimiz (KT §m §) «Doqquzuncu ayın iyirmi yeddində dəfn etdirdik».

ç) Say və yaş «yaş» isminin birləşməsi vasitəsilə də bu tip zaman zərfliləri ifadə edilir; məsələn: *Kül tigin yiti otuz yaşın karluk bodun erür, barur erikli yağı boltı* (KT §m 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad və sərbəst ikən yağı oldu». *Kül tigin altı otuz yaşın karkız tapa sülədimiz* (KT § 34-35) «Kül tiginin otuz altı yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdik».

e) Heyvan təqvimində il adı bildirən isimlərlə *yıl* «il» sözünün birləşməsi ilə də bu tip zaman zərfliləri ifadə edilir; məsələn: *Bunça kuzğanıp kaşım kağan it yıl onınc ay altı otuzka uça bardı* (BK c 10) «Bu qədər qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayının iyirmi altısında vəfat etdi». *Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim* (BK c 10) «Donuz ili beşinci ayının iyirmi yeddində dəfn etdirdim».

ə) Zaman mənalı isimlər alət-birgəlik halında hərəkətin icra zamanını bildirən zərflik olur; məsələn: *Otuz artukı səkkiz yaşuma kışın kutaş tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz səkkiz yaşında qışda kıtaylara qarşı qoşun çəkdim». *Otuz artukı tokuz yaşuma yazın tatabı tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim».

ñ) zaman mənalı müxtəlif isimlər yerlik halda işlənərək hal və hərəkətin icra zamanını bildirən zərflik olur; məsələn: *Ol künto təgdi türk bodun Təmir kapıqka* (T 46) «Həmin gündə türk xalqı Dəmir qarıya çatdı». *Kül tigin ol süşüsdə otuz yaşayur erti* (KT §m 2) «Kül tigin həmin döyüşdə otuz yaşında idi».

g) Zaman mənalı isimlər yönlük hal şəkilçisi qəbul edib bu tip zaman zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Onük yoğaru sü yorıp tünli-künli yiti ödüşkə subsız keçdim* (BK c §) «Önük yuxarı qoşun yürüdüb gecəli-gündüzlü yeddi sutka susuz getdim». *Ol tünkə yatıki tuğ ebürü bardımız* (T 26) «Həmin gecə yamaclarla bayraqları qaldıraraq getdik».

2. Hərəkətin başlanğıc zamanını bildirən zərflilər. Bu növ zaman zərfliləri, əsasən, feli xəbərə aid olur, lakin ismi xəbərlərə də aid ola bilər. Qədim türk yazısı abidələrinin

dilində bu zərfliklərin işləkliyi zəifdir, deməli, ifadə vasitələri də dardır. Abidələrin dilində zaman zərfliyinin bu tipi təkə -ğalı, -gəli şəkilçili feli bağlama və həmin feli bağlamanın əmələ gətirdiyi tərkiblə ifadə edilir; məsələn: *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuŕ balıka, Taluy ügüzəkə təgmis yok ermis* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayma çatdığı yox imiş».

3. Hərəkətin bitdiyi zamanı bildirən zərfliklər. Bu zərfliklə, əsasən, feli, nadir hallarda ismi xəbərlərə aid olur. Belə zərfliklərin üç ifadə məqamı vardır: a) *təg* «tək, -dək» qoşmasının ondan əvvəl gələn yönük halda işlənən isim, zərflə və təyini söz birləşmələrinə qoşulması vasitəsilə; b) *kisrə* «sonra» qoşmasının yerlik-çıxışlıq halda işlənən *ol* «o» işarə əvəzliyinə (*anta* «ondan») qoşulması vasitəsilə; c) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə.

a) *təg* «tək, -dək» qoşmasının yönük halda olan sözə qoşulması ilə ifadə edilən zaman zərflikləri: *Tabıŕğan yıl bisinç ayka təg* (MÇ 20-21) «Dovşan ili beşinci ayadək ...»

b) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *kisrə* «sonra» qoşması ondan əvvəl işlənən *anta* «ondan» sözüne qoşularaq hərəkətin bitməsi mənası ifadə edən zaman zərfliyi əmələ gətirir; məsələn: *Anta kisrə Yer Bayırku Uluğ İrkin yağı boltu* (KT § 34) «Ondan sonra Yer Bayırkudan olan Ulu İrkin yağı oldu». *Anta kisrə kaŕım kağan uçdı* (MÇ 12) «Ondan sonra atam xaqan vəfat etdi».

c) Bu növ zaman zərflikləri feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə də ifadə olunur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman zərfliyi vəzifəsində işlənən feli bağlama formaları müxtəlif şəkilçilərlə əmələ gəlir; məsələn: *Ol sabıŕ esidip tün udısıkım kəlmədi, küntüz olursıkım kəlmədi* (T 12) «O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz rahatlığım gəlmədi». *Türk bəgləri türk atın ıtı, Tabğaçŕı bəglər Tabğaç atın ıtıpan Tabğaç kaŕanka körmis* (KT § 7-8) «Türk bəyləri türk adını ataraq, Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adını götürüb Tabğaç xaqanma tabe olmuş». *Eçim kağan ili kamaşıŕ bolutkınta, bodun iligi kəgi boltukınta izgil bodun birlə süŕüşdimiz* (KT şm 3)

«Əmim xaqanın eli qarışıq olanda, xalqın eli asi olanda izgil xalqı ilə döyüşdü». *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, içŕinmiş, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduqdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış». *Uluğ oŕlum oŕrip yok bolça Kuğ səŕünig balbal tikə birtim* (BK c 9) «Böyük oŕlum xəstələnib vəfat edən kimi Kuğ sənünü balbal qoydum».

Zaman zərfliyinin quruluşca növləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman zərfliyinin quruluşca iki növü vardır: 1) sadə zaman zərflikləri və 2) mürəkkəb zaman zərflikləri.

1. Sadə zaman zərflikləri bir sözdən ibarət olur və nitq hissələri ilə ifadə edilir; məsələn: *Ol atmı aŕıŕ yok* (KT c 3) «İndi iŕtişaş yoxdur». *Kiçə yaruk batur erikli süŕüşdim* (MÇ 13) «Gecə günəş batanda döyüşdüm». *Ol sabıŕ esidip tün udısıkım kəlməz erti, olursıkım kəlməz erti* (T 22) «O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlməzdi, rahatlığım gəlməzdi».

2. Mürəkkəb zaman zərflikləri qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyini söz birləşmələri və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə edilir; məsələn: *Kül tigin yeti otuz yaşıŕı karluk bodun ... yağı boltu* (KT şm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı ... yağı oldu». *Üzə kök tefŕi, asra yaŕız yir kalıntukda ekin ara kisi oŕlı kılınmış* (KT § 1) «Üstüdə mavi göy, altıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oŕlu yaranmış». *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuŕ balıka, Taluy ügüzəkə təgmis yok ermis* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayma çatdığı yox imiş».

SƏBƏB ZƏRFLİYİ

Səbəb zərfliyi hal və hərəkətin icrasının səbəbini bildirir. Müasir türk dillərinə nisbətən qədim türk yazısı abidələrinin dilində səbəb zərfliyinin işlənmə dairəsi dar, ifadə vasitələri isə məhduddur. Abidələrin dilində səbəb zərflikləri a) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, b) *üçün* qoşması ilə işlənən feli sifət və feli sifət tərkibləri, c) qoşmasız işlənən feli sifət və feli sifət tərkibləri, ç) *üçün* «üçün» və *ötrü* «ötrü» qoşmaları ilə işlənən

əvəzlilər və nadir hallarda sifətlərlə ifadə olunur. Bunlardan başqa qədim türk yazısı abidələrinin dilində a) nadir hallarda -*tuk* şəkilçisi feli sifət mənsubiyyət şəkilçisi və ismin yerlik hal şəkilçisi qəbul edib səbəb zərfliyi vəzifəsində işlənir, b) *bar* «var» və *yok* «yox» sözlərinə *üçün* qoşmasının artırılması ilə də səbəb zərfliyi ifadə edilir.

1. Səbəb zərfliyi feli bağlama və feli bağlama tərkibi ilə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlamaların bir neçə forması səbəb zərfliyi mənasını ifadə edir.

a) *-ıp* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibi: *Üç karluk yab拉克 sakınıp tözə bardı* (MÇ 11) «Üç karluklar xəyanət edib qaçıb getdi». *Ötükən yerig konmuş, - tiyin esidip bəriyəki bodun, kuryaka, öfrəki bodun kəlti* (T 17) «Ötükən yerində yerləşmiş, - deyə eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi». *Yadağ yabız boltı tip alğalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar zəif oldu, - deyib almağa gəldi».

b) *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri: *Korğu eki-üç kisiligin təzip bardı* (BK § 41) «Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi».

c) *-in, -in* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri: *Arkış-türkiş idmaz tiyin sülədim* (BK § 25) «Karvanlar göndərməz deyə qoşun çəkdim». *Biz az biz tiyin korkmuş* (O 7) «Biz azıq deyə qorxmış».

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində səbəb zərfliyi *üçün* qoşması ilə işlənən feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə ifadə edilir. Belə səbəb zərflilərinin iki tipi vardır;

a) Feli sifət heç bir şəkilçi qəbul etmədən *üçün* qoşması ilə işlənir; məsələn: *Anta kisrə tefri bilig bermük üçün özüm ök kağan kəsdim* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim». *Tefri yarlıkaduk üçün, mən kazğantuk üçün türk bodun kazğanmış erinc* (BK § 33) «Tanrı buyurduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış».

b) *-tuk* şəkilçili feli sifət mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və *üçün* qoşması ilə işlənir; məsələn: *Bilmədikün üçün, hi-zifə yarlılugin, yazındukun üçün kağanı ölti* (KT § 18-19) «Bilmədiyini üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyini üçün xaqanı öldürdü».

Tefri yarlıkadukun üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım (KT § 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum». *Kazğantukun üçün, uduğ özüm kazğantukum üçün il yəmə il boltı, hodun yəmə bodun boltı* (T 55-56) «Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el də el oldu, xalq da xalq oldu».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşmasız işləmə – *tuk* şəkilçili feli sifət və feli sifət tərkibləri də səbəb zərfliyi ola bilər; məsələn: *Yağı bolıp itinü, yaratumu umaduk yana içikmiş* (KT § 10) «Yağı olub (özünə el) təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığından yenə tabe olmuş». *Anta kisrə inisi eçisin tög kılınmaduk erinc, oğlu kağan tög kılınmaduk erinc biligsiz kağan olurmış erinc* (KT § 5). «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığı üçün, oğlu atası kimi olmadığı üçün biliksiz xaqanlar (taxta) oturmuş».

4. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əvəzlilər, sifətlər, bəzən də isimlər *üçün* və *ötrü* qoşmaları ilə işlənilib cümlənin səbəb zərfliyi olur; məsələn: *Anı üçün ilig ança tutmuş erinc* (KT § 3) «Onun üçün eli eləcə yaratmış». *Bəgləri bodunu tüzüz üçün, tabğaç hodun təbliğin kürlig üçün, armakçısın üçün ... türk bodun illədik ilin içğini idmiş* (KT § 6) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün ... türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış». *Anta ötrü kağanıma öüntim* (T 12) «Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim» *Anta ötrü oğuz kopın kəlti* (T 16) «Ona görə oğuzlar hamısı gəldi». *Bilmədik üçün, yab拉克ın üçün eçüm kağan uça bardı* (KT § 24) «Bilmədiyini üçün, pis olduğun üçün əmim xaqan vəfat etdi».

5. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-tuk* şəkilçili feli sifət mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib hallanır və yönlük halda səbəb zərfliyi olur; məsələn: *Tefri yarlıkaduk üçün, özüm olurtukıma tört bulurğadakı bodunğ itdim, yaratdım* (BK § 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özüm (taxta) oturduğum üçün dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim, yaratdım».

6. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *bar* «var» və *yok* «yox» predikativ sözləri də *üçün* qoşması ilə birləşmədə səbəb

zərfliyi funksiyasında işlənir; məsələn: *Tefri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım* (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum». ...*təgdükün yok üçün kisi balıkda marça ukğalı kəlti* (BK § 28) «... hücum etmədiyi üçün adamlar şəhərdən mənə tabe olmağa gəldi».

MƏQSƏD ZƏRFLİYİ

Məqsəd zərfliyi hal və hərəkətin icrasının məqsədini bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd zərflikləri müasir türk dillərinə nisbətən az işlənir və ifadə vasitələrinə görə də kəskin şəkildə fərqlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd zərflikləri səbəb zərfliklərinə çox oxşayır. Təsadüfi deyildir ki, türk dillərinin qrammatikalarında bu iki zərfliyi səbəb-məqsəd zərfliyi adı altında bir yerdə izah edirlər. Lakin səbəb və məqsəd zərflikləri arasında mühüm fərqlər vardır. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvünün səbəb, yaxıd məqsəd zərfliyi olduğunu müəyyənləşdirmək üçün iki məqama diqqət vermək lazımdır: 1. Hər iki zərflik *niyə, nə üçün, nədən ötrü* suallarına cavab verir. Səbəb zərfliyi bunlardan başqa *nə səbəbə* sualına, məqsəd zərfliyi isə *nə məqsədə, nə məqsədlə* suallarına da cavab verir; səbəb zərfliyi *nə məqsədə, nə məqsədlə* suallarına, məqsəd zərfliyi isə *nə səbəbə* sualına cavab vermir. 2. Səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi səbəbiyyət məfhumu aid olduğu hal və hərəkətdən əvvəlki zaman aid olur (səbəbdən nəticə meydana çıxır), məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi məqsəd məfhumu isə hal və hərəkətin icrasından sonra baş verə bilər (indiki hərəkət gələcəkdəki müəyyən bir məqsəd üçün xidmət edir).

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd zərflikləri yalnız feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə edilir. həm də məqsəd zərfliklərinin ifadə edilməsində feli bağlamaların yalnız dörd forması iştirak edir.

1. *-ğalı, -ğəli* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri məqsəd zərfliyi əmələ gətirir; məsələn: *Yadağ yabı: boltı tip alğalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar zəif oldu deyə almağa gəldi». *Sıfır süsi ebığ, barkağ yolğalı bardı* (BK § 32)

«Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa gəldi». *Öd tefri yasar, kisi oğlu kop ölgəli törəmiş* (KT şm 10) «Taleyi tanrı yazar, insan oğlu hamılıqla ölümlü törəmiş». *Sanağalı tüsürtimiz* (T 27) «Saymaq üçün düşürtdük». *Sıfır süsi süfüşğəli kəlti* (BK § 32) «Qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi».

2. *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamalar və feli bağlama tərkibləri məqsəd zərfliyi vəzifəsində işlənir; məsələn: *Üç oğuz süsi basa kəlti* (BK § 32) «Üç oğuz qoşunu bizi basmağa gəldi». ...*tefri tuta birmis* (MÇ 14) «... tanrı tutmaq üçün vermiş». *Tefri, Umay, iduk yer, sub basa berti erinç* (T 38) «Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su basmağa verdi».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamalar və feli bağlama tərkiblərinin bir qismi məqsəd zərfliyi funksiyasında çıxış edir; məsələn: *Anta ödkə ögünip Kül tiginig az ərin irtürü utumuz* (KT § 40) «Belə bir vaxtda peşman olub Kül tiginini azacıq döyüşçü ilə ayırıb (ordanı) müdafiə etməyə göndərdik». *Yağ ... il tip ayu kəlti* (MÇ 27) «Yağı ... deyib çağırmağa gəldi». *Bars keyik əşləyü məşləyü barmış* (IB 44) «Bars keyik ov ovlamağa getmiş».

4. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ın, -in* şəkilçili feli bağlamalar və feli bağlama tərkiblərinin bir qismi səbəb zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir, digər qismi isə məqsəd zərfliyi olur. Feli bağlamanın bu formasının nə vaxt səbəb, nə vaxt məqsəd zərfliyi vəzifəsində işləndiyini müəyyənləşdirmək üçün zərfliklə xəbər arasındakı münasibətə diqqət vermək lazımdır: zərflik xəbərdən əvvəlki zaman məfhumunu bildirirsə, səbəb, sonrakı bildirirsə, məqsəd zərfliyi olur; məsələn: *Türk bodunıg atı, küsi yok bolmazun tiyin kağanıg, ögim katunıg kötürmiş tefri, il birigmə tefri, türk bodunıg atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tefri kağan olurtı erinç* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti məhv olmasın deyə atam xaqanı, anam xatunu yüksəltdim tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti məhv olmasın deyə özünü o tanrı xaqan oturtdu». *Bodunıg igitəyin tiyin yırığaru oğuz bodun tapa, ilğörü kutaı, tatabı bodun tapa, birigəriü Tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim* (KT § 28) «Xalqı yüksəldim deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay və tatabı xalqlarına qarşı, cənuba tabğaçə qarşı böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim».

KƏMIYYƏT ZƏRFLİYİ

Kəmiyyət zərflikləri hərəkətin, nadir hallarda isə əlamətin kəmiyyətini bildirir, əsasən, fəli xəbərə, nadir hallarda ismi xəbərə aid olur.

Dilçilik ədəbiyyatında müasir türk dillərində kəmiyyət zərfliklərinin 1) hərəkət və ya əlamətin miqdarını, 2) məkan miqdarını, 3) zaman miqdarını, 4) çəki və dəyər miqdarını bildirdiyi göstərilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində kəmiyyət zərflikləri bu qədər geniş işlənmə dairəsinə malik deyil; abidələrin dilində kəmiyyət zərfliklərinin aşağıdakı məqamlarda işləndiyi müşahidə edilir:

1. Hərəkətin kəmiyyətini bildiren zərfliklər. Bu zərfliklər hərəkətin miqdarını bildirir, əsasən, fəli xəbərə, nadir hallarda sifətlə ifadə edilmiş ismi xəbərə aid olur, miq-dar zərfləri, saylar və *sayla yolu* «dəfə» sözünün birləşməsi ilə ifadə edilir.

a) Hərəkətin kəmiyyətini bildiren zərfliklərin miqdar zərfləri ilə ifadəsi: *Azığ üküsiğ körtig erti* (O 7) «Azı çox gör-dük», *Az bodunığ üküş kaltım* (KT c 10) «Az xalqı çox et-dim».

b) Hərəkətin kəmiyyətini bildiren zərfliklərin *sayla* ifadəsi: *Kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yegirmi süñüşdimiz* (KT § 18) «Cəmi iyirmi beş (dəfə) qoşun çəkdik, on üç (dəfə) döyüşdük». *İltəris kağan bilig esin üçün, alpın üçün Tabğaçka yeti yegirmi süñüşdi, Kıtayka yeti süñüşdi, oğuzka bis süñüşdi* (T 48-49) «İltəris xaqan bilik dostu olduğu üçün, igid olduğu üçün Tabğaçqa qarşı on yeddi (dəfə) döyüşdü, Kitaya qarşı yeddi (dəfə) döyüşdü, oğuzlara qarşı beş (dəfə) döyüşdü».

c) Hərəkətin kəmiyyətini bildiren zərfliklər *say və yolu* «dəfə» sözünün birləşməsi vasitəsilə ifadə olunur; məsələn: *Kağm kağan bunça ... kark artuka yeti yolu süləmiş* (Kt § 14-15) «Atam xaqan bunça ... qırx yeddi dəfə qoşun çəkmiş». *Bir yılka biş yolu süñüşdimiz* (KT şm 4) «Bir ildə beş yol döyüşdük». *Altı yolu süñüşdim* (BK § 28) «Altı yol döyüşdüm».

2. Məkan mənası bildiren kəmiyyət zərflikləri qədim türk yazısı abidələrinin dilində yox dərəcəsinədir. Böyük güzəştə aşağıdakı nümunələr *kiçig* «kiçik» sifətini məkan miqdarı bildiren zərflik kimi qəbul etmək olar: *Taluyka kiçig təgmədim*

(KT c 3) «Dənizə azacıq çatmadım». *Tüpütgə kiçig təgmədim* (KT c 3) «Tibetə azacıq çatmadım».

3. Zaman miqdarı bildiren zərfliklər hərəkətin icrasında sərf edilən vaxtı bildirir və əsasən, fəli xəbərə aid olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman miqdarı bildiren zərfliklərin üç tip ifadə vasitəsinə rast gəlmək olur:

a) Miqdar sayı və *yıl* «il» sözü birləşib zaman miqdarı bildiren zərflik ifadə edir; məsələn: *Əlig yıl isig, kiçig birmis* (KT § 28) «Əlli il işini, gücünü vermiş». *Mən tokuz yigirmi yıl şad olurtım, tokuz yigirmi yıl kağan olurtım* (BK c 9) «Mən on doqquz il şad oturdum, on doqquz il xaqan oturdum». *Anta kalmış bodun on uyğur, tokuz oğuz üzə yüz yıl olurtı* (MÇ 3) «Onda sağ qalmış xalq on uyğur və doqquz oğuzların üzərində yüz il oturdu».

b) Miqdar sayı və *ay* «ay» sözü birləşib zaman miqdarı bildiren zərflik ifadə edir; məsələn: *Eki ay kütdim, kəlmədi* (MÇ 17) «iki ay güddüm, gəlmədi».

c) Miqdar sayı və yerlik halda işlənen *yaş* «yaş» sözü birləşib zaman miqdarı bildiren zərflik ifadə edir; məsələn: *Kağm kağan uçdukda inim Kül tigin yiti yaşda kaltı* (KT § 3) «Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşında qaldı». *Kağm kağan uçdukda özüm səkiz yaşda kaltım* (KT § 16) «Atam xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşda qaldım».

4. Miqdar dəyəri bildiren kəmiyyət zərflikləri qədim türk yazısı abidələrinin dilində «nə qədər» sualına cavab verir və a) *üküş* «çox», *kop* «çox» miqdar zərfləri, b) miqdar sayları və c) kəsr sayları ilə ifadə olunur.

a) Miqdar dəyəri bildiren zərfliklər miqdar zərfləri ilə ifadə olunur; məsələn: *Kağan olurıp yok çığay bodunığ kop kobartdım, çığay bodunığ bay kaltım, az bodunığ üküş kaltım* (KT c 9-10) «Xaqan oturub yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varlı etdim». *Eçim kağan olurıpan türk bodunığ yitə itdi, igiti, çığayığ bay kaltı, azığ üküş kaltı* (KT § 16) «Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi, yüksəltdi, yoxsulu varlı etdi, azı çox etdi». *Sü süləpən tört bulurğda bodunığ kop almıs* (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış».

b) Miqdar dəyəri bildirən zərflilər müəyyən miqdar sayı ilə ifadə olunur; məsələn: *İda, taşda kalmış kobranı yeti yüz boltı* (T 4) «Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu».

c) Miqdar dəyəri bildirən zərflilər kəsr bildirən sözlə (sayla?) ifadə olunur; məsələn: *Bizintə eki uçı sıfırça artuk erti* (T 40) «İki cinahı bizdən yanibayarı artıq idi».

QARŞILIQ ZƏRFLİYİ

Qarşılıq zərfləri hərəkətin icrasına mane olan, ona qarşı duran səbəbi göstərir, əsasən, feli xəbərə aid olur və *nə olduğu halda, nəyə baxmayaraq* suallarından birinə cavab verir.

Müasir türk dillərində qarşılıq-güzeşt zərflilərinin zəngin ifadə vasitələri vardır. Hədim türk yazısı abidələrinin dilində isə qarşılıq zərfliləri yalnız *-ip, -ip* və *-ıpan, -ipən* şəkilçili feli bağlamalar və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur.

1. Qarşılıq zərfliləri *-ip, -ip* şəkilçili feli bağlamalar və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur; məsələn: *Yağı bolıp itini, yaratunu umaduk yana içikmiş* (KT § 11) «Yağı olub (eli) təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığı üçün yenə tabe olmuş». *Kəligmə bəglərin, bodunun itip, yığıp azça bodun təzmis erti* (T 43) «Gələn Sbəylərini, xalqını təşkil edib, yığıb azacıq xalq qaçmışdı». *Esidməkinçə barıp iç ara meşgü kaya...* (Y 39) «Eşitməyəcəyi qədər gedib (düşmənin lap) içinin arasında əbədi qaya...»

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qarşılıq zərfliləri *-ıpan, -ipən* şəkilçili feli bağlamalar və feli bağlama tərkibləri ilə də ifadə olunur; məsələn: *Ərdəmin üçün il arada Kara kanka barıpan, yalabaç barıpan kəlmədişiz, bəgimiz* (Y 39) «İgidliyin üçün el arasında Qara xanın yanına gedib, səfir gedib qayıtmadınız, bəyimiz».

CÜMLƏNİN HƏMCİNS ÜZVLƏRİ

Cümlədə eyni bir sintaktik vəzifədə çıxış edən çoxlu söz ola bilər, lakin onlar həmcins üzv olmaya da bilər. Cümlədəki

sözlərin həmcins üzv olması üçün onlar bir neçə tələbi ödəməlidir:

1. Həmcins üzvlər cümlənin eyni bir üzvü rolunda çıxış etməli, eyni bir sintaktik vəzifə daşmalıdır.
2. Həmcins üzvlər cümlənin eyni bir üzvünə aid olmalıdır.
3. Həmcins üzvlər aid olduqları cümlə üzvü ilə eyni bir sintaktik əlaqəyə (uzlaşmaya, idarə, yanaşma) girməlidir.
4. Həmcins üzvlər eyni ifadə vasitəsinə malik olmalıdır.
5. Həmcins üzvlər eyni bir suala cavab verməlidir.
6. Həmcins üzvlər cümlədə bir-biri ilə ya tabesizlik bağlayıcıları, ya da sadalama intonasiyası ilə bağlanmalıdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesizlik bağlayıcıları inkişaf etmədiyindən həmcins üzvlər bir-biri ilə sadalama intonasiyası vasitəsilə bağlanır.

7. Həmcins üzvlər ən azı iki sözdən ibarət olmalıdır.

Cümlədə bu tələbləri ödəməyən, lakin eyni sintaktik vəzifə daşıyan sözlər həmcins cümlə üzvü ola bilməz. Məsələn, bir cümlədə iki təyin ola bilər, lakin onlar cümlənin ayrı-ayrı üzvlərinə aid ola bilər, bu məqamda onlar cümlənin həmcins təyini olmur. «Qırmızı qərənfil ağ köynəyə yaraşdı» cümləsində «qırmızı» və «ağ» sözləri müxtəlif cümlə üzvlərini, müxtəlif sözləri təyin etdiyi üçün həmcins cümlə üzvü deyildir. Hətta eyni cümlə üzvünə aid olan sözlər də həmcins cümlə üzvü olmaya bilər. «Qız qırmızı çit paltar geymişdi» cümləsində «qırmızı» və «çit» sözləri paltar sözünü təyin edir, lakin onlar həmcins təyinlər deyildir, çünki onlar paltar sözünü müxtəlif baxımdan təyin edir. «Qız əlində qürmüzü və ağ qərənfillər tutmuşdu» cümləsində isə «qırmızı» və «ağ» sifətləri eyni bir söz, eyni bir cümlə üzvünə (*qərənfillər*) aid olduğu və onu eyni baxımdan – rəng baxımından müəyyənləşdirdiyi üçün həmcins təyinlərdir.

Həmcins üzvlərin daha bir xüsusiyyətini də təyin etmək lazımdır: həmcins üzvlərin toplusunu ümumiləşdirici bir sözlə ifadə etmək olur. *Toya gələn bütün adamlar – qocalar və cavanlar, kişilər və qadınlar, oğlanlar və qızlar sevinirdi*. Lakin bu xüsusiyyət həmcins üzvlər üçün fakültətivdir, zəruri deyildir,

çünkü bəzi həmcins üzvləri bir məvhumda birləşdirib bir sözlə ifadə etmək olmur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilər.

Həmcins mübtədalar. Cümlənin digər həmcins üzvləri kimi həmcins mübtədalar da tabesizlik əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesizlik bağlayıcıları inkişaf etmədiyi üçün həmcins mübtədalar bir-biri ilə, əsasən, sadalama intonasiyası ilə bağlanır; məsələn: *Kisi oğlunta üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmıs (KT § 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş» ...kırkız, kurikan, otuz tatar, kutaı, tatabı kop yağı ermıs (KT § 14) «...qırğız, kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – hamı yağı imiş». Səviz oğuz, tokuz tatar kalmadı, kəlti (MÇ 15) «Səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmadı, gəldi».*

Həmcins xəbərlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində həmcins xəbərlərin işlənməsi geniş yayılmışdır. Abidələrin dilində həmcins xəbərlər bir-birinə tabesizlik əlaqəsi, sadalanma intonasiyası və birləşdirici fasilə ilə bağlanır, ya bir mübtədəyə, ya da mübtədalar qrupuna aid olur. Abidələrin dilində həmcins xəbərlərin mübtədə və ya mübtədalar qrupu ilə uzlaşmasında belə bir qanunauyğunluq özünü göstərir: həmcins xəbərlər nəqli keçmiş zaman və felin şərt şəkli ilə ifadə edilirsə, mübtədə ilə uzlaşmır, felin qalan şəkil və zamanlarında həmcins xəbərlər türk dilləri üçün ümumi qanunauyğunluq əsasında mübtədə ilə uzlaşır: *Eçümiz, apamız Bumın kağan tört bulurıg kısmıs, yıgımıs, yaymıs, basmıs (O 1) «Əcdadımız Bumın xaqan dörd tərəfi sıxısdırmış, yıgımış, yaymış, basmış». ...kop anta alkantıg, arıltıg (KT c 9) «...orada tamamilə zəiflədin, seyrəldin». Altı çub Soğdak tapa sülədimiz, buzdımız (KT § 31) «Altı qəbiləli Soğdaya qarşı qoşun çəkdik, pozduq». Az bodumıg ölürtim, altım, içgirtim (BK § 26) «Az xalqını öldürdüm, aldım, tabe etdim».*

Həmcins tamamlıqlar. Həmcins tamamlıqlar tabelilik əlaqəsi ilə eyni bir xəbərə aid olur, xəbər tərəfindən idarə olunur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində həmcins

tamamlıqlar da vasitəsiz həmcins tamamlıqlar və vasitəli həmcins tamamlıqlar deyə iki qrupa ayrılır.

Həmcins vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında işlənən söz və söz birləşmələri vasitəsilə ifadə olunur; məsələn: *...yabğug, şadıg anta birmış (KT § 14) «...yabgunu, şadı o vaxt vermiş». Altı yegirmi yaşında eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı (KT § 31) «On altı yaşında əmim xaqan elini, qanununu elə qazandı». Açıq, tosık öməz sən (KT c 8) «Açıq, toxluq bilməzsən».*

Həmcins vasitəli tamamlıqlar ismin adlıq, yiyəlik və təsirlik hallarından başqa bütün hallarında, habelə qoşmalarla işlənən isim, substantivləşmiş digər nitq hissələri, ikinci və üçüncü növ təyini söz-söz birləşmələri və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur; məsələn: *... on ok oğlınja, tatırja təgi bunu körü bilin (KT c 12) «...on ox oğluna, yadlara təki bunu görərk bilin». İğar illigdə, ığar kağanlıgda yəg kultum (KT § 29) «Sədaqətli eldə, sədaqətli xaqanlıqda yaxşılıq etdim». İnım Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü, yitü kazğantum (KT § 27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşərək qazandım».*

Həmcins təyinlər. Tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan həmcins təyinlər arasında sadalama intonasiyası və birləşdirici fasilə əlaqəsi olur.

Cümlədəki təyinlərin həmcins olması üçün iki şərt zəruridir:

1. Təyinlər cümlənin müxtəlif üzvlərinə deyil, bir üzvünə aid olmalı, bir üzvünü təyin etməlidir. Təyinlər cümlənin müxtəlif üzvlərini, hətta ayrı-ayrılıqda həmcins üzvlərini təyin edərsə, həmcins təyinlər ola bilməz.

2. Cümlənin təyinlərinin bir üzvə aid olması da onların həmcins olmasını göstərmir. Cümlənin bir üzvünə aid olan təyinlər həmin üzvü ayrı-ayrı cəhətlərdən deyil, bir cəhətdən təyin etdikdə həmcins təyinlər olur. Cümlə üzvünü ayrı-ayrı cəhətlərdən təyin edən sözlər həmcins təyinlər ola bilmir. Həmcins olmayan təyinlərin sıralanması belədir: təyinlənən sözün bilavasitə yanında onun ən mühüm əlamətini bildirən təyin işlənir; əlamətin mühümlüyü zəiflədikdə təyin təyinlənən

sözdən uzaqlaşır. Həmcins təyinlərə bu baxımdan yanaşsaq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində, digər cümlə üzvlərinə nisbətən, həmcins təyinlər az işlənir; məsələn: *Yeti yüz ər bolip elsirəmiş, kağansıramış boduniğ, küşədmış, kuladmış boduniğ, türk törüsün içğınmış boduniğ eçüm, apam törüsinçə yaratmış, boşğurmış* (KT § 13) «Yeddi yüz ər olub elsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kəniz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanunlarını dağıtmış xalqı əcdadlarımlın qanununu üzə təşkil etmiş, öyrətmiş». *İcrə aşsız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtum* (KT § 26) «Qarnı ac, üstü donsuz, pis və nankor xalqın üzərində oturdum».

Həmcins zərflilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində həmcins zərflilər eyni tipli vasitələrlə də, müxtəlif tipli vasitələrlə də ifadə oluna bilər. Həmcins zərflilər bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsi ilə – sadalanma intonasiyası və birləşdirici fasilə ilə bağlanır.

Həmcins tərz-i-hərəkətzərfliləri: Bilig bilməz kişi, ol sabıq alıp, yağru barıp, üküş kişi öltig (KT c 7) «Bilik bilməz adam, o sözə aldanıb, yaxın gedib çoxlu adam öldün». *Keyik yiyü, tabışğan yiyü olurur ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dövşan yeyərək otururduq». *Türgis kağan süsi otça, borça kəlti* (BK § 27) «Türgis xaqanının qoşunu od kimi, şərab kimi gəldi».

Həmcins yer zərfliləri: İlgərü Kadirkan yışka təgi, kirü Təmir kapıqka təgi konturmuş (KT § 2) «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarına təki, qərbə Demir qapıya təki yerləşdirmiş». ... *yeriñjerü, subıñaru kontı* (BK § 40) «...yerinə, suyuna qondu (yerləşdi)». *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Sanduñ balıka, Taluy ügüzəkə təgmis yok ermis* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox imiş».

Həmcins zaman zərfliləri: Tün yəmə, kün yəmə yelü bardımız (T 27) «Gecə də, gündüz də yel kimi getdik». *Eçim kağan ili kamaşığ boltukınta, bodun iligi kəgi boltukanta izgil bodun birlə süñüşdimiz* (KT şm 3) «Əmim xaqanın eli qarışıq olduqda, xalqın eli asi olduqda izgil xalqı ilə dyöüşdük». *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Sanduñ balıka, Taluy ügüzəkə*

təgmis yok ermis (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox imiş».

Həmcins səbəb zərfliləri: Təñri yarlıkaduk üçün, mən kazğantuk üçün türk bodun kazğanmış erinç (BK § 33) «Tanrı buyurduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış». *Təñri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtum* (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxti olduğu üçün xaqan oturdum». ...*kutım bar üçün, ülügin bar üçün öltəçi boduniğ tirigrü igitim* (KT § 29) «.. bəxtim olduğu üçün, qismətin olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəlttim».

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN XÜSUSİLƏŞMƏSİ

Cümlə üzvlərindən bəzilərinin intonasiya və fasiləyə görə ayrılmasına xüsusiləşmə deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xüsusiləşmə cümlə üzvlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Abidələrin dilində qoşmalı feli sifət və feli bağlama tərkibləri, *erikli* sözünün yaratdığı tərkiblər və *kisrə* «sonra» qoşması ilə işlənən feli bağlama tərkibləri cümlənin xüsusiləşmiş üzvü kimi çıxış edir. Müasir türk dillərində cümlənin bütün üzvləri xüsusiləşmə bildiyi halda, abidələrin dilində təkcə zərflilər xüsusiləşir.

1. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş *-duk* şəkilili feli bağlama üçün qoşması ilə işləndikdə cümlənin xüsusiləşmiş səbəb zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Təñri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtum* (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum». *Mən özüm kağan olurtukım üçün türk boduniğ ... kılmadım* (BK § 36) «Mən özüm xaqan oturduğum üçün türk xalqını ... cəzalandırmadım». *Kazğantukın üçün, uduğ özüm kazğantukım üçün il yəmə il boltı, bodun yəmə bodun boltı* (T 55-56) «Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el də el oldu, xalq da xalq oldu».

2. *Kisrə* «sonra» qoşması ilə işlənən *-dukda* şəkilçili feli bağlama tərkibi cümlənin xüsusiləşmiş zərfliyi olur; məsələn: *Yağru kontukda kisrə ayığ bilig anta öyür ermiş* (KT c 5)

«Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri orada öyrənir imiş». *Ol kan yok boltukda kiser el yetmis, içginmis, kaçışmis* (O 1) «O xan yox olduğdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində indiki zamanda işlənən feldən sonra erikli «ikən» sözü işləndikdə konstruksiya cümlənin xüsusiləşmiş zərfliyi olur; məsələn: Kiçə yaruk batur erikli sünjüsdim (MÇ 13) «Gecə günəş batarkən döyüsdüm». Otuz artukı bir yaşına karluk bodun bufsız erür, barur erikli yağı boltı (BK § 28-29) «Otuz bir yaşında karlık xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu halda yağı oldu». Kül tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür, barur erikli yağı boltı (KT şm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karlık xalqı azad və sərbəst olduğu halda yağı oldu».

ƏLAVƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əlavələrdən cümlə üzvünü aydınlaşdırmaq, konkretləşdirmək üçün istifadə olunur. Əlavə cümlənin müstəqil üzvü deyildir, o, aid olduğu üzvün vəzifəsini daşıyır, aid olduğu cümlə üzvünün yanında yerləşir, ondan aralı işlənir.

Dilçilik ədəbiyyatında əlavələri iki qrupa bölürlər: 1) xüsusiləşən əlavələr və 2) xüsusiləşməyən əlavələr.

Xüsusiləşməyən əlavələr aid olduğu cümlə üzvündən xüsusi intonasiya - fasilə ilə ayrılır. Bu tip əlavələri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Əlavə şəxs əvəzliliklərinin yanında gəlib ondan xüsusi intonasiya ilə - fasilə vasitəsilə ayrılır; məsələn: *Ol iki kisi bar ersər, sini - Tabğaçığ ölürteçi, - tirmən, ... bini - Oğuzığ ölürteçi ök, - tirmən* (T 10-11) «O iki adam var isə, səni - Tabğaçı öldürəcək, - deyirəm, məni - Oğuzu da öldürəcək, - deyirəm».

2. İsimlərdən sonra işlənən təyinlər də əlavəyə çevrilir; məsələn: *Karım sad ança ötünmis* (O 8) «Atam şad belə nəsihət vermiş». *Karım kağan ... törüg kazğanıp uça barmış* (KT § 15-16) «Atam xaqan ... qanun yaradıb vəfat etmiş». *Eçim kağan*

birle ilgörü Yaşıl ügüz Şantur yazıka təgi sülədimiz (KT § 17) «Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə təki qoşun çəkdik».

Xüsusiləşən əlavələrdən əvvəl fasilə edilir. Xüsusiləşən əlavələr aid olduğu cümlə üzvü ilə cyni hal şəkilsisi qəbul edir. Xüsusiləşməyən əlavələrdən fərqli olaraq, xüsusiləşən əlavələri izahedici sözlərlə genişləndirmək olar. Xüsusiləşən əlavələr bir sözdən də, bir neçə sözdən də ibarət ola bilər; məsələn: ... *ben özüm - Bilgə Tonyukuk kazğanmasur, ... Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertöçi erti* (T 59-60) «... mən özüm - Müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, ... Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib qalmayacaqdı». *Tabğaç atlıg süsi - bir tümən artukı yeti biñ süg ilki kün ölürtim* (BK c 1) «Tabğaç süvari qoşununu on yeddi min qoşunu birinci gün öldürdüm».

Müasir türk dillərində cümlənin bütün üzvlərinin əlavəsi olur, qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə mübtədə, tamamlıq və xəbər əlavəsi işlənir.

1. Mübtədanın əlavəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən çox mübtədanın əlavəsi işlənir. Abidələrin dilində mübtədanı konkretləşdirmək, dəqiqləşdirmək, yaxud izah etmək üçün, habelə onun təsirini gücləndirmək üçün əlavədən istifadə edilir; məsələn: *Kalürtim ök türk bodunıg Ötükən yerke ben özüm - Bilgə Tonyukuk* (T 17) «Mən özüm - Müdrik Tonyukuk türk xalqını Ötükən yerinə gətirdim». *Ben - Bilgə Tonyukuk Altun yısığ asa kəltimiz, Ertis ügüzig keçə kəltimiz* (T 37-38) «Mən - Müdrik Tonyukuk Altun meşəli dağlarını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik». *Ol yerke ben - Bilgə Tonyukuk təgürtik üçün sarıg altun, örüñ kümüs, kız, kuduz, əgritəbi, ağı bufsız kəltiri* (T 47-48) «O yerə mən - Müdrik Tonyukuk hücum etdiyim üçün sarı qızıl, parlaq gümüşqız, gəlin, hürküclü dəvə, dövlət qədərsiz gətirdi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sıra hallarda cümlənin mübtədəsi düşür və əlavə mübtədə kimi çıxış edir. Mübtədə kimi çıxış edən əlavə ilə cümlənin əsl mübtədəsini qarışdırmaq olmaz: abidələrin dilində mübtədə xəbərlə uzlaşdığı

halda, mübtədə yerində işlənən əlavə xəbərlə uzlaşır; məsələn: *Uyğur yerintə Yağlakar kan ata kəltim* (Süci) «Uyğur yerindən Yağlakar xan ata gəldim». ... *bilgə kağan bitigin Yoliğ tigin bitidim* (BK c §) «... müdrik xaqan yazısını Yoliğ tigin yazdım». *Yigirmi kün olurıp bu taşka bu tamka kop Yoliğ tigin bitidim* (KT c §) «İyirmi gün oturub bu daşa bu yazını tamamilə Yoliğ tigin yazdım».

2. *Tamamlığın əlavəsi*. Tamamlıq vasitəli və vasitəsiz olduğu üçün əlavə də vasitəli və vasitəsiz tamamlığa aid olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədənin əlavəsinə nisbətən tamamlığın əlavəsi az işlənir.

a) Vasitəsiz tamamlığın əlavəsi: *Tabğaç atlığ süsi – bir tümən artıka yeti biñ süg ilki kün ölürtim* (BK c 1) «Tabğaç süvari qoşununu – on yeddi min qoşunu birinci gün öldürdüm». *Ol iki kişi bar ersər, sini - Tabğaçığ ölürtəçi, - tirmən, ... bini – Oğuzığ ölürtəçi ök, - tirmən* (T 10-11) «O iki adam var isə, səni – Tabğaçı öldürəcək, - deyirəm, ... mənəni – Oğuzu da öldürəcək, - deyirəm».

b) Vasitəli tamamlığın əlavəsi: *Bilgə Tonyukuk - başa aydı* (T 31) «Müdrik Tonyukuka – mənə dedi». *Siz – elimə, künçuyuma, oğlanıma, bodunıma -- sizimə altmış yaşım adırıldım* (Y 1) «Sizdən – elimdən, xanımından, oğlanımdan, xalqımdan – sizdən altmış yaşında ayrıldım». *Sizimə -- kün, ay azıdım* (Y 11) «Sizdən – günəşdən, aydan azdım». *Sizimə – yüz kümüş bodunıma, yuta adırıldım* (Y 44) «Sizdən – yüz gümüş xalqımdan, əfsus, ayrıldım».

3. *Xəbərin əlavəsi*. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbərin əlavəsi az işlənir: *Yağmısı ben ertim -- Bilgə Tonyukuk* (T 5) «Qoşulana mən idim – Müdrik Tonyukuk»

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN SIRASI

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlə üzvlərinin sıralanması müəyyən qanunauyğunluğa tabedir. Hər cümlə üzvünün söz sırasında öz yeri vardır. Cümlə üzvünün söz sırasında mövqeyi sözün mənası və qrammatik

mövqeyindən asılıdır. Cümlə üzvlərinin sıralanmasında sözlərin lüğəvi mənalari da əhəmiyyətli rol oynayır.

Cümlədə mübtədə və xəbərin yeri. Mübtədə və xəbər cümlənin baş üzvləridir. Onlar cümlənin əsasını təşkil edir. Xəbər mübtədəyə tabedir və onunla uzlaşır. Uzlaşma əlaqəsi ilə xəbər mübtədəyə tabe olduğu üçün ondan sonra gəlir; məsələn: *Kağanı ölti* (KT § 20) «Xaqanı öldü». *Özi yağıltı* (KT § 20) «Özü yanıldı». *Bars bəg erti* (KT § 20) «Bars bəy idi». *Biz az ertimiz* (BK § 32) «Biz az idik». *Özüm karı boltımı* (T 56) «Özüm qocaldım» və s.

Sadə geniş cümlələrdə də baş üzvlərin sırası dəyişmir: əvvəlcə mübtədə və ona tabe olan sözlər (mübtədə qütbü), sonra xəbər və ona tabe olan sözlər (xəbər qütbü) işlənir; məsələn: *Türk bodunıg atı, küsi yok bolmazun tiyin kaşım kağanıg, oğim katunıg kötürmiş tefri, il berigmə tefri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tefri kağan olurtı erinç* (KT §.25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə atam xaqanı, anam xatunu götürmüş tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu».

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də bəzən, məsələn, emosionallıq məqamında, yaxud müəyyən bir məsələyə diqqəti cəlb etmək istədikdə, mübtədə və xəbərin adı sırası pozulur, xəbər əvvəl, mübtədə isə sonra işlənir; məsələn: *Nəke tozər biz üküsi tiyin? Nəke korkur biz, az tiyin* (T 38-39) «Niyə qaçarıq, çoxdurlar deyə? Niyə qorxuruq, azıq deyə?» *Türk bilgə kağan ilin bitidim ben – Bilgə Tonyukuk* (T 58) «Türk müdrik xaqanının eli üçün yazdırdım mən – Müdrik Tonyukuk». *Ol küntə təgdi türk bodun Təmir kapıgka* (T 46) «Həmin gündə çatdı türk xalqı Dəmir qapıya» və s.

Cümlədə tamamlığın yeri. Tamamlıq cümlədə fikrin formalaşması və bitməsində xüsusi əhəmiyyəti olan ikinci dərəcəli cümlə üzvüdür. Tamamlıq xəbər, xüsusən feli xəbər tərəfindən idarə edilir və bütün idarə edilən sözlərdə olduğu kimi idarə edən sözdən, yəni xəbərdən əvvəl gəlir.

Tamamlıqların vasitəli və vasitəsiz deyə iki növə ayrılması onların cümlədəki sırasına bilavasitə təsir edir. Vasitəli tamamlığın cümlədə söz sırasındakı yeri nisbətən sərbəstdir. Vasitəsiz tamamlığın da iki tipinin – qeyri-müəyyən və müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar – olması da həmin vasitəsiz tamamlıqların söz sırasındakı yerinə ciddi təsir göstərir; burada da müəyyən vasitəsiz tamamlığın cümlədəki yeri qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığa nisbətən sərbəstdir. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar təsirli fellərlə idarə olunur və bilavasitə feli xəbərin yanında durur; onları xəbərdən uzaqlaşdırmaq mümkün deyildir. Xəbərdən aralanması üçün qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqları müəyyən vasitəsiz tamamlığa çevirmək zəruridir; məsələn: *Kağanı sü tasıkdı* (T 33) «Xaqanı qoşun çıxartdı». *Sü yorıtdım* (T 26) «Qoşun yürütdüm». *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «Uzaq olsan, pis hədiyyə verir, axın olsan, yaxşı hədiyyə verir».

Müəyyən vasitəsiz tamamlıqların cümlədəki yeri nisbətən sərbəstdir, lakin cümlədə vasitəli tamamlıq və müəyyən vasitəsiz tamamlıq işlənirsə, onda vasitəli tamamlığa nisbətən müəyyən vasitəsiz tamamlıq feli daha yaxın mövqedə yerləşir; məsələn: *Bu süg elt* (T 32) «Bu qoşunu apar». *Bu sabımın edgüti esid* (KT c 2) «Bu sözümlü yaxşıca eşit». *Mən ... Tabğaç kağanta bədizçi kalırtım* (KT c 11) «Mən ... Tabğaç xaqanlığından naxış vuran gətirdim».

Cümlədə təyinin yeri. Türk dillərində təyin təyinlənəndən əvvəl işlənir. Bu qanun qədim türk yazısı abidələrinin dilinə də aiddir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyinlənənin bir neçə təyini olarsa və həmin təyinlər həmcins olmasa, müəyyən qanuna uyğun olaraq sıralanmalıdır. Bu qanuna uyğunluğa əsasən təyin olunan sözlər ən yaxın yerdə maddilik bildirən atributiv isimlər və ya digər atributivləşmiş sözlər durur, ondan əvvəl sifətlə ifadə edilmiş təyinlər, sifətlərdən əvvəl saylarla ifadə edilmiş təyinlər, nəhayət onlardan da əvvəl, yəni təyinlər cərgəsinin başında əvəzlilər işlənir:

Əvəzlilik → say → sifət → atributiv isim → ad (təyin olunan)

Təyinlər cərgəsində *-kı* şəkilçisi və onun derivatları (*-dakı*, *-dəki*, *-rakı*, *-rəki*) ilə düzəlmiş sifət olduqda belə sifətlər cərgənin başına keçir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yuxarıda verilmiş ideal sxemdə təyinlərin işlənməsinə təsadüf edilmir; məsələn: *Təfri təg təfridə bolmış türk bilgə kağan bu ödkə olurtım* (KT c 1) «Tanrı tək tanrıda olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum». *İçrə aşız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtım* (KT § 26) «İçəri aşız, üstü donsuz, pis və nankor xalqın üzərində oturdum». *Ol üç kağan ögləşip: - Altun yış üzə kabısalım, - timis* (T 20) «O üç xaqan məsləhətləşib: - Altun meşəli dağları üzərinə hücum edək, - demiş».

Cümlədə zərfliyin yeri. Zərflilərin cümlədə işlənmə yeri onların mənə növlərindən və ifadə vasitələrindən asılıdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərz-i-hərəkət və kəmiyyət zərfliləri, adətən, bilavasitə feli xəbərin yanında işlənir. Bunun səbəbi odur ki, həmin zərflilərin ifadə edildikləri zərf, işarə əvəzliləri və qeyri-müəyyən saylar feli xəbərdən uzaqlaşdıqda zərflilik xüsusiyyətini itirib təyinə çevrilə bilər. Həmcinç olmayan tərz-i-hərəkət zərfliləri feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, zərf, sifət və ya hər hansı bir sözlə ifadə edilirsə, onda feli bağlama və ya feli bağlama tərkibi ilə ifadə edilən tərz-i-hərəkət zərfliləri əvvəl, nitq hissələri ilə ifadə edilmiş tərz-i-hərəkət zərfliləri sonra gəlir. Bütün bunlara görə tərz-i-hərəkət zərflilərinin cümlənin feli xəbərinə yanaşması zəruridir; məsələn: *Sabımın edgüti esidgil* (KT c 1) «Sözümlü yaxşıca eşit». *Türgiş kağan süsi otça, borça kəlti* (BK § 27) «Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, şərab kimi gəldi». *Kamuğı hiş otuz sülədimiz, üç yegirmi süfüşdimiz* (KT § 18) «Cəmi iyirmi beş (dəfə) qoşun çəkdik, on üç (dəfə) döyüştük».

Zaman zərflilərindən bir qismi bilavasitə feli xəbərin yanında işlənir, bir qisminin isə cümlədəki işlənmə yeri sərbəstdir, hətta mübtəda və mübtəda qütbündə də əvvəl işləyə bilər. Cümlədə işlənmə yerinin sərbəst, yaxud sabit olması

zaman zərfliyinin semantik mənasından asılıdır: zaman zərfliyinin atributivləşməyə, yaxud substantivləşməyə meyli olmadıqda onun yeri sərbəst olur, mövqeyi dəyişdikdə atributivləşə və ya substantivləşə bilən zaman zərflikləri bilavasitə feli xəbərin yanında işlənir; məsələn: *Tün yəmə, kün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gecə də, gündüz də yel kimi getdik». *İlim amtı kanı?* (KT § 9) «Elim indi hanı?» *Yarın-kiçə altun örgin üzə olurıpan məşiləyir mən* (IB 1) «Gecə-gündüz qızıl taxtın üstündə oturub zövq alıram».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yer, səbəb və məqsəd zərflikləri qrammatik cəhətdən formalaşır, onların atributivləşmə və substantivləşmə meyli praktik surətdə sıfıra yaxın olduğu üçün cümlədəki yerləri də sərbəstdir; bu baxımdan yer, səbəb və məqsəd zərfliklərini müəyyən vasitəsiz və vasitəli tamamlılıqlarla müqayisə etmək olar; məsələn: *Üzə kök tərri, asra yağız yir kalıntukda ekin ara kisi oğlu kalınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göy, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğul yaranmış». *İlgəri Şanduf yazıka təgi sülədim* (KT c 3) «Şərqə Şandun düzünə təgi qoşun çəkdim». *Antu kistrə tərri bilig bertük üçüç özüm ök kağan kısıdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim». *Yadağ yabız bolı tip alğalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar pis oldu deyib almağa gəldi». *Sıfır süsi eblig, barkığ yolğalı bardı* (BK § 32) «Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa gəldi».

QRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ BAĞLI OLMAYAN SÖZLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlə quruluşunda elə sözlər də iştirak edir ki, onlar cümlənin əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak etmir, cümlə üzvü olmur, cümlə üzvlərinin heç birinin suallarına cavab vermir, cümlə üzvlərinin heç biri ilə sintaktik əlaqəyə girmir, amma cümlədə iştirak edən digər sözlərlə, cümlə üzvləri ilə müəyyən mənə əlaqəsində olur. Belə sözlər ya müraciət, ya da cümlədə söylənilən fikrə münasibət məqsədi ilə işlədilir. Bu sözlər cümlədə müəyyən sintaktik

vəzifə daşmadığı, cümlə üzvü olmadığı, cümlə üzvlərinin suallarına cavab vermədiyi, cümlədə iştirak edən digər sözlərlə – cümlə üzvləri ilə qrammatik (sintaktik) əlaqəyə girmədiyi üçün qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər adlandırılır və iki qrupda birləşdirilir: 1) xitab, 2) ara sözlər və ara cümlələr.

XİTAB

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlədə müraciət məqsədilə işlədilən sözlərə xitab deyilir. Mübtədə kimi xitab da ismin adlıq halında işlədilir. Buna görə də çox vaxt mübtədə ilə xitabı qarışdırırlar. Mübtədə ilə xitab arasında bir sıra fərqli cəhətlər vardır:

1. Mübtədə da, xitab da ismin adlıq halında olur, lakin mübtədə adi tonla, xitab isə xüsusi intonasiya, yüksək tonla tələffüz edilir.

2. Mübtədə cümlə üzvüdür, xitab isə cümlə üzvü olmur.

3. Cümlə üzvü kimi mübtədə müəyyən suala cavab verir, xitab isə heç bir suala cavab vermir.

4. Cümlə üzvü olduğu üçün mübtədə digər cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girir, xitab isə cümlədə işlənən sözlərin heç biri ilə sintaktik əlaqəyə girmir.

5. Düzgün cümlə quruluşunda mübtədə xəbərdən əvvəl işlənir, xitabın isə cümlədə sabit işlənmə yeri yoxdur.

6. Mübtədanın cümlədəki yerini dəyişdikdə bu, cümlənin mənasına, qrammatikasına təsir göstərir, xitabın cümlədə işlənmə yerini dəyişdikdə isə bu, cümlənin mənasına, qrammatikasına təsir göstərmir.

7. Mübtədanın məzmunu ilə forması uyğun gəlir, yəni mübtədə məzmunca hansı şəxsi bildirirsə, formaca da həmin şəxsə aid olur, xitab isə məzmunca ikinci şəxsə aid olduğu halda formaca üçüncü şəxsi bildirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xitablar geniş şəkildə işlənir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, abidələrin dilində də xəbər xitabla deyil, mübtədə ilə uzlaşır; məsələn: *Bilgə Tonyukuk - Boyla Bağa Tarkan birlə, İltəris, kağan*

bolayın (T 6-7) «Müdrük Tonyukuk – Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq». *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən». *Afjar körü biliş, türk amtu bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, gü yaftaçı siz* (KT c 11) «Ona baxaraq bilin, indiki türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı yanılasisınız».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xitablar quruluşca sadə və mürəkkəb olur:

1. *Sadə xitablar* bir sözdən ibarət olur; məsələn: *Tabğaç, bəridənyən tæg* (T 11) «Tabğaç, cənub tərəfdən hücum et». *Kıtaş, ördənyən tæg* (T 11) «Kıtay, şərqdən hücum et». *Bilgə Tonyukuk – Boyla Bağa Tarkan birlə, İltəris, kağan bolayın* (T 6-7) «Müdrük Tonyukuk – Boyla Bağa Tarxan ilə, İltəris, xaqan olaq».

2. *Mürəkkəb xitablar* söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məsələn: *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən». ... *tokuz oğuz bəgləri, bodunı, bu sabımın edgüti esid, katğdı tırğa* (KT c 2) «... doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözü mü yaxşıca eşit, möhkəmçə dinlə». *Ögim katun, ulayu öglərim, əkələrim, kəlişünim, künçuyularım, bunça tiriği küñ boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatı kaltaçı ertigiz* (KT şm 9) «Anam xatun, digər analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım, bunça diriləriniz kənz olası idi, ölüləriniz yurdda, yolda yataraq qalası idi».

ARA SÖZLƏR VƏ ARA CÜMLƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir qrup sözlər vardır ki, bunlar cümlədəki digər sözlərlə qrammatik (sintaktik) əlaqəyə girmir, heç bir suala cavab vermir və cümlə üzvü də olmur, tək-cə ifadə olunan fikrə münasibət bildirir. Belə sözlərə ara sözlər deyilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ara sözlər az işlənir. Abidələrin dilində ara söz hesab edilə biləcək bu sözlərə təsadüf edilir:

azu «məgər»; ədat;

erinq «yəqin, güman ki, mümkün»; təsdiq, ehtimal bildirən ədat;

kük güman bildirən ədat;

ok «məhz, lap, da, də»; ifadə və mənanı gücləndirən ədat;

ök «da, də»; ifadə və mənanı gücləndirən ədat;

ğu və *gü* – ara sözlərinin lüğətlərdə tərcüməsi yoxdur, lakin *axı* kimi tərcümə edilə bilər.

Bu sözlərin abidələrin mətnlərində işlənməsinə az təsadüf edilir; məsələn: *Azu bu sabımda igid bargu* (KT c 10) «Məgər bu sözümdə yalan varmı?» *Türk amtu bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, gü yaftaçı siz* (KT c 11) «İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı yazılasisınız». *Yayduk yolta yəmə öltü kük* (T 16) «Səpələndkiləri yollarda da, güman ki, öldülər». *Ben özüm uzun yəlmək itim ok* (T 52) «Mən özüm uzun süvari dəstələri, əlbəttə, göndərdim». *Bini -- Oğuzıq ölürtəçi ök, - tir mən* (T 11) «Məni - Oğuzu öldürəsidir, hökümən, deyirəm».

Bu ara sözlərindən qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən çox işlənən *erinq* sözüdür; məsələn: *Buyuruku yəmə bilgə ermis erinq, alp ermis erinq* (KT § 3) «Buyuruqları da müdrük imiş, igid imiş». *Anı üçün ilig anca tutmuş erinq* (KT § 3) «Onun üçün eli ekəcə düzəltmiş». *Anta kisrə inisi kağan bolmuş erinq, oğlu ta kağan bolmuş erinq. Anta kisrə inisi eçisin tæg kılınmaduk erinq, oğlu kaşım tæg kılınmaduk erinq, biligsiz kağan olurmış erinq, yablak kağan olurmış erinq. Buyuruku yəmə biligsiz erinq, yablak ermis erinq* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığı, oğlu atası kimi olmadığı üçün biliksiz xaqan oturmuş, pis xaqan oturmuş. Buyuruqları da biliksiz imiş, pis imiş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ara cümlələr də ara sözlərin vəzifəsini icra edir, cümlədəki fikrə münasibəti bildirir. Abidələrin dilində ara cümlələrin işlənməsinə nadir hallarda təsadüf edilir; məsələn: *Afjaru süləməsər, kaç nəñ ersər, ol bizni, kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis, kaç nəñ ersər ölürtəçi kük* (T 20-21) «Ona qarşı qoşun yürütməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrük imiş, hər

necə olsa, (bizi) öldürəcəkdir». *Yorımasar, bizni, kağanı aip ermis, ayğuşısı bilgə ermis, kaç nəŋ ersər, bizni ölürtəçi kük* (T 29-30) «Yürüş etməsək, bizi, xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, bizi öldürəsidir».

SADƏ CÜMLƏNİN STRUKTUR-SİNTAKTİK TİPLƏRİ

Sadə cümlə, ümumiyyətlə, cümlə dedikdə ilk növbədə baş üzvləri – mübtədası və xəbəri, ikinci dərəcəli üzvləri – təyini, tamamlığı və zərfliyi olan cümlələr təsəvvürə gəlir. Sadə cümlədə xitab, ara söz və ara cümlələr də iştirak edə bilər. Lakin bu, klassik sadə cümlə haqqında olan təsəvvürdür. Sadə cümlə məfhumuna daha geniş anlayışlar daxildir. Məsələn, ola bilər ki, tam formalaşmış sadə cümlədə baş üzvlərdən biri – ya mübtədə, ya da xəbər – iştirak etməsin, iştirakına ehtiyac da olmasın, hətta iştirakı təsəvvürə də gətirilə bilməsin. Ola bilər ki, baş üzvlərin biri və ya hər ikisi buraxılsın (lakin təsəvvürə gətirilsin). Ola bilər ki, cümlə ümumiyyətlə üzvlərinə ayrılmasın – cümlə üzvlərinə ayrılmalı sözlər olmasın. Bu cürə müxtəlif baxımlardan yanaşdıqda sadə cümlənin müxtəlif növlərini göstərmək olar. Hər şeydən əvvəl cümləni üzvlərinə ayrılıb-ayrılmamasına görə iki qrupa ayırırlar: 1) üzvlərinə parçalanmayan – üzvlənməyən sadə cümlələr və 2) üzvlərinə parçalanan – üzvlənən sadə cümlələr.

Müasir türk dillərində dialoji nitqdə elə sözlər işlədilir ki, bu sözlər ətrafına izahedici sözlər toplanmadan təklikdə müxtəlif növlü bütöv cümlələrə cavab olur, müxtəlif növlü cümlələri əvəz edir, bütöv cümlə təsiri bağışlayır. Dilçilik ədəbiyyatında belə sözlərə cümlə əvəzləri, söz-cümlə deyilir. Bu tip söz-cümlələr üzvlərinə ayrıla bilmir, daha doğrusu, bunlarda üzvlərə ayırmaq üçün söz olmur. Bu tip söz-cümlələri üzvlənməyən cümlələr adlandırırlar. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində dialoq məqamında cavab kimi işlədilən *bəli, xeyr, yox, baş üstə, yaxşı, bəs necə, əlbəttə, qətiyyə, yox-yox, hə, bəlkə də* və s. sözlər buna nümunə olar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə söz-cümlələrin işlənməsinə, ümumiyyətlə üzvlərinə bölünməyən cümlələrin işlədilməsinə təsadüf edilmir.

ÜZVLƏNƏN SADƏ CÜMLƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təkcə üzvlərinə bölünən sadə cümlələr işlənir. Tərkibində işlənən cümlə üzvlərinə ayrıla bilən cümlələrə üzvlənən cümlə deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində üzvlənən sadə cümlələrin zəngin tipləri mövcuddur.

Cümlə üzvlərinin iştirakına görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən üzvlənən sadə cümlələri belə təsnif etmək olar:

1. Baş üzvlərin iştirakına görə: 1) təkterkibli sadə cümlələr, 2) cütterkibli sadə cümlələr.

2. Baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak edib-etməməsinə görə: 1) sadə geniş cümlələr, 2) sadə müxtəsər cümlələr.

3. Baş və ikinci dərəcəli üzvlərin buraxılıb-buraxılmamasına görə: 1) sadə bütöv cümlələr, 2) sadə yarımçıq cümlələr.

Baş üzvlərin hər ikisinin işləndiyi və ya işlənmədikdə bərpası mümkün olan cümlələrə cütterkibli cümlələr deyilir. Baş üzvlərdən təkcə biri iştirak edən və iştirak etməyən üzvün bərpası mümkün olmayan cümlələrə təkterkibli cümlələr deyilir. Təkcə baş üzvlərdən ibarət olan sadə cümlələr müxtəsər, baş üzvlərdən əlavə ikinci dərəcəli üzvlərdən, heç olmasa, biri və ya hamısı iştirak edən cümlələr sadə geniş cümlələr adlanır. Baş üzvlərinin hər ikisinin iştirak etdiyi cümlələr bütöv, baş üzvlərdən birinin və ya hər ikisinin buraxıldığı cümlələr isə yarımçıq cümlələr adlanır.

TƏKTƏRKİBLİ SADƏ CÜMLƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlələrin bir hissəsində baş üzvlərdən yalnız biri – ya mübtədə, ya da xəbər iştirak edir. Belə cümlələrdə mübtədə iştirak edərsə, xəbərə, xəbər iştirak edərsə, mübtədəyə ehtiyac olmur. Hansı baş üzvün iştirak etməsindən asılı olaraq bu tip sadə cümlələr ya mübtədə qütbü, ya da xəbər qütbü əsasında formalaşır. Ya mübtədə, ya da xəbər qütbü əsasında formalaşan cümlələri təkterkibli sadə

cümlələr adlandırılır. Formalaşdığı qütbdən asılı olaraq təktərkiibli sadə cümlələri iki hissəyə bölürlər:

1. Mübtədə qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələr.

2. Xəbər qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələr.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədə qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələrin bir tipi – adlıq cümlələr, xəbər qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələrin dörd tipi – şəxssiz cümlə, qeyri-müəyyən şəxslı cümlə, ümumi şəxslı cümlə və imperativ cümlələr işlənir.

Adlıq cümlələr. Bitmiş bir fikir ifadə edən, lakin xəbəri olmayan bir sözə və ya söz birləşməsinə adlıq cümlə deyilir. Adlıq cümlələr adlıq halda olan isim, hər hansı substantivləşmiş nitq hissəsi və söz birləşməsi ilə ifadə edilir. Adlıq cümlələr sözlərdən və söz birləşmələrindən iki xüsusiyyətinə görə fərqlənir: adlıq cümlələrdə fikir bitkinliyi və intonasiya bitkinliyi olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlıq cümlələr yox dərəcəsinədir. Məlum güzəştə aşağıdakı cümləni adlıq cümlə kimi qəbul etmək olar: *Bu bitig bitigmə atısı Yoliğ tigin* (KT c 13) «Bu yazını yazan kiçik qohumu Yoliğ tigin».

Şəxssiz cümlə. Şəxssiz cümlələr xəbər qütbü əsasında formalaşır. Şəxssiz cümlələrin mübtədəsi olmur və onları təsəvvür etmək də mümkün deyildir. Mübtədəsi iştirak etməyən cümlələrlə şəxssiz cümlələri qarışdırmaq olmaz: mübtədəsi iştirak etməyən cümlələrdə mübtədəni bərpə etmək olur, şəxssiz cümlələrdə isə mübtədə ümumiyyətlə olmur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəxssiz cümlələr, demək olar ki, işlənir. Təkcə bu cümləni şəxssiz cümlə kimi götürmək olar: *Kantayın?* (T 33) «Necədir?»

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr. Xəbər qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli sadə cümlələrin bir növü də qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdir. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə mübtədə qeyri-müəyyən olur və müstəqim mübtədə kimi üzə çıxmır. Şəxssiz cümlələrlə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin əsas fərqi bundadır ki, şəxssiz cümlədə mübtədə iştirak etmir və onu təsəvvürə gətirmək də mümkün deyildir, qeyri-müəyyən

şəxslı cümlədə isə mübtədə iştirak etməsə də, onu konkret iş icraçısı kimi təsəvvürə gətirmək olmasa da, onu üçüncü şəxsin cəmi kimi təsəvvür etmək olur. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin xəbəri üçüncü şəxsdə işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr, az da olsa, işlənir; məsələn: *Alp ərin balbal kızı* (O 3) «İgid döyüşçülərini balbal qoydular». *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermiş* (KT c 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməmiş». *Bir kişi yaşılsar, oğuşı, bodunu bisükifə təgi kıdmar ermiş* (KT c 6) «Bir adam yanılsa idi, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək doğranmazmış».

Ümumi şəxslı cümlələr. Xəbər qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli sadə cümlələrin bir növü də ümumi şəxslı cümlələrdir. Ümumi şəxslı cümlələrdə ifadə edilmiş fikir, hökm hamı tərəfindən qəbul edilmiş həyat həqiqətidir. Ümumi şəxslı cümlələrdə ifadə edilən fikir eyni zamanda həm ayrı-ayrı şəxslərə, həm də hamıya aid olur. Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri bəzən üçüncü şəxsdə ifadə edilsə də ən çox ikinci şəxsin təki ilə ifadə edilir; məsələn: *Ariq ok sən, toxuk öməzsən* (KT c 8) «Ariq oxsan, acliq, toxluq bilməzsən». *Turuk bukalı, səmiz bukalı arkada bilsər, səmiz buka, turuk buka tiyin bilməz* (T 5-6) «Ariq buğanı, kök buğam arxadan tanısa, kök buğa, ariq buğa deyə tanıya bilməz». *Yuyka eriklig toplağaluğ uçuz ermiş, yincə eriklig üzgöli uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplağaluk alp ermiş, yincə yoğun bolsar, üzgölik alp ermiş* (T 13-14) «Nazik ikən toplamaq asan imiş, incə ikən üzmək asandır. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə yoğun olsa, üzmək igid işidir».

İmperativ cümlələr. Təktərkiibli cümlələrin bir növü də imperativ cümlələrdir. Xəbəri fəlin əmr şəkli ilə ifadə edilən təktərkiibli cümlələrə imperativ cümlələr deyilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təktərkiibli cümlələrdən ən çox işlənəni imperativ cümlələrdir; məsələn: ... *yəmə igidəyin! Əmgətmən! Tolğatman!* (BK şm 13) «... yenə yüksəl! İncitməyin! Sıxışdırmayın!» *Sabımın tükəti esidgil* (KT c 1) «Sözümü tükətinçəyədək eşit». ... *bunu körü biliğ* (KT c 12) «... bunu görərək bilin». *Ağar körü bilin* (KT c 11) «Onu görərək bilin».

CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR

Baş üzvlərin hər ikisi iştirak edən və ya iştirakı asan bərpa edilə bilən cümlələrə cüttərkibli cümlə deyilir. Cüttərkibli sadə cümlələr müxtəlif baxımdan təsnif edilə bilər:

1. Baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlərin də işlənib-ışlənməməsinə görə cüttərkibli sadə cümlələr iki qrupa bölünür:

- a) Müxtəsər cümlələr
- b) Geniş cümlələr

2. Baş üzvlərdən birinin və ya hər ikisinin işlənib-ışlənməməsinə görə də cüttərkibli sadə cümlələr iki qrupa bölünür:

- a) Bütöv cümlələr
- b) Yarımqıq cümlələr

Müxtəsər cümlələr. Hər iki baş üzvdən, ya da qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbərdən ibarət cüttərkibli cümlələr müxtəsər cümlə adlanır. Qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbərdən ibarət olan cümlələrdə mübtədə buraxılsa da, o, xəbərin şəkilçilərində öz əksini tapır və asan bərpa edilir.

Mübtədə və xəbərdən ibarət olan müxtəsər cümlələr: *Bars bəg erti* (KT § 20) «Bars bəy idi». *Süsi kəlti* (O 9) «Qoşlunu gəldi». *Özi yarılı* (KT § 20) «Özü yanıldı». *Kağanı ölti* ((KT § 20) «Xaqanı öldü». *Özüm sakıntım* (KT §m 10) «Özüm düşündüm». *Biz az ertimiz* (BK § 32) «Biz az idik» və s.

Təkcə xəbərdən ibarət olan müxtəsər cümlələr: *Süñüşdimiz* (T 28) «Döyüşdük». *Sançdıımız* (T 28) «Məğlub etdik». *Təgdimiz* (T 39) «Hücum etdik». *Yaydıımız* (T 39) «Dağıtdıq». *Kəlmədi* (MÇ 14) «Gölmədi». *Süñüşdim* (MÇ 15) «Döyüşdüm». *Sançdıım* (MÇ 32) «Məğlub etdim». *Yabrıdıım* (BK § 31) «Zəiflətdim» və s.

Geniş cümlələr. Baş üzvlərdən əlavə cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən, heç olmasa, birinin iştirak etdiyi cümlə sadə geniş cümlə adlanır; məsələn: *Üç otuz balık sıdı* (T 19) «İyirmi üç şəhər sıdı». *Az bodunıñ ölürtim* (BK § 26) «Az xalqını öldürdüm». *İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz* (KT § 26) «Kiçik qardaşım Kül tiginlə məsləhətləşdik». *Kanın subça*

yügürti (KT § 24) «Qanın su kimi axdı». *Anta kisrə karım kağan uçdı* (MÇ 12) «Ondan sonra atam xaqan vəfat etdi». *Ekin ara bəg yağı bolmuş* (O 10) «İkisinin arasında bəy yağı olmuş». *Üç karluk yab拉克 sakınıp təzə bardı* (MÇ 11) «Üç karluklar pis niyyətə düşüb qaçıb getdi» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əksər hallarda baş üzvlərdən əlavə cümlənin bir neçə, yaxud bütün ikinci dərəcəli üzvləri də sadə geniş cümlədə iştirak edir.

Bütöv və yarımqıq cümlələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hər iki baş üzvü cümlənin strukturunda iştirak edən cümlələr bütöv cümlələrdir. Bütöv cümlə dedikdə həm təkcə mübtədə və xəbərin iştirak etdiyi müxtəsər cümlələr, həm də mübtədə və xəbərdən başqa ikinci dərəcəli üzvlərdən birinin və ya hamısının iştirak etdiyi geniş cümlələr nəzərdə tutulur; məsələn: *Bodun boğazı tok erti* (T 8) «Xalqın boğazı tox idi». *İl tutsık yir Ötükən yış ermiş* (KT c 4) «El tutmalı yer Ötükən meşəli dağları imiş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində baş üzvlərdən biri (abidələrin dilində hər iki baş üzvü buraxılan cümlənin işlənməsinə təsadüf edilməmişdir) buraxılan cümləyə yarımqıq cümlə deyilir; məsələn: *İllig ilsirədimiz, kağanlığığ kağansıratdıımız, tizligig sökürtimiz, başluğig yüküntürtimiz* (KT § 18) «Elini əlsizləşdirdik, xaqanlığı xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik». *Balıka barmadı* (KT §m 8) «Şəhərə getmədi» və s.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Ünsiyyət üçün sadə cümlə kimi, mürəkkəb cümlənin də mühüm əhəmiyyəti vardır. İndiyədək mürəkkəb cümlələrə müxtəlif təriflər vermişlər, onları müxtəlif cür izah etmişlər. Mürəkkəb cümlələrə necə tərif və izah verilməsindən asılı olmayaraq məlumdur ki, mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlədən ibarət olur, bu sadə cümlələr öz aralarında tabesizlik və ya tabelilik əlaqəsi ilə bağlanır, sadə cümlələrin arasında xüsusi intonasiya olur, bütövlükdə mürəkkəb cümlənin özünün bitmiş intonasiyası olur və o, bitmiş (nisbi) bir fikir ifadə edir.

Mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən komponentlər – cümlələr qrammatik baxımdan bir-biri ilə əlaqədə olur; onların arasında müəyyən əlaqə olmasa, mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-biri ilə əlaqəsi olmayan sadə cümlələr olsa, onda mürəkkəb cümlədən danışmaq olmaz. Mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələr müxtəlifdir. Bir qisim mürəkkəb cümlələrin komponentləri bərabərhüquqlu olduğu, biri digərindən asılı olmadığı halda, başqa qisim mürəkkəb cümlələrin biri digərindən asılı olur, biri digərini izah edir. Komponentləri bərabərhüquqlu olan mürəkkəb cümlələri tabesiz, biri digərindən asılı olan mürəkkəb cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə adlandırırlar. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri tabesizlik sintaktik əlaqəsi ilə, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri isə tabelilik sintaktik əlaqəsi ilə birləşir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərdən biri üstün mövqedə durur, əsas cümlə olur, o biri cümlələr ona tabe olur, onu izah edir. Bu komponentə baş cümlə deyirlər. Digər komponent və ya komponentlər üstün vəziyyətdə olan cümlədən – baş cümlədən asılı olur, ona tabe olur, onu bu və ya digər baxımdan izah edir. Belə asılı cümləyə və ya cümlələrə budaq cümlə deyirlər. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında olan daha bir fərqi göstərmək lazımdır. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərindəki zaman mütləq olur, yəni hər cümlənin öz zamanı olur və bu zaman komponentlər arasındakı münasibətlərdən asılı olaraq obyektiv zaman kimi dəyişmir, yəni zaman söhbət gedən zamanla ölçülür; məsələn: Yağış yağdı, toz yatdı. *Yağış yağır, toz yatar. Yağış yağar, toz yutar. Yağış yağacaq, toz yatacaq.* Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə baş cümlənin zamanı mütləq olur, budaq cümlənin zamanı baş cümlənin zamanından asılı olduğu üçün, baş cümlənin zamanı ilə müəyyənləşdiyi üçün nisbi olur.

Müasir türk dillərində tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında, onların komponentlərinin bağlılıq dərəcəsinə daha bir sıra fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur. Bunlardan başqa, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında da bir sıra qrammatik və fonetik fərqlər də vardır. Dilçilik ədəbiyya-

tında tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında bağlayıcılar arasındakı fərqdən, bağlamalarda iştirak edən əvəzliliklərin funksiyaları arasındakı fərqdən danışılır. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar, demək olar ki, formalaşmadığından onların tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasındakı rolundan danışmaq tezdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında əvəzliliklərin rolundan danışmaq isə heç olmaz, çünki nə tabesiz, nə də tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında əvəzliliklər iştirak etmir. Fonetik vasitələrdən istər tabesiz, istərsə tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də intonasiyanın rolu böyükdür. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bərabərhüquqlu olduğu üçün onu təşkil edən sadə cümlələrin intonasiyası ilə komponentləri bərabərhüquqlu olmayan tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin intonasiyası eyni ola bilməz. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri birləşdirici, tabe etməyən intonasiya ilə tələffüz edildiyi halda, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri tabeəddici intonasiya ilə tələffüz edilir.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

İki və ya daha artıq sadə cümlənin tabesizlik əlaqəsi ilə struktur – semantik cəhətdən birləşən və nisbi bitmiş fikir ifadə edən cümləyə tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də tabesiz mürəkkəb cümlələr iki sadə cümlədən, ikidən artıq sadə cümlədən, bir sadə və bir tabeli mürəkkəb cümlədən, iki tabeli mürəkkəb cümlədən təşkil oluna bilər. Tabesiz mürəkkəb cümlə hətta tabesiz mürəkkəb cümlələrin birləşdirilməsi vasitəsilə də tərtib edilə bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar, o cümlədən tabesizlik bağlayıcıları inkişaf etmədiyi üçün tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-biri ilə, əsasən, birləşdirici intonasiya ilə bağlanır.

Türk dillərinin bütün tədqiqatçıları bu fikirdədirlər ki, tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə və ya digər tip cümlələri müstəqil cümlələr adlandırmaq olmaz, çünki tabesiz mürəkkəb cümlələri tərtib edən cümlələr bir-biri ilə müəyən sintaktik əlaqəyə girdikdən sonra öz müstəqilliklərini, bəzi dilçilərin (A.A.Axundov) fikrincə, hətta cümləlik xüsusiyyətini itirir, müstəqil mübtəda və xəbərə malik xüsusi növ sintaktik vahid xarakteri kəsb edir. Dilçilərin böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələrin birləşməsi təsadüfi hal deyildir, onların arasında daxili əlaqə, daxili vəhdət vardır. Dilçilər tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiya, habelə tabesiz bağlayıcılar və intonasiya ilə bağlandığını qeyd edərək göstərilər ki, «heç də hər cür məzmunu malik cümlələrin bu bağlayıcı vasitələrlə birləşdirilməsi tabesiz mürəkkəb cümlə yaratmaz. Tabesiz mürəkkəb cümlə məzmunca bu və ya digər cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan və ya bir bütöv kimi nəzərdə tutulan bir neçə iş, hal, hərəkət, əlaməti ifadə edən cümlələri birləşdirir. Buna görə də tərkibindəki cümlələr arasındakı belə qarşılıqlı məzmun bağlılığı tabesiz mürəkkəb cümlənin mahiyyətini, həmin cümlələrin arasında işlədilən bağlayıcı vasitələr isə onun yaranmasında formal cəhəti təşkil edir. Bununla bərabər, tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən cümlələr öz sintaktik quruluşları ilə də vəhdətdə olur ki, bu da həmin cümlələrin qarşılıqlı məzmun münasibətinin ifadəsinə xidmət edən əlamətlərdir. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlənin əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bu termindəki «tabesiz» sözünün lüğəvi mənasından çıxış etmək və bu mürəkkəb cümlə növünü tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirmək üçün tabesiz mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələri müstəqil cümlə şəklində işlətməyin mümkün olması kimi izah etmək məqsəduyğun deyil, çünki mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələri müstəqil cümlələr kimi işlətdikdə əvvəlki vəziyyətdən fərqli olan keyfiyyət dəyişikliyi baş verir».¹

¹ Ə.Z.Abdullayev, Y.A.Seyidov, A.Q.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili, IV. Bakı, 1985, s.304.

MƏNA ƏLAQƏLƏRİ

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində sadə cümlələrin hər cür yanaşı işlənməsi onların tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirməsi demək deyildir. Yanaşan sadə cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirməsi üçün onların arasında müəyyən semantik, struktur və fonetik əlaqələr yaranmalıdır. İstər müasir türk dillərində, istərsə qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin qovuşub sintaktik vahid yaratmasında məna əlaqələri əhəmiyyətinə görə ilk yerdə durur; tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri ilk növbədə məna əlaqələri ilə bir-birinə bağlanır. Bu məna əlaqələri bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcılar, bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə isə cümlənin ümumi məzmunu ilə ifadə edilir. Dilçilər bu fikirdədir ki, tabesiz mürəkkəb cümlələri təsnif edərkən birinci növbədə onun komponentləri arasındakı məna əlaqələri nəzərə alınmalıdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələri, onun komponentləri arasındakı məna əlaqələrini müəyyənləşdirmək çətindir, çünki abidələrin dilində bağlayıcıların inkişaf etməməsi bir yana qalsın, abidələrin mətnlərində heç bir semantik vəzifə daşımayan qoşa nöqtəni çıxsaq, heç bir durğu işarəsi işlənmir. Bütün bunlara baxmayaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında işlənən bu məna əlaqələrini göstərmək olar:

1. Sadalama əlaqəsi.
2. Aydınlaşdırma əlaqəsi.
3. Səbəb-nəticə əlaqəsi.
4. Qarşılaşdırma əlaqəsi.
5. Birləşdirmə əlaqəsi.
6. Qovuşma əlaqəsi.

SADALAMA ƏLAQƏSİ

Sadalama əlaqəsində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilir, tərkib hissələri arasında məna münasibəti sadalanma ilə yaranır. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin ifadə etdiyi iş, hərəkət ya eyni zamanda, ya da zaman ardıcılığı ilə – biri digərinin ardınca icra edilir. Bu da bəzi qrammatika kitablarında göstərilən zaman və ardıcılıq əlaqəsinə uyğun gəlir. Komponentlər arasındakı hərəkətin əlamətlərinə görə sadalanma əlaqəsinin iki tipini göstərmək olar: 1) eyni zamanlı sadalama və 2) ardıcıl zamanlı sadalama.

Eyni zamanlı sadalama. Dilçilik ədəbiyyatında çox vaxt zaman əlaqəsi adlanan bu əlaqə tabesiz mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı komponentlərində ifadə olunan iş və hərəkətin eyni zamanda icra edildiyini göstərir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri sadə sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilir. Hərəkət eyni zamanda icra edildiyi və komponentlər sadalama intonasiyası ilə tələffüz edildiyi üçün sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sırasını dəyişdikdə cümlənin ümumi məzmununa xələl gəlmir. Eyni zamanlı sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sayı iki və daha çox olur, lakin komponentlərinin sayına məhdudiyət qoyulmur.

1. İki komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Kamuğu biş otuz sülədimiz, üç yegirmi sülüşdimiz* (KT § 18) «Cəmi iyirmi dəfə qoşun çökdik, on üç dəfə döyüşdük». *Tölis, tarduş bodunıg anta itmiş, yabğuğ, şadıg anta birmis* (KT § 13-14) «Tölis və tarduş xalqlarını o zaman təşkil edilmiş, yabğu və şad (adlarını) o zaman vermiş». *Anta kistrə inisi kağan bolmis erinç, oğlu ta kağan bolmis erinç* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş» və s.

2. Üç komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *İlgərü kün toğsıkdə Bökli kağanka təgi süləyü birmis, kurıgaru Təmir kapıgka təgi süləyü birmis, Tabğaç kağanka ilin, törüsün ali birmis* (KT § 8) «Şərqə gün doğanda Bökli xaqanlığına kimi qoşun çəkmiş, qərbə Dəmir qapıya kimi qoşun çəkmiş, Tabğaç

xaqanına elini, qanununu almış». Taşra yoriyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkmış, tağdakı inmiş, tirilip yetmiş ər bolmuş (KT § 11-12) «Sərhəddən kənarında yürüş edir deyə xəbər eşidib şəhərdəki dağa qalxmış, dağdakı enmiş, toplanıb yetmiş igid olmuş». *İçigmə içikdi, bodun boltı, ölügmə ölti* (BK § 37) «Tabe olan tabe oldu, xalq oldu, ölən öldü».

3. Dörd və daha artıq komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *İlligig ilsirətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz, başlığığ yüküntürətimiz* (KT § 18) «Ellini elsizləşdirdik, xaqanlığını xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik». *Təfri küç bertük üçün illigig ilsirətmış, kağanlığığ kağansıratmış, yağığ baz kılmış, tizligig sökürmış, başlığığ yüküntürmüş* (KT § 15) «Tanrı güc verdiyi üçün ellini elsizləşdirmiş, xaqanlığını xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizlini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş». *Təfri küç birtük üçün kağan kağan süsi höri təg ermiş, yağısı köy təg ermiş, ilgərü, kurıgaru süləp tirmış, kamuğu yeti yüz ər bolmuş* (KT § 12-13) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş, şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, hamısı yeddi yüz igid olmuş». *Kapağan kağan olurtı, tün udımatı, küntüz olurmatı, kızıl kanım tökti, kara tərim yüyürtü* (T 51-52) «Kapağan xaqan oturdu, gecə uyumadı, gündüz oturmadı, qızıl qanımı tökdü, qara tərimi yüyürdü».

Eyni zamanlı sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələr, xüsusən onların iki komponentləri qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin ən geniş yayılmışı və ən çox işlənmişidir.

Ardıcıl zamanlı sadalama. Dilçilik ədəbiyyatında bu, ardıcılıq əlaqəsi adlanır. Ardıcıl zamanlı sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində iş, hərəkət müəyyən ardıcılıqla, bir-birinin ardınca, sistemli şəkildə baş verir və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri ardıcıl sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilir. Eyni zamanlı sadalama intonasiyası ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrlə ardıcıl sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələr bir-birinə oxşasa da, aralarında mühüm fərq

vardır: 1. Eyni zamanlı sadalamada tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin ifadə etdikləri iş, hərəkət, eyni zamanda, ardıcıl zamanlı sadalamada isə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin ifadə etdikləri iş, hərəkət ardıcıl şəkildə, biri digərini izləyərək, birincidən sonuncuya doğru ardıcılıqla icra olunur, biri icra olunmasa, digəri icra oluna bilməz, sanki birinci komponentdəki iş, hərəkətin icrası sonrakı komponentdəki iş, hərəkətin icrası üçün şərt, əsas olur. 2. Eyni zamanlı sadalamada tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sırasını dəyişmək mümkün olduğu halda, ardıcıl zamanlı sadalamada tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sırasını dəyişmək mümkün deyildir. Mülqayisə et: *Qızlar oynayır, oğlanlar əl çalır və Oğlanlar əl çalır, qızlar oynayır* – mümkündür; *Yağış yağdı, toz yatdı və Toz yatdı, yağış yağdı* – ikinci mümkün deyildir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, eyni zamanlı sadalama əlaqəsində olduğu kimi, ardıcıl zamanlı sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibində iki və daha artıq komponent olur. Komponentlərin sayına görə bu tabesiz mürəkkəb cümlələrə belə qruplaşdırmaq olar:

1. İki komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Türgiş kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti, süfjüsdimiz* (KT § 37) «Türgiş xaqanın qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi, döyüdü». *Kül tigin ögsiz akın binip tokuz ərig sançdı, ördü birmədi* (KT şm 8-9) «Kül tigin yetim ağ atı minib doqquz döyüşçünü qılıncdan keçirdi, ordanı vermədi». *Ol yılka türgiş tapa Altun yışığ aşa, Ertis ügüzig keçə yorıdım, türgiş bodunğ uda basdım* (BK § 27) «Həmin il türgiş xaqanına qarşı Altun meşəli dağlarını aşaraq, İrtuş çayını keçərək yürüş etdim, türgiş xalqını yuxuda basdım».

2. Üç komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Ekinti kün kəlti, örtçə kızıp kəlti, süfjüsdimiz* (T 39-40) «İkinci gün gəldi, alov kimi qızıp gəldi, döyüdü». *Kağanın anta ölürtimiz, ilin altımız, kara türgiş bodun kop içikdi* (KT § 38) «Xaqanı orada öldürdük, elini aldıq, qara türgiş xalqı tamamilə tabe oldu». *Kül tigin Az yağızın binip təgdi, eki ərig sançdı, balıka*

barmadı (KT şm 7-8) «Kül tigin Az kəhər atını minib hücum etdi, iki döyüşçünü qılıncdan keçirdi, şəhərə getmədi».

3. Dörd və daha artıq komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Yeti otuz yaşına kırkız tapa sülədim, süfjü batımı kariğ sökipən Kögmən yışığ toğa yorıp karkız Bodunğ uda basdım, kağanın birle Soşa yışda süfjüsdim, kağanın ölürtim, ilin anta altım* (BK § 26-27) «Yirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim, süngü batımı qarı söküb Kögmən meşəli dağlarını başıyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdım, xaqanı ilə Sona meşəli dağlarında döyüdü, xaqanını öldürdüm, elini orada aldım». *Türgiş kağan süsi otça, borça kəlti, Bolçuda süfjüsdim, kağanın, yabğusun, şadın anta ölürtim, ilin anta altım* (BK § 27-28) «Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, şərab kimi gəldi, Bolçuda döyüdü, xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini o zaman aldım». *Kanı, süsi tirilmis, süfjüsdimiz, kanın olürtimiz, kağanı kırkız bodunğ içikdi, yükünti, yantımız* (T 28) «Xanı, qoşunu toplaşmış, döyüdü, xanını öldürdük, qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi, qayıtdı». *Yaydımız, kağanın tutdımız, yabğusun, şadın anta ölürti, əligçə ər tutdımız* (T 41-42) «Yaydıq, xaqanını tutduq, yabğusunu, şadını orada öldürdü, əllicə döyüşçü (əsir) tutduq». *İnim Kül tigin kərgək boltı, özüm sakıntım, körür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg boltı, özüm sakıntım* (KT şm 10) «Kiçik qardaşım vəfat etdi, özüm düşündüm, görən gözüm görməz kimi, iti aqlım bilməz kimi oldu, özüm düşündüm».

Sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Belə cümlələr sonu açıq quruluşlu cümlələr adlanır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sadalama intonasiyasının hər iki tipi (eyni zamanlı sadalama və ardıcıl zamanlı sadalama) ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi geniş yayılmışdır.

AYDINLAŞDIRMA ƏLAQƏSİ

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci komponentdə ifadə olunan fikir sonra gələn komponent və ya komponentlər vasitəsilə aydınlaşdırılır. Belə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sonra gələn komponentlər birinci komponenti bütövlükdə yox, onun bu və ya digər üzvünü aydınlaşdırır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sonra gələn komponentlər birinci komponenti ya mübtədaya, ya xəbərə, ya da tamamlığa görə aydınlaşdırır.

Mübtədaya görə aydınlaşdırma. Mübtədaya görə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci komponentin mübtədası sonra gələn komponent və ya komponentlər vasitəsilə aydınlaşdırılır, izah olunur. Sonra gələn komponent və ya komponentlər mənaca birinci komponentin mübtədası ilə bağlı olur və bütün birinci cümləni yox, təkcə onun mübtədasını aydınlaşdırır; məsələn: *Barduk yirdə ödgüg ol erinç: kaŋın subçə yügürti, süŋügiŋ tağça yatdı, həgliğ urı oğlıŋ kul boltı, silig kız oğlıŋ küŋ boltı* (KT § 24) «Getdiyın yerdə yaxşısı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı, bəylik nəslı davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniz oldu». *İda, taşda kalmısı kobranıp yeti yüz ər boltı: iki ülügi athğ erti, bir ülügi yadağ erti* (K 4) «Kolda, daşda qalmışı toplanıb yeddi yüz ər oldu: iki hissəsi atlı (süvari) idi, bir hissəsi piyada idi». *İngək, köligin Toğlada Oğuz kəlti: süsi altı biŋ ermis, biz iki biŋ ertimiz* (T 15-16) «İnek və yük heyvanları ilə Tağlada oğuzlar gəldi: qoşunu altı min imiş, biz iki min idik».

Xəbərə görə aydınlaşdırma. Xəbərə görə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci komponentin xəbəri sonra gələn komponent və ya komponentlər vasitəsilə aydınlaşdırılır. Mübtədaya görə aydınlaşdırılmada olduğu kimi, burada da aydınlaşdırıcı komponent bütövlükdə birinci komponentlə deyil, təkcə onun xəbəri ilə aydınlaşdırma əlaqəsinə dirir; məsələn: *Türgis kağanta körüg kəlti, sabı antəg:*

öŋdin sü yoralım, timis (T 29) «Türgiş xaqanından casus gəldi, sözü elə: şərqdən qoşun yürüdək, - demiş». *Körüg sabı antəg: tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı, - tir* (T 9) «Casusun sözü elə: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu, - deyir». ...*məniŋ sabım sumadı: ... içrəki bədizçi itı* (BK şm 14) «... mənim sözümlü sındırmadı: ... saray naxışçısını göndərdi».

Tamamlığa görə aydınlaşdırma. Tamamlığa görə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci komponentin tamamlığı sonra gələn komponent (komponentlər) vasitəsilə aydınlaşdırılır; məsələn: *Bir yılka tört yolu süŋüşdim: ən ilki Toğu balıkda süŋüşdim, ... ekinti Antarguda süŋüşdim, süsin sanedim, ilin altım, üçünç Çuğay başınta süŋüşdim* (BK § 30) «Bir ildə dörd dəfə döyüşdüm: ilk dəfə Toğu şəhərində döyüşdüm, ... ikinci dəfə Antarguda döyüşdüm, qoşununu qırdım, elini aldım, üçüncü dəfə Çuğay başında döyüşdüm». *Tabğaçğuru Kumı səŋinig idmis, Kutuyğaru Toŋra Səlig idmis, sab ança idmis: azkıya türk bodun yoriyur ermis, kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis* (T 9-10) «Tabğaç Kumu sənünü göndərmiş, Kıtaya Səmi göndərmiş, xəbəri belə göndərmiş: azacıq türk xalqı yürüş edirmiş, xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş».

SƏBƏB-NƏTİCƏ ƏLAQƏSİ

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan mənə əlaqələrindən biri də səbəb-nəticə əlaqəsidir. Səbəb-nəticə əlaqəsində əvvəl gələn komponentlərdə ifadə olunan iş, hərəkət sonra gələn komponentdə ifadə olunan iş, hərəkət üçün səbəb, sonra gələn komponentdə ifadə olunan iş, hərəkət əvvəl gələn komponentdə ifadə olunan iş, hərəkətin nəticəsi olur; qısaq, tabesiz mürəkkəb cümlənin əvvəlki komponenti səbəb, sonrakı komponenti isə nəticəni ifadə edir. Buna görə də bu əlaqə səbəb-nəticə əlaqəsi adlanır. Komponentlərinin sayı qeyri-məhdud olan sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sayı

məhduddur: bu mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sayı ikidən artıq olmur; birinci komponent icranın səbəbini, ikinci komponent isə icranın nəticəsini bildirir. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin yerini, sırasını dəyişmək olmaz. çünki komponentlərin sırasını dəyişdikdə mürəkkəb cümlənin ümumi məzmununa xələl gəlir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində səbəb-məqsəd əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi o qədər də geniş yayılmamışdır, lakin onların işlənməsinə, hər halda, kifayət qədər təsadüf edilir; məsələn: *Ötükən yışda yig idi yok ermiş, il tutsik yir Ötükən yış ermiş* (KT c 4) «Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş, el tutmalı yer Ötükən meşəli dağları imiş». *Arik ok sən, açsık, tosık öməzsən* (KT c 8) «Ariq oxsan, acliq, toxluq bilməzsən». *Az bodun yağı boltı, Kara költə süñüşdimiz* (KT şm 2) «Az xalqı yağı oldu, Qara göldə döyüşdük» və s.

QARŞILAŞDIRMA ƏLAQƏSİ

Dilçilik ədəbiyyatında bu əlaqə bəzən ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəsi də adlanır. Qarşılaşdırma əlaqəsində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində ifadə olunan iş, hərəkətin icrası məzmunca qarşılaşdırılır, biri digərinə qarşı qoyulur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi o qədər də geniş yayılmamışdır. Abidələrin dilində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sonra gələn komponentdəki fikir, iş, hərəkətin icrası əvvəl gələn komponentdəki fikir digər komponentdəki fikir, iş, hərəkətin icrasına qarşı qoyulur, onunla müqayisə edilir. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr, adətən, iki komponentdən ibarət olur, çünki, artıq deyildi ki, belə cümlələrdə bir komponentdəki fikir digər komponentdəki fikrə qarşı qoyulur, onunla qarşılaşdırılır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bu mürəkkəb cümlələrin ikinci komponenti, bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, mütləq bir sadə cümlədən ibarət olmalıdır. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz

mürəkkəb cümlənin ikinci komponenti kimi tabeli mürəkkəb cümlə, hətta sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə də (sadə cümlənin həmcins üzvlərində olduğu kimi) işləyə bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar, o cümlədən ziddiyyət bağlayıcıları inkişaf etmədiyi üçün qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri bir-birinə mənə əlaqəsi və intonasiya ilə bağlanır; məsələn: *İlgəri Şantur yazıka təgi sülədim, taluyka kiçig təgmədim* (KT c 3) «Şərqə Şandun düzünə kimi qoşun çəkdim, dənizə azacıq çatmadım». *Təfri küç bertük üçün kaşım kağan süsi böri təg ermiş, yağısı köy təg ermiş* (KT ş 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş». *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunum erti, təfri, yer bulğakın üçün yağı boltı* (KT şm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi, tanrı, yer qarışdığı üçün yağı oldu» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında, nümunələrdən də göründüyü kimi, üç mənə çaları özünü göstərir: güzəştli qarşılaşdırma, ziddiyyətli qarşılaşdırma və müqayisəli qarşılaşdırma.

BÖLÜŞDÜRMƏ ƏLAQƏSİ

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində iş, hərəkətin icrası növbələşir, müxtəlif icraçılar arasında bölüşdürülür; məsələn: *İnisi eşisin bilməz erti, oğlu kaşın bilməz erti* (KT ş 21) «Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımazdı, oğlu atasını tanımazdı». *Sıñar süsi ebig, barkıç yolğalı bardı, sıñar süsi süñüşkəli kəlti* (BK ş 32) «Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa getdi, qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi». *Tabğaç, bəridənyən təg, Kitay, öñdənyən təg, ben yırdantayan təgəyin* (T 11) «Tabğaç, cənubdan hücum et, Kitay, şərqdən hücum et, mən şimaldan hücum edirəm» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə iş və ya hərəkət ya birinci şəxslə

ikinci şəxs, ya birinci şəxslə üçüncü şəxs, ya ikinci şəxslə üçüncü şəxs, ya üçüncü şəxslər (isimlər) arasında bölüşdürülür.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi geniş yayılmışdır.

QOVUŞMA ƏLAQƏSİ

Dilçilik ədəbiyyatında buna bəzən birləşdirmə əlaqəsi də deyilir. Qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ikinci komponent birinci komponentdə ifadə olunan fikrə əlavə, izah kimi birinci komponentə qoşulur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlməsində iştirak edən əvvəlki mənə əlaqələrində zaman və qismən də şəkil uyuşmaları mövcud olduğu halda, qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında zaman uyuşması gözlənilmir. Başqa səbəblərlə yanaşı, əsasən, bu səbəbə görə də qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əlaqə çox zəif olur; bir sıra dilçilər bu əlaqə haqqında heç danışmır, digərləri isə qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri xüsusi tip mürəkkəb cümlə hesab edirlər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr müasir türk dillərində işlənən eyni tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqlənmir; məsələn: *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız, kırkızığ uka basdımız, ... süngün açdımız, kanı, süsi tirilmis, süñüsdimiz, sançdımız, kanın ölürtimiz, kağanı kırkız bodunu içikdi, yükünti, yantımız* (T 27-28) «Gündüz də, gecə də yel kimi getdik, qırğızları yuxuda basdıq, ... süngü ilə açdıq, xalqı, qoşunu toplaşmış, döyüşdük, məhv etdik, xanını öldürdük, qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi, qayıtdıq». *Kögmən yısığ ebüri kəltimiz, kırkıza yantımız* (T 28-29) «Kögmən meşəli dağlarını dolanıb gəldik, qırğızdan quyıtdıq». *Bars bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz, siñilim künçuyuğ birtimiz, özi yañıltı, kağanı ölti, bodunu küñ, kul bolu* (KT § 20) «Bars bəy idi, xaqan adını bu zaman (ona) biz verdik, kiçik bacımızı xanım verdik, özü yanıldı, xaqanı öldü, xalqı köniz, qul oldu».

Sadə cümlə quruluşunda söz sırası mühüm əhəmiyyətə malik olduğu kimi, tabesiz mürəkkəb cümlə strukturunda da komponentlərin sırasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Dil fikrin, cümlə hökmün ifadə vasitəsi olduğu üçün hökmün məntiqi, cümlənin struktur tərtibində müəyyən ardıcılıq olmalıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərtibində də komponentlərin möhkəm məntiqi sırası vardır. Təbii ki, səbəb olmasa, nəticə ola bilməz. Bu təbii qanun dildə də öz əksini tapır: səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə səbəb mənası ifadə edən komponent əvvəl, nəticə mənası bildirən komponent sonra gəlir. Əvvəl işlənən komponentdə nə isə qaranlıq, izaha ehtiyacı olan olmalıdır ki, onu aydınlaşdırmaq lazım gəlsin. Buna görə də aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mənacə qarandıq komponentdən sonra onu aydınlaşdıran komponent gəlir. Eyni sözləri qarşılaşdırma, bölüşdürmə, qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr haqqında da demək olar. Sadalama əlaqəsinin ardıcılıq çalarında da müəyyən məntiqi səbəbiyyət mövcud olduğu üçün bu əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin sırasını dəyişdikdə də cümlənin məzmununa xələl gəlir. İlk baxışda təkcə sadalama əlaqəsinin eyni zamanlılıq çalarında tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında möhkəm sıra düzülüşünün olmadığı söyləmək olar. Düzdür, burada komponentlərin düzülüş sırasını dəyişdikdə cümlənin məntiqində o qədər də ciddi dəyişiklik baş vermir, cümlənin məzmununa o qədər də ciddi xələl gəlmir. Lakin burada da komponentlərin sırası ciddi qanunlarla, bu dəfə dildaxili qanunlarla yox, ekstralingvistik - dilxarici qanunlarla ifadə olunur; bu qanunları sadalamaq, bir-bir səciyyələndirmək burada məqsədə uyğun olmadığı üçün, qısaca demək olar ki, bunların içində təfəkkür qanunları əsas yer tutur: sıralanmada informator komponentləri öz məqsədinə görə düzə bilər, yaxından uzağa, yaxud uzaqdan yaxına, böyükdən kiçiyə, yaxud kiçikdən böyüyə, sadədən mürəkkəbə, yaxud mürəkkəbdən sadəyə və s. görə düzə bilər. Bunlardan başqa qrammatik vasitələr vasitəsilə də komponentlərin sırası tənzim edilir.

Məsələn, sonrakı komponentlərdə həmcins şəkilçilər ixtisar edilə bilər ki, bu da komponentlərin yerdəyişməsinə mane ola bilər.

BAĞLAYICILAR

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində bağlayıcılar çox azdır. Görünür, türk dillərində, qərbi hun budağı türk dillərində bağlayıcılar bu dillərin inkişafının sonrakı dövrlərində təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən bir neçə bağlayıcının da əksəriyyəti sadə cümlələrin daxilində işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcı çox azdır, bunlardan da yalnız ikisi – *ta* «da» və *yəmә* «da, də» bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlənin əmələ gəlməsində iştirak edir; məsələn: *Anta kisrә inisi kağan bolmuş erinç, oğlu ta kağan bolmuş erinç* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş». *Anta kisrә inisi eçisin tәg kılınmaduk erinç, oğlu kağan tәg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmış erinç, buyurukı yәмә biligsiz erinç, yublak ermiş erinç* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığı üçün, oğlu atası kimi olmadığı üçün biliksiz xaqan (taxta) oturmuş, əyanları da biliksiz imiş, pis imiş». *Kazğantukın üçün, uduğ özüm kazğantukım üçün il yәмә il boltu, bodun yәмә bodun boltu* (T 55-56) «Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el də el oldu, xalq da xalq oldu».

ORTAQ ÜNSÜRLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində ortaq cümlə üzvlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Maraqlı burasıdır ki, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də ən çox zərflilər ortaq ünsür kimi işlənir, tamamlığın da ortaq ünsür kimi işlənməsinə rast gəlmək olur.

1. Ortaq zaman zərfliyi: *Anta kisrә inisi kağan bolmuş, oğlu ta kağan bolmuş* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan

olmuş, oğlu da xaqan olmuş». *Ol yılka türgis tapa Altun yışığ aşa, Ertis ügüzig keçә yorıdım, türgis bodunıg uda basdım* (BK § 27) «Həmin ili türgişlərə qarşı Altun meşəli dağlarını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüş etdim, türgis xalqını yuxuda basdım».

2. Ortaq tərz-i-hərəkət zərfliyi: *Taşra yorıyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkmuş, tağdakı inmiş* (KT § 11-12) «Sərhəddən kənarda yürüş edir deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş».

3. Ortaq səbəb zərfliyi: *Tefri yarlıkaduk üçün illig ilsirәtmış, kağanlıqıg kağansıratmış, yağış baz kalmış, tizligig sökürmüş, başlağıg yüküntürmüş* (KT § 15) «Tanrı buyurduğu üçün ellini elsizləşdirmiş, xaqanını xaqansızlaşdırmış, yağmı tabe etmiş, dizlini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş». *Kazğantukın üçün, uduğ özüm kazğantukım üçün il yәмә il boltu, bodun yәмә bodun boltu* (KT 55-56) «Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el də el oldu, xalq da xalq oldu».

4. Ortaq tamamlıq: *Eçim kağan birlә ilgәrү Yaşıl ügüz Şantuf yazıka tәgi sülәdimiz, kurıgaru Tәmir kapiğka tәgi sülәdimiz, Kögmәn aşu kırkız yiriğә tәgi sülәdimiz* (KT § 17) «Əmim xaqanla şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik, Kögmən (dağlarını) aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik». *Tabğaç bodunka həglik urı oğlıñ kul boltu, silig kız oğlıñ küñ boltu* (KT § 7) «Tabğaç xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakırə qızların kəniş oldu».

ZAMAN UYUŞMALARI

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, qovuşma əlaqəsini çıxsaq, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında zamana görə uyuşma mövcuddur, yəni tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponenti fəlin hansı şəkil və zamanında işlənirsə, sonrakı komponentlər də fəlin həmin şəkil və zamanında işlənir. Komponentlərin zamana görə uyuşması onların bir-birinə bağlanıb tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirməsi vasitələrindən biridir.

1. Şühudi keçmiş zamana görə uyuşma: *Özi yarılı, kağanı ölti, boduna küş, kul bolı* (KT § 20) «Özü yanıldı, xaqanı öldü. xalqı kəniz, qul oldu». *İllig ilsirədimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz, başlağığ yüküntürtimiz* (KT § 18) «Ellini elsizləşdirdik, xaqanımı xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik».

2. Nəqli keçmiş zamana görə uyuşma: *Taşra yortıyur tiyin kü esidip balıkdaki tağıkmış tağıdaki inmiş, tirilip yetmiş ər bolmuş* (Kt § 11-12) «Sərhəddən kənarında yürüş edir deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağıdakılar enmiş, toplaşib yetmiş ər olmuş». *Təfiri küç bertük üçün kağanın süsi böri təg ermiş, yağısı koy təg ermiş* (KT § 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş».

3. İndiki zamana görə uzlaşma: *Kəlır ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, tılığ, sabığ alı olur* (T 32) «Gəlsələr səsdən adam çoxalır, gəlməsələr, dil, xəbər alaraq otur».

4. Qeyri-qəti gələcək zaman hekayəsinə görə uyuşma: *İnisi eçisin bilməz erti, oğlı kağan bilməz erti* (KT § 21) «Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımazdı, oğlu atasını tanımazdı».

5. Felin şəkillərinə görə uyuşma: *Tabğaç, bəridənyən təg, Kıtay ördənyən təg, hen yırduntayan təgəyin* (T 11) «Tabğaç, cənubdan hücum et, Kıtay, şərqdən hücum et, mən şimaldan hücum edirəm». *Türk bodun, yəmə bulğanç ol, - timis; oğuzı yəmə tarkanç ol, - timis* (T 22) «Türk xalqı, yenə iğtişəş sal, - demiş, oğuz xalqı, yenə üsyan et, - demiş».

İNTONASIYA

Cümlənin yaranması, təşəkkülünün əsas amillərindən. Şərtlərdən biri də intonasiyadır. Digər şərtlərlə yanaşı, intonasiya bitkinliyi olmayan söz birləşməsi cümlə hesab edilmir. Bu hökm tabesiz mürəkkəb cümlələrə də aiddir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bağlanması intonasiyanın mühüm əhəmiyyəti vardır. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri vahid cümlə intonasiyasına tabe

olmasa, onda onlar tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil etməz, onun komponentləri olmaz, sadə cümlə olaraq qalar. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında məna əlaqələrinin yaranması və formalaşmasında, komponentlər arasında münasibətlərin yaranmasında intonasiya mühüm rol oynayır.

İntonasiya tələffüzlə əlaqədar olduğu üçün, ilk baxışda elə görünə bilər ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilinə onun heç bir aidiyyəti yoxdur. Lakin hər hansı bir yazılı dilin şifahi mənşəyi olduğu üçün intonasiya yazılı mətnlərə də aiddir və onların səsləndirilməsində nəzərə alınmalıdır, alınır da. Deyilənlər eyni dərəcədə qədim türk qəbilələrinin dili olan və bizə qədər gəlib çatan qədim türk yazısı abidələrinin dilinə də aiddir.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin quruluşundan danışarkən ilk növbədə onu tərtib edən sadə cümlələr – tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri nəzərdə tutulur. Tabesiz mürəkkəb cümləni tərtib edən komponentlər ya sadə cümlələrdən, ya tabeli mürəkkəb cümlələrdən, ya da hər iki tip cümlələrdən ibarət ola bilər. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlənin quruluşca üç növünü göstərmək olar:

1. Yalnız sadə cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr; bunları sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlə adlandırmaq.

2. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr; bunları qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlə adlandırmaq.

3. İki tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr; bunları mürəkkəb tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlə adlandırmaq.

Sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələr elə mürəkkəb cümlələrə deyilir ki, onların komponentləri təkcə sadə cümlələrdən ibarət olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sadə cümlələrin növləri

çoxdur; onları müxtəlif baxımdan müxtəlif şəkildə təsnif edirlər. Lakin sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələri onları tərtib edən sadə cümlələrin növlərinə görə deyil, sadə cümlələrin sayına görə təsnif edirlər. Bu baxımdan sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələrin üç növünü göstərmək olar: 1) iki komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr; 2) üç komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr; 3) dörd və daha artıq komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr.

1. İki komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr yalnız iki sadə cümlədən təşkil olunur; məsələn: *Kanıñ subça yügürti, süñügin tağça yatdı* (KT § 24) «Qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı». *Bəqlik urı oğlıñ kul boltı, silig kız oğlıñ küñ boltı* (KT § 24) «Bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kənz oldu». *Anta kisrə inisi kağan bolmış, oğlı ta kağan bolmış* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş» və s.

2. Üç komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr təkcə üç sadə cümlədən təşkil olunur; məsələn: *Eçim kağan birlə ilgərü Yaşıl ügüz Şanturñ yazıka təgi sülədimiz, kırığaru Təmir kapıgka təgi sülədimiz, Kögmən aşa kırkız yiriñə təgi sülədimiz* (KT § 17) «Əmim xaqanla şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik, Kögmən (dağlarını) aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik». *Yeti yegirmi yaşım tañut tapa sülədim, tañut bodunıg bozdım, oğlin, yotazın, yulkısın, barımın anta altım* (BK § 24) «On yeddi yaşında tapqutlara qarşı qoşun çəkdim, tanqut xalqını pozdum, oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini onda aldım» və s.

3. Dörd və daha artıq komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr yalnız dörd və dördəndən çox sadə cümlələrdən təşkil olunur; məsələn: *İllig ilsirətdimiz, kağanlıgıg kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz, başlağıg yüküntürtümüz* (KT § 18) «Ellini əlsizləşdirdik, xaqanımı xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik». *Təñri yarlıkadukan üçün illig ilsirətmış, kağanlıgıg kağansıratmış, yağıg baz kalmış, tizligig sökürmüş, başlıgıg yüküntürmüş* (KT § 15) «Tanrı buyurduğu üçün ellini əlsizləşdirmiş, xaqanını xaqansızlaşdırmış, yağını

məhv etmiş, dizlini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş». *Yeti otuz yaşım kırkız tapa sülədim, süñüg batımı karıg sökipən Kögmən yışıg toğa yorıp kırkız bodunıg uda basdım, kağanın birlə Soñu yışda süñüşdim, kağanın ölürtim, elin anta altım* (BK § 26-27) «Yirmi yeddi yaşında qırğızla aqarşı qoşun çəkdim, süngü batımı qalnlıqda qarı dağıdıb Kögmən meşəli dağlarını üzüyuxarı yürüş edib qırğız xalqını yuxuda basdım, xaqanı ilə Sona meşəli dağlarında döyüşdüm, xaqanını öldürdüm, elini onda aldım» və s.

Qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunmuş cümlələrə qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə tabesiz mürəkkəb cümlələr sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələrə nisbətən az işlənir. Komponentlərinin düzülüşünə görə, qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələri iki növə ayırmaq olar:

1. Komponentləri sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

2. Komponentləri tabeli mürəkkəb cümlə və sadə cümlədən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Birinci tip qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci komponent sadə cümlə, ikinci komponent tabeli mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunur; məsələn: *Türgis kağanta körüg költi, sabı antağ: öñdön kağanğaru sü yoralım* (T 29) «Türgis xaqanından casus gəldi, sözü belə (idi): şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək». *Üç körüg kisi költi, sabı bir: kağanı sü tustıkdı* (T 33) «Üç casus gəldi, sözləri bir (idi): xaqanı qoşunla sərhədi keçdi». *Tılıg kəlürti, sabı antağ: Yarış yazıda on tümön sü tirilti* (T 36) «Dil gətirdi, sözü belə (idi): Yarış düzündə yüz min qoşun toplandı» və s.

İkinci tip qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələrin birinci komponenti tabeli mürəkkəb cümlədən, ikinci komponenti sadə cümlədən ibarət olur; məsələn: *Türk kara kamıg bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim atımı kanı?* (KT § 8-9) «Bütün qara türk xalqı elə demiş: elli xalq idim, elim indi hanı?» *Barduk yirdə edgüg ol erinç: kanıñ subça yügürti, süñügiñ tağça*

yatdı, bəglik ury oğlıñ kul bolı, silig kız oğlıñ küñ bolı (KT ş 24) «Getdiyin yerdə yaxşısı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı, bəylik nəslı davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızlanım kənz oldu».

Mürəkkəb tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, az da olsa, komponentləri tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsinə təsadüf edilir. Belə tabesiz mürəkkəb cümlələr mürəkkəb tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlə adlanır; məsələn: *Kəlır ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, tılığ, sabığ alı olur* (T 32) «Gəlsələr, səs-küydən adam çoxalır, gəlməsələr, dil, xəbər alaraq otur». *Türk bodun, üləsigin biriyə Çuğay yış tüğül, Tün yazı konayın, - tısər, türk bodun, anta ayığ kisi ança boşğurur ermiş: ırak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarına deyil, Tün düzünə yerləşək, - desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar ilə öyrədir imiş: uzaq olsa, pis hədiyyə verir, yaxın olsa, yaxşı hədiyyə verir». *Ötükən yir olurıp arkiş-türkiş isar, nəñ buñğ yok, Ötükən yış olursar, beñgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yox, Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el tutaraq otursan, türk xalqı, tox».

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Tabesiz mürəkkəb cümlə sadə cümlələrin tabesizlik əlaqəsi əsasında birləşməsi yolu ilə əmələ gəlsə, tabeli mürəkkəb cümlə sadə cümlələrin tabelilik əlaqəsi əsasında birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri qrammatik baxımdan bərabər hüquqludursa, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri qrammatik baxımdan digərindən asılı olur, ona tabe olur, onu izah edir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri mənə əlaqələri vasitəsilə qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdırsa, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri birtərəfli şəkildə

digərindən asılıdır. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri qrammatik cəhətdən müstəqildir, lakin bu müstəqilliyi tam, müstəqil cümlə əmələ gətirmək kimi başa düşmək olmaz; tabeli mürəkkəb cümlənin müstəqil hesab edilən komponenti müstəqil cümlə əmələ gətirsə idi, müstəqil sadə cümlə intonasiyasına malik olsa idi, o, tabeli mürəkkəb cümləyə daxil ola bilməz, tabeli mürəkkəb cümlənin komponenti kimi formaləşə bilməzdi. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponenti kimi işlənen sadə cümlə müstəqil cümlə intonasiyasını – bitkinlik intonasiyasını itirir və tabeli mürəkkəb cümlənin ümumi cümlə intonasiyasına tabe olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərdən birinin müstəqilliyi nisbilir – o, yalnız asılı cümləyə münasibətində qrammatik cəhətdən müstəqildir.

Tabeli mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrin tabelilik əlaqəsi ilə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Buna görə də tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. Tabeli mürəkkəb cümlənin qrammatik cəhətdən müstəqil olan komponenti baş, qrammatik cəhətdən baş cümlədən asılı olan komponenti isə budaq cümlə adlanır. Budaq cümlənin baş cümlədən asılı olması, ona tabe olması yalnız formal cəhətdən, qrammatika baxımından doğrudur, çünki baş cümlə kimi, budaq cümlə də qrammatikanın bütün qanunları əsasında formaləşir və bəzi cəhətlərinə görə hətta baş cümlədən üstün olur; baş cümlədə müəyyən bir üzv buraxıldığı, baş cümlənin müəyyən izaha ehtiyacı olduğu halda, budaq cümlənin (əksər hallarda) heç bir üzvü buraxılmır və onun izaha heç bir ehtiyacı olmur:

1. Budaq cümlə bitmiş bir fikri ifadə edir.
2. Budaq cümlənin baş üzvləri arasında uzlaşma əlaqəsi olur.
3. Budaq cümlənin xəbəri tam formaləşir.

Dilçilik ədəbiyyatında tabeli mürəkkəb cümlənin iki tipinin mövcud olduğunu qeyd edirlər: 1) bir özekli tabeli mürəkkəb cümlə və 2) iki özekli tabeli mürəkkəb cümlə. Bir özekli tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə xidmət edir, bir üzvünü izah edir. Tabeli mürəkkəb

cümlənin bu tipində budaq cümlə ya baş cümlədə formal şəkildə iştirak edən, lakin zəif formalaşan, izaha, aydınlaşdırılmağa ehtiyacı olan üzvü, ya da baş cümlədə ümumiyyətlə iştirak etməyən, buraxılan üzvü əvəz edir. Belə tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirdikdə budaq cümlə baş cümlədəki izah etdiyi və ya əvəz etdiyi üzvün yerinə girir. Bir özekli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə qrammatik baxımdan baş cümlənin bir üzvünün vəzifəsini ifa edir. İki özekli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə budaq cümlə baş cümlənin ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir üzvünü izah etməyə, aydınlaşdırmağa deyil, baş cümləyə bütövlükdə xidmət edir, baş cümləni bütövlükdə izah edir.

Daha bir məsələni qeyd etmək lazımdır. Budaq cümlənin növünü təyin edərkən təkcə budaq cümlədən çıxış etmək olmaz, çünki eyni leksik tərkibə və sözlərin eyni qrammatik düzülüşünə (sırasına) malik olan cümlələr bəzən müxtəlif budaq cümlə məzmunu daşıya bilər. Buna görə də budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirmək üçün baş və budaq cümlələrin qarşılıqlı münasibətlərindən çıxış etmək lazımdır. Nəhayət, onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar zəif inkişaf etdiyi üçün tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox bağlayıcısız əmələ gəlir: tabeli mürəkkəb cümlələri müəyyənləşdirərkən, əsasən, məna və intonasiyadan çıxış etmək lazımdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, o cümlədən budaq cümlələr müasir türk dillərindəkilərə oxşayır, lakin aralarında fərqlər də vardır. Buna görə də abidələrin dilində tabeli mürəkkəb cümlələri araşdırarkən bu məsələni də nəzərə almaq lazımdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dili, müasir Azərbaycan dilindəki kimi olmasa da, zəngin tabeli mürəkkəb cümlə sistemində malikdir. Abidələrin dilində budaq cümlələrin sayı və məna çaları müasir Azərbaycan dilindəkindən bir qədər az olsa da (tədqiqatçılar müasir Azərbaycan dilində on beş tip budaq cümlənin mövcudluğunu göstərirlər, əslində onların sayı on altıdır), bir sıra türk dillərindən xeyli çoxdur. Bəzi türkoloji ədəbiyyatda müasir türk dillərində işlənən feli konstruksiyalar budaq cümlə hesab edilir. Abidələrin dilində işlənən feli

konstruksiyalar da budaq cümlə hesab edilmir, feli tərkib kimi qəbul edilir. Abidələrin dilində, bəzi tədqiqatçıların qeyd etdikləri xüsusi konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlələri – çərçivəli tabeli mürəkkəb cümlələri (bu haqda sonra məlumat veriləcəkdir) çıxsaq belə, aşağıdakı on iki tip budaq cümlə işlənir:

1. Xəbər budaq cümləsi.
2. Tamamlıq budaq cümləsi.
3. Təyin budaq cümləsi.
4. Zaman budaq cümləsi.
5. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi.
6. Səbəb budaq cümləsi.
7. Nəticə budaq cümləsi.
8. Məqsəd budaq cümləsi.
9. Dərəcə budaq cümləsi.
10. Şərt budaq cümləsi.
11. Qarşılaşdırma budaq cümləsi.
12. Qoşulma budaq cümləsi.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müasir türk dillərindən bəzilərinə işlənən mübtəda, yer və kəmiyyət budaq cümlələrinin işlənməsinə təsadüf edilmir.

XƏBƏR BUDAQ CÜMLƏSİ

Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin əvəzliliklə ifadə olunmuş xəbərini izah edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təkcə ol «o» əvəzliyi baş cümlənin xəbəri kimi işlənir. Müasir türk dillərinin bir qismindən, məsələn, müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ol «o» əvəzliyi istər təklikdə, istərsə qoşmalarla birləşmədə cümlənin, o cümlədən baş cümlənin xəbəri kimi işləndikdə xəbərlik şəkilçisi qəbul etmir, müstəqil şəkildə, ya da *er* naqis feli ilə (*erinc* şəklində) cümlənin xəbəri olur.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də xəbər budaq cümləsi baş cümlənin xəbərini sualına cavab verir və baş cümlənin xəbərini aydınlaşdırır.

Müasir türk dillərində xəbər budaq cümləsinin iki tipi işlənir: 1) xəbər budaq cümləsinin bağlayıcı tipi və 2) xəbər budaq cümləsinin bağlayıcısız tipi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar zəif inkişaf etdiyi üçün abidələrin dilində xəbər budaq cümləsinin təkcə bağlayıcısız tipi işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ol* «o» işarə əvəzliyinin baş cümlənin xəbəri kimi işlənməsinin şəkildən asılı olaraq xəbər budaq cümləsinin iki tipi mövcuddur:

1. *Ol* «o» işarə əvəzliyi er naqis feli ilə birlikdə baş cümlənin xəbəri kimi işlənir, xəbər budaq cümləsi baş cümlənin *ol* erinç xəbərini izah edir; məsələn: *Barduk yirdə edgüg ol erinç: kanıŋ subça yügürti, süŋügiŋ tağça yatdı* (KT § 24) «Getdiyini yerdə yaxşısı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı»

2. *Ol* «o» işarə əvəzliyi təg «kimi, təki» qoşması ilə birlikdə baş cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir; baş cümlənin xəbəri qrammatik cəhətdən formalaşmış, yəni xəbərlilik şəkilişi qəbul etmir; məsələn: *Körüg sabı antağ: tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı* (T 9) «Casusun gətirdiyi xəbər o cür: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu». *Türgis kağanta körüg kəlti, sabı an təg: öŋdən kağanğaru şu yoralım* (T 29) «Türgis xaqanından casus gəldi, sözü o cür: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək». *Tılığ kəltürti, sabı antağ: Yarış yazıda on tümən sü tirilti* (T 36) «Dil gətirdi, xəbəri o cür: Yarış düzündə yüz min qoşun toplandı».

Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən baş cümlənin xəbəri buraxılır, budaq cümlə bütövlükdə baş cümlənin xəbərini əvəz edir; məsələn: *Tenri təg tenri yaratmış türk bilgə kağan sabım: kaŋm türk bilgə (kağan) atı... er tokuz oğuz yidinik külig bəgləri, bodun...* (KT § 1) «Tanrı tək tanrı yaratmış türk müdrük xaqanı sözü (budur): atam türk müdrük (xaqanı...) indi... igidlər. sədaqətli doqquz oğuz bəyləri, xalqı...» *Tenri təg tenri yaratmış türk bilgə kağan sabım: kaŋm türk bilgə kağan olurtukanta türk amtı bəglər ... kisrə tarduş bəglər* – Küli çor başlayu, ulayu şad-

apıt bəglər, öŋçə tölis bəglər apa tarkan (BK c 13) «Tanrı tək tanrı yaratmış türk müdrük xaqanı sözü (budur): atam türk müdrük xaqanı (taxta) oturduqda indiki türk bəyləri... sonra tarduş bəyləri – Küli çor başda olmaqla, ardınca şad-apıt bəylər, öndə töliş bəyləri -- apa tarkan»...

Baş cümlənin xəbərini formalaşmasından asılı olaraq qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər budaq cümləsinin daha bir tipinə təsadüf edilir, xəbər budaq cümləsi baş cümlənin sayla ifadə edilmiş xəbərini izah edir; məsələn: *Üç körüg kisi kəlti, sabı bir: kağan süsi tasıkdı, on ok süsi kalısız tasıkdı* (T 33) «Üç casus gəldi, sözü bir: xaqanın qoşunu sərhədi aşdı, on ox qoşunu qalıqsız sərhədi aşdı».

TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏSİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tamamlıq budaq cümləsi həm işlənmə tezliyinə, həm də ifadə vasitələrinin zənginliyinə görə bütün budaq cümlələr arasında seçilir. Abidələrin dili tamamlıq budaq cümləsi ilə zəngindir.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin, əsasən, fellə, bəzən isə adlarla ifadə edilmiş xəbərini tamamlayır və tamamlığın suallarına cavab verir.

Qədim türk yazısı abidələri dilində tamamlıq budaq cümləsi müasir türk dillərindəkinə bənzərsə də, aralarında fərqlər də vardır. Hər şeydən əvvəl müasir türk dillərində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı və intonasiya vasitəsilə bağlanır; qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar inkişaf etmədiyi üçün tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə təkcə intonasiya ilə bağlanır. İkincisi, müasir türk dillərində tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə iştirak etməyən tamamlığı əvəz edir, yaxud zəif formalaşmış tamamlığı izah edir; abidələrin dilində isə yalnız baş cümlədə iştirak etməyən tamamlığı əvəz edir. Abidələrin dilində baş cümlədə zəif formalaşan tamamlığın cümlədə iştirak etməsinə təsadüf edilmir. Üçüncüsü, müasir türk dillərində tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə işlənən qəlib söz və ifadələri izah edir; abidələrin dilində isə qəlib söz və ifadələr işlənmir. Dördüncüsü, müasir

türk dillərində əksər hallarda baş cümlə birinci mövqedə, tamamlıq budaq cümləsi ikinci mövqedə işlənir; abidələrin dilində isə əksər hallarda tamamlıq budaq cümləsi birinci mövqeyə, baş cümlə ikinci mövqedə işlənir. Abidələrin dilində baş cümlənin birinci, tamamlıq budaq cümləsinin ikinci mövqedə işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlələrə təsadüfi hallarda rast gəlmək olur. Beşinci, abidələrin dilində tamamlıq budaq cümləsinin daxil olduğu çərçivəli tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənməsinə rast gəlmək olur ki, müasir türk dillərində belə tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmir.

Baş və budaq cümlənin işlənmə yerinə, sırasına görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabeli mürəkkəb cümlələri iki tipə ayırmaq olar: 1) baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir və 2) budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir.

1. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələr qədim türk yazısı abidələrinin dilində az işlənir və, görünür, təşəkkül dövrü keçirir, məsələn: *Amıtı bəglərimə tir ermiş: biz ad biz tiyin korkunıs* (O 7) «İndi bəylərimə deyirmiş: biz azığ deyə qorxmuş». *Tokuz oğuz bəgləri, bodun eşidiŋ: üzə tərŋi basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilifŋin, törüŋin kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Doqquz oğuz bəyləri, xalqı eşidin: üstədən göy basmasa, altıda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıda bilərdi?»

2. Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Baş cümləsi budaq cümlədən sonra işlənən tabeli mürəkkəb cümlələr qədim türk yazısı abidələrinin dilində daha geniş şəkildə işlənir; abidələrin dilində tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin, az qala, hamısı bu tipə aiddir. Abidələrin dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin böyük əksəriyyətində tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənsə də, ifadə vasitələri baxımından bu tabeli mürəkkəb cümlələr çox bəsitdir: baş cümlədə əksər hallarda mübtəda iştirak etmir, xəbər isə *ti* «demək» felinin şəkil və zamanları ilə ifadə olunur, nəqli keçmiş zamandan başqa təsriflənir; bir sıra hallarda *ti* «demək» felindən sonra xəbərin formalaşmasında *er/ir* naqis feli də iştirak edir, bu fel də nəqli keçmiş zamandan başqa, felin bütün şəkil və

zamanlarında təsriflənir; məsələn: *Nə kağanka isig, küçig birür mən, - tir ermiş* (KT § 9) «Hansı xaqana işimi, gücümü verirəm, - deyirmiş». *Türk bodun, ölürəyin, uruğsıratayın, - tir ermiş* (KT § 10) «Türk xalqı, ölək, nəslimizi məhv edək, - deyirmiş». *Tokuz oğuz üzə kağan olurtı, - tir* (T 9) «Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu, - deyir». *Kağan mu kasayın, - tidim* (T 5) «Xaqanı seçim? - dedim». *Ol iki kisi bar ersər, sini – Tabğaçı ölürtəçi, - tirmən* (T 10) «Nə qəder ki, o iki adam sağdır, səni – Tabğaçı öldürəsidir, - deyirəm». *Öŋrə Kıtayığ ölürtəçi, - tirmən* (T 10) «Əvvəlcə Kıtayı öldürəcək, - deyirəm». *Usar, idi yokkasalım, - tirmən* (T 11) «Bacarsaq, sahibi məhv edək, - deyirəm». *Köŋlünçə udız, - tidi* (T 15) «Könlün istəyən kimi apar, - dedi». *Ol üç kağan ögləşib Altun yıs üzə kabısalım, - timis* (T 20) «O üç xaqan məsləhətləşib Altun meşəli dağları üzərinə yürüş edək, - demiş». *Sü barın, - tidi* (T 31) «Qoşunla gedin, - dedi». *Altun yısa oluruŋ, - tidi* (T 31) «Altun meşəli dağlarında oturun, - dedi». *Katun yoğ bolmis, anı yoğlatayın, - tidi* (T 31) «Xanım vəfat etmiş, onu dəfn edim, - dedi» və s.

TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə və ya substantivləşmiş hər hansı bir nitq hissəsi ilə ifadə olunan üzvə aid olur, həmin üzvün buraxılmış və ya zəif formalaşmış təyini izah (əvəz) edir və təyinin sualına cavab verir.

Təyin budaq cümləsi tərzi-hərəkət budaq cümləsinə çox oxşardır. Bunları çox vaxt, xüsusən baş cümlənin xəbərinə aid olduqda qarışdırırlar. Təyin və tərzi-hərəkət budaq cümlələrini qarışdırmamaq üçün bir qaydanı unutmamaq lazımdır: təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə və ya substantivləşmiş digər nitq hissəsi ilə ifadə olunmuş üzvünə, tərzi-hərəkət budaq cümləsi ilə baş cümlənin fellə ifadə olunmuş üzvünə aid olur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyin budaq cümləsi zəif formalaşmışdır. Görünür, VI-IX yüzilliklərdə türk dillərində təyin budaq cümləsi təşəkkül prosesi keçirmiş. Buna görə də daş üzərində yazılmış qədim türk Orxon-Yenisey yazısı

abidələrinin mətnlərində cəmi bircə təyin budaq cümləsinin işlənməsinə təsadüf edilir ki, o da cümlədə söz sırası pozulduğu üçün tərz-i-hərəkət budaq cümləsinə xatırladır: *Sab ança ıdmıs: azkaya türk bodun yortıyur ermis* (T 9-10) «Xəbəri elə göndərmiş: azacıq türk xalqı yürüş edirmiş». Türk dillərinin sonrakı inkişafında bu dillərdə təyin budaq cümləsinin işlənməsi intensivləşir. Artıq türk dillərinin qədim dövrünün abidəsi olan və göytürk əlifbası ilə kağız üzərində yazılmış «İrk bitig» («Fənamə») abidəsində təyin budaq cümləsinin işlənməsinə tez-tez rast gəlmək olur; məsələn: *Tanın tūsi tükəməzkən taluyda yatıpan tapladukımın tutar mən, sebdükimın yiyür mən – ancağ küclüg mən* (IB 4-5) «Vücüdümün görünüşü hələ tükəməzkən dənizdə yatıb arzu etdiyimi tutaram, sevdiyimi yeyərəm – o qədər gücüyəm». *Udığmağ odğuru, yatıqlıq turğuru yortıyur mən - antağ gücük mən* (IB 31-32) «Uyuyanları oyadaraq, yatanları durğuzaraq qaçıram – o qədər güclüyəm». *Əsnəgən bars mən, kamuş ara başım – antağ alp mən, ərđemlig mən* (IB 15). «Xallı barsam, qamışlar arasında başım – o qədər igidəm, cəsürəm». *Bədziz tiz üzə önüpən minrəyür mən, üzə te rri eşitdi, asra kişi bilti – antağ küclüg mən* (IB 92-93) «Qəşəng dizim üstə qalxıb böyürürəm, üstdə tanrı çitdi, aşağıda insan bildi – o qədər güclüyəm».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən təyin budaq cümlələrinin iki xüsusiyyətini qeyd etmək lazımdır: 1. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə sonra, budaq cümlə əvvəl gəlir ki, bu da türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə quruluşunda qeyri-adi haldır. 2. Bu tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri bir qədər kəmiyyət budaq cümlələrinin mənasını xatırladır.

ZAMAN BUDAQ CÜMLƏSİ

Zaman budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrinin bir növüdür. O, baş cümlədə ifadə edilən iş, hal, hərəkətin zamanını bildirir, zaman zərfliyinin suallarına cavab verir və tabeli mürəkkəb cümləni sadə cümləyə çevirdikdə sadə cümlənin zaman zərfliyinə çevrilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman budaq cümləsinin üç ifadə tipi vardır:

1. Zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir və erikli bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanır: *Otuz artuq bir yaşuma karluk bodun buşsız erür, barur erikli yağı boltu* (BK § 28-29) «Otuz bir yaşında karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst yaşayırkən yağı oldu». *Kül tigin yiti otuz yaşınca karluk bodun erür, barur erikli yağı boltu* (KT şm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad və sərbəst yaşayırkən yağı oldu». *Ança oiurur erikli oğuzdantan körüg kəlti* (T 8) «Eləcə oturur ikən oğuzlardan casus gəldi». *Kiçə yaruk batur erikli süñüsdim* (MÇ 13) «Gecə günəş batırkən döyüşdüm».

2. Baş cümlədə *anta* «onda» qəlib sözü işlənir, zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümlədəki qəlib sözü ifadə edir; məsələn: *Törtinç Əzgənti Kadazda süñüsdim, süsin anta sançdım, yabrıtdım* (BK § 31) «Dördüncü dəfə Əzgənti Kadazda döyüşdüm, qoşununu onda məhv etdim, seyrəldim». *Ağuda iki uluğ süñüsdim, süsin bozdım, elin anta altım* (BK § 34) «Ağuda iki böyük döyüş döyüşdüm, qoşununu pozdum, elini onda aldım». *Ozmiş tiginig tutdım, katımın antu altım* (MÇ 9-10) «Ozmiş tiginini tutdum, xanımını onda aldım». *Səkkizinc ay eki yanıca Açıq Altır költə Kasuy kozu süñüsdim, anta sançdım* (MÇ 18) «Səkkizinci aym ikisində Açıq Altır kölü sahilində Kasuy ətrafında döyüşdüm, onda qəlib gəldim».

3. Budaq cümlənin feli xəbəri *-sar, -sər, «-sa, -sə»* şərt ədatını qəbul edir, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir. Budaq cümlə şərt yox, zaman mənası ifadə edir, buna görə də o, şərt budaq cümləsi yox, zaman budaq cümləsi olur; məsələn: *Süñüs bolsar, çərig itər erti* (KÇ 9) «Döyüş olsa, qoşun göndərərdi». *Ab ablasar, rmlə təg erti* (MÇ 9) «Ov ovlasa, ...kimi idi».

TƏRZİ-HƏRƏKƏT BUDAQ CÜMLƏSİ

Tərz-i-hərəkət budaq cümləsi də zərflik budaq cümlələrindəndir. Bu budaq cümlə baş cümlədəki iş, hərəkətin

icra tərzini, yaxud hal-vəziyyətin təzahür tərzini bildirir, təzzi-hərəkət zərfliyinin sualına cavab verir və tabeli mürəkkəb cümləni sadələşdirdikdə sadə cümlənin təzzi-hərəkət zərfliyinə çevrilir.

Müasir türk dillərində təzzi-hərəkət budaq cümləsi ən geniş yayılmış budaq cümlələrindəndir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bu budaq cümlə o qədər də geniş yayılmamışdır, lakin hər halda abidələrin dilində təzzi-hərəkət budaq cümləsinin işləndiyi müşahidə edilir; məsələn: *Katım sad ança ötünmis: tərrikən almazun tiyin...* (O 8) «Atam şad elə öyüd vermiş: tanrısifət almasın, - deyə...» *Türk kara kamuğ bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim amtı kamı?* (KT § 8-9) «Bütün qara türk xalqı elə demiş: cilli xalq idim, elim indi hamı?» *Üzə türk tərrişi, türk ıduq yiri, subı ança timis: türk bodun yok bolmazun...* (KT c 10-11) «Üstdə türk tanrısı, müqəddəs türk yeri, suyu elə demiş: türk xalqı yox olmasın...» *Altı yegirmi yaşında eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı: altı çub soğdak tapa sülədimiz, bozdımız* (KT § 31) «On altı yaşında əmim xaqanın elini, qanununu elə qazanmış: altı hissəli soğdalılara qarşı qoşun çəkdik, pozduq». *Ança bilij: edgü ol* (IB 3) «Elə bilin: yaxşıdır». *Ança bilijlər: munluğ ol, ayüğ yablak ol* (IB 34) «Elə bilin: dərddir, yaman pisdır». *Amtı, amrak oğlanım, ança bilijlər: bu ırk bitig edgü ol, inçıp alku kəltü ülügi erklig ol* (IB 101-102) «İndi, sevgili oğullarım, elə bilin: bu bəxt yazısı yaxşıdır, beləcə müxtəlif adamlar öz bəxtinin sahibidir» və s.

Göründüyü kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində təzzi-hərəkət cümləsinin baş cümləyə bağlanması bağlayıcı və ya bağlayıcı söz iştirak etmir. Gətirilən nümunələr əsasında bunu da qeyd etmək olar ki, abidələrin dilində təzzi-hərəkət budaq cümləsi yalnız baş cümlədəki *ança* «elə» qəlib sözünü izah edir. Buradan daha bir nəticə çıxarmaq olar: türk dillərinin hələ qədim dövründə – VI-IX yüzilliklərdə bu dillərdə təzzi-hərəkət budaq cümləsi təşəkkül mərhələsi keçirmiş.

SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏSİ

Səbəb budaq cümləsi də zərflik budaq cümlələrindəndir. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədə nəticə kimi təzahür edən iş, hərəkətin səbəbini bildirir və səbəb zərfliyinin suallarına cavab verir. Səbəb budaq cümləsinin daxil olduğu tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsinin xəbəri fellə də, adlarla da ifadə edilə bilər.

Səbəb budaq cümləsi qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən az işlənən budaq cümlələrindəndir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də səbəb budaq cümləsi baş cümləyə ya bağlayıcı vasitəsilə, ya da bağlayıcısız bağlanır. İşlənmə yerinə görə də səbəb budaq cümləsi müasir türk dillərində və abidələrin dilində oxşardır; həm müasir türk dillərində, həm də abidələrin dilində işlənmə yerinə görə səbəb budaq cümləsinin iki növü vardır: 1) baş cümlədən əvvəl gələn səbəb budaq cümlələri və 2) baş cümlədən sonra gələn səbəb budaq cümlələri.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində səbəb budaq cümləsi baş cümləyə *anı üçün* «onun üçün», *antağının üçün* «o cür olduğun üçün», *anta ötrü* «ondan ötrü, ona görə» bağlayıcı sözlərlə, habelə *tip* «deyib», *tiyin* «deyə» bağlayıcı vasitələrlə bağlanır. Sonuncu iki söz (*tip*, *tiyin*) əslində feli bağlamadır. Buna görə də onların əmələ gətirdiyi konstruksiyaları şərti olaraq tabeli mürəkkəb cümlə, konstruksiyaların tərkiblərindən birini isə şərti olaraq səbəb budaq cümləsi kimi qəbul etmək olar.

1. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir. Buradakı feli konstruksiyaları şərti olaraq səbəb budaq cümləsi hesab etmək olar. Həmin konstruksiyalar baş cümlə kimi qəbul edilən komponentə *tip* «deyib» və *tiyin* «deyə» köməkçi sözləri ilə bağlanır; məsələn: *Eçümüz, apamız tutmuş yir, sub idisiz bolmazun tiyin az bodunığ yaratıp kəltimiz* (KT § 19) «Əcdadlarımızın tutduğu yer, su sahibsiz olmasın deyə az xalqını təşkil edib gəldik». *Kögmən yir, sub idisiz kalmazun tiyin, az kirkız bodunığ yaratıp kəltimiz, süşüsdimiz* (KT § 20)

«Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalmasın deyə az qırğız xalqını təşkil edib gəldik, döyüşdük». *Türk bodunıñ atı, küsi yok bolmazun tiyin kañın kağanıñ, ögim katunıñ kötürmiş teñri, il birigmə teñri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teñri kağan olurtadı erinç* (KT § 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu». *Nəke təzər biz üküs tiyin, nəke korkur biz az tiyin* (T 38-39) «Niyə qaçıraq, çoxdur deyə, niyə qorxuruq, azıq deyə?» *Yadağ yabız boltı tip alğalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar zəif oldu deyib, almağa gəldi».

2. Baş cümlə əvvəl, səbəb budaq cümləsi sonra gəlir. Bu tip tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri *ol* «o» işarə əvəzliyi və *üçün* «üçün» qoşmasının birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn bağlayıcı sözlərlə bir-birinə bağlanır; məsələn: *Antağının üçün igidmiş kağanının sabın almatın yir sayu bardıq, kop anta alkıntıq, arılıq* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanının sözüne qulaq asmadan yer boyu getdin, orada tamamilə zəiflədin, seyrəldin». *Yayduk yolta yəmə ölti kük, anta ötrü oğuz kopın kəlti* (T 16) «Yayıldığı yollarda da öldü, ona görə oğuzlar hamılıqla gəldi». *İçüy keçə... toğuru sunçdım, anta ötrü türgis, karluqıq tabarın alıp, ebin yolıp barmıs, ebimə tüsmis* (MÇ 29) «İçüy çayını keçərək .. gün doğanda qalib gəldim, ona görə türgislərin, karluqların mallarını alıb, evini dağıdıb getmiş, evimə qayıtmış».

NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏSİ

Nəticə budaq cümləsi də zərflik budaq cümlələrinin bir növüdür. Nəticə budaq cümləsində ifadə olunan iş, hərəkət baş cümlədə icra edilən iş, hərəkətin nəticəsi kimi təzahür edir. Baş cümlə işin icrasının səbəbini, budaq cümlə isə icradan meydana çıxan nəticəni bildirir. Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəticə budaq cümləsinin işlənməsinə az rast gəlmək olur.

Müasir türk dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr birtiplidir: əvvəl baş cümlə, sonra bağlayıcı, daha sonra nəticə budaq cümləsi işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində də bu tip tabeli mürəkkəb cümlələr yeksənəkdir, amma abidələrin dili ilə müasir türk dilləri arasında bir fərq özünü göstərir: abidələrin dilində bağlayıcılar inkişaf etmədiyi üçün baş cümlə ilə budaq cümlə arasında bağlayıcı, demək olar ki, işlənmir. Abidələrin dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr arasında yalnız bir tabeli mürəkkəb cümlədə nəticə budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı vasitəsilə bağlanır; məsələn: *...təgdükin yok üçün kisi balıkda marja ukğalı kəlti, Besbalık anı üçün özdi* (BK § 28) «...şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi, ona görə də Beşbalık şəhəri xilas oldu». *Öd teñri yasar, kisi oğlı kop ölgəli törümis* (KT sm 10) «Taleyi tanrı yazır, insan oğlu hamısı ölümlü törəmiş». *Tan tapladı, udu yir yaradı, udu kün toğdı, kamuq üzə yaruk boltı* (IB 38-39) «Dan söküldü, ardınca yer işıqlandı, ardınca gün doğdu, hamısının üzü işıq oldu».

MƏQSƏD BUDAQ CÜMLƏSİ

Zərflik budaq cümlələrinin bir növü də məqsəd budaq cümləsidir. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədə icra edilən iş, hərəkətin məqsədini bildirir, məqsəd zərfliyinin sualına (*nə məqsədlə*) cavab verir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd budaq cümləsi türk dillərindən, məsələn, Azərbaycan dilində olduğundan zəif inkişaf etmişdir. Müasir türk dillərindən (Azərbaycan dilindən) fərqli olaraq qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı və bağlayıcı sözlərlə deyil, *tip* «deyib» və *tiyin* «deyə» feli bağlamaları ilə bağlanır.

Baş cümlə və məqsəd budaq cümləsi arasında işlənən bağlayıcı vasitələrə görə abidələrin dilində məqsəd budaq cümləsinin iki tipini göstərmək olar: 1) baş cümləyə *tip* «deyib» feli bağlaması ilə bağlanan məqsəd budaq cümlələri; 2) baş

cümləyə *tiyin* «deyə» feli bağlaması ilə bağlanan məqsəd budaq cümlələri.

1. Baş cümlə ilə *tiyin* «deyib» feli bağlaması vasitəsilə əlaqələnən məqsəd budaq cümlələri. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir, onun xəbəri felin arzu və vacib şəkilləri ilə ifadə olunur: məsələn: *Anı ayıtayın, tip sülədim* (BK § 41) «Onu cəzalandırım, deyib qoşun çəkdim». *Əku şad, ulayın iniyigünüm, oğlanım, bəglərim, bodunum közi, qaşı yablak boltaçı tip sakuntım* (KT şm 11) «İki şadımın, digər kiçik qoşunlarımın. oğlanlarımın, bəylərimin, xalqımın gözü, qaşı pis olasıdır, deyib düşündüm».

Abidələrin dilində bəzi hallarda məqsəd budaq cümləsinin xəbəri felin arzu və vacib şəkilləri ilə deyil, felin tərz formaları ilə ifadə olunur; məsələn: *Üç oğuz süsi basa kəlti, yagar yabı: boltı tip alğalı kəlti* (BK§ 32) «Üç oğuz qoşunu basmağa gəldi. piyadalar zəif oldu deyib almağa gəldi».

2. Baş cümlə ilə *tiyin* «deyə» feli bağlaması ilə əlaqələnən məqsəd budaq cümlələri. Yene də məqsəd budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir, onun xəbəri felin arzu şəkli ilə ifadə olunur, sonra *tiyin* «deyə» feli bağlaması işlənir, sonda baş cümlə gəlir; məsələn: *Yana yorıp soğdak bōdun itəyin tiyin Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədimiz* (KT § 38-39) «Yenə qoşun yürüdüb soğda xalqını təşkil edək deyə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik». *Bodunğ igidəyin tiyin yırığaru oğuz bodun tapa, ilgəri kitaş, tatabı bodun tapa. birigəri Tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim* (KT § 28) «Xalqı yüksəldim deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay və tatabı xalqlarına qarşı, cənuba Tabğaça qarşı böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd budaq cümləsinin xəbəri felin əmr şəkli ilə də ifadə edilir; məsələn: *Kağımız, eçimiz kazğanmış bōdun atı, küsi yok bolmazun tiyin türk bōdun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım* (KT§ 26-27) «Atamız, əmimiz qazanmış türk xalqının adı, şöhrəti yok olmasın deyə türk xalqı üçün gecə yatmadım, gündüz oturmadım». *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin*

kağam İltəruc kağanı, ögim İlbilgə katunı, tefri tōpəsintə tutup yōgörü kötürmis erinç (KT § 11) «Türk xalqı məhv olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltərus xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş».

DƏRƏCƏ BUDAQ CÜMLƏSİ

Dərəcə budaq cümləsi də zərflik budaq cümləsinin bir növüdür. Dərəcə budaq cümləsi mənasına görə tərz – hərəkət və nəticə budaq cümlələrinə bənzəyir. Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədə ifadə edilmiş hal – vəziyyətin və ya əlamətin dərəcəsini bildirir. Baş cümlədə ifadə edilən hal – vəziyyət ya artır, ya da azalır, müəyyən səviyyəyə çatır və bu səviyyədə nəticə əldə edilir. Buna görə də bu budaq cümlədə nəticə çaları da vardır. Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir, *nə dərəcədə, nə dərəcəyə* suallarla cavab verir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində dərəcə budaq cümləsinin işlənməsi yayılmamışdır; abidələrin dilində cəmi bir neçə tabeli mürəkkəb cümlənin işlənməsinə təsadüf edilir ki, onların komponentlərindən birini böyük güzəştlə dərəcə budaq cümləsi kimi qəbul etmək olar; məsələn: *Kağan eçim kağan olurtukınta tört buluşdaka bōdunğ bunça itmiş... tefri yarlıkaduk üçük özüm olurtukama tört buluşdaka bodunğ itdim, yaratdım* (BK şm 9) «... xaqan əmim xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı beləcə təşkil etmiş ... tanrı buyurduğu üçün özüm (xaqan) oturduqda dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim, yaratdım». *Azkıya türk bodun yorıyur ermiş, kağam alp ermiş. ayğuçısı bilgə ermiş* (T 9-10) «Azacıq türk xalqı yürüyürmüş, xaqanı alp imiş, məsələhətçisi müdrək imiş».

ŞƏRT BUDAQ CÜMLƏSİ

Şərt budaq cümləsi baş cümlənin üzvlərindən birinə aid olmur, baş cümlənin bütövdükdə məzmununa aid olur, baş cümlədəki iş, hərəkət və ya halın hansı şərtlə icra edildiyini və ya ediləcəyini göstərir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində

şert budaq cümləsi quruluşuna görə yekcinsdir; şert budaq cümləsi felin xəbəri *-sar, -sər*, həm felin, həm də ismi xəbər *ir/er* naqis felinin *-sar, -sər* şəkilçisi qəbul etmiş şert şəkli ilə bağlanır. Şert budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir. Şert budaq cümləsinin şert şəkilçisi qəbul etmiş xəbəri təsriflənmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şert budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və ya hərəkətin icrasının şərtinin müxtəlif çalarlarını göstərir.

1. Şert budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və ya hərəkətin icrasının real şərtini bildirir, lakin bu real şert imkan və arzu çalarına malikdir; baş cümlənin xəbəri felin indiki və qeyri-qəti gələcək zamanı, vacib və arzu şəkilləri ilə ifadə edilir; məsələn: *Yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «Yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir». *Bir todsar, açsık ölməzsən* (KT c 8) «Bir doysan, aclıq bilməzsən». *Usar, idi yokkısalm* (T 11) «Bacarsaq, sahibi məhv edək». *İltəris kağan kazğanmasar, udu ben özüm kazğanmasar, il yəmə, bodün yəmə yok ertəci erti* (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa idi, ardınca mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da məhv olası idi».

2. Şert budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkəti icrası mümkün olan real şərtlərlə bağlayır. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrinin xəbəri felin indiki və qeyri-qəti gələcək zamanı, vacib və əmr şəkilləri ilə, habelə ismi xəbərlər və predikativ sözlərlə ifadə edilir; məsələn: *Türk kağan Ötükən yış olursar, iltə buş yok* (KT c 3) «Türk xaqanı Ötükən meşəli dağlarında otursa, eldə dərd olmaz». *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəci sən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən». *Kəlməz ersər, ulıq, sabıq alı olur* (T 32) «Gəlməzlərsə, dil, xəbər tutaraq otur».

3. Şert budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin icrasını yerinə yetirilməsi real olmayan şərtlərlə bağlayır. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin xəbəri felin şühudi, nəqli və gələcəkli keçmiş zamanları ilə ifadə olunur; məsələn: *Üzə tərji basmasar, asra yir təliqməsər, türk bodun, ilirjin, törürjin kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Üstdən göylər basmasa, altdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim

dağda bilərdi?» *Ər ərđəm elim bolsar, bodun isrig yürümədi* (Y 29) «İgid, cəsarətli elim olsa, xalq sərgərdan gəzməzdi».

4. Şert budaq cümləsi ümumiləşdirici, müəyyənləşdirici çalar ifadə edir. Bu məqamda şert budaq cümləsində mütləq sual əvəzliyi işlənməlidir; məsələn: *Nəş nəş sabım ersər, beşgü taşka urtum* (KT c 11) «Nə qədər sözüm vardisa, əbədi daşa həkk etdim».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şert budaq cümlələrinin iştirak etdiyi tabeli mürəkkəb cümlələri komponentlərinin sayına və iştirak xüsusiyyətlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Şert budaq cümləsindən və daha bir sadə cümlədən, yeni iki sadə cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr; məsələn: *Bu yolun yorisar, yaramaçı* (T 23) «Bu yol ilə yürüsək, yaramaz». *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəcisən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən». *Ərdəm bolsar, bodunıq ərək bodunıq* (Y 29) «İgidliyi olsa, xalq qüdrətli xalqdır». *Süñüs bolsar, çərig itər erti* (KÇ 9) «Müharibə olsa, qoşun çəkərdi».

2. Birinci komponenti şert budaq cümləsindən, ikinci komponenti bir və ya daha çox tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr.

a) Birinci komponenti şert budaq cümləsindən, ikinci komponenti bir tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr: *Ol yolun yorisar, unç, - tidim* (T 24) «O yol ilə yürüsək, mümkündür, - dedim».

b) Birinci komponenti şert budaq cümləsindən, ikinci komponenti iki və ya daha çox tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr: *Ol iki kisi bir ersər, sini – Tabğaçı ölürtəci, - tirmən, öşrə Kutayiq ölürtəci, - tirmən, bini – Oğuziq ölürtəci ök, - tirmən* (T 10-11) «O iki adam yaşayırsa, səni – Tabğaçı öldürəsidir, - deyirəm, şərqdə Kıtayı öldürəsidir, - deyirəm, məni – Oğuzu da öldürəsidir, - deyirəm».

3. Birinci tərəfi həmcins şert budaq cümləsindən, ikinci tərəfi bir sadə cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr: *İltəris kağan kazğanmasar, udu ben özüm kazğanmasar, il yəmə,*

bodun yəmə yok ertəçi erti (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa idi, ardınca mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da məhv olası idi». *Üzə tərri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilirjin, törürjin kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Üstdən göylər basmasa, altdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıda bilərdi?»

4. Hər iki komponenti şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr: *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «Uzaq olsa pis hədiyyə verir, yaxın olsa, yaxşı hədiyyə verir». *Kəbir ersər kü ər ükülür, kəlməz ersər, tultğ, sabığ alı olur* (T 32) «Gələrlərsə, səs-küydən adam çoxalır, kəlməzlərsə, dil, xəbər tutaraq ötür».

QARŞILAŞDIRMA BUDAQ CÜMLƏSİ

Dilçilik ədəbiyyatında bu budaq cümləni qarşılaşdırma – güzəşt budaq cümləsi də adlandırırlar. Şərt budaq cümləsi kimi, qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümlənin hər hansı ayrıca bir üzvünə deyil, bütövlükdə baş cümlənin məzmununa aid olur: tabeli mürəkkəb cümlədə baş və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir, baş cümləyə *-sar, -sər* şərt ədatı ilə bağlanır (*-sar, -sər* şərt ədatı qəbul etmiş fel təsriflənmiş). Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qarşılaşdırma budaq cümləsi zəif inkişaf etmişdir və onun mənə çalarları, məsələn, müasir Azərbaycan dilinə nisbətən azdır. Abidələrin dilində qarşılaşdırma budaq cümlələrinin aşağıdakı mənə çalarları işlənir:

1. Güzəştli qarşılaşdırma. Bu qarşılaşdırma tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən birinin digərinə güzəştə getməsi yolu ilə qarşılaşdırılır; məsələn: *Bir kişi yatılısar, oğuşı, bodunu bisükiñə təgi kıdmaz ermiş* (KT c 6) «Bir adam yanılsa idi, qəbiləsi, xalqı son nəfərinə təkəli doğranmazmış». *Yuyka kalın bolsar, toplağaluk alp ermiş* (T 13) «Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir».

2. Ziddiyyətli qarşılaşdırma. Belə qarşılaşdırmada budaq cümlənin məzmunu baş cümlə ilə ziddiyyətli şəkildə qarşılaşdırılır; məsələn: *Mən inilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK § 33) «Mən kiçikliyi bu cür söylə başlayaraq qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, məhv olası idi». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm – Bilgə Tonyukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, o olmasa idi, mən özüm – Müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib olmayacaqdı».

3. Fərqləndirici qarşılaşdırma. Bu qarşılaşdırmada baş və budaq cümlələrin fərqli məzmunları qarşılaşdırılır; məsələn: *Üzə tərri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilirjin, törürjin kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Üstdən göylər basmasa, altdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıda bilərdi?»

4. Müqayisəli qarşılaşdırma. Belə qarşılaşdırmada baş və budaq cümlələrin məzmunları müqayisə edilərək qarşılaşdırılır; məsələn: *Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigi:* (KT şm 10) «Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz».

5. Şərti qarşılaşdırma. Bu qarşılaşdırmada baş və budaq cümlələrin məzmunlarının qarşılaşdırılmasından əlavə, baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin icrası müəyyən şərtlərlə bağlanır, lakin bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə qarşılaşdırma məzmunu şərt məzmununa nisbətən güclü olur; məsələn: *Türk bodun, üləsikin biriyə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsikig anta ayığ kişi ança boşğurur ermiş* (KT c 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənubə Çuğay meşəli dağlarında deyil, Tün düzündə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar elə öyrədirmiş».

QOŞULMA BUDAQ CÜMLƏSİ

Son zamanlara qədər dilçilik ədəbiyyatında türk dillərində belə bir budaq cümlənin mövcud olması haqqında fikrə rast gəlmək olmazdı. Azərbaycan dilində qoşulma budaq cümləsinin mövcud olması fikrini ilk dəfə Ə.Z.Abdullayev irəli sürmüşdür.

Qoşulma budaq cümləsi baş cümləyə əlavə edilir, ondan sonra işlənir və ya onun məzmununa qiymət verir, ya da baş cümlədəki fikir haqqında əlavə məlumat verir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşulma budaq cümləsinin işlənməsi göstərir ki, bu tip cümlələr türk dillərinə kənardan gətirilməmiş, hələ VI-LX yüzilliklərdə türk dillərinin özündə mövcud olmuşdur.

Qoşulma budaq cümləsi ya baş cümlənin bir üzvünə, ya da bütövlükdə baş cümlənin məzmununa aid olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar zəif inkişaf etdiyi üçün qoşulma budaq cümləsi baş cümləyə tabeəddici intonasiya, nadir hallarda isə bağlayıcı ilə bağlanır; məsələn: *Ötükən yışda yig idi yok ermiş, il tutsık yir Ötükən yış ermiş* (KT c 4) «Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş, el tutmalı yer Ötükən meşəli dağları imiş». *Türgis kağan türkimiz, bodunumuz erti, bilmədikin üçün, bizitje yarlılugin, yazıntukın üçün kağanı ölti, buyuruğu. bəgləri yəmə ölti, on ok bodun əmgək körti* (KT § 18-19) «Türgiş xaqanı türküümüz, xalqımız idi, başa düşmədiyi üçün. bizə qarşı yanıldığı, səhv etdiyi üçün xaqanı öldü, buyuruqları. bəyləri də öldü, on öx xalqı əzab çəkdi». *Bars bəg erti, kağan a: bunta biz birtimiz, siñilim kunçuyuğ birtimiz* (KT § 20) «Bars bəy idi, xaqan adı bu vaxt biz verdik, kiçik bacımızı xanım verdik». *Sakantım, kağanıma ötüntim* (T 24-25) «Düşündüm. xaqanımla məsləhətləşdim».

XÜSUSİ KONSTRUKSİYALI TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində elə konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənməsinə təsadüf edilir ki, bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələr müasir türk dillərində ya ha-

işlənmir, ya da nadir hallarda, özü də şifahi nitqdə işlənir. Abidələrin dilində belə cümlələrin işlənməsinə bir-iki dəfə rast gəlinmə idi, bunların işlənməsini təsadüfi bir hal hesab etmək olardı. Lakin belə tabeli mürəkkəb cümlələrə abidələrin dilində tez-tez rast gəlmək olur. Həm də bu tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşu o qədər dəqiq və səliqəli, istisnaya yol verməyən şəkildə tənzimlənmişdir ki, bunları təsadüfi hal hesab etmək olmaz. Abidələrin dilində işlənən və xüsusi konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlə adlandırdığımız həmin cümlələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. *tiyin* «deyə» feli bağlaması ilə formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələr. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə *tiyin* «deyə» feli bağlama kimi yox, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitə ilə çıxış edir. Bu bağlayıcı vasitə ilə əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlənin quruluş sxemi belədir: birinci cümlənin xəbərindən sonra *tiyin* «deyə» bağlayıcı vasitəsi gəlir, sonra ikinci cümlə (cümlələr) işlənir. Adətən, bu bağlayıcı vasitənin köməyi ilə əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlələrin birinci komponenti budaq cümlə olur. Abidələrin dilində bu tip tabeli mürəkkəb cümlələr çox işlənir; budaq cümlənin xəbərindən asılı olaraq, *tiyin* «deyə» bağlayıcı vasitəsi müxtəlif mənalar ifadə edir.

1. *tiyin* «deyə» baş cümlə ilə budaq cümlə arasında izah etmə və səbəb əlaqələri yaradır.

a) *tiyin* «deyə» baş cümlə ilə budaq cümlə arasında izahəddici əlaqə yaradır; məsələn: *Taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıkdaki tağıkmiş, tağdaki inmiş* (KT § 11-12) «Sərhəddən kənarda yürüyür deyə xəbər eşidib səhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş». *Tefri yarlıkaduk üçün üküs tiyin biz korkmadımız* (T 40-41) «Tanrı buyurduğu üçün çoxdurlar deyə biz qorxmadıq». *Ötükən yerig konmuş tiyin esidip bəriyəki bodun, kurıyaki, öñrəki bodun kəlti* (T 17) «Ötükən yerində yerləşmiş deyə (xəbər) eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi».

b) *tiyin* «deyə» baş cümlə ilə budaq cümlə arasında səbəbiyyət əlaqəsi yaradır; məsələn: *Arkaş idmaz tiyin sülədim*

(BK § 25) «Karvanlar göndərməz deyə qoşun çəkdim». *Biz az biz tiyin korkmuş* (O 7) «Biz azıq deyə qorxmuş». *Yalabaçı, edgü sabı, ötügi kəlməz tiyin yayın sülədim* (BK § 39) «Elçim, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim».

2. *tiyin* «deyə» bağlayıcı vasitəsi budaq cümlənin felin əmr, arzu və lazım şəkilçiləri ilə ifadə olunan xəbərlərindən sonra işləndikdə məqsəd əlaqəsi əmələ gətirir; məsələn: *Türk bodun yitməzün tiyin, yoluk bolmazun tiyin, üzə tərri tir ermiş* (O 3) «Türk xalqı sona yetməsin deyə, məhv olmasın deyə üstə tanrı deyirmiş». *Kögmən yir, sub idisiz kalmazun tiyin az kirkız bodumğ yaratıp kəltimiz* (KT § 20) «Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalması deyə az (saylı) qırğız xalqını təşkil edib gəldik». *Soğdak bodun itəyin tiyin Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT § 39) «Soğda xalqını təşkil edim deyə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim».

3. *tiyin* «deyə» bağlayıcı sözü tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında müxtəlif zərflik münasibətləri ifadə edir; məsələn: *Kaşım bağa tərrikən tiyin anta yorumis, isig, küçin bermis* (O 5) «Atam bağa tanrısifət deyə onda yürüşə getmiş, işini, gücünü vermiş». *Sabiğ yuna sab ... kəlti: - olurun, - tiyin timis* (T 33-37) «Sözü (xəbəri) yenə söz ... gəldi: - oturun, - deyə demiş».

II. *tip* «deyib» feli bağlaması ilə formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələr. *Ti* «demək» felinin törəməsi olan bu feli bağlama öz adi vəzifəsində əsas feldə ifadə olunan iş, hal və ya hərəkətə aid əlavə iş, hal və ya hərəkəti bildirir və əsas hərəkətə nisbətən keçmiş zaman çaları ifadə edir. Həmin söz tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında işləndikdə tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayan qrammatik vasitə vəzifəsini yerinə yetirir.

1. Bu söz feli xəbər şəklində işlənən xəbərlərdən, nadir hallarda isə ismi xəbərlərdən sonra gəldikdə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında iki tip əlaqə əmələ gətirir:

a) Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında izahedici əlaqə yaradır; məsələn: *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür, - tip ança boşğurur ermiş* (KT c 7)

«Uzaq olarsa, pis hədiyyə verir, yaxın olarsa, yaxşı hədiyyə verir, - deyib elə öyrədirmiş». *Eki şad, ulayu iniyüğünim, oğlanım, bəglərim, bodunım közi, kaşı yablak boltaçı tip sakıntım* (KT şm 11) «İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqımın gözü, qaşı pis olacaq deyib düşündüm».

b) Tip «deyib» bağlayıcı sözü tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında səbəbiyyət əlaqəsi yaradır; məsələn: *Yadağ yabız boltı tip alğalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar pis oldu deyib almağa gəldi».

2. *Tip* «deyib» bağlayıcı sözü felin əmr və arzu şəkilləri ilə ifadə olunan xəbərdən sonra işləndikdə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında məqsəd əlaqəsi əmələ gətirir; məsələn: *Biriyə karluk bodun tapa sülə tip Tudun Yamtarıg itım* (BK § 40) «Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək deyib Tudun Yamtarı göndərdim». *Anı ayıtayın tip sülədim* (BK § 41) «Onu cəzalandırım deyib qoşun çəkdim».

III. Komponentləri felin şərt şəklində işlənən *ti* «demək» feli ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələr. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında şərt əlaqəsi olmur, daha dəqiqi deyilsə, bu tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə və şərt budaq cümləsi olmur; *tisər* «desə» feli budaq cümlənin xəbəri kimi işlənmiş, ümumiyyətlə cümlənin xəbəri kimi işlənmiş, iki sadə cümləni bağlayan qrammatik vasitə kimi işlənir. Buna görə də *tisər* «desə» felinin işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlələri şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə hesab etmək olmaz. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə *tisər* «desə» sözü artıq irəlində nəzərdən keçirilmiş *tiyin* «deyə» və *tip* «deyib» sözləri ilə cəmi qrammatik vəzifə yerinə yetirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *tisər* «desə» bağlayıcı vasitəsi, adətən, tabeli mürəkkəb cümlənin birinci komponentinin felin arzu şəkli ilə ifadə olunan xəbərindən sonra işlənir və birinci komponenti ikinci komponentə bağlayır; məsələn: *Türk bodun, üləsinin biriye Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsinin anta ayıg kişi ança boşğurur ermiş* (KT ç 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarında deyil,

Tün düzündə yerləşək deyə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar elə öyrədirmiş». *Sü yoralım tisər, unaman* (T 35) «Qoşun yürüdək, desə, razı olma».

IV. Çərçivə tipli tabeli mürəkkəb cümlələr. Bu termini ilk dəfə məşhur türkoloq A.N.Kononov işlətməmişdir. Bu əsərdə həmin termin fərqli mənada işlədilir: iki eyni və ya yaxın mənalı sözlə haşiyələnən, çərçivəyə alınan tabeli mürəkkəb cümlə çərçivəli tabeli mürəkkəb cümlə adlanır. Belə tabeli mürəkkəb cümlələr, adətən, nitq və hissi qavrama felləri ilə haşiyələnir. Qeyd etmək lazımdır ki, baş cümləsinin xəbəri nitq və qavrama felləri ilə ifadə edilən, lakin budaq cümlələri tamamlıq və ya zərflik budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələr çərçivə tipli tabeli mürəkkəb cümlələrə daxil edilmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çərçivə tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı şəkilləri işlənir:

1. *sakın* «düşünmək»... *sakın* «düşünmək» çərçivəli: *Özim sakıntım: körür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg boltı, özüm sakıntım* (KT şm 10) « Özüm düşündüm: görən görüm görməz kimi, bilən biliyim bilməz kimi oldu, özüm düşündüm».

2. *ötün* «müraciət etmək» ... *ötün* «müraciət etmək» çərçivəsi: *Ança ötüntim: ... Öğrə Kıtayda, bəriyə Tabğaçda, kırıya Kurdanta, yıraya Oğuzda eki-üç biñ sümiz, kəltəçimiz, bar mu nə – ança ötüntim* (T 12-14) «Elə müraciət etdim: Şərqdə Kıtayda, cənubda Tabğaçda, qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç minlik qoşunuq, gələsiyik, buna sözün varmı? – elə müraciət etdim».

3. *ötlə* «nəsihət vermək» ... *ötlə* «nəsihət vermək» çərçivəsi: *Ebkə təgdükim uruş kılıp, təgip inimə, oğlıma anta ötlədim: kalyurup Eltəris kağanka adırılmaduk, yañılmaduk, tefri bilgə kağanta adırılmalım, azmalım tiyin ança ötlədim* (O 10-11) «Evə çatdıqda vuruşub, hücum edib kiçik qardaşlarıma, oğullarıma elə nəsihət verdim: qəzəblənib Eltəris xaqandan ayrılmadıq, (ona qarşı) yanılmadıq, müqəddəs müdrik xaqandan ayrılmayaq, (ona qarşı) səhv etməyəc deyə elə nəsihət verdim».

4. *ögləş* «məsləhətləşmək» ... *ögləş* «məsləhətləşmək» çərçivəsi: *Ol üç kağan ögləşib Altun yış üzə kabısalım, - timis,*

ança ögləşmiş (T 20) «O üç xaqan məsləhətləşib Altun meşəli dağları üzərinə hücum edəc, - demiş, elə məsləhətləşmiş».

5. *sakın* «düşünmək» ... *ötün* «müraciət etmək» çərçivəsi: *Sakıntım: kağanıma ötüntim* (T 24-25) «Düşündüm, xaqanıma müraciət etdim».

6. *sakın* «düşünmək»... *ti* «demək» çərçivəsi: *Ança sakıntım... süləlim, - tidim* (T 22-23) «Elə düşündüm, ... qoşun çəkək, - dedim».

7. *ögləş* «məsləhətləşmək» ... *ti* «demək» çərçivəsi: *Ança ögləşmiş: öğrə türk kağanğaru süləlim, - timis* (T 20) «Elə məsləhətləşmiş: əvvəlcə türk xaqanıma qarşı qoşun çəkək, - demiş».

8. *timis* «demiş» ... *tir ermiş* «deyirmiş» çərçivəsi: *Türk kara kamığ bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim amtı kanı, kimkə ilig kazğanır mən, - tir ermiş, kağanlıq bodun ertim, kağanım kanı, nə kağanka isig, küçig birür mən, - tir ermiş* (KT ş 8-9) «Bütün türk qara xalqı elə demiş: elli xalq idim, elim indi hanı, kimə eli qazanıram, - deyirmiş, xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı, hansı xaqana işimi, gücümü verirəm, - deyirmiş?»

9. *timis* «demiş»... *timis* «demiş» çərçivəsi: *Türgis kağan ança timis: beniñ bodunum anta erür, - timis* (T 21) «Türgis xaqanı elə demiş: mənim xalqım oradadır, - demiş».

10. *boşğurur ermiş* «öyrədirmiş» ... *boşğurur ermiş* «öyrədirmiş» çərçivəsi: *Türk hodun, üləsin Çuğay yış tügöl, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsigig anta ağı kişi ança boşğurur ermiş: irak ersər, yablaq ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür, - tip ança boşğurur ermiş* (KT c 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarına deyil, Tün düzüne yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar elə öyrədirmiş: uzaq olsan, pis hədiyyə verir, yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir, - deyib elə öyrədirmiş».

QARIŞIQ TIPLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Dildə ideal şəkildə iki komponentli tabesiz mürəkkəb cümlə və iki komponentli tabeli mürəkkəb cümlə az işlənir. Dil

mürəkkəb sistem olduğu üçün onda ən sadə ünsürlərlə yanaşı, ən mürəkkəb ünsürlərin də işlənməsinə rast gəlmək olur. Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dili istisna təşkil etmir: bu dildə təkterkibli və cütterkibli sadə cümlələr, sadə terkibli tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, mürəkkəb (qarışıq) terkibli mürəkkəb cümlələr də işlənir. Abidələrin dilində tez-tez çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin işləndiyinə rast gəlmək olur. Bir sadə və bir tabeli mürəkkəb cümlə və ya iki tabeli mürəkkəb cümlə birləşib tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirə bildiyi kimi, tabesiz mürəkkəb cümlə (və ya cümlələr) də tabeli mürəkkəb cümlənin komponenti kimi çıxış edə bilər. Belə cümlələrə qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin iki tipi işlənir:

1. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr.
2. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.

QARIŞIQ TIPLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də ən çox işlənən tabesiz mürəkkəb cümlə iki komponentli tabesiz mürəkkəb cümlədir, lakin üç və daha çox komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi də abidələrin dili üçün adi haldır. Tabesiz mürəkkəb cümlənin iki, üç, dörd və daha artıq komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr haqqında məlumat verilmişdir. Lakin abidələrin dilində sadə quruluşlu tabesiz mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, qarışıq terkibli tabesiz mürəkkəb cümlələr də işlənir. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr adlanan bu cümlələrin abidələrin dilində aşağıdakı dörd növü işlənir:

1. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermis, bir kisi yafılsar, oğuşı bodunu bisüginə təgi kıdmaz ermis* (KT c 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməmiş, bir adam yanılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinə kimi

doğranmazmış». *Üç körüg kisi kəlti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı* (T 33) «Üç kəşfiyyətçi gəldi, sözləri bir: xaqanı qoşunla sərhədi keçdi».

2. Tabeli mürəkkəb cümlə və sadə cümlədən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Təfrikənkə isig birtig tiyin yarlıkamıs, sad atıg anta birmis* (O 6) «Tanrısfətə zəhmətini verdin deyə fərman vermiş, şad adını onda vermiş».

3. İki tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «Uzaq olsan, pis hədiyyə verir, yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir». *Kəlir ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, ulıg sabıg alı olur* (T 32) «Gələn olsa, səs-küyden adamlar çoxalır, kəlməz olsalar, dil, xəbər tutaraq otur».

4. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Arık ok sən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən* (KT c 8) «Ariq oxsan, acliq, bilməzsən, bir doysan, acliq bilməzsən». *Tabğaçgaru Kunı səfünig idmıs, Kıtayğaru Toñra Səlig idmıs, sab ança idmıs: azkayı türk bodun yorıyur ermis* (T 9-10) «Tabğaç Kuni sənüni göndərmiş, Kıtaya Tonra Səmi göndərmiş, xəbəri elə göndərmiş: azacıq türk xalqı yürüyür imiş».

QARIŞIQ TIPLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təkcə ikikomponentli – baş və budaq cümlələrdən ibarət tabeli mürəkkəb cümlələr deyil, çoxkomponentli – iki baş cümləsi, bir budaq cümləsi; bir baş cümləsi iki və daha artıq budaq cümləsi olan tabeli mürəkkəb cümlələr də işlənir. Lakin qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə dedikdə tabeli mürəkkəb cümlənin tərtibində iştirak edən baş və budaq cümlələrin sayı deyil, onların qarışıq tipli olması, yəni tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində sadə, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin iştirakı nəzərdə tutulur. Tərkibində müxtəlif tipli cümlələrin iştirakına görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci komponenti sadə cümlə, ikinci komponenti tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr: *Barduk yirdə edgüg ol erinç: kamıñ subça yügürti, süñüniñ tağça yatdı, bəglik urı oğlıñ kul boltı, silik kız oğlıñ küñ boltı* (KT § 24) «Getdiyın yerdə yaxşısı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı, bəylik nəslı davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kənz oldu».

2. Birinci komponenti tabesiz mürəkkəb cümlə, ikinci komponenti sadə cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr: *Yabız bat biz, azığ üküsig körtig irti, sülətim, - tir ermis* (O 7) «Biz pis və yazıgıq, azı çox gördük, qoşun çəkdim, - deyirmiş». *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür, - tip ança başğurur ermiş* (KT c 7) «Uzaq olsan, pis hədiyyə verir, yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir, - deyib elə öyrədirmiş».

3. Birinci komponenti sadə cümlə, ikinci komponenti tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr: *Üzə türk teñrısı, türk ıduk yiri, subı ança timis: türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəris kağanığ, ögim İlbilgə katunığ teñri töpəsintə tutıp yögörükötürmis erinç* (KT § 10-11) «Üstdə türk tanrısı, türk müqəddəs yeri, suyu elə demiş: türk xalqı məhv olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş».

4. Birinci komponenti tabeli mürəkkəb cümlə, ikinci komponenti sadə cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr: *Ança ögləşmiş: öñrə türk kağanğaru süləlim, - timiş* (T 20) «Elə məsləhətləşmiş: əvvəlcə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş». *Türgis kağanta körüg kəlti, sabı antağ: öñdən kağanğaru sü yoralım, - timis* (T 29) «Türgiş xaqanından kəşfiyyətçi gəldi, sözü elə: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək, - demiş».

VASİTƏSİZ VƏ VASİTƏLİ NİTQ

İstər şifahi nitqdə, istərsə yazılı mətdə özgəsinin fikrindən istifadə edərkən ona iki cür yanaşılır: ya özgənin nitqinin quruluş və məzmununda heç bir dəyişiklik edilmədən olduğu kimi təqdim edilir, ya da özgənin nitqinin əsas məzmunu saxlanılmaqla onun quruluşu (forması) dəyişdirilib təqdim edilir. Birinci üsula vasitəsiz nitq, ikinci üsula vasitəli nitq deyilir. Müasir dillərdə, o cümlədən türk dillərində yazıda vasitəsiz və vasitəli nitqi ayırd etmək üçün bir sıra vasitələr – durğu işarələri və bağlayıcılar mövcuddur. Durğu işarələrinin mövcud olmadığı və bağlayıcıların zəif inkişaf etdiyi qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində nəinki vasitəli, hətta vasitəsiz nitqi müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində vasitəsiz nitqi müəyyənləşdirmək üçün əsasən intuasiyadan və qrammatik vasitə kimi nitq fellərindən çıxış etmək lazımdır. Belə nitq fellərinə *ay* «demək», *ti* «demək», *boşğur* «öyrətmək», *sakın* «düşünmək», *ötün* «müraciət etmək», *ötlök* «məsləhət etmək», «məsihət vermək», «vəsiyyət etmək», *ögləş* «məsləhətləşmək» sözlərini nümunə göstərmək olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində vasitəsiz nitq aşağıda göstərilən qəliblər şəklində təzahür edir:

1. Əvvəlcə vasitəsiz nitq, sonra tip «deyib» feli bağlaması, ondan sonra müəllifin sözləri işlənir; məsələn: *Eki şad, ulayu iniyigüşim, oğlanım, bəglerim, bodunum közü, kişi yablak boltaçı, - tip sakantım* (KT §m 11) «İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqımın gözü, qaşu pis olasıdır, - deyib düşündüm». *Anı ayıtayın, - tip sülədim* (BK § 41) «Onu cəzalandırım, - deyib qoşun çəkdim».

2. Əvvəlcə müəllifin sözləri, sonra vasitəsiz nitq, sonra tip «deyib» feli bağlaması, sonra yenə də müəllifin sözləri işlənir; məsələn: ... *türk bodun, üləsikig anta ayıg kişi ança boşğurur ermiş: irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür, - tip ança boşğurur ermiş* (KT c 7) «...türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar elə öyrədirmiş: uzaq olsan, pis hədiyyə verir, yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir, - deyib elə öyrədirmiş».

3. Əvvəlcə müəllifin sözləri, sonra vasitəsiz nitq, daha sonra təsriflənən *ti* «demək» feli işlənir; məsələn: *Türk kara kamuğ bodun ança timis: İllig bodun ertim, ilim amtı kanı? Kimkə ilig kazğarur mən? – tir ermiş* (KT § 8-9) «Türk bütün qara xalqı elə demiş: Elli xalq idim, elim indi hanı? Kimə eli qazanıram? - deyirmiş». *Ança ögləşmiş: Öfrə türk kağanı süləlim, - timis* (T 20) «Elə məsləhətləşmiş: Əvvəlcə türk xaqanma qarşı qoşun çəkək, - demiş». *Ança sakantım: Süləlim, - tidim* (T 23) «Elə düşündüm: Qoşun yürüdək, - dedim».

4. Əvvəlcə vasitəsiz nitq, sonra *ti* «demək» felinin təsriflənmiş forması işlənir; məsələn: *Könlünçə ıdız, - tidi* (T 15) «Könlünçə (istədiyini kimi) apar, - dedi». *Üçəgün kabısıp süləlim, anı yokkısalm, - timis* (T 21) «Üçümüz birləşib qoşun çəkək, onü məhv edək, - demiş». *On ok bodunı kalısız tasıkms, - tir* (T 30) «On ox qoşunu qalıqsız sərhədi aşmış, - deyir».

5. Əvvəlcə vasitəsiz nitq, sonra müəllifin sözü, sonra yenə vasitəsiz nitq, nəhayət sonda yenə də müəllifin sözü işlənir; məsələn: *Bilgə Tonyukuk, - başa aydı, - bu süg elt, - tidi* (T 31-32) «Müdrük Tonyukuk, - mənə dedi, - bu qoşunu apar, - dedi».

6. Əvvəlcə müəllifin sözləri, sonra vasitəsiz nitq, sonra *tiyin* «deyə» feli bağlaması, sonda *ti* «demək» felinin təsriflənmiş şəkilləri işlənir; məsələn: *Sabıg yanı sab ... kəlti: olurun, - tiyin timis* (T 33-34) «Sözü yenə söz ... gəldi: - oturun, - deyə demiş».

7. Əvvəlcə müəllifin sözü, sonra vasitəsiz nitq, sonra yenə müəllifin sözləri işlənir; məsələn: *Anta ötrü kağanıma ötüntim, ança ötüntim: Tabğaç, Oğuz, Kitay - bu üçəgü kabısar, kaltaçı biz öz için, tasın tutmus tæg biz. Yuyka eriklig toplağulu uçuz ermis, yinçgə eriklig üzgəli ucuz. Yuyka kalın bolsar, toplağaluk alp ermis, yinçgə yoğun bolsar, üzgəlik alp ermis. Öfrə Kitayda, bəriyə Tabğaçda, kurıya Kurdanta, yıraya Oğuzda eki-üç biş sümiz, kəltəçimiz, bar mu kə, - ança ötüntim* (T 12-14) «Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim, elə müraciət etdim: Tabğaç, Oğuz, Kitay - bu üçlük birləşsə, biz öz içini, bayırını tutmuş kimi qalacağıq. Nazik ikən toplamaq asan imiş, incə ikən üzmək asandır. Nazik qalın olsa, toplamaq igidlikdir, incə yoğun olsa,

üzmək igidlikdir. Şərqdə Kitayda, cənubda Tabğaçda, qərbdə Kurdanta, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunuq, gələsiyik, buna sözün varmı, - elə müraciət etdim».

8. Birinci müəllifin sözü gəlir, ikinci vasitəli nitq işlənir; məsələn: *Ben ança tirmən: Ben - Bilgə Tonyukuk - Altun yısıq aşa kəltimiz, Ertis üzgük keçə kəltimiz* (T 37-38) «Mən elə deyirəm: mən - Müdrük Tonyukuk - Altun meşəli dağlarını aşaraq gəldik, İrtis çayını keçərək gəldik». *Bögü kağan başıru ança uyıdmıs: Apa tarkanğuru içrə sab ıdmıs. Bilgə Tonyukuk ayıg ol, öz ol, aqlar... Sü yoralım, tisər, unaman* (T 34-35) «Bögü xaqan mənə elə xəbər göndərmiş: Apa tarkana gizli xəbər göndərmiş. Müdrük Tonyukuk ayıqdır, ağıllıdır, anlar... Qoşun göndərək desə, razı olma».

9. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərini parçalayıb onun arasına girir; məsələn: *Ol üç kağan ögləşip: - Altun yış üzə kabısalm, - timis* (T 20) «O üç xaqan məsləhətləşib: - Altun meşəli dağları üzərinə yürüş edək, - demiş». *Ol sabıg esidip kağanım: - Ben ebğəri tısəyin, - tidi* (T 30) «O xəbəri eşidib xaqanı: - Mən evə qayıdım, - dedi». *Ol sabıg esidip bəglər kopın: - Yanalım, arıg obutı yəg, - tidi* (T 36-37) «O xəbəri eşidib bəylər hamılıqla: - Qayıdaq, təmiz abır yaxşıdır, - dedi».

10. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çox vaxt silsilə tipli vasitəsiz nitq işlənərsə də təsadüf edilir: ardıcıl şəkildə bir neçə cümlə vasitəsiz nitqlə başlanır və *ti* «demək» felinin təsriflənmiş şəkilləri ilə bitir; məsələn: *Azkiya türk bodun yorıyur ermis. Kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis. Ol iki kisi bar ersər, sini Tabğaçı ölürtəçi, - tirmən, öfrə Kitayg ölürtəçi, - tirmən, bini - Oğuzg ölürtəçi ök, - tirmən. Tabğaç, həridənyən tæg! Kitay, öfrənyən tæg! Ben yirdantayan təgəyim. Türk sir bodun yirintə idi yorımazun. Usar, idi yokkısalm, - tirmən* (T 9-12) «Azacıq türk xalqı yürüyür imiş. Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrük imiş. O iki adam sağdırsa, səni - Tabğaçı öldürəsidir, - deyirəm, şərqdə Kitayı öldürəsidir, - deyirəm, mənə - Oğuzu da öldürəsidir, - deyirəm. Tabğaç, cənubdan hücum et! Kitay, şərqdən hücum et! Mən şimaldan

hücum edim. Türk sir xalqı yerində sahib yürüməsin. Bacarsaq, sahibi məhv edək, deyirəm».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində vasitəsiz nitqin ifadəsinin daha bir sıra qəliblərinə təsadüf edilir. Lakin burada onların hamısını göstərməyə ehtiyac yoxdur.

Müasir türk dillərində vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirməyin müxtəlif üsulları, vasitəli nitqin müxtəlif ifadə vasitələri mövcuddur. Ancaq bunların hamısı bağlayıcı və durğu işarələri ilə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində durğu işarələri yoxdur, bağlayıcılar isə zəif inkişaf etmişdir. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində vasitəli nitqin olub-olmamasını müəyyənləşdirmək çətin, demək olar ki, qeyri-mümkündür.

MƏTNLƏR. LÜĞƏT

ONGİN ABİDƏSİ

Bu abidə göytürk (Orxon-Yenisey) abidələrindən ən az öyrənilmiş və ən mübahisəlisidir. Abidə 1891-ci ildə Ongin çayı hövzəsində Taramel çayı yaxınlığında Kokşin-Orxondan cənubda Koşo-Saydam gölündən 160 km cənubda Manitu dağının yaxınlığında N.M.Yadrintsev tərəfindən tapılmışdır. Abidəni ilk dəfə 1895-ci ildə V.V.Radlov nəşr etdirmişdir. Sonralar onu H.N.Orkun, S.Y.Malov, T.Təkin, C.Klauson, Y.Triyarski nəşr etmişlər. Azərbaycan dilində ilk dəfə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu nəşrdə S.Y.Malovun və H.N.Orkunun nəşrlərindən istifadə edilmişdir. Transkripsiya göytürk (Orxon-Yenisey) əlifbası ilə yazılmış əsl mətdən edilmişdir. Tərcüməyə gəlincə, demək lazımdır ki, istər H.N.Orkunun, istərsə də S.Y.Malovun tərcümələri həddindən artıq qüsurludur. Məhz buna görə ki, bu abidənin kimin şərəfinə və nə vaxt qoyulduğu hələ də mübahisəlidir.

Abidənin kimin şərəfinə qoyulması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur: bəziləri onun İkinci Türk xaqanlığının ilk xaqanı İltəris xaqanın, digərləri İltəris xaqan və onun arvadı İlbilgə xatunun, üçüncüləri İltəris xaqan və ondan sonra taxta çıxmış Kapağan xaqanın, dördüncülər tarixdən bizə məlum olmayan Tacam adlı bir xaqanın, beşincilər Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın sərkərdələrindən biri olmuş Alp Eletmişin şərəfinə qoyulduğu haqda fikir söyləmişlər. Bu fikirlərdən bəzilərini nəzərdən keçirək.

Ongin abidəsi haqqında ilk fikri məşhur rus türkoloqu V.V.Radlov söyləmişdir. O yazır ki, «abidə ən erkən türk xaqanlarından birinin – Mogilyanın atası, çinlilər tərəfindən Kutulu xan /Kutluğ xaqan/ adlandırılan /xanın/ ölümü ili qoyulmuşdur. Bu da Cahan şahın hakimiyyətinin birinci ilində

olmuşdur. Deməli, o, 693-cü ildə ölmüşdür».¹ S.Y.Malov buraya İlbilgə xatunu da əlavə edərək yazır: «Abidə Mogilyan xan və şahzadə Külün valideynləri İltəris xaqan və onun arvadı İlbilgə xatunun şərəfinə Qudulu xanın (Çin mənbələrinə görə) 690-693-cü illər arasında baş vermiş ölümündən sonra təxminən 690-706-cı illər arasında qoyulmuşdur. Ongin abidəsi qədim abidələrdən biridir».² A.Bernştam da belə hesab edir ki, Ongin abidəsi İltəris xanın şərəfinə onun kiçik qardaşı Kapağan (Moçur) xaqan tərəfindən qoyulmuşdur: «Biz güman edirik ki, Ongin (abidəsi) mətninin müəllifi Qudulu xaqanın kiçik qardaşı Moçjodur. O, Qudulu xaqan öldəndən sonra (692) bu abidəni onun şərəfinə ucaltmışdır. Biz aşağıdakı mülahizədən bu nəticəni çıxarıq. Abidənin ön tərəfinin dördüncü sətrində (V.V.Radlovun tərcüməsində) bu məzmununda sözlər vardır: Kap-g-n (?) Ältäräs kayan deinem Volke bin ich deworden. Ältäräs sözünün xüsusi ad olmadığı haqqında bizim gümanımızı qəbul etsək, onda V.V.Radlovun mətn və tərcüməni təchiz etdiyi sual işarəsini atmaq olar. Moçjo deyir ki, o, Ältäräs kayan elində doğulmuşdur, yəni bu titulun daşıyıcısı olmuşdur. Onda mətndəki bu sözlər: «İltəris xaqana qarşı biz ayrılmadıq və günah etmədik», «Tanrı bilgə xaqandan ayrılmayaq» və s. sözləri Moçjonun ölmüş, onun dəfn etdiyi və qəbri üzərində abidə qoyduğu Qudulu haqqında dediyi sözlərdir. Moçjo öz xalqına dərs olmaq üçün xaqana münasibətində öz sədaqətini göstərir, bundan başqa, biz belə güman edirik ki, Tonyukuk qarşısında özünə «haqq qazandırır». Biz aşağıda görəcəyik ki, Tonyukuk Moçjonu guya düzgün olmayan fəaliyyətdə təqsirləndirir. Tonyukuk abidəsinin mətni, güman ki, Qudulun ölümündən sonra yazılmışdır. Ongin abidəsi Tonyukuk abidəsindən sonra, başqa sözlə desək, Qudulun ölümündən bir neçə il sonra qoyulmuşdur. Tonyukukun ittihamı Moçjoya məlum idi və mənəcə, Moçjo öz böyük qardaşının qəbri önündə Ongin abidəsində öz düşməni Tonyukuka cavab verir. Beləliklə,

¹ Radloff W. Die Altürkischen Inschriften der Mongolei. St.-Pb., 1897, s.247.

² С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., - Л., 1959, с.7.

biz belə güman edirik ki, Ongin abidəsinin müəllifi Moçjodur. Məndə göstərilən əjdaha ili, mümkündür ki, V.V.Radlovun güman etdiyi 692-ci ilə yox, on iki il sonraya, yəni 704-cü ilə düşür. Qudulu 693-cü ildə ölmüşdür, abidə isə onun ölümündən sonra qoyulmuşdur, yəni 692-ci il tarixi ilə heç cür tarixləndirilə bilməz».¹

L.N.Qumilev göstərir ki, bu abidə 719-cu ildə (qoyun ilində) ölmüş Alp Eletmişin şərəfinə qoyulmuşdur. L.N.Qumilev tarixçi olsa da, tarixi hadisələri qarışdırır. Məsələn, o yazır ki, Ongin abidəsinin mətni 716-cı ildə Bilgə xaqan hələ taxta çıxmazdan qabaq hazırlanmış və yalnız 728-ci ildə o, xaqan taxtına oturduqdan sonra qayaya həkk olunmuşdur. Müəllifin fikrincə, abidədə Bilgə xaqan taxta çıxmazdan əvvəlki hadisələr təsvir edilir, ancaq sonda Alp Eletmiş oğullarına və nəvələrinə Bilgə xaqana sadıq olmağı vəsiyyət edir.² Görünür, Alp Eletmiş peyğəmbər uzaqgörənliyinə malik imiş: ölməzdən əvvəl Kapağan xaqanın dövründə (abidədə «kapağan» sözü işlənmişdir) mətn tərtib etmiş, qabaqcadan gələcəkdə Bilgə xaqanın taxta çıxacağını fəhm etmiş (abidədə «bilgə» sözü də vardır) və gələcək nəsillərinə hələ taxta oturmayan Bilgə xaqana sadıq qalmalarını vəsiyyət etmişdi.

Bütün bunlar Ongin abidəsinin mətnini düzgün başa düşməməkdən irəli gəlir.

H.N.Orkun yazır ki, Ongin abidəsi Taçam adlı bir türk bəyinə aiddir və abidədə İltəris və Kapağan xaqanların da adları çəkilir.³ Eyni fikri (görünür, H.N.Orkunun təsiri altında) A.Məhərrəmov da irəli sürür: «Bu abidə Taçam adlı bir türk bəyinin şərəfinə qoyulmuşdur».⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, «taçam» sözünü alman türkoloqu Anna fon Qaben «ataçım» kimi oxuyur. Məqalələrimizin birində biz göytrük Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış həmin ifadəni atam, eçim, yəni «atam və

¹ А.Бернштам. Социально-экономический строй орхон-енисейских племён VI-VIII веков. М.,-Л., 1946, с.39-40.

² Вах: Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. М., 1967, с.332.

³ H.N.Orkun. Əski türk yazıtları. Ankara. 1987, s. 127.

⁴ А.Мəһəһрəмов. Qədim türk runik yazılı abidələr. Bakı, 1967, s.6

böyük qardaşım» kimi oxumağı təklif edirik (bu haqda sonra söhbət gedəcək).

Ongin abidəsi, onun kimə və nə vaxt qoyulması haqqında məşhur ingilis türkoloqu Cerard Klausonun xüsusi məqaləsi vardır. Ongin abidəsinin kimin şərəfinə və nə vaxt qoyulması haqqında C.Klausonun fikirlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl bir məsələni qeyd edək. V.V.Radlov, H.N.Orkun və S.Y.Malovun nəşrlərindən Ongin abidəsinin sağ tərəfinin dördüncü sətirində mərhumun lüi «əjdaha» ilində, C.Klausonun nəşrində isə koy «qoyun» ilində vəfat etdiyi göstərilir. Əlimizdə estampaj, yaxud foto-şəkil olmadığından hansı variantın düzgün olduğunu deyə bilmərik. Buna görə də biz abidənin qoyulduğu vaxtı müəyyənləşdirdikdə hər iki ili nəzərə alacağıq.

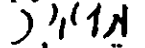
Digər tədqiqatçılara nisbətən C.Klauson həqiqətə daha yaxındır. Lakin o, abidədə işlənmiş kapağan və bilgə sözlərini xüsusi isim kimi – insan adı kimi qəbul edir və Alp Eletmiş üç xaqanın – İltəris, Kapağan və Bilgə xaqanların sərkərdələrindən biri hesab edir. O, abidənin ön tərəfinin dördüncü sətirindəki *Kapağan Elteris kağan elinə kılntum* cümləsini *I grew up for (i.e.as a subject of) the realm of Kapğan and Elteris,*¹ yəni «Mən Kapağan və Elteris xaqanın dövləti üçün tərbiyə edildim» və sağ tərəfinin üçüncü sətirindəki *Kalyurıp Elteris kağanka adırılmaduk, yağılmaduk, tərri bilgə kağanka adırılmam, azmalım* cümləsini *I ast as Jather marched and would not be parted from, or betray Elteris Kağan, so let us not be parted the Bilge Kağan or go astray*², yəni «Eynilə atam Elteris xaqanla yürüşə çıxdığı, ondan ayrılmadığı və ona xəyanət etmədiyi kimi, biz də müqəddəs Bilgə xaqandan ayrılmayaq və ona sadıq olaq» şəklində tərcümə edir. Bu tərcümədən çıxış edərək, C.Klauson Elteris, Kapağan və Bilgə sözlərini insan adı kimi qəbul edir: Elteris, onun kiçik qardaşı Kapağan və Elterisin böyük oğlu Bilgə isə bir-birinin ardınca İkinci Türk xaqanlığının taxtında oturmuşlar. Buradan da C.Klauson belə bir nəticəyə gəlir ki,

Ongin abidəsi İltəris xaqan, Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın sərkərdələrindən biri olan Alp Eletmişin şərəfinə qoyulmuşdur. C.Klauson güman edir ki, Alp Eletmiş 731-ci ildə vəfat etmişdir. Deməli, Ongin abidəsi 731-ci ildən sonrakı qoyun ilində qoyula bilərdi. Onun fikrincə, Ongin abidəsi 731-ci illə 734-cü ilin sonu arasında tərtib edilmişdir.¹

Hələ vaxtilə V.V.Radlov «kapağan» sözünün xüsusi insan adı olduğuna şübhə edirdi və tərcüməsində ondan sonra sual işarəsi qoymuşdu. Tədqiqat göstərir ki, nəinki «kapağan», hətta «bilgə» sözü də xüsusi insan adı deyildir.

V.V.Radlov və S.Y.Malov öz fərziyələrini heç bir tarixi fakt və ya dil materialı ilə izah etmirlər. Məlum olmur ki, onlar Ongin abidəsinin nə üçün İltəris xaqan və onun arvadı İlibilgə xatunun şərəfinə qoyulduğunu söyləyirlər. Düzdür, abidədə İltəris xaqanın adı çəkilir, İlibilgə xatunun adına isə hətta heç rast gəlmirik.

Məlum faktdır ki, türklər abidədə başdaşının həsr edildiyi adamın şücaətləri, hərbi yürüşləri, döyüşləri, öldürdüyü görkəmli adamlar, qələbələri haqqında məlumat verirlər. Ongin abidəsində İltəris xaqanın hərbi yürüş və şücaətləri haqqında bircə söz belə yoxdur.

Ongin abidəsinin kimin şərəfinə və nə zaman qoyulduğu məsələsini araşdırmazdan əvvəl bütün tədqiqatçıları çaşdırmış «kapağan» sözünü aydınlaşdıraraq. Təxminən 40 il əvvəl biz məqalələrimizin birində² «kapağan» sözünə toxunmuşuq. Bu sözü bəzən «kapğan» /V.V. Radlov/, «kapkan» /C.Klauson/ kimi də oxuyurlar; C.Klauson onu hətta «şahənşah» sözü ilə müqayisə edib «xanlar xan» kimi tərcümə edir. Bu söz abidədə şəklində yazılır və «kapağan» fonetik tərkibindən başqa heç cür transkripsiya edilə bilməz. Söz iki tərkib hissədən ibarətdir: **kap** – feldir, qədim türk qəbilələrinin, o cümlədən göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də, müasir türk

¹ Gerard Clauson. The Ongin Inscription Journal of the Royal Asiatic Society, October. 1957, s. 191-192.

² Вах: А.Раджабов. Об онгинском памятнике и о слове «kapağan» - «Ученые записки» АГУ им. С.М.Кирова, Баку, 1966, №5, s. 79-85.

¹ Gerard Clauson. The Ongin Inscription Journal of the Royal Asiatic Society, October. 1957, s.188.

² Yene orada, s. 189.

dillərində də «qapmaq» mənasında işlənmişdir və – **ağan** /ince variantı – **əyən** / - şəkilçidir, fellərə artırılaraq onlardan daimi xasiyyət bildiren sifət əmələ gətirir. «Kapağan» sözü «xasiyyəti qapmaq olan» deməkdir. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrindən əsasən Tonyukuk və Ongin abidələrində işlənir. Azərbaycan dilinə «fateh» sözü ilə tərcümə etmək olar: xasiyyəti özgə torpaqlarını qapmaq, fəth etmək olan. İltəris xaqanın kiçik qardaşı Moçur taxta oturduqdan sonra xeyli ölkəni fəth edib xaqanlıqın sərhədlərini xeyli genişləndirmişdi və buna görə də Kapağan xaqan, Fateh xaqan adını almışdı. Xatırladaq ki, Şah İsmayıl Xətəinin də ikinci adı Şah İsmayıl Fateh olmuşdur. «Kapağan» sözü başqa hallarda xaqanın adına epitet kimi /Şah İsmayıl da olduğu kimi/ əlavə edilmişdir. Buna görə də Ongin abidəsindəki «kapağan Elteris kağan» ifadəsi «Kapağan və Elteris xaqan» kimi yox. «Fateh Elteris xaqan» kimi tərcümə edilməlidir. Biz iki səbəbdən bu qənaətə gəlirik: 1. Qədim türk /göytürk/ Orxon-Yenisey yazısı abidələrində xaqanın adından sonra «xaqan» sözü heç vaxt ixtisar edilmir, belə ixtisar qəbahət sayılır; bax: Kül tigin abidəsi şərq tərəfinin birinci sətri: ... *eçümüz apamız Bumın kağan, İstəmi kağan...* 2. Kapağan xaqan İltəris xaqanın kiçik qardaşı olduğu, hələ üstəlik türk taxtına ondan sonra oturduğu üçün onun adı heç cür böyük qardaş olan və ondan əvvəl taxta oturan İltəris xaqandan əvvəl yazıla, çəkilə, zikr edilə bilməzdi. Buna nəinki ədəb qaydaları, hətta türk törüsü /qanunu/ icazə vermirdi.

İki kəlmə də «bilgə» sözü haqqında. C.Klauson onu İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqanın adı kimi qəbul edir. «Bilgə» sözü «bil» sözündən əmələ gəlmişdir: göytürk Orxon-Yenisey abidələri mətnlərində də, qədim türk qəbilələrinin dillərində də, müasir türk xalqlarının dillərində də eyni mənada – «bilmək» mənasında işlənmişdir. -gə morfemi sifətdüzəldən şəkilçidir. «Bilgə» sözü «biləyi olan», «bilik sahibi», «bilikli», «bilici» deməkdir. Biz onu Azərbaycan dilinə «müdrük» sözü vasitəsilə tərcümə edirik. Ongin abidəsində də bu mənada işlənmişdir.

İndi Ongin abidəsinin kimin şərəfinə, nə vaxt və kim tərəfindən qoyulduğunu müəyyənləşdirək.

Abidənin ön tərəfinin dördüncü sətrində belə bir cümlə var: *Kapağan Elteris kağan eliçə kalıntıu*. S.Y.Malov bu cümləni belə tərcümə edir: «Я, Капаган, был воспитан в преданности государству Эльтерес - кагана - Мөн, Кapağan, Elteres xaqanın dövlətinə sədaqət ruhunda tərbiyələndirildim». Bu tərcümədən belə çıxır ki, abidə İltəris xaqanın şərəfinə yox, Kapağanın /xaqan olmayan naməlum bir Kapağanın/ şərəfinə qoyulmuşdur. Həmin cümləni belə tərcümə etmək lazımdır: *Fateh Elteris xaqan elinə¹ verildim* /«kalıntıu» felini biz «verildim» kimi tərcümə etməyi lazım bildik/. Deməli, abidə İltəris xaqanın yox, onun elinə sədaqətli olan bir şəxsin şərəfinə qoyulmuşdur. Sağ tərəfin üçüncü sətrində oxuyuruq: *Təgip inime, oğluma anca ötlədim: Kalyurıp Elteris kağanka adırılmaduk, yağılmaduk*. Bu cümləni belə tərcümə etmək olar: «/Düşməne/ hücum edib kiçik qardaşıma, oğluma elə nəsihət verdim: qəzəblənib Elteris xaqandan ayrılmadıq, /ona qarşı/ yanılmadıq». Deməli, şərəfinə abidə qoyulan adam öz qohumlarına vəsiyyət edir ki, onlar həmişə Elteris xaqana sadıq qalsınlar. Bunu sonrakı cümlə də sübut edir: «*Tənri bilgə kağanta adırılmalım, azmalım tiyin anca ötlədim - Tanrı /müqəddəs/ müdrük xaqandan ayrılmayaq, /ona qarşı/ səhv etməyərək, - deyə eləcə nəsihət etdim*». Əvvələn, bu cümlədə «bilgə» sözü xaqanın adı deyil, «tənri» sözü kimi o da xaqanın epitetidir. İkincisi, cümlədən məlum olur ki, şərəfinə abidə qoyulan adam xaqan deyil, onun sərkərdələrindən biridir. Çoxları, o cümlədən A.Bernştam, belə iddia edir ki, həmin adam Tonyukukla polemikaya girmiş və böyük qardaşının qəbri önündə özünə haqq qazandıran Kapağan xaqandır.

Kapağan xaqan qardaşı İltəris xaqana iki səbəbdən belə abidə qoya bilməzdi.

Birincisi, İltəris xaqan idi, Tonyukuk vəzir də olsa, hər halda onun əyanlarından biridir. Digər tərəfdən, Kapağan da

¹ «El» sözü haqqında bax: A.Раджабов. О переводе слова *äl* в древнетюркских рунических памятниках. – Ученые записки Азербайджанского государственного педагогического института им. В.И.Ленина, XI серия, 1967, №3.

xaqan idi. Tonyukuk abidəsi Ongin abidəsindən müqayisəyə gəlməz dərəcədə üstündür. Heç cür ola bilməz ki, hakimiyyət başında olan bir xaqan ondan əvvəl hakimiyyət sürmüş böyük qardaşı xaqana vəzirin qoyduğu abidə ilə müqayisədə cılız görünən bir abidə qoysun. Şahlar, xüsusən şərq şahları heç dözə bilməzlər ki, başqaları onları kölgədə qoysun (Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasında Simnarın taleyini xatırlamaq kifayətdir).

İkincisi, Kapağan xaqan böyük qardaşına abidə qoymaq və Tonyukukla mübahisə etmək qərarına gəlmişdisə, onda Tonyukuka layiqli cavab verməli idi. Halbuki Ongin abidəsinin mətnində belə bir cavab yoxdur. Bu abidədə nəinki qüdrətli Tonyukuka, hətta adi köçəri maldara layiqli cavab yoxdur. Mübahisəyə girmək və heç nə deməmək – bu, ən azı qərībədir, xaqan üçün isə təhqirdir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Az qala, bütün tədqiqatçılar Tonyukuku Kapağan xaqanın düşməni adlandırırlar. Tarixdən bizə məlumdur ki, Tonyukuk Kapağan xaqanın baş vəziri olmuşdur. Buradan haqlı bir sual doğur: Hansı xaqan öz qatı düşməni özünə baş vəzir qoyar? Digər tərəfdən, mənə səhih məlumdur ki, Kapağan xaqan və müdrik Tonyukuk arasında heç bir düşmənlik olmamışdır.

Bundan başqa, Ongin abidəsində Tonyukuk abidəsində olmayan Eletmiş Yabğu, İşbara, Yoğa adlarına da rast gəlirik. Tonyukukla mübahisədə bu adlar heç nə demir, ümumiyyətlə, Ongin abidəsində bu adlar müəyyən bir məqsədə xidmət etmir. Bəs nə üçün Kapağan xaqan Tonyukukla mübahisədə bu adlara müraciət edir?

Abidənin ön tərəfinin beşinci sətirində oxuyuruq: «Bu Tabğaçada yıraya bəg oğuz ara yeti ərən yağı bolmış. Kañım bağa tənrikən tiyin anta yorımış, isig, küçin bermiş»; tərcüməsi: «Bu Tabğaçadan /Çindən/ şimala bəy oğuzlar arasında yeddi ən igid /ərən/ yağı olmuş. Atam bağa tanrısifət deyə onda yürümüş, işini, gücünü vermiş». Abidənin ön tərəfinin altıncı sətirində bu fikir davam etdirilir: «Tənrikənkə isig birtig tiyin yarlıkamış, sad atığ anta birmiş»; tərcüməsi: «Tanrısifətə işini verdin /xidmət etdin/ deyə fərman vermiş, şad adımı onda vermiş». Buradan

belə çıxır ki, abidə qoyanın atası /kañım bağa/, yeni şərəfinə abidə qoyulan adam xaqana xidmət etmiş, onun əmri ilə düşmənlərə qarşı vuruşmuş və bu xidmətlərini nəzərə alaraq xaqan ona /şərəfinə abidə qoyulan adama/ şad adı vermişdir. Abidənin ön tərəfinin səkkizinci sətirində məsələ daha da aydınlaşır: «Kañım şad anca ötünmiş: tənrikən almazun»; tərcüməsi: «Atam şad eləcə öyüd vermiş: tanrısifət almasın».

Deməli, abidəni qoyan şəxsin atası şad rütbəsi daşmışdır. Məlum faktdır ki, İltəris xaqan və Kapağan xaqanın atası şad rütbəsi daşmamışdır. İltəris xaqan hələ Kutluğ xan olarkən Çin hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırmış, Birinci Türk xaqanlığı süqut edəndən əlli il sonra İkinci Türk xaqanlığının əsasını qoymuşdur.

Daha bir fakt abidənin Kapağan xaqan tərəfindən qoyulmadığını göstərir. Yuxarıda abidənin sağ tərəfinin üçüncü sətirindən gətirdiyimiz nümunədə «...inimə, oğluma... ötlədim» /... kiçik qardaşıma, oğluma... nəsihət verdim/ ifadəsi vardır. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, İltəris xaqanın /deməli, Kapağan xaqanın da/ Dusifu adlı kiçik qardaşı olmuşdur. Lakin Kapağan xaqanın hakimiyyəti illərində onun adı nədənsə heç yerdə çəkilmir. Türk törüsünə görə, Kapağan xaqan taxta oturdudan sonra Dusifu tarduşların şadı olmalı idi. Tarixdən məlumdur ki, Kapağan xaqan taxtda oturduqda tarduşların şadı İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan olmuşdur. Deməli, haqqında söhbət gedən zamanda Kapağan xaqanın kiçik qardaşı olmamışdır; olmayan kiçik qardaşa nəsihət vermək olmaz.

Beləliklə, Ongin abidəsinin Kapağan xaqan tərəfindən qoyulmadığı məlum olur.

Ongin abidəsinin qoyan şəxs abidənin ön tərəfinin dördüncü sətirində özü haqqında geniş məlumat verir: «Kapağan Elteris kağan eliñe kılmtım. Eletmiş Yabğu oğlu İşbara Tamğan, Çor Yoğa inisi bilgə İşbara Tamğan Tarkan yumğalığ bes yetmiş cçim, atım»; tərcüməsi: «fateh Elteris xaqan elinə verildim. Eletmiş Yabğunun oğlu İşbara Tamğan, Çor Yoğanın kiçik qardaşı müdrik İşbara Tamğan Tarkan bir yerə yığılmış altmış beş böyük və kiçik qohumlarım...» Bundan aydın və geniş məlumat nəyə lazımdır? Ongin abidəsinin qoyan: 1. Fateh İltəris

xaqanın sərkərdələrindən biridir. O nə Kapağan xaqanı, nə də Bilgə xaqanı tanıyır. Hər iki xaqan tarixin sonrakı səhifələrinin məhsuludur. 2. Eletmiş /yəni: dövlət yaratmış/ Yabğunun /şad və yabğu türk dövlətində xaqandan sonra ən böyük şəxsiyyətlərdir/ oğludur; onun adı İşbara Tamğanıdır. 3. O, Çor /Türk xaqanlığında çor ən böyük hərbi rütbədir, müasirləşdirsək, marşala bərabərdir/ Yoğanın kiçik qardaşıdır; onun adı İşbara Tamğan Tarkandır. İşbara Tamğan və İşbara Tamğan Tarkan eyni bir şəxsdir. O, atası haqqında məlumat verərkən təvazökarlıq edib özünü sadəcə İşbara Tamğan adlandırır, böyük qardaşı haqqında məlumat verərkən isə özünün həm də müdrik olduğunu, habelə Tarkan rütbəsi daşdığını da göstərir. Deməli, Ongin abidəsini müdrik İşbara Tamğan Tarkan qoymuşdur. Bəs o, atasının və böyük qardaşının adlarını abidəyə nə üçün salmışdır? Bu suala abidənin sağ tərəfindəki dördüncü sətirdə cavab verilir: «Üzə tənri kan lüi yıka yetinç ay küçlig alp kağanımda adıralu bardınız»; tərcüməsi: «Üstdə tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdiniz /vəfat etdiniz/». Cümlənin xəbəri felin şühudi keçmiş zamanı ikinci şəxsinin cəmində işlənir. Deməli, vəfat edənlər yaxud həlak olanlar iki və ya daha çoxdur. Ongin abidəsinin mətnində İşbara Tamğan Tarkan iki nəfərdən – atası Eletmiş Yabğudan və böyük qardaşı Çor Yoğadan söhbət açır. Görünür, hələ Elteris xaqanın sağlığında hansı bir ağır döyüşdəsə İşbara Tamğan Tarkanın atası Eletmiş Yabğu və böyük qardaşı Çor Yoğa qəhrəmancasına həlak olmuşlar. İşbara Tamğan Tarkan öz adından, habelə altmış beş qohumu adından onlar abidə qoymuşdur.

İndi də abidənin qoyulduğu tarix haqqında. Ongin abidəsinin qoyulması tarixi haqqında indiyədək deyilən fikirləri rədd edərək biz qəti olaraq bu fikirdəyik ki, bu abidə hələ Elteris xaqanın sağlığında, yəni 689-cu ilə 693-cü il arasında qoyulmuşdur. Başqa sözlə desək, Ongin abidəsi Kül tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk abidələrindən əvvəl qoyulmuşdur. Bu fikri onun nisbətən kiçik həcmli olması və üslubu da sübut edir. Üslubuna görə Ongin abidəsi Kül tigin və Bilgə xaqan

abidələrinə yaxın olsa da həmin abidələrə nisbətən xeyli bəsitdir.

Abidənin əsl əlimizdə olmadığı üçün onun qoyulduğu ili dəqiq söyləmək mümkün deyildir. Məsələ burasındadır ki, Ongin abidəsinin H.N.Orkun və S.Y.Malov tərəfindən edilmiş nəşrlərində sağ tərəfin dördüncü sətirində «lüi yıl yetinç ay – əjdaha ili yeddinci ay», C.Klausonun nəşrində isə həmin yerdə «koı yıl yetinç ay – qoyun ili yeddinci ay» ifadəsi verilir (əlbəttə, göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə). Hansı nəşrdəki ilin daha doğru olduğunu deyə bilmədiyimiz üçün (cstempaj, yaxud foto-surət olsa idi, bunu müəyyənləşdirmək olardı) abidənin qoyulması üçün hər iki tarixi müəyyənləşdirməliyik. İltəris xaqanın sağlığında əjdaha ili 692-ci ilə, qoyun ili isə 689-cu ilə düşür.

Deməli, Ongin abidəsi 692-ci ildə (əjdaha ilində), yaxud 689-cu ildə (qoyun ilində) müdrik İşbara Tamğan Tarkan tərəfindən İltəris xaqanın apardığı döyüşlərdən birində həlak olmuş atası Eletmiş Yabğu və böyük qardaşı Çor Yoğa şərəfinə qoyulmuşdur.

TRANSKRİPSİYA

Ön tərəf

1. Eçümüz-apamız Bumın kağan tört bulunıǵ kısmıs, yıǵmıs, yaymıs, basmıs. Ol kan yok boltukda kisrə el yetmıs, içqınmıs, kaçışmıs...

2. Kağanladuk kağanın içǵını ıdmıs türk bodun öñrə kün toǵsıqına, kisrə kün batsıqına, bəriyə Tabǵaçka, yıraya yış(ka tēgi)...

3. alp erin balbal kısıdı. Türk bodun adı yok bolu barmıs erti. Türk bodun yitməzün tiyin, yoluk bolmazun tiyin üzə teñri tir ermis...

4. kapağan Eltəris kağan elinə kılmtım. Eletmis Yabǵu oǵlı Işbara Tamǵan, Çor Yoǵa inisi bilgə Işbara Tamǵan Tarkan yumǵılıq bes yetmıs eçim, atım...

5. Bu Tabǵaçda yıraya bəg oǵuz ara yeti erən yaǵı bolmıs. Kañım baǵa teñriken tiyin anta yorımıs, isig, küçin bermıs...

6. Teñrikenkə içig bertin tiyin yarlıkamıs sad atıǵ anta bermıs. Boltukda tokuz oǵuz bəg yaǵı ermis, bödük ermis. Teñriken yori (mıs)...

7. Yabız bat biz, azıǵ üküsig körtig irti, sülətim, tir ermis. Amtı bəglərimə tir ermis. Biz az biz tiyin kork (mıs)...

8. Kañım sad ança ötünmıs: teñriken almazun tiyin... (bo)dun anta berməzinə tasıl(mıs)...

Sağ tərəf

9. Kamuk balıka tēgdim, akunladım (S.Y.Malov: kunladım, H.N.Orkun: konuldım), altım. Süsi kəlti. Karasın yıǵdım, bəgi kaçdı...ǵ erti. Tabǵaç bodun... tokıdım, yıǵdım, basdım, yaydım... bozkunça.

10. gəlir ertimiz. Ekin ara bəg yaǵı bolmıs, tēgməçimən, tiyin sakıntım: teñri bilgə kağanıka sakınu isig, küçig bersəgim bar ermis erinç. Tēgdükim üçün... yıǵdım. Ebkə tēgdükim uruş kılıp.

11. Tēgip inimə, oǵluma ança ötlədim: Kalyurıp Eltəris kağanıka adırılmaduk, yanılmaduk, teñri bilgə kağanta

adırılmalım, azmalım, tiyin ança ötlədim: kerı barıǵma bardı. Bilgə kağanın bodunı ... bardı. Ölügin atka isig, küçig berti.

12. Üzə teñri kan lüi yılka yetinç ay küçlig alp kağanımda adıralu bardınız. Bilgə ata(m), eçim yoǵın alur aǵının kazǵantım. Sub, yer, teñri, öd ... (Tabǵ) aç kirür erti.

Yuxarıda üfüqi yazı

1. (Ataçım)ka bitig taşıǵ
2. (kıl)dım, beñigü
3. (Kağanım) ataçım
4. Bilgə ata(m), eçim lü
5. Yılka bilgə
6. Külüg er edgü k(an)
7. Ata(m), eçim

Abidənin yaxınlığında birinci daşdaki yazı

Işbara Tarkan balbalı

TƏRCÜMƏSİ

Ön tərəf

1. Əcdadımız Bumın (məndə: Yamı) xaqan dörd tərəfi sıxışdırmıs, yıǵmıs, yaymıs, basmıs. O xan yox olduqdan (vəfat etdikdən) sonra el sona yetmıs, dağılmıs, qaçışmıs.

2. Xaqan qoyduǵu xaqanını xaricə göndərmiş (qovmuş) türk xalqı önə – gündoǵana, geriye – günbatana tēki, saǵa – Tabǵaça, şimala – orma(na tēki)...

3. Cəsur döyüşçülərini balbal qoydu. Türk xalqının adı yox olaraq getmiş idi. Türk xalqı sona yetməsin deyə, yoluq olmasın (seyrəlməsin) deyə üstde Tanrı deyir imiş...

4. Fateh (qapağan) Eltəris xaqan elinə verildim. Eletmiş Yabǵunun oǵlu Işbara Tamǵan, Çor Yoǵanın kiçik qardaşı müdrik Işbara Tamǵan Tarkan bir yerə yığılmıs altmış beş böyük və kiçik qohumlarım...

5. Bu Tabǵaçdan şimala bəy oǵuzlar arasında yeddi ön igid (erən) yaǵı olmuş. Atam baǵa tanrısfət deyə onda yürümüş, işini, gücünü vermiş...

6. Tanrısifətə zəhmətini (işini) verdin deyə fərman vermiş, şad adını onda (o vaxt) vermiş. Olduqda doqquz oğuz bəyləri yağı imiş, böyük imiş. Tanrısifət yürümüş...

7. Biz pis və alçağıq, azı çox gördük. Qoşun çəkdim – deyir imiş. İndiki bəylərimə deyir imiş ... Biz azıq deyə qorxmuş...

8. Atam şad eləcə öylüd vermiş: tanrısifət almasın deyə... xalq onda (düşməne) verməmək üçün üsyan qaldırmış...

Sağ tərəf

9. Bütün şəhərlərə hücum etdim, axın etdim, aldım. Qoşunu gəldi, əsgərlərini (qara camaatı) öldürdüm, bəyləri qaçdı ... idi. Tabğaç (Çin) xalqı ... qalib gəldim, yığdım, basdım, dağıtdım (yaydım) ... pozunca ...

10. gəlir idik. İkisinin arasında bəy yağı olmuş. Hücum etməliyəm, - deyə fikirləşdim: tanrı (müqəddəs) müdrək xaqana düşünərək işimi, gücümü verməyim var imiş. Hücum etdiyim üçün ... yığdım (qalib gəldim). Evə çatdıqda vuruşub ...

11. Hücum edib kiçik qardaşıma, oğluma eləcə nəsihət verdim: qəzəblənib Elteris xaqandan ayrılmadıq, (ona qarşı) yanılmadıq. Tanrı müdrək xaqandan ayrılmayaq, (ona qarşı) səhv etməyə, - deyə eləcə nəsihət verdim: geri gedən getdi. Müdrək xaqanın xalqı ... getdi. Ölün şöhrətə işini, gücünü verdi.

12. Üstdə tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdiniz (vəfat etdiniz). Müdrək ata(m), böyük qardaşım (sizi) dəfn etməklə sərvəti qazandım. Su, yer, tanrı, taxt ... Tabğaça (Çinə) tabe olur idi.

Yuxarıda üfiqi yazı

1. (Ataçım)a yazılı daşı
2. etdim, əbədi
3. (xaqanı) ataçım
4. müdrək ataçım əjdaha
5. ildə müdrək
6. məşhur igid, yaxşı xan
7. ataçım öldü

Abidənin yaxınlığında birinci daşda yazı

İşbara Tarkanın balbalı

Qeydlər

1. 0 ö 1 – Bütün nəşrlərdə və S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *Yamı kağan* şəklində verilmişdir. İ.Markvart sübut etmişdir ki, Tumin xaqan, Bumin xaqan və Yamı xaqan eyni bir şəxsdir. Buna görə də biz öxucunu çəşdirməməyə üçün Yamı kağan yox, Bumin kağan kimi transkripsiya və tərcümə etdik.

2. 0 c 9 – akunladım. S.Y.Malov bu sözü «kunladım», H.N.Orkun «konuldım» kimi oxuyur. Məncə, akunladım, yeni axın etdim, sel kimi axdım daha doğrudur, çünki S.Y.Malovun transkripsiyasında sözün mənası yoxdur (düzdür, S.Y.Malov onu «nabeq» kimi tərcümə edir; əslində «nabeq» elə «axın» sözünə uyğun gəlir), H.N.Orkunun transkripsiyasında isə sözün mənası yerinə düşür («konuldum» sözü «yerləşdirildim» deməkdir).

3. 0 c 12 – S.Y.Malovun və H.N.Orkunun nəşrlərində və S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *lül-yılka* yazılmışdır. C.Klausonun nəşrində *koş-yılka* kimi təqdim edilir. Qərübə burasıdır ki, C.Klausonun təqdim etdiyi foto-surətdə də *koş-yılka* sözləri görünür. Hansı nəşrin, hansı foto-surətin düzgün olduğunu deyə bilmərik.

4. 0 c 12 – *Taçam* sözü bizdə şübhə oyadır. A.fon Qaben buna *ataçım* kimi oxuyur. Mən *atam*, eçim kimi oxuyuram.

5. 0 c 12 – *küçlik alp kağanında* ... S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *küçlik alp* *ər kağanında* şəklində yazılmışdır.

6. 0 c 12 – *sub, yer* – qədim türklər insan yaşayan, daha doğrusu, özlərinin yaşadıkları yeri «su, yer» adlandırdılar. Bu, müasir anlayışla, azərbaycanlıların ərəb dilindən aldıkları «vətən» sözünə bərabərdir.

7. Yuxarıda üfiqi yazıda – *külig ər edgü* ... S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *uluğ alp ər edgü* şəklində yazılmışdır.

KÜL TİGİN

Türk xalqlarının tarixi igid ərənlərin, alp ərənlərin tarixidir: Oğuz xaqan, Bumın xaqan, İstəmi xaqan, İltəris xaqan, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Şah İsmayıl Xətai ... Belə alp ərənlərdən biri də Kül tigidir.

Kül tiginin atası əlli illik Çin əsarətinə qarşı ağır mübarizə aparıb türklərə azadlıq gətirən türk dövlətçiliyini bərpa edən İltəris xaqan olmuşdur. Kül tigin hələ uşaq olarkən 693-cü ildə İltəris xaqan vəfat edir; bu zaman Kül tiginin yeddi yaşı vardı. Kül tigin hələ kiçik yaşlarından igidlik göstərmiş, elin-obanın igid oğlu kimi ad qazanmışdı.

Türk elinin hökmdarı Bilgə xaqan Kül tiginin şərəfinə qoydurduğu abidədə yazır: «Atam xaqan vəfat etdikdən sonra Kül tiginin yeddi yaşı vardı. On yaşında Umay tək anam xatunun xoşbəxtliyindən kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı». Türk elinin qanununa görə, oğul düşmən basmasa idi, baş kəsməsə idi ona igid adı verməzdilər. Kül tigin on altı yaşında artıq türk elinin tanınmış igidlərindən, istedadlı və basılmaz sərkərdələrindən idi, onun adı düşmənləri lərzəyə gətirirdi. 701-ci ildə Kül tigin böyük qardaşı Bilgə xaqanla birlikdə nisbətən kiçik bir hərbi dəstənin başında Orta Asiyada yerləşmiş soğda qəbilələrinin üzərinə hücum edir. Həç kim türklərin qələbəsinə inanmırdı. Ancaq Kül tiginin qılıncının sayəsində türklər Çü çayı boyunda yaşayan bütün qəbilələri Türk xaqanlığına tabe edir. Kül tigin öz dəstəsi ilə daha irəli gedib bayırku qəbilələrini də itaət altına alır və soğda qəbilələrinə köməyə gələn Çin qoşunlarını məğlubiyyətə uğradır. Çin ordusunun komandanı Onq tutuku əsir alır. Kül tiginin bu döyüşlərdəki igidliyini Bilgə xaqan belə təsvir edir: «Kül tiginin on altı yaşında əmim xaqanın elini, qanununu elə qazandı. Altı bağlı (qəbiləli) Soğdaya qarşı qoşun çəkdik, onları tabe etdik. Çin sərkərdəsi Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi... döyüşdük. Kül tigin piyada hücum etdi. Onq tutuku yaraqlı-yasaqlı əli ilə tutdu (yəni, özü şəxsən tutdu), yaraqlı da xaqana təslim etdi. Həmin qoşunu onda məhv etdik».

Kül tiginin heykəlinin başı

706-cı ildə türk ordusu Çinin şimal əyalətlərinə hücum edir. Türklər Çin sərkərdəsi Şaçə Çjunun (qədim türk abidələrində: Çaçə sənün) rəhbərlik etdiyi nizami ordunu darmadağın edir, Çin ordusu üçün hazırlanmış atları sürüb aparır. Minşə ətrafında baş verən bu döyüşdə türk hərbi dəstələrindən birinə Kül tigin sərkərdəlik edirdi. O bu döyüşdə misilsiz igidliklər göstərir, böyük şöhrət qazanır. Bu zaman onun iyirmi bir yaşı vardı. Bilgə xaqan kiçik qardaşının şücaətini belə təsvir edir: Kül tiginin «iyirmi bir yaşı olanda Çaçə sənünlə döyüşdük. O, ən ilk dəfə Tadığın çorun boz atını minib hücum etdi, həmin at orada öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi, həmin at orada öldü. Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi, həmin at orada öldü. Kül tiginin yarağına, zirehli paltarına yüzdən artıq ox dəymişdi; üzünə, başına biri də dəyməmişdi. ...Həmin qoşunu orada məhv etdik». Bu döyüşdə Çin ordusu, Çin qaynaqlarının özünün yazdığına görə, 10 min əsgər itirmişdi. 709-cu ildə Bilgə xaqanın sərkərdəliyi ilə türk ordusu şimala – qırğız qəbilələrinə, daha doğrusu, qüdrətli Qırğız xaqanlığına qarşı yürüşə çıxır. Həmin səfərdə iyirmi altı yaşlı Kül tigin də iştirak edirdi. Türk ordusu Yenisey çayını sürətlə keçir və Örpən adlanan yerdə əvvəlcə çik, sonra isə az qəbilələrini məğlub edir. Lakin qış olduğu, bərk qar yağıb bütün aşırım və keçidləri tutduğu üçün Sayan dağlarını aşıb şimala yürüş etmək mümkün olmur, çünki qırğız qəbilələrinin yaşadığı şimal torpaqlarına Sayan dağlarını aşaraq keçmək mümkün olan yeganə yol – Kögmən aşırımını qırğızlar tərəfindən möhkəm qorunurdu. Vəziyyəti düzəltmək üçün qoca və təcrübəli vəzir Tonyukuk orduya komandan, Bilgə xaqan və Kül tigin ona köməkçi təyin edilir. Türk ordusunun qırğız elinə bu qış yürüşü Tonyukuk şərəfinə qoyulmuş abidədə bədii boyalarla təsvir edilmişdir: «Qoşun yürütdüm. – Atlanın, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tuta-tuta qoşunu qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı, kolluq olan təpəni aşdım, yumalanıb endik. On gecə yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yolu səhv saldığı üçün öldürüldü.... – Anı çayı boyu gedək, - dedim.

O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda ikən basdıq. ... süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüşdük. Sancedıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq». Kül tiginin bu səfərdə göstərdiyi igidliklər Bilgə xaqan tərəfindən Kül tiginin şərəfinə qoyulmuş abidədə belə təsvir edilir: Kül tiginin «iyirmi altı yaşı olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdik. Süngü batımı qədər olan qarı dağıdıb, Kögmən ormanını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda ikən basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül tigin Bayırkunun ağ aygırını minib hücum etdi. Üç döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək qılınca qıncı keçirdi. Həmin döyüşdə Bayırkunun ağ aygırının budu sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldıq».

Qırğız səfəri 709-cu ilin sonunda başlanıb 710-cu ilin əvvəlində bitir. Güman ki, türk ordusu istirahət etmək üçün ordaya qayıtmadan 710-cu ildə qərbə – türkişlərə qarşı yürüşə çıxır. Qaynaqların yazdığına görə, bu yürüşdə türk ordusuna Bilgə xaqan və Kapağan xaqanın oğlu İnel xaqan sərkərdəlik edirdi, Müdrik Tonyukuk isə baş məsləhətçi idi. Bu döyüşdə də Kül tigin böyük qəhrəmanlıq göstərir. Kül tiginin türkiş səfərində göstərdiyi hünər haqqında qardaşı Bilgə xaqan deyir: «Həmin ili türkişlərə qarşı Altun ormanı /yəni, Altay dağları/ üzüyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türkiş xalqını yuxuda ikən basdıq. Türkiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi /qızaraq/ gəldi. Döyüşdük. Kül tigin Başğu boz atı minib hücum etdi. Başğu boz at ... tutdurdu. İki döyüşçünü özü əsir aldı. Sonra yenə qoşuna soxulub türkiş xaqanının əyanı Az tutuku əli ilə tutdu. Xaqanını orada öldürdük, elini aldıq. Qara türkiş xalqı tamamilə tabe oldu». Türkiş qəbilələrini məğlub etdikdən və onların torpaqlarını Türk xaqanlığına qatdıqdan sonra türk dövlətinin qərb sərhədi, az qala, Aral dənizinə çatır. Bilgə xaqan türkişlərlə müharibəni təsvir etdikdən sonra yazır ki, «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik». Buradakı İnci çayı indiki Zərəfşan çayı, Dəmir qapı isə indiki Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçididir. Məhz burada, haradasa indiki Səmərqənd ətrafında türk orduları

artıq Orta Asiyaya gəlib çıxmış ərəb orduları ilə qarşılaşır. Kül tigin şərəfinə abidədə Bilgə xaqan türgişlərlə vuruşu təsvir etdikdən və «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik» söylədikdən sonra yazır: «İgid döyüşçülər bizə hücum etmişdi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül tigin azacıq döyüşçü ilə ayıraraq göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş». Bilgə xaqanın bu sözlərini qaynaqlar belə izah edir: türk qoşunları türgişləri məğlub etdikdən sonra şərq tərəfdən Dəmir qapı keçidinə çatmış, ərəblər isə cənubda Səmərqəndə yaxınlaşmışdılar. Görünür, türklər ərəblərlə döyüşmək istəməmiş, əsas qüvvələrini geri çəkmiş, Kül tiginin başçılığı ilə kiçik bir dəstəni isə ərəblərin /qədim türklər ərəblərə tezlik deyirdilər/ üstünə göndərmişdilər. Kül tigin bu döyüşlərdə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmiş, onun başçılıq etdiyi dəstə ağır tələfatlar versə də türklərin əsas qüvvələrinin ərəblərdən aralanmasını, nizamlı şəkildə geri çəkilməsini təmin edə bilmişdi. Kül tiginin bu şücaətləri o vaxt nəinki türk elində, həm də Orta Asiya, Tibet və Çində böyük söz-söhbətə səbəb olmuşdu. Kül tiginin aryerqard dəstəsi təkcə ərəblərin hücumunun qarşısını almaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda cənuba doğru çəkilən türgişlərlə də döyüşə girmiş, habelə Orta Asiyada son Nuşibi bəylərindən biri olan Kuşu Tutukun ordusunu tam məğlub etmişdi. Bilgə xaqan qardaşının bu şücaəti haqqında yazır: Kül tigin «Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türgiş xalqını orada öldürmüş, almış. Yenə yürüyüb... Kuşu Tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, dövlətini... gətirdi». O vaxt nəinki bütün türk dünyasında, hətta Çində, Tibetdə, Orta Asiyada, Koreyada /və ola bilsin ki, şərqə hücum edən ərəb ordusunda/ iyirmi bir yaşlı Kül tiginə qarşı çıxan ərəb tapılmırdı.

712-ci ildə türk orduları Çinin şimalına hücum edərkən Kül tigin bu döyüşlərdə iştirak edə bilmir, çünki o, 711-ci ildən karluk qəbilələri ilə döyüşürdü. Karluklar kül tiginin ordusuna ciddi müqavimət göstərir. Müharibə 715-ci ilədək davam edir. Bu müharibə haqqında Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə oxuyuruq: «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad, sərbəst ikən yağı oldu. Müqəddəs Tamağ başında döyüşdük.

Kül tigin həmin döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. İki döyüşçünü təqib edərək qılncdan keçirdi. Karlukları öldürdük, aldığımız. Qaynaqların yazdığına görə, karluk qəbilələri ilə müharibə 716-cı ildə bitir, karluklar xaqanlığa tabe olur. Karluklarla müharibədən ordaya qayıdanda Kül tigin az xalqı ilə döyüşməli olur. Çünki Kül tigin abidəsində yazıldığı kimi desək, «az xalqı düşmən oldu. Qara göldə (Monqolustanın qərbində Totoxaranor gölü) döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında idi (716-cı il). Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. Az el-təbərini (az xalqının hökmdarı el-təbər adlanırdı) tutdu. Az xalqı orada yox oldu».

716-cı ildə Kül tigin ordaya qayıtdıqda türk dövləti böhranlı günlər yaşayırdı: Kapağan xaqanın hakimiyyət tərzindən narazı olan qəbilələr bir-birinin ardınca qiyam qaldırırdı. Xaqanlığı vətəndaş müharibəsi bürümüşdü. Bu qiyamların yatırılmasında Kül tiginin göstərdiyi igidliyi Bilgə xaqan belə təsvir edir: «Əmim xaqanın elində qarışıqlıq olduqda, xalqın eli əmimə asi olduqda izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. Həmin at orada öldü. İzgil xalqı öldü. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Yər, göy qarışdığı üçün yağı oldu. Bir ildə beş dəfə döyüşdük. Ən ilk dəfə Toğu şəhərində döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, altı döyüşçünü qılncdan keçirdi. Qoşun toqquşmasında yeddinci döyüşçünü qılncladı. İkinci dəfə Kuşlağakda ediz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib, hücum edib bir döyüşçünü qılncdan keçirdi doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada məhv oldu. Üçüncü dəfə Bol...nda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, sanıdı. Qoşunu qırdıq, evini aldıq. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk xalqı ayağını qaçaraq qoydu, xain olası oldu. Öndə gələn qoşununu Kül tigin qovub tonralardan bir qəbilə, alpağulardan on döyüşçünü Tona tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdü. Beşinci dəfə Əzgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib, hücum etdi, şəhərə girmədi. Həmin qoşunu orada öldürdük. Mağı kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül tigin evi müdafiə etməyə təyin etdik. Oğuz yağı

ordanı basdı. Kül tigin Yetim ağ atı minib doqquz döyüşünü qılıncdan keçirdi, ordanı vermədi». Bilgə xaqanın təsvir etdiyi bu sonuncu iki hadisə 716-cı ildə baş vermişdi. Həmin ilin yazında doqquz oğuz qəbilələri qiyam qaldırır. Qardaşı oğlu Kül tiginin şöhrətindən qışqanclıq hissənə düşən Kapağan xaqan bu dəfə orduya şəxsən özü sərkərdəlik etmək qərarına gəlir, Kül tiginin isə kiçik bir dəstə ilə ordada arvad-uşağı qorumaq üçün qoyur. Türklərin əsas qüvvələrinin uzaqlarda – şərqdə doqquz oğuzlarla vuruşduğunu eşidən karluqlar (Bilgə xaqan onları sadəcə oğuz adlandırır; qaynaqlarda isə onların adı «üç oğuz» kimi yazılır ki, bu da karluk deməkdir) qisas vaxtının gəlib çatdığını fikirləşib türklərin ordasına hücum edirlər. Lakin Kül tigin misilsiz igidlik göstərir, bərabər olmayan döyüşdə şəxsən özü doqquz düşməni öldürür ordanı qoruyur. Bu qələbənin əhəmiyyəti haqqında Bilgə xaqan belə deyir: «Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım – bunca diriləriniz kəniz olası idiniz, ölümləriniz yurdda, yolda yataraq qalası idiniz. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz». Bu, Kül tiginin igidlikləri, döyüşlərdə göstərdiyi şücaətlər haqqında türk qaynaqlarının verdiyi son məlumatdır.

Kül tigin ordanı qoruduğu vaxt Kapağan xaqan da doqquz oğuzları məğlub edir. Sonra o, qiyam qaldırmış bayırku qəbilələrini də Tola çayı sahilindəki döyüşdə məğlub edir, lakin gəriyə – ordaya qayıtdıqda pusquya düşüb öldürülür.

Kapağan xaqan hələ sağlığında türk törüsünü (qanununu) pozaraq böyük oğlu Bögünü kiçik xan elan etmişdi. Türk qanununa görə, xaqan vəfat etdikdə kiçik xan hökmdarlıq taxtına çıxır. Kapağan xaqanın öldürülməsi xəbəri ordaya çatan kimi Bögü xaqan elan edilir. Bundan hiddətlənən Kül tigin ordaya hücum edir, Kapağan xaqanın bütün uşaqlarını və yaxın adamlarını qırır. Kapağan xaqanın uşaqlarından oğlu Bəg tigin və Aşidə Mimi adlanan bir nəfərdə ərdə olan on yeddi yaşlı qızı qurtulub Çinə qaçır.

Kül tiginin əmisi uşaqları ilə heç bir düşmənliyi yox idi. O, türk törüsünə (qanununa) uyğun hərəkət edirdi: türk törüsünə görə, böyük qardaşdan sonra xaqanlıq taxtına ondan kiçik qardaş oturmali idi, sonuncu qardaş vəfat etdikdən sonra taxta böyük

(birinci) qardaşın böyük oğlu çıxmalı idi. Türk törüsünə görə, türk taxtına Kapağan xaqandan sonra İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan oturmali idi. Kül tigin bu törünü bərpa edir və Türk taxt-tacını böyük qardaşı Bilgə xaqana verir. Ancaq Bilgə xaqan başa düşürdü ki, Kül tiginlə müqayisədə o, taxt-taca layiq deyil, buna görə də taxt-tacı Kül tiginə təklif edir; ordu və xalq da bunu istəyirdi, çünki öz igidlikləri və qəhrəmanlıqları ilə Kül tigin ordunun və xalqın rəğbətini qazanmış, sevimlisi olmuşdu. Lakin Kül tigin qəti şəkildə türk taxt-tacından imtina edir, Bilgə xaqanı taxta çıxarır. Taxt-tac üçün qardaşına minnətdar olan Bilgə xaqan Kül tiginin bütün türk ordusunun ali baş komandanı təyin edir. Kül tigin daha 15 il qardaşına sədaqətlə qulluq edir. Biz onun bu on beş ildə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar haqqında qaynaqlarda heç bir məlumata rast gəlmirik. Amma əmin olmaq olar ki, onun bu on beş ildə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar əvvəlkilərdən heç də az olmamışdır. Qaynaqların yazdığına görə, Kül tigin fasiləsiz döyüşlərdə düşmənin 169 əsgər və sərkərdəsini öldürmüşdü.

Kül tigin 731-ci ilin 27 fevralında 47 yaşında hansı bir döyüşdə əldə ağır yaradan vəfat etmişdir. Bilgə xaqan öz kiçik qardaşı üçün möhtəşəm məqbərə tikdirmiş, abidə ucaltmışdır. Dünya tarixində heç bir xaqan, şah, çar, qeysər, imperator, kral... yaşca və vəzifəcə özündən kiçik olan qardaşı haqqında Bilgə xaqanın Kül tiginin şərafinə qoydurduğu abidədə həkk etdirdiyi sözlər kimi səmimi söz deməmişdir. Abidənin mətnində xüsusilə bu sözləri oxuyuruq: «Kiçik qardaşım Kül tigin həlak oldu, özüm qəmləndim. Görür gözüm görməz oldu, özüm düşündüm. Bilər biliyim bilməz oldu, özüm düşündüm. Taləyi tanrı yazar, insan oğlunun hamısı ölümlü törəmiş. Beləcə düşündüm. Gözümdən yaş gələr, ürəyimdən güclü sıtqı gələr, yanaraq qəmləndim, möhkəmcə qəmləndim. İki şadımanın, başqa kiçik sərkərdələrimin, bəylərimin, xalqımın gözü kor oldu deyib düşündüm, ağladım».

KÜL TİGİN ABİDƏSİ

«Kül tigin» abidəsi ikinci Türk xaqanlığının banisi, Çin mənbələrində Qu-du-lu (türkcə: Kutlığ – xoşbəxt, bəxtli) adlanan İltəris xaqanın kiçik oğlu şahzadə Külün şərəfinə qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikasında nəşr edilən elmi ədəbiyyatda onu səhv olaraq Kül təkin adlandırırlar. Əslində Kül onun adıdır, tigin isə qədim türk qəbilələrinin dilində «şahzadə» deməkdir.

Kül tigin 685-ci ildə anadan olmuş, döyüşlərdən birində aldığı ağır yaradan 731-ci ilin fevral ayının 27-də vəfat etmişdir. Türk adətinə görə, qışda və yazda ölmüş adamı payızda ağaclar yarpaqlarını tökəndə, yayda və payızda ölmüş adamı isə yazda ağaclar yarpaq açanda dəfn edərdilər. Kül tiginin dəfn edildiyi tarix mübahisəlidir. Rus alimi V.V.Radlov onun 731-ci ilin noyabr ayının 1-də, türk alimi H.N.Orkun isə avqust ayının 21-də dəfn edildiyini yazır. Kül tigin igid insan olmuş. Hələ əmisi Moçur (Kapağan) xaqanın hakimiyyəti illərində türk dövlətinin fəthlik siyasətində və xaqanlığın möhkəmlənməsində böyük xidmət göstərmiş, sonralar taxt-taca vərəşəlik haqqında türk tövsi (qanunu) pozulduqda, qardaşı Bilgə xaqanın taxta çıxmasında əsas rol oynamışdır.

Kül tigin nəinki qardaşı Bilgə xaqanın taxta çıxarılmasında, həm də dövləti idarə etməsində, türk xaqanlığının, türk dövlətinin güdrətinin, şöhrətinin artmasında, türklərin geniş ərazidə tanınmasında başlıca rol oynamışdır. Bilgə xaqan minnətdarlıq əlaməti olaraq orduya rəhbərliyi Kül tiginə tapşıraraq, onu baş sərkərdə təyin edərək özü yalnız dövlət işləri ilə məşğul olmuşdur. Qoşun sərkərləsi kimi Kül tigin böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş, xaqan qoşununun baş sərkərdəsi olduğu on beş ildə (716-131-ci illər) xeyli ölkə fəth etmiş, döyüşlərdən zəfərlə çıxmış və xeyli düşmən öldürmüşdür. Bunu onun məqbərəsi ətrafında qoyulmuş 169 balbal – öldürdüyü adamları təsvir edən daşdan kobud yonulmuş heykəllər də sübut edir.

Kül tiginin şərəfinə ucaldılmış abidəyə həkk olunmuş sözlər Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır. Bilgə xaqan kiçik qardaşının, həm də özünün türk dövlətinin möhkəmlənməsi yolunda

çəkdiyi zəhmətdən, türk xalqının adının, şöhrətinin itməməsi, yox olmaması uğrunda çalışmasından, türklərin xalq olması (yəni, müstəqil olması) uğrunda apardığı mübarizədən, hərbi yürüşlərdən, qələbələrdən və şəxsi şücaətlərindən fərəhlə danışır, qardaşının vəfatına təəssüfünü və kədərləndiyini bildirir. Bilgə xaqan başdaşının yazılmasına, abidə kompleksinin tikilməsinə şəxsən rəhbərlik etmişdir. Abidə kompleksi 732-ci ilin avqust ayının 27-də hazır olmuşdu.

Kül tigin abidəsi tilləri yonulmuş dördbucaqlı kəsik piramida şəklindədir; saf olmayan mermərdən hazırlanmışdır. Abidə özül rolunu oynayan tıbağa şəklində hazırlanmış postamentə geydirilmişdir. Tıbağa mermər özülün beli dəşilmiş, başdaşı oraya bərkidilmişdir. Bilgə xaqanın şərəfinə abidə də Kül tiginin abidəsinin yaxınlığındadır. Abidə tapılırkən piramida yerə yığılmış vəziyyətdə olmuşdur, sonradan yerinə taxılmışdır. Abidə kompleksinin indiki vəziyyəti bizə məlum deyildir. Türk tədqiqatçısı Mühərrəm Erginin məlumatına görə, piramidanın hündürlüyü 3 metr 75 santimetr, rus alimi P.M.Melioranskinin məlumatına görə, 3 metr 15 santimetrdir. Abidənin digər ölçüləri haqqında da tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləyirlər: Mühərrəm Erginin yazdığına görə, abidənin şərq və qərb üzləri aşağıda 132 santimetr, yuxarıda 122 santimetr, cənub və şimal üzləri aşağıda 46 santimetr, yuxarıda 44 santimetrdir. P.M.Melioranskinin yazdığına görə isə Kül tigin abidəsinin şərq və qərb üzləri 1 metr 24 santimetr, şimal və cənub üzləri 41 santimetr enliliyədir. Abidə yuxarıdan kəmərləndirilmişdir və beşguşəli ulduz şəklində tamamlanır. Abidənin yuxarı hissəsi əjdaha şəkilləri (qədim türklər əjdahaya «lü» deyirdilər; bu söz Çin dilindən alınmışdır) ilə bəzədilmişdir. Şərq (enli) tərəfin üstündə keyik (ceyran) şəkilli xaqan damğası vardır, lakin damğa şəkil deyil, həndəsi cizgidir. Qərb (enli) üzü Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmışdır. Çin imperatorunun adından yazılmış mətnə türk-Çin dostluğundan, imperatorun Kül tiginə və Bilgə xaqana məhəbbətindən, Kül tiginin igidliklərindən danışılır. Çin mətninin sonunda abidənin qoyulduğu tarix göstərilmişdir. Abidənin qalan üç tərəfi (iki dar və bir enli üz) və tillərin kəsik (yonulmuş) hissəsi göytürk Or-

tərcümə etmək olar) Yollıq tigin hazırlanmış və iyirmi gün erzində «bitig taş» həkk etmişdir.

Kül tigin abidəsi Monqolustanda Kokşin-Orxon rayonunda Orxon çayı hövzəsində, onun qolları Tola və HOLA çayları arasında, Saydam gölü yaxınlığında, Erdeni Tszu budda monastrından 60 kilometr şimalda tapılmışdır. Abidəni 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrinsev kəşf etmişdir.

Abidə ilk dəfə 1892-ci ildə estampajda atlas şəklinde transkripsiyasız və tərcüməsiz nəşr edilmişdir. 1894-cü ildə rus alimi V.V.Radlov onu alman dilinə tərcümə edib nəşr etdirir. O vaxtdan başlayaraq 1897-ci ilədək V.V.Radlov Kül tigin abidəsini alman dilində dörd dəfə (1894, 1894, 1895, 1897) nəşr etmişdir. V.V.Radlovla yanaşı, Danimarka alimi Vilhelm Tomsen də Kül tigin abidəsinin tədqiqi ilə məşğul olmuş və 1896-cı ilin əvvəlində bu abidəni birinci dəfə nəşr etmişdir. O sonralar da Kül tigin abidəsini bir neçə dəfə nəşr etmişdir. Kül tigin abidəsinin rus dilinə tərcüməsini, ilk və mənim fikrimcə, indiyədək ən mükəmməl nəşrini həyatdan erkən getmiş rus alimi P.M.Melioranski etmişdir (1899). Abidənin rus dilində son mükəmməl nəşri S.Y.Malova məxsusdur (1951).

Kül tigin abidəsi 1940-cı ildə Hüseyn Namik Orkun tərəfindən türk dilində nəşr edilmişdir (ikinci nəşri 1987-ci ildə olmuşdur). Bu abidəni türk dilində Mühərrəm Ergin də bir neçə dəfə nəşr etmişdir.

Son zamanlar Kül tigin abidəsi ya faksimile, ya da faksimilesiz transkripsiyada ya rus, ya da müxtəlif dillərdə nəşr edilmişdir. Bunlardan qazax dilçisi Q.Aydarovun bir neçə nəşrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Kül tigin abidəsini Azərbaycan dilinə tərcümədə ilk dəfə (göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə mətn, transkripsiya və tərcümə şəklində) Ə.C.Şükürov və A.M.Məhərrəmov nəşr etmişlər (Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, 1976).

Kül tigin abidəsinin oxuculara təqdim edilən bu nəşrinin göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan mətni Mühərrəm Erginin «Orhun abidələri» (İstanbul, 1980) adlı kitabından götürülmüş foto-sürətdir. Qeyd etməliyəm ki, bu mətn nöqsansız deyildir və əslində məni təmin etmir. Lakin başqa nəşrlər daha

xon-Yenisey əlifbası ilə türk dilində yazılmışdır. Bundan başqa, Çin mətninin yanında da göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə həkk edilmiş türk mətni vardır. Şəqr tərəfdən qırx, şimal və cənub tərəflərin hərəsində göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə on üç sətir yazı vardır. Mətn yuxarıdan aşağıya doğru yazılmışdır və sağdan sola oxunur. Sətirlərin uzunluğu iki metr otuz beş santimetrdir: hərflər: mütənasib, düzgün və gözəl şəkildə yazılmışdır.

Abidə kompleksi geniş ərazidə yerləşir. Kül tigin abidəsi eni 28 metr 85 santimetr, uzunluğu 67 metr 25 santimetr olan bişmiş kərpic döşənmiş meylanda yerləşir. Meydanın ətrafında dərin xəndək qazılmışdır. Kül tigin abidəsi meydanın şərq tərəfində, giriş qapısının yaxınlığındadır. Kül tigin şərafinə kitabənin qərbində yenə də üzü şərqə olan böyük məbəd ucalır. Məbədın iç divarlarına onun igidliklərindən bəhs edən divar rəsmləri həkk edilmişdir. Məbəddə Kül tiginin və onun xanımının oturmuş vəziyyətdə heykəlləri vardır. Kül tigin xaqan olmasa da, heykəldə onun başında tac vardır. Tacda qanadları açıq vəziyyətdə qartal təsvir edilir. Heykəldən Kül tiginin qətiyyətli hərbi adamı olduğu qənaətinə gəlmək olar; dodaqları bir-birinə sıxılmış, boğaz əzələləri gərilmişdir.

Qədim türk adətinə görə dəfn edilən sərkərdənin başdaşı ətrafında onun öldürdüyü düşmənlərin daşdan kobud şəkildə yonulmuş heykəlini qoyardılar. Belə heykəl qədim türk dilində «balbal» adlanır. Bu söz uzun zaman türkoqlara qaranlıq qalmışdı. Nəhayət, akademik V.V.Radlov qırqız dilində bu sözə təsadüf etmiş və onu rus dilinə «каменная баба» kimi tərcümə etmişdir. Mərhum sərkərdə sağlığında nə qədər adam öldürmüşsə, başdaşı ətrafında bir o qədər balbal qoyardılar. Kül tigin abidəsində balballar bir-birindən üç-beş metr aralı olmaqla iki istiqamətdə 4,5 kilometr məsafədə uzanır.

Abidə kompleksi və məqbərənin inşasında türk və Çin sənətkarları bərabər çalışmışlar. Abidənin türk mətnini Bilgə xaqanın dilindən onun kiçik qohumu (qədim türk dilindəki *atu* sözünü dilimizə «qardaş oğlu», «nəvə», «kiçik qohum» kimi

NÜ : EYRƏYƏ : ŞTİFƏ : ŞB L O > L : > H Y D : İ F T : T F Ə > : İ F T : T N 9
 : İ F T : İ F T > H > D : E F İ F Ə L J : N E X : E F İ F Ə : Ş E Y R : N E X (6)
 B F Ə : F E H : Ş Y R İ F İ R : F O > > S : F Y F > : H Y L J D : F İ F Ə T F R
 R : İ H > S H : Ş Y R İ F Y : H Y F 9 : Ş Y F O Y : E F L M I : * * T : İ F
 : Ş Y T R : Ş Y İ Y M : > > > S : R T N H : E H Y N : > > > S : R T N H : İ M
 : İ H Y E N H : * F 9 : D Y > A
 : F İ F Ə Y Ə : Ş O E F İ Y M : > > > S : R T N H : T İ F H H T D > > L : F H D (7)
 Y D : T N T F R F Y : H J D : T İ T H H F : İ F T : H > H > Y F > S : Ş
 : İ F T : H > H > Y F > S : Ş Y F H : T N T F R F Y : N E X : T İ T : L
 F Y F 9 M : İ H > S : > H Y D : İ J : Y S Y J : F İ F Ə : İ F T : E Y R : E Y R
 : E H Y N : F Y
 : İ H 9 M H : İ F İ L K Y N : > > > S : R T N H : H Y H S : N T E T 9 J (8)
 : İ H H M : İ D Y > > S H : H Y T : * F T F H : * H H : İ H J > : T F 9
 > S : R T N H : İ F İ L S H J : Ş > S Y F : N E Y R : H Y H J > : * F 9
 : H Y > > S : T F R : İ H İ H > H > S : İ L L : İ H İ H > S : > > > S
 : İ Y > : İ H İ H > M : İ L L
 H S : > D Y T F 9 : İ F S > S : İ F O Y : > H Y H : * * X E F : İ M L M (9)
 : İ J > > S : T F 9 : F * İ H J O : Y S J H : Y O H J : Ş O T > L : Y B
 : İ M L M : İ F İ S H H J H D : F T H : E H T H > D H D : M Y M : > H > S
 : İ H J > : > Y H : * S H J > : > Y H : İ M L M H S : * S > L : * H M
 H D S : Y > > > S Ş Y T A : * S > S H > S > L : İ J : Y > > > S : Ş Y T A İ D (10)
 : > Y H S X E F : İ B > S > S H : * M F H : * N E : Y > > S H : * M F
 T T : R T N H : * X F I : F > > S : > > > S : T Y E R : R T N H
 : Ş F 9 : İ F İ Y M : İ J H D : * S H > : Ş O > S : > H > S > S Y F :
 S H > : Ş H F S : N E Y R : T İ T : * S Y : İ H H H : * S H > Ş O > S (11)
 X M R : T Y E R : > > > S : F S * : R T N H : Y Y R : N T N 9 H H : *
 H : İ R : İ F : İ F İ L M H D : N E T Y E R : Ş F E T N 9 : Ş F
 : F > > S : > S Y : İ H * : * H H X R : * H T N Y F : F A H X R : Ş O Y
 H D : H Y S Y F > H H : F S F : E F L H X R : F Y T A F : İ Y H : İ Y S S (12)
 S F S : * S H > S H > : İ H X R : Y F > H : İ F F S H F A F : * S H > S
 : Ş H S S : Ş : * S Y : F H Y İ M 9 : * > > S T H >
 : * S N E Y R : Y Y R : R T N 9 : F > > S : F E H
 : Ş Y T İ T F : Ş K T 9 E T F : Ş H S * : T İ T : S : * > > S F L S (13)
 F > : Ş T N 9 F : * X T H R : * > > S F L S : * S N E Y R : Ş H T 9 E T
 H Y J D : F İ F : Ş F E H R : E H R > S : * > * F S J > : Y Y R

: Ş H H F 9 : Ş B L O > L F H : T 9 : H Y D : Ş H Y : F T H : Ş N 9 F H M (1)
 : * Ş T H M A : Ş H M : Ş O T F Y : F İ F 9 : İ H > J F H : F J F > : F İ F 9
 : > > > S : R T N H : İ H J > : * S H J > : > Y H F H H : > Y H > > S
 : İ F T F R : F H F : İ F T F R : Ş S > S : İ F İ N T N H : İ F Y F
 İ J > S : R T N H : İ F Y N I M I : İ F T F Y D : İ H : İ J > S : R T N H (2)
 T O F 9 : Y Y J F S : İ H J F H : İ S İ > H : İ H J T > H : Y > > S : F H
 : F E H J H Y F 9 : > H > > S : N T E Y F : İ F T N 9 M I : E E L H F H : İ F
 Ş H H F 9 : İ H O > L : F E H J H Y İ H 9 H : N T F 9
 T > Y H : Ş E Y R : İ F T H > H J : Ş : R T N H : Ş N E İ H > X F (3)
 Ş T İ F T J : Ş T İ F T : Ş E Y R : Ş F 9 İ H D > S : İ F T > H J : İ F
 Ş : E Y F : İ M L M > : İ F T H M : Ş F 9 T > > S : Ş F 9 T Y E R :
 : Ş Y F H M : İ H H : E N T N H : Ş > > S E Y F : Ş T : İ F > S
 : Ş H H Y > S : İ M E : Ş T H : F L S Y F I : F L Y > D : İ H > S : Ş E T 9 (4)
 İ M : İ H H F 4 : * H > T : H 1 : İ M I M H : İ Y S S : Y E Y N A : F Y 9 M R
 : İ F Y F : > > > S : Ş > > S : F S S S : S S F 4 : H S S H S > : > H H > L
 : Ş T İ F 9 J O : İ F T > Y H : E Y N 9 : Y O : İ F Ş J Y > D : İ F S S Y F Y
 : > Y H : F H F
 : F İ F H F : Ş T İ F 9 J O : Ş T İ F J > S > Y H : Ş S F J F > : Ş T İ F J > S (5)
 : Ş T İ S > S J F H : E H H F 4 H : F J F > : Ş T İ S > S J F H : E H H F İ L A
 D > S : Ş T İ F H J > : > Y H : H J D : Ş T İ F H J > : > Y H : İ F İ E Y R
 : Ş T İ F T H J O S : Ş T H İ E Y R : Ş F 9 : F L H
 : İ F E Y R H : > > > S İ Y S S : İ L M : İ H İ H H : F > > S : F T Y E R (6)
 F 9 : F Y T A : F Y H F : İ M L M : İ F İ L A H H 4 : İ M L M : E Y T N 9
 : İ F İ S H > F > D : Y F J > > S : F Y E R : İ M L M : İ F H H T N I : İ
 : İ H H F : > Y F L J F : İ F Y F : F X Y Y F : > > > S : R T N H : İ M L M
 : F Y E R : Ş H > > S : İ Y S S : İ H H F : N T H F 9 : > > Y H : İ B J > Y H (7)
 : F M > S M 9 : İ H Y > İ F 4 : F Y F I : F M > S J H : İ F J Y > F H >
 : T Y E R : F Y L Y S S : F S F : İ F S J : R T N H : T Y E R : R T N H
 Ş H > Y H : İ Y S S : İ F S S : İ F S J : İ Y S S
 > S : İ M E : N T E Y F : İ F T F R : E L N 9 E İ F : J F 9 E Y : İ F T N 9 (8)
 : > Y H > L : İ F T F R : M 9 Y M I : F E H : Ş H > Y H : F Y 9 M 9 : Ş H H Y
 Y F : Ş O Y H : İ Y S S : İ F T F R : M 9 Y M I : F E H : Ş H Y İ T H
 : * > H : Ş H H : R T N H : İ F T F R J : İ F İ N T N H : İ F

TRANSKRİPSİYA

Cənub-qərb tərəfi

.RTMH)I#4S: X#EY: #F#N# :)> & J: #E#HYM#
 : #E# : #E# ... >S:YD> & : J#YD :)I)4# : &Y#A
 #E#H: YJ#D : #X#E# : # & #T: #H : #T#M#

Qərb tərəfi

. #HYN : #E#HYM#H# . . . Y)4#J
 : >Y#J#EY# : RTMH : #AN#H#T# : #AN#E#I#
 &4# : #X#H# : #E#E#HYM#H# : #M#I#
 : Y#J :)H4# >Y#D : #J : >#H#

Cənub tərəfi

1. Tenri tæg tenride bolmış türk bilgə kağan bu ödkə olurtım. Sabımm tükəti esidgil: ulayı iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunım, biriyə şad apıt bəglər, yıraya tarkat buyuruk bəglər, otuz ...

2. tokuz oğuz bəgləri, bodunı bu sabımm edgüti esid, katıgdi tınlə. İlgərü kün toğsıka, birgərü kün ortusınaru, kurığaru kün batsıkiña, yırağaru tün ortusınaru anta içrəki bodun kop maña körür. Ança bodun....

3. kop itdim. Ol amtı ağıy yok. Türk kağan Ötükən yış olursar, iltə bun yok. İlgərü Şantun yazıka təgi sülədim, tahuyka kiçig təgmədim. Birigərü Tokuz Ərsenkə təgi sülədim, Tüpütke kiçig təgmədim. Kurığaru Yinçü ügüz.

4. keçə Təmir Kapıgka təgi sülədim. Yırağaru Yer Bayıрку yiriñə təgi sülədim. Bunça yirkə təgi yoritdım. Ötükən yışda yig idi yok ermis. İl tutsık yir Ötükən yış ermis. Bu yirdə olurıp Tabğaç bodun birlə

5. tüzəltim. Altun, kümüş, isigiti, kutay bunsız ança birür Tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermis. Süçik sabın, yımşak ağın arıp irak bodunıg ança yağutır ermis. Yağru kontukda kisrə ağıg bilig anta öyür ermis.

6. Edgü bilgə kiçig, edgü alp kisik yoritmaz ermis. Bir kisi yağılsar, oğuşı, bodunı bisükiñə təgi kıdmaz ermiş. Süçig sabıña, yımşak ağısıña arturıp üküs, türk bodun, öltig. Türk bodun, üləsikin biriyə Çuğay yış tügül, Tün

7. yazı konayın, tisər, türk bodun, üləsikig anta ağıg kisi ança boşğurur ermis: irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür, tip ança boşğurur ermis. Bilig bilməz kisi, ol sabıg alıp, yağru barıp, üküs kişi öltig.

8. Ol yirkərü barsar, türk bodun, öltəçisən. Ötükən yir olurıp, arkış-tirkış ısar, nəñ bunıg yok. Ötükən yış olursar, bengü il tuta olurtaçısan, türk bodun, tok. Arık oksən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən. Antağınım

9. üçün igidmiş kağanın sabın almatın yir sayu bardıg, kop anta alkıntıg, arılıg. Anta kalmışı yir sayu kop turu – ölü yoriyur ertig. Teñri yarlıkadukın üçün,özüm kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurıp

10. yok çığay bodunıg kop kobartdım, çığay bodunıg bay kılım, az bodunıg üküş kılım. Azu bu sabımda igid barğu? Türk bəglər, bodun, esidin: türk (bodunıg ti)rilip il tutsıkınım bunta urtım, yañılıp üləsikinin yəmә

11. bunta urtım. Nəñ nəñ sabım ersər, bəngü taşka urtım. Añar körü bilin: türk amtı bodun, bəglər, bōdkә körigmә bəglər, gü yañıltaçısız. Mән (bəngü taş ... tabğa)ç kağanta bədizçi kәlürtim, bәdiztim. Mәniñ sabımın sımadı:

12. tabğaç kağanın içrәki bәdizçik ıtı. Añar adınçıg bark yaraturtım, için, taşın, adınçıq bәdiz urturtım, taş tokıtdım. Köñültәki sabımın u ... (on ok oğlın)a, tatıña tәgi bunı körü bilin; bəngü taş

13. tokıtdım. Bu (erig) ersər, amtıka erig yirtә irsәр, ança erig yertә bəngü taş tokıtdım, bitidim. Anı körip ança bilin: ol taş.... dim. Bu bitig bitigmә atısı Yolıg t(igin).

Şarq tərəfi

1. Üzә kök teñri, asra yağız yer kılmtukda ekin ara kisi oğlı kulinmiş. Kisi oğlınта üzә eçüm-anam Bumın kağan, İstәmi kağan olurmış. Olurıpan türk bodunun ilin, törüsün tuta birmis, iti birmis.

2. Tört buluñ kop yağı ermis. Sü sülәpән tört bulundakı bodunıg kop almış, kop baz kılmış, başlağıg yüküntürmis, tizligig sökürmis. İlgeri Kadirkan yışka tәgi, kirü Tәmir Kapıgka tәgi konturmış. Ekin ara

3. idi oksız kök türk ança olurur ermis. Bilgә kağan ermis, alp kağan ermis. Buyurukı yәмә bilgә ermis erinç, alp ermis erinç. Bəglәri yәмә, bodunı yәмә tüz ermis. Anı üçün ilik ança tutmış erinç. İlig tutıp törüg itmiş. Özi ança

4. kәrgәk bolmış.Yuğçı, sıgıtçı öñrә күn toğsıkda Bökli çölig el, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa urum, kırkız, üç kurikan, otuz

tatar, kıtaf, tatabı – bunça bodun kәlipән sıgıtamış, yuğlamış. Antağ күlig kağan ermis. Anta kirsә inisi kağan

5. bolmış erins, oğlı ta kağan bolmış erinç. Anta kirsә inisi eçisin tәg kılınmaduk erinç, oğlı kağan tәg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmış erinç, yablak kağan olurmış erinç. Buyurukı yәмә biligsiz erinç, yablak ermiş erinç.

6. Bəglәri, bodunı tüzsiz üçün, Tabğaç bodun tәbligın күrlig üçün, armakçısın üçün, inili-eçili kiñsürtükün üçün, bәgli-bodunlıg yoñşurtukın üçün türk bodun illәdük ilin içginu ıdmış,

7. kağanladuk kağanın yitirü ıdmış. Tabğaç bodunka bәglik urı oğlın kul boltı, silig kız oğlın күñ boltı. Türk bəglәр türk atın ıtı Tabğaçgı bəglәр Tabğaç atın tutıpan Tabğaç kağanka

8. körmis. Əlig yıl isik, küçig birmis. İlgerü күn toğsıkda Bekli kağanka tәgi sülәyü birmis, kurıgaru Tәmir Kapıgka tәgi sülәyü birmis, Tabğaç kağanka ilin, törüsün alı birmis. Türk kara kamıg

9. bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim amtı kanı? Kimkә ilig kazğanurmән? - tir ermiş. Kağanlıg bodun ertim, kağanım kanı? Nә kağanka isig, küçig birürmән? - tir ermiş. Ança tip Tabğaç kağanka yağı bolmış.

10. Yağı bolıp itinü, yaratunu umaduk yana içikmiş. Bunça isig, küçig birtükgәri sakınmatı. Türk bodun, ölürәyin, uruğsıratayın, - tir ermiş, yokadu barır ermiş. Üzә türk teñrisi, türk ıduk yiri,

11. subı ança timis: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kağanım İltәris kaqanıg, ögim İlbilgә katunıg teñri tәpәsintә tutıp yögürü kötürmiş erinç. Kağanım kağan yeti yegirmi әrin taşıkmiş. Taşra

12. yoriyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkmiş, tağdakı inmiş, tirilip yetmiş әr bolmış. Teñri küç birtük üçün kağanım kağan süsi böri tәg ermiş, yağısı koñ tәk ermiş. İlgerü, kurıgaru sülәp tirmis, kobartmış, kamuğı

13. yeti yüz әr bolmış. Yeti yüz әr bolıp elsirәmiş, kağansıramış bodunıg, күñәdmis, kuladmış bodunıg, türk törüsün içginmiş bodunıg eçüm, apam törüsünçә yaratmış, boşğurmış. Tölis, tarduş bodunıg anta itmiş,

14. yabğuğ, şadığ anta birmis. Bəriyə Tabğaç bodun yağı ermis. Yıraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermis. Kırkız, kurikan, otuz tatar, kıtaı, tatabı kop yağı ermis. Kañım kağan bunça....

15. kırk artukı yeti yolu sülėmis, yegirmi sünüs sünüşmüs. Teñri yarlıkaduk üçün illigig ilsirətmis, kağanlığığ kağansıratmıs, yağığ baz kılms, tizligig sökürmis, başlığığ yüküntürmis. Kañım kağan...

16. törüg kazğanıp uça barmıs. Kañım kağanı başlayu Baz kağanığ balbal tikmis. Kañım kağan uçdukda özüm səkiz yaşda kaltım. Ol törüdə üzə eçim kağan olurtı. Eçim kağan olurıpan türk bodunığ yiçə itdi, igitı, çığayığ bay kılta, azığ üküş kılta.

17. Eçim kağan olurtukda özüm<

> tarduş bodun üzə şad ertim. Eçim kağan birlə ilgerü Yaşıl ügüz Şantur yazıka tēgi sülədımız, kurığaru Təmir Kapıgka tēgi sülədımız, Kögmən aşa kırkız yerinə tēgi sülədımız.

18. Kamuğı biş otuz sülədımız, üç yegirmi sünüşdimiz. İlligig ilsirətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz, başlığığ yüküntürtimiz. Türgis kağan türkimiz, bodunımız erti, bilmədükün

19. üçün, biziñə yañılukım < yazındukım > üçün kağanı ölti, buyurukı, bəgləri yəmə ölti. On ok bodun əmgək körti. Eçümüz-anamız tutmıs yir, sub idisiz bolmazun tiyin az bodunığ itip, yar

20. Bars bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz, siñilim kunçuyuğ birtimiz. Özi yañılta, kağanı ölti, bodunı küñ, kul boltı. Kögmən yir, sub idisiz kalmazun tiyin, az kırkız bodunığ yaratıp kəltimiz, sünüşdimiz...

21. yana birtimiz. İlgerü Kadirkan yışığ aşa bodunığ ança konturtımız, ança itdimiz. Kurığaru Kəñü Tarmanka tēgi türk bodunığ ança konturtımız, ança itdimiz. Ol ödkə kul kullığ, < küñ, küñlük > bolmıs erti. İnsi eçisin bilməz erti, oğlı kañın bilməz erti.

22. Ança kazğanmıs, itmıs ilimiz, törümüz erti. Türk oğuz bəgləri, bodun esidin: üzə teñri basmasar, asra yir telinməsər, türk bodun, ilin, törün kim artatı üdaçı erti? Türk bodun.....

23. ögün. Körgünün üçün igidmıs bilgə kağanıña ermis, barmıs edgü ilinə, kəntü yañıltağ, yablak kikürtik. Yarakdığ kañtan gəlip yaña eltdi? Sünüglük kantan gəlipən sürə eltdi? İduk Ötükən yış bodun bardığ. İlgerü ...

24. bardığ. Kurığaru barıgma bardığ. Barduk yirdə edgü ol erinç: kanıñ, subça yügürti, sünükün, tağça yatdı. Bəglik urı oğlın kul boltı, silik qız oğlın küñ boltı. Bilmədük üçün, yablakınım üçün eçim kağan uça bardı.

25. başlayu kırkız kağanığ balbal tikdim. Türk bodunığ atı, küsi yox bolmazun tiyin kañım kağanığ, ögim katunığ kötürmıs teñri, il birigmə teñri, türk bodun atı, küsi yox bolmazun tiyin özümün ol teñri

26. kağan olurtı erinç. Nəñ yilsıg bodunka olurmədım. İçrə aşsız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtım. İnim Kül tigin birlə sozləşdimiz. Kañımız, eçimiz kazğanmıs bodun atı, küsi yok bolmazun.

27. tiyin türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmədım, inim Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü, yitü kazğantım. Ança kazğanıp biriki bodunığ ot, sub kılmadım. Mən (özüm kağan olurtukıma ...) yir sayu

28. barmıs bodun ölü, yitü yadağın, yalıñm yana kəlti. Bodunığ igidiyin tiyin yırağaru oğuz bodun tapa, ilgerü kıtaı, tatabı bodun tapa, birigerü Tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sülədım. sünüşdüm (anta).

29. kisrə teñri yarlıkazu kutım bar üçün, ülügim bar üçün öltəçi bodunığ tirigrü igitim, yalıñ bodunığ tonlıg, çığayı bodunığ bay kılta, az bodunığ üküş kılta. İğar kağanlığda yəg kılta. Tört bulundakı

30. bodunığ kop baz kılta, yağısız kılta, kop maña körti. İsig, küçig birür bunça törük kazğanıp inim Kül tigin özi ança kərgək boltı. Kañım kağan uçdukda inim Kül tigin yiti yaşda kaltı (on yaşda ...)

31. Umay tæg ögim katun kutına inim Kül tigin ər at bultı. Altı yegirmi yaşına eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı. Altı çub sağdak tapa sülədimiz, buzdımız. Tabğaç Oŋ tutuk bis t/ümən sü kelti ... sünüşdimiz.

32. Kül tigin yadağm onlayu tægdi. On tutuk yorçın yaraklıg əlugin tutdı, yaraklıg dı kağanka ançuladı (H.N.Orkun: enç uladı). Ol süg anta yokkişdımız. Bir otuz yaşına Çaça sənürkə sünüşdimiz. Ən ilki Tadıkın çorm, boz (atıg binip təkdi, ol at anta...)

33. ölti. Ekinti İşbara Yamtar boz atıg binip tægdi, ol at anta ölti. Üçünç Yəgin Silig bəgin, kedimlig torıg at binip tægdi, ol at anta ölti. Yarakmta, yalmasınta yüz artukı okun urtı; yizgə (S.Y.Malov: yizək) başına bir t(əkmədi)...

34. tægdükin, türk bəglər kop bilirsiz. Ol süg anta yokkişdımız. Anta kisrə Yer Bayırku Uluğ İrkin yağı boltı. Anı yağıp Türgi Yarğun költə buzdımız. Uluğ İrkin azkıya ərın təzip bardı. Kül tigin (altı otuz ...)

35. yaşına kırkız tapa sülədimiz. Sünüg batımı karıg sökipən Kögmən yışıg toğa yorıp kırkız bodunıg uda basdımız. Kağanın birlə Soŋa yışda sünüşdimiz. Kül tigin Bayırkun(ıŋ, ak adğırıg)

36. binip oplayu tægdi; bir ərık okun urtı, eki ərıg udırşu sançdı. Ol tægdükdə Bayırkunıŋ ak adğırıg udlıkın sıyu urtı. Kırkız kağanın ölürtimiz, ilin altımız. Ol yılka türkis (tapa Altun yışıg)

37. toğa, Ertis ügüzıg keçə yorıdımız Türgis bodunıg uda basdımız. Türgis kağan süsi Bolçuda otça, borça kelti, sünüşdimiz. Kül tigin Başğu boz at binip tægdi. Başğu boz k

38. ... tutıztı. Ekisin özi altızdı. Anta yana kirip türgis kağan buyurukı Az tutukıg əlugin tutdı. Kağanın anta ölürtimiz, ilin altımız. Kara türgis bodun kop içikdi. Ol bodunıg Tabarda ko/nturtımız, yana yorıp.

39. Soğdak bodun itəyin tiyin, Yinçü ügüzıg keçə Təmir kapıgka təgi sülədimiz. Anta kisrə kara türgis bodun yağı bolmış kənərəs tapa bardı. Bizıŋ sü atı turuk, azukı yok erti. Yablak kisi ər ...

40. alp ər bizıŋə tægmiş erti. Anta ödkə ögünip, Kül tiginig az ərın irtürü ıtımız. Uluğ sünüş sünüşmiş. Alp Şalçı ak atn binip tægmiş, kara türgis bodunıg anta ölürmüş, almış. Yana yorıp ...

Şimal tərəfi

1. ... birlə, Kuşu tutuk birlə sünüşmiş, ərın kop ölürmüş, ebin, barımm... kop kəlürti. Kül tigin yeti otuz yaşına karluk bodun erür, barur erikli yağı boltı. Tamağ ıduk başda sünüşdimiz.

2. Kül tigin ol sünüşdə otuz yaşayur erti. Alp Şalçı ak atn binip oplayu tægdi, eki ərıg udırşu sançdı. Karlukuğ ölürtimiz, altımız. Az bodun yağı boltı (H.N.Orkun: kaldı). Kara költə sünüşdimiz. Kül tigin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın

3. binin oplayu tægdi. Az eltəbəriŋ tutdı, az bodun anta yok boltı. Eçim kağan ili kamaşıg boltukmta, bodun iligi kəgi boltukmta izgil bodun birlə sünüşdimiz. Kül tigin Alp Şalçı akın binip.

4. oplayu tægdi. Ol at anta tüsti. İzgil bodun ölti. Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti. Təŋri, yer bulğakın üçün yağı boltı. Bir yılka biş yolu sünüşdimiz. Ən ilk Toğu balıkda sünüşdimiz.

5. Kül tigin Azman akıg binip onlayu tægdi, altı ərıg sançdı. Sü təgisintə yitinç ərıg kılmladı. Ekinti Kuşlağakda ediz birlə sünüşdimiz. Kül tigin Az yağızın binip oplayu tægip bir ərıg sançdı,

6. tokuz ərıg əgirə tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçünç Bol...nda oğuz birlə sünüşdimiz. Kül tigin Azman akıg binip tægdi, sançdı. Süsin sançdımız, ilin altımız. Törtünç Çuş başında sünüşdimiz. Türk

7. bodun adak kamaştı, yablak bol(tacı) erti. Oza kəlmiş süsin Kül tigin ağıtıp Təŋra bir oğuş alpağı on ərıg Təŋra tigin yoğında əgirip ölürtimiz. Bisinc Əzgənti Kadazda oğuz birlə sünüşdimiz. Kül tigin

8. Az yağızın tinip tægdi, eki ərık sançdı, balıka barmadı. Ol sü anta ölürtimiz. Mağa (S.Y.Malov: Mağı) kurğan kışlap

Cənub-qərb tərəfi

yazına oğuzğaru sü taşıkdımız. Kül tigin ebig başlayu kıtımız.
Oğuz yağı orduğ basdı. Kül tigin

9. ögsiz akın binip tokuz erin sancdı, orduğ birmədi.
Ögim katun, ulayu öglərim, əkələrim, kəlişünim, kunçuylarım
bunça yemə tirigi kün boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı
ertigiz.

10. Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigiz. İnim Kül tigin
kərgək boltı, özim sakıntım. Kөрür közim körməz tək, bilir
biligim bilməz tək boltı, özim sakıntım. Öd tənri yasar, kisi oğlu
kop ölgəli (H.N.Orkun: ölüglü) törümis.

11. Ança sakıntım. Közdə yaş kəlsər, eti də könjültə sıgıt
kəlsər, yanturu sakıntım, katıgıdı sakıntım. Eki şad, ulayu
iniyigünim, oğlanım, bəglərim, bodunım közi, kaşı yablak
boltaçı tip sakıntım. Yoğçı, sıgıtçı kıtaş, tatabı bodun başlayu

12. Udar sənürj kəlti. Tabğaç kağanta İsyi Likən kəlti, bir
tümən ağı, altun, kümüş kərgəksiz kəlürti. Tüpüt kağanta Bölön
kəlti. Kuriya kün batsıkdakı Soğd, Berçəkər Bukarak ulus
bodunta Nəş sənün oğul tarkan kəlti.

13. On ok oğlım türgis kağanta Makraç tamğaçı, Oğuz
Bilgə tamğaçı kəlti. Kırkız kağanta Tarduş İnançu çor kəlti.
Bark itgüçi, bədz yaratıgma, bitig taş itgüçi tabğaç kağan çıkanı
Çan sənün kəlti.

Şimal-şərq tərəfi

Kül tigin koş yılka yiti yegirmikə uçdı, tokuzınc ay yiti
otuzka yoğ ertürtimiz. Barkın, bədzin, bitig taş/ın/ biçin yılka
yiti ay yiti otuzka kop alkadı/mız/. Kül tigin (ölip) kırk artukı
(y)ti yaşın, boltı (S.Y.Malov: bulıt). Taş Bunta bədzicig
Toyğun Eltəbər kəlürti.

Cənub-şərq tərəfi

Bunça bitig bitigmə Kül tigin atısı Yolıg tigin bitidim.
Yigirmi kün olurıp bu taşka bu tamka kop Yolıg tigin bitidim.
İğar oğlanınızda, tayğununuzda, kegidə igidür ertigiz, uça
bardınız. Tənri tirig edkiçə

Kül tiginin altunun, kümüşin, ağışın, barımın türk çığay
karanın ayıgma toyğut bu ... bəgim tigin yöğөрü tənri/ ... taş
bitidim Yolıg tigin.

Qərb tərəfi

1. Kurıdan uğ ... inim Kül tigin elti ... isig, küçig birtük
üçün türk bilgə kağan ayukıka inim Kül tiginig közədü olurt...

2. İnançu apa Yargan Tarkan atıg ...

TƏRCÜMƏ

Cənub tərəfi

1. Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı bu
vaxt taxta oturdum. Sözümlü bitənə qədər eşit: məndən sonra
duran kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş qəbiləm,
xalqım, sağdakı şad və apa bəylər, soldakı tarkanlar və buyuruq
bəylər, otuz ...

2. ... doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözümlü yaxşıca
eşidin, möhkəmcə dinləyin. Şərqə – gündoğana, cənuba – gün
ortasına, qərbə – günbatana, şimala – gecə ortasına – bu qədər
yerin içindəki xalq bütünlüklə mənə tabedir. O qədər xalqı ...

3. ... tam təşkil etdim. İndi eldə (dövlətdə) iğtişaş yoxdur.
Türk xaqanı Ötükən ormanında otursa, eldə kədər yoxdur. Şərqə
Şandun düzünə tək qoşun çəkdim, dənizə azacıq dəymədim
(çatmadım). Cənuba Doqquz Ərsəngə tək qoşun çəkdim, Tibetə
azacıq çatmadım (dəymədim). Qərbə İnci (Zərəşan) çayını

4. keçərək Dəmir Qapıya (Alma-Ata və Daşkənd
şəhərləri arasındakı Buzqala keçidi) tək qoşun çəkdim. Şimala
Yer Bayırku yerinə tək qoşun çəkdim. Bu qədər yerlərə qoşun
yürütdüm. Ötükən ormanında yaxşı sahib ox imiş. El tutmalı
(dövlət yaratmalı) yer Ötükən ormanı imiş. Bu yerdə oturub
Tabğaç xalqı ilə

5. düzəlişdim. Qızıl, gümüş, taxıl, ipək bol-bol o qədər çox verən Tabğaç xalqının sözü (dili, nitqi) şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. Şirin sözü (dili) ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaqda yaşayan xalqı yaxınlaşdırır imiş. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri eləcə öyrədir imiş.

6. Yaxşı, müdrik adamları, yaxşı, cəsur adamları yürütməz imiş. Bir adam yanılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinə tək doğranmaz imiş. Şirin sözünə (dilinə), yumşaq hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca öldün. Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay ormanına deyil, Tün

7. düzündə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar eləcə öyrədir imiş: uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir, - deyib eləcə öyrədir imiş. Sadəlovh (bilig bilməz) adam, o sözə aldanıb, yaxın gedib, çoxlu adam öldün.

8. O yerə doğru getsən, türk xalqı, öləsən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərindən yox (olmaz). Ötükən ormanında otursan əbədi el (dövlət) düzəldərək otursan, türk xalqı, tox. Ayrı oxsan, aclıq, toxluq bilməzsən, bir doysan, aclıq bilməzsən. Elə olduğun

9. üçün seni yüksəlmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu getdin, oralarda tamamilə zəiflədin, seyrəldin (məhv oldun). Orada qalmışın tamamilə əldən-dildən düşərək yüyürür idin. Tanrının iradəsi olduğu (tanrı fərman verdiyi) üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum. Xaqan oturub

10. yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Məgər bu sözlərimdə şişirtmə var? Türk bəyləri, xalqı eşidin: türk (xalqının) dirçəlib el tutacağını (dövlət düzəldəcəyini) burada həkk etdim, yanılıb parçalanacağını da

11. burada həkk etdim. Nə qədər sözüm varsa, əbədi daşa həkk etdim. Ona baxaraq bilin: indiki türk xalqı, bəyləri, taxt-taca tabe bəylər, axı yanılısınız. Mən (əbədi daş ... Tabğaç) xaqanından naxışçı gətirdim. Mənim sözümlü sındırmadı.

12. Tabğaç (Çin) xaqanının saray naxışçıllarını göndərdi. Ona adına layiq sərđabə yaratdırdım, içinə, bayırına adına layiq naxış vurdu. Daş hördürdüm. Ürəyimdəki

sözümü ... on ox oğullarına, tatlara (yad dildə danışanlara – Ə.R.) tək bunu görərək bilin: əbədi daş

13. hördürdüm. Bu yaşamalısə indiki yaşamalısə yerdə isə, elə yaşamalısə yerdə əbədi daş hördürdüm, yazdırdım. Onu görüb eləcə bilin: o daş.....dım. Bu yazını yazan nəvəsi (qardaşı oğlu) Yolıg tigin.

Şəqr tərəfi

1. Üstdə mavi göylər, altda qonur yerlər yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış insan oğlunun üzərində əcdadım Bumin xaqan, İstəmi xaqan taxta oturmuş. Oturub türk xalqının elini (dövlətini), qanununu yaratmış, tərtib etmiş.

2. Dörd tərəf tam yağsı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizlini diz çökdürmüş. Şərqə Kadirkan ormanına tək, qərbə Dəmir qapıya tək yerləşdirmiş. İkisinin arasında

3. sahib bölgəsüz göytürk xalqı eləcə oturur imiş. Müdrik xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları (buyuruqları) da müdrik imiş, cəsur imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Onun üçün eli eləcə yaratmış. El (dövlət) yaradıb qanun qoymuş. Özü eləcə

4. həlak olmuş. Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğanda Böklü çöllük əldən (Koreyadan), Tabğaç, Tibet, avar, Apa Urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş. O cür məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan

5. olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaş tək olmadığından, oğlu atası tək olmadığından biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları (buyuruqları) da biliksiz imiş, pis imiş.

6. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə saldığı üçün, bəyləri xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini (dövlətini) dağıtmış,

7. xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş. Tabğaç xalqına bəylik nəslı davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə

xanımlığa layiq qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq, Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına

8. tabe olmuş. Əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqə – gün doğana Böklü (Koreya) xaqanına tək qoşun çəkmiş, qərbə Dəmir Qapıya (Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidi) tək qoşun çəkmiş, Tabğaç (Çin) xaqanına elini, qanunu alaraq vermiş. Bütün qara türk

9. xalqı elə demiş: elli (müstəqil dövlətli olan) xalq idim, elim indi hanı? Kimə el qazanıram? – deyir imiş. Xaqanlı (öz xaqanı olan) xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana iş, güc verirəm? – deyir imiş. Elə deyib Tabğaç (Çin) xaqanma yağmış.

10. Yağı olub dövlət təşkil etməyi, yaratmaq, bacarmadığından yenə tabe olmuş. Bunca işini, gücünü (zəhmətinin bəhrəsini) verdiyinə heylslənmədi. Türk xalqı, ölək, nəslimizi kəsək, - deyir imiş, yox (məhv) olub gedir imiş. Üstdə türk tanrısı, türk müqəddəs yeri,

11. suyu elə demiş: Türk xalqı yox (məhv) olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəriş xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı qaldırılmış. Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış (yəni üsyan qaldırıb Çin dövlətindən kənara – çölə getmiş). Sərhəddən kənarda

12. yürüyür deyə xəbər eşidib səhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar arana enmiş, toplaşmış yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd (canavar) tək imiş, yağısı qoyun tək imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, yüksəltmiş, hamısı

13. yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub elsizləşmiş (elini, dövlətini itirmiş), xaqansızlaşmış (xaqanını, yeni dövlətçiliyini itirmiş) xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu pozmuş xalqı əcdadlarımızın qanununca (qanununa görə) təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş,

14. yabğu, şad onda vermiş. Cənubda Tabğaç (Çin) xalqı yağmış. Qərbdə Baz xaqanın doqquz oğuz xalqı yağmış, qırğız, kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – hamısı yağmış. Atam xaqan bunca ...

15. qırx bir yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş. Tanrı yar olduğu (fərman verdiyi) üçün ellini elsizləşdirmiş (müstəqil dövləti olanların dövlətini məhv edib əlindən almış), xaqanını xaqansızlaşdırmış (yəni, xaqanı olan xalqları özünə tabe etmiş), yağını tabe etmiş, dizlini diz çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş. Atam xaqan ...

16. qanun yaradıb vəfat etmiş. Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş. <Atam xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşında qaldım>. O, qanunun üstündə əmim xaqan oturdu. Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi, yüksəltdi, kasıbı varlı etdi, azı çox etdi.

17. Əmim xaqan oturduqda özüm <

> tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik, qərbə Dəmir Qapıya tək qoşun çəkdik, Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə tək qoşun çəkdik.

18. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Ellini elsizləşdirdik, xaqanını xaqansızlaşdırdıq, dizlini diz çökdürdük, başını səcdə etdirdik. Türkiş xaqanı türkümmüz, xalqımız idi. Bilmədiyi (baş düşmədiyi)

19. üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xalqı öldü, əyanları (buyuruqları), bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü. Əcdadlarımızın tütüdüğü yer, su sahibsiz olmasın deyə az xalqı təşkil edib, yar ...

20. Bars bəy idi, xaqan adı burada biz verdik, kiçik bacımı ona xanım verdik. Özü yanıldı, xaqanı öldü, xalqı kənz, qul oldu. Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalmasın deyə, azsaylı qırğız xalqını təşkil edib gəldik. Döyüşdük...

21. ycnə verdik. Şerkə Kadirkan ormanını aşaraq xalqı elə yerləşdirdik, elə təşkil etdik. Qərbə Kənu Tarmana tək türk xalqını elə yerləşdirdik, elə təşkil etdik. O vaxt qul qullu, kənz kənzli idi. Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımaz idi, oğul atasını tanımaz idi.

22. O qədər qazanmış, düzəltdi elimiz, qanunumuz idi. Türk oğuz bəyləri, xalq eşidin: üstədən tanrı basmasa, altdan yer

dəlinməse, türk xalqı, elini (dövlətini), qanununu kim dağıtmağı bacarası idi? Türk xalqı

23. ayıl. İtaət etdiyün üçün səni yüksəltmiş müdrik xaqanına, axar-baxarlı yaxşı elinə özüm yanıldın, pislik gətirdin. Yaraqlılar haradan gəlib səni yaydı? Süngülülər haradan gəlib səni sürüb apardı? Müqəddəs Ötükən ormanı xalq getdi. Şərqə

24. ... getdin. Qərbə gedənlərin getdin. Getdiyün yerlərdə yaxşı olanı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, xanımliq bakirə qızların kəniz oldu. Qanmadığın üçün, piç olduğun üçün əmim xaqan vəfat etdi,

25. başda qırğız xaqanını balbal qoydum. Türk xalqının adı, şöhrəti yox (məhv) olmasın deyə, atam xaqanı anam xatunu yüksəltmiş tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox (məhv) olmasın deyə, özümü o tanrı

26. xaqan oturtdu. Elə bir varlı xalqa xaqan oturmadım. Qarnı (içi) aşız (yəni: ac), üstü (bayırı) donsuz (yəni: lüt, çılpaq) qorxaq və zavallı xalqın üzərində xaqan oturdum. Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox (məhv) olmasın

27. deyə türk xalqı üçün gecə uyumadım ((yatmadım), gündüz oturmadım (istirahət etmədim), kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək (ölərək, yetərək) qazandım. Elə qazanıb birləşən xalqı oddan, sudan keçirmədim (cəzalandırmadım). Mən özüm xaqan oturduğuma görə... yer boyu

28. getmiş (səpələnmiş) xalq əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək) piyada, yalın yenə gəldi. Xalqı yüksəldək deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaça (Çinə) qarşı böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim... döyüşdüm. (Ondan)

29. sonra tanrı buyurduğu (fərman verdiyi), bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi, xalqı diriliyə yüksəltdim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli eldə (?), sədaqətli (?) xaqanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki

30. xalqı bütünlüklə tabe etdim, yağsız etdim, bütünlüklə mənə tabe oldu. İşini, gücünü verərək bu qədər qanun qazanıb kiçik qardaşım Kül tigin özü elə vəfat etdi. Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı. (On yaşda)

31. Umay tək anam xatunun bəxtinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı. On yeddi yaşında əmim xaqanın elini (dövlətini), qanununu eləcə qazandı. Altı bağı (tayfalı, qəbiləli, xalqlı) Soğdaya qarşı qoşun çəkdik, tabe etdik. Tabğaç (Çin) Onq tutuk əlli (minlik qoşunla gəldi ... döyüşdük).

32. Kül tigin piyada hücum etdi. Onq tutukun yorğununu yaraqlı halda əli ilə tutdu, yaraqlı da xaqana təslim etdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşında Çaçə səninlə döyüşdük. Ən ilk dəfə Tadıkın Çorun boz (atını minib hücum etdi, o at orada ...)

33. öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi. O at orada öldü. Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin geyimli (yəhərli-yüyanlı?) kəhər atını minib hücum etdi. O at orada öldü. Yarağma, zirchinə yüzdən artıq ox dəymişdi; üzünə, başına biri də dəymədi.

34. ... hücum etdiyini, türk bəyləri, hamısını bilirsiniz. O qoşunu orada yox (məhv) etdik. Ondan sonra Yer Bayırku sərkərdəsi Ulu İrkin yağı oklu. Onu dağıdıb Türki Yargun gölündə məğlub etdik. Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi. Kül tigin (iyirmi altı ...)

35. yaşında olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdik. Süngü batımı qədər qalınlığı olan qarı söküb (dağıdıb) Kögmən ormanını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda ikən basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül tigin Bayıkunun (ağ ayğını)

36. minib hücum etdi. Bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı (nizədən keçirdi). O döyüşdə Bayırkunun ağ ayğırının budu sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldıq. O ili türgişlərə (qarşı Altun ormanı)

37. üzüyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türgiş xalqını yuxuda ikən basdıq. Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi. Döyüşdük. Kül tigin Başqu boz ...

38. ... tutdurdu. İkisini özü aldırtdı. Onda yenə qoşuna girib türgiş xaqanın buyuruğu Az tutuku əli ilə tutdu, xaqanı orada öldürdük, elini (dövlətini) aldıq. Qara türkiş xalqı tamamilə tabe oldu. O xalqı Tabarda (yerləşdirdik. Yenə yürüyüb ...)

39. Soğdak xalqını tənzim edək deyə İnci (Zərəfşan) çayını keçərək Dəmir Qapıya tək qoşun çəkdi. Ondan sonra türgiş xalqı yağlı olmuş kənarələrə tərəf getdi. Bizim qoşunun atları arıq, azuqəsi yox idi. Pis adamlar i ...

40. İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül tigin azacıq döyüşçü ilə ayıraraq göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türgiş xalqını orada öldürmüş. Yenə yürüyüb ...

Şimal tərəfi

1. ... ilə, Kuşu tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, dövlətini ... bütünlüklə gətirmiş. Kül tigin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad, sərbəst ikən yağlı oldu. Müqəddəs Tamağ başında döyüşdük.

2. Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. İki döyüşçünü təqib edərək sancdı (nizədən keçirdi). Karluku öldürdük, aldıq. Az xalqı yağlı oldu. Qara göldə döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında idi. Alp Şalçının ağını

3. minib hücum etdi, az eltəbərini tutdu. Az xalqı orada yox (məhv) oldu. Əmim xaqanın eli qarışıq (iğtişas) olduqda, xalqın eli asi olduqda (yəni, qəbilələr mərkəzi dövlətə qarşı üsyan qaldırıqda) izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının ağını minib

4. hücum etdi. O at orada düşdü (öldü). İzgil xalqı öldü. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdığı üçün yağlı oldu. Bir ildə beş yol döyüşdük. Ən ilk Toğu şəhərində döyüşdük.

5. Kül tigin Azmanın ağını minib hücum etdi, altı döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi). Qoşun toqquşmasında (döyüşündə) yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci dəfə

Kuşlağakda ediz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib, hücum edib bir döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi),

6. doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada öldü. Üçüncü dəfə Bol...nda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağını minib hücum etdi, sancdı. Qoşununu qırdıq, elini aldıq. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk

7. xalqı ayağını boşaltdı (ayağını qaçaraq qoydu), xain olası idi. Qabaq (əvvəl) gəlmiş qoşununu (avanqardını) Kül tigin qovub Tonralardan bir qəbilə, alpağulardan on döyüşçünü Tona tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Əzgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin

8. Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi), şəhərə girmədi. O, qoşunu orada öldürdük. Mağa kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül tigin evi müdafiə etməyə təyin etdik. Oğuz yağlı ordanı basdı. Kül tigin

9. Yetim at minib doqquz döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi), ordanı vermədi. Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım - bunca diriləriniz kənz olası idi, ölümləriniz yurdda, yolda yatacaq qalası idi.

10. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz. Kiçik qardaşım Kül tigin həlak oldu, özüm düşündüm. Görür gözü görməz tək, bilər biliyim bilməz tək oldu, özüm düşündüm. Baxtı (taley) tanrı yazar, insan oğlu hamısı ölümlü törəmiş.

11. Eləcə düşündüm. Gözdən yaş gəlsə, könüldən güclü sıtqı gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm. İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqımın gözü qaşı pis olası deyib düşündüm. Dəfn edən, mərsiyə (sıtqı) deyən kıtay, tatabı xalqından başda

12. Udar sənün gəldi. Tabğaç (Çin) xaqanından İsyi Likən gəldi, on min pul, qızıl, gümüş nəhayətsiz gətirdi. Tibet xaqanından Bölön gəldi. Qərbdə günbatandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara ulusu xalqından Nən sənün oğul Tarkan gəldi.

13. On ox oğlum türgiş xaqanından Makraç möhürdar, Oğuz Bilgə möhürdar gəldi. Qırğız xaqanından Tarduş Inançu

çor gəldi. Sərdabə tikən, naxış yaradan, yazılı daş düzəldən
Tabğaç (Çin) xaqanının qohumu¹ Çan sənün gəldi.

Şimal-şərq tərəfi

Kül tigin qoyun ili on yeddində vəfat etdi, doqquzuncu
ayın iyirmi yeddində dəfn etdik. Sərdabəsini, naxışını, yazılı
daşını mcymun ili yeddinci ayın iyirmi yeddində (27 avqust
732-ci il) bütünlüklə tamamladıq. Kül tigin öləndə qırx yeddi
yaşı oldu. Daş ... bunca naxışçı Toyğun Eltəbər gətirdi.

Cənub-şərq tərəfi

Bunca yazı yazan Kül tiginin qardaşı oğlu Yolığ tigin
yazdım. İyirmi gün oturub bu daşa bu damğanı bütünlüklə Yolığ
tigin yazdım. Sadiq oğlanınızdan, övladınızdan, ... yüksəldir
idiniz, vəfat etdiniz. Göylərdə diri edilənəcən ...

Cənub-qərb tərəfi

Kül tiginin qızılını, gümüşünü, pulunu, dövlətini türk
yoxsul qara camaatının ... toyğunlar bu ... bəyim tigin yuxarı
göylərə ... daş yazdım Yolığ tigin

Qərb tərəfi

1. Şimaldan uğ ... kiçik qardaşım Kül tigin öldü. ... işini,
gücünü verdiyi üçün türk müdrük xaqanı ... kiçik qardaşım Kül
tiginə gözetləyərək oturdu ...
2. Inançu Apa Yarğan Tarkan adı ...

KÜL TİĞİN ABİDƏSİNİN ÇİN MƏTNİ

Kül tigin abidəsinin qərb tərəfi Çin dilində yazılmışdır.
A.Heygelin rəhbərlik etdiyi fin ekspedisiyası abidənin, o
cümlədən çincə mətnin foto-surətini çıxarmışdır. Bu foto-
surətlər üzərində ilk dəfə N.Popov tədqiqat işi aparmış, 1890-cı
ildə isə Georq fon Qabelents mətni almancaya tərcümə etmişdir.
Məlum olmuşdur ki, kitabə 732-ci ildə Çin imperatoru Hiyen-
tsinq tərəfindən yazılmışdır. Çin mətninin fransız dilinə ən yaxşı
tərcüməsini 1892-ci ildə Q.Şlegel vermişdir. Bu mətn
V.V.Radlovun çıxardığı surət əsasında 1895-ci ildə V.Vasilyev
tərəfindən alman dilinə tərcümə edilmişdir. Parker onu ingilis
dilinə çevirmiş, Çin mətninin türk dilinə tərcüməsinin müəllifi
isə Hadiyə Erturkan olmuşdur.

Yazının yuxarısındakı heroqliflərin mənası belədir:

- Mərhum Kül tigin abidəsi

¹ Çıkan qayının, yaxud baldızın oğlu.

KÜL TİĞİN ABİDƏSİ – ÇİN MƏTNİNİN
TƏRCÜMƏSİ

Mərhum Kül tigin abidəsi

Bu geniş göylərin əhatə və sirayət etmədiyi heç bir şey yoxdur. Göy və insan həmahəng olduqlarından, bütün kainat bir küll halındadır: bu küllün əsası ali və adi olaraq iki hissəyə ayrıldığı kimi, insanlar da bu səbəbdən görkəmli şahzadələrə və ya hökmdarlara (və ya biz onları bu cür özlərinə məxsus mövqələrdə görürük) ayrılır. Həqiqətdə də bu görkəmli şahzadələr yuxarıda qeyd edilən iki ünsürdən irsən ortaya çıxan nəticələndir.

İndi çinlilərin şimal çölləri tərəfdən qüvvətli axınlar etdiyi və Hiunq-nu xanı Khuqanyanın Çin imperatoruna Kan-tsüanda (Si-an-Fu yaxınlığındakı saray) təzim etməyə və Kvan-luh sərhədlərini Çin uğrunda mühafizə məqsədilə icazə verməyə gəldiyi tarixdən geriye getsək, görürük ki, bizim dostluq və lütfkarlığımız çox uzaq keçmişlərə gedib çıxır.

Və bu zaman Ulu Tanrının inkişaf etməyə başladığı yeni imperator ölkəsinin xanədanımızdan göy tərzi ortaya çıxdıqdan sonra mədəniyyət nemətləri dünyanın dörd tərəfinə yayıldı və hər ikisinin də hərbi şücaətləri tən və qüdrətli bir həmlə ilə müvəffəqiyyətlə nəticələndi.

Fəqət o irəlidəki göyün arzusu ilə dəyişikliklər bir-birini izləyir. Lakin Xanlı titulunu bir-birinə rəqib və ya digər şəxslər növbə ilə danışsalar da sərhəd dövlətləri axıra qədər fasilə vermədən itaətkar məktublar göndərmək və onlardan tələb edilən vergiləri ödəmək qüdrətini göstərdilər.

Ata sifətilə Mogilyanı övladlığa qəbil edən imperatorumuza qədər işlər belə davam etdi. Beləliklə, artıq talançı basqınların arası kəsildi və silahları səssizcə qınma qoymaq imkanı əldə edildi.

«Sən məndən şübhə etmə, mən də sənə xəyanət etməyim». Başqa cür sərhədlərin hücumu məruz qalmasının qarşısı necə alınmışdır?

Kül tigin abidəsinin Çin mətni

故烈特
之碑

世間新物碑

敬者天國不覆憐天人相合莫事大同以其乳爾陰陽先月 為君長女 為君長女
之也 昔自中國推舉北其來朝甘泉願保無疆則恩好之深甚矣 哉 高祖皇帝 皇宋末
之遼其帝與文表施於八方武功威於一德被蒼黎故相事榮故在 碑 一 世 奉 修 遠 貴
矣 遼朕躬為父子便恩惠不作弓矢我 爾 無 我 哀 無 爾 亦 遠 鄰 之 不 之 類 君
得爾特勤骨士練可汗之次子今必知可汗之令弟也 亦 本 國 於 遠 方 威 德 解 於 碑 之 所 宜 內 少
曾祖伊地來脫自積厚德於上而身克終之祖骨士練頓斤行深仁於下而子 順 之 不 然 何 以
之此賢也故能承天受福成規略北庭 雖 富 之 境 而 降 在 月 之 郊 尊 宗 製 之 遠 深 受 福 者 之 寵
任以規矣有辱也者用矣 亦 爾 誠 積 大 願 恩 信 而 遠 謂 不 嘗 飲 榮 德 溫 永 言 情 殊 於 朕 心 且 行
勤可汗之弟也可汗稱朕之子也父子之義既在 數 索 凡 弟 之 義 傳 無 違 順 俱 為 子 焉 而 再 及 深
情 亦 爾 故 奉 作 豐 碑 登 碑 述 故 使 十 古 之 下 休 光 日 新 詞 曰
沙塞之園了冬之鄉 碑 氏 營 起 于 爾 先 王 爾 若 克 大 哉 赫 殊 方 爾 遠 花 頃 謀 視 我 君 孰 謂 於 人 同
仗 延 長 萬 壽 山 立 著 祿 無 疆

大唐開元廿年歲次壬申十二月五日朔七日丁未

Bu mədəhiyyədə haqqında bəhs edilən şəxs Kül tigin adı ilə tanınırdı. O, Kutluğ xanın ikinci oğlu və hazırda hakimiyyətdə olan Bilgə xaqanın kiçik qardaşıdır. Onun adının şöhrəti öz yurdunda xalqını dəhşətə saldığı halda, atasına və qardaşına bəslənən hörmət və sədaqət uzaq ölkələrdə çox yaxşı bilinirdi. Kül tiginin bu tərzdə tanınması, əvvələn, onun öz şəxsində cəmləşdirib inkişaf etdirə bildiyi babasının atası olan Bəg İtimişdən miras aldığı müsbət məziyyətlərin, ikincisi, atası Qhekin Kutluğa xas və xələflərinin bir-biri ilə qıbtə edilməli təqlid etməyə cəhd göstərdikləri xeyirxahlıq və lütfkarlıqdan başqa nə ola bilərdi? Əks təqdirdə, bu qədər dəyərli bir adamın həyata keçirdiyi işlər üçün hansı səbəb göstərilə bilər?

(Xeyr, şübhəsiz ki, həqiqi səbəb budur), o, işlərində məhəbbət və qardaşlıq hissi ilə davrandığı üçün və qardaşının hərbi məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün onunla bərabər əmək sərf etdiyinə görə müvəffəq olmuşdur. Mogilyanın idarəsi altında Türk imperatorluğu şimalda (indiki) Tarbağatay sərhədlərinə çatır, qərbdə isə Tümet ərəzisinin kənarlarına qədər yaxınlaşırdı. O, göyün müqəddəs əmrlərinə idəet edərək imperatorluğumuzun Tanq xanədanı ilə sırf dostluq münasibətlərində olmaq məqsədilə doğma doğri mövqeyinə əldə etdi.

Bu səbəbdən xanədanımız və yaxud biz «sənin sadıq əməllərini minnətdarlıqla xatırlayır» və beləliklə, ona ən səmimi və etimada layiq lütfərimizi iltifat edirik. Digər tərəfdən, əcdadımızın və bizim uzaqqörən təmkinimiz, beləliklə, tərs nəticə verə bilməz və işlərin cansıxıcı vəziyyəti tezliklə aradan qalxar.

Biz dərin kədərimizi və möhtəşəm qəlbimizdə yaşayan iztirablarımızı təkrar-təkrar bəyan və izhar edirik.

Üstəlik Kül tigin xanın kiçik qardaşı xan isə bizim mənəvi övladımız idi. Buna görə də, bir tərəfdən, ata ilə oğul arasındakı ən münasib duyğu bu şəkildə təzahür etmiş olduğu kimi, təbiətən ona məxsus sevgi hissindən biri digərinin də eyni hissəni alması lazım gəlir. Hər ikisi də bizim oğlumuz olduğuna görə Külə də bizim dərin sevgimizdən eyni miqdarda pay düşür.

Bu səbəbdəndir ki, gələcək hədsiz-hesabsız nəsillərin yaddaşında onların müştərək müvəffəqiyyətlərinin parlaqlığı hər gün yenidən canlansın deyə uzaqda və yaxında olan hər kəsin bünü öyrənməsi üçün xüsusilə möhtəşəm bir abidə ucaldıq.

Qumlapın və soyuqların diyarı olan Ting-Zing ölkəsi, sənin əvvəlki şahların arasında bir çox qüdrətli və əsgər ruhlu şəxsiyyətlər yetişdi.

Sənin şahzadələrin əcnəbi ölkələrə bu şəkildə şərəf verərək var olsunlar. Sənin ideyaların bizim T'and'ımızla dostluğu özünün məqsədi hesab edərək hər yerdə tanınsın.

Belə adamların əbədi var olacaqlarının gerçək olmadığını kim söyləyə bilər? Uğurlu xəbərləri əbədi olan üçün dağ kimi yüksək bir abidə ucaldılmışdır.

Böyük Tanq, Xhay-yüanın iyirminci ili, dövrü təqvimə görə, Jen-Şen; Sinçsu; yeni ayın yeddinci günü, dövrü təqvimə görə Tinq-vcy; (abidənin) ucaldıldığı tarix bu idi.

BİLGƏ XAQAN

Türk xalqlarının qüdrətli və şöhrətli hökmdarlarından biri də Bilgə xaqandır. *Bilgə* sözü qədim türk dilində *müdrük* deməkdir. Bilgə xaqanın çincə adı Mogilyandır. *Mo* sözü Çin dilində *bəg* deməkdir; *gilyan* hissəsinin nə demək olduğu bəlli deyil.

Bilgə xaqan İltəris xaqanın böyük oğludur. O, 683-cü ildə anadan olmuşdur. İltəris xaqan vəfat etdikdə Bilgə xaqanın səkkiz yaşı vardı. O yazır ki, «tanrı buyurduğu üçün on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum». Tarduşların şadı həm türk xaqanlığının qərb qanadının hakimi, həm də xaqanın vəliəhdi olurdu. Tezliklə Bilgə xaqan kiçik qardaş Kül tiginlə birlikdə əməlləri Kapağan xaqanın hərbi səfərlərində iştirak edir, özlərini cəsur döyüşçü kimi göstərirlər.

698-ci ildə on beş yaşlı Bilgə xaqan əmisinin Çinə hərbi yürüşündə iştirak edir: «Əmim xaqan ilə şərqə – Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya (Almatı

və Daşkənd şəhərləri arasında Buzqala keçidinə) kimi qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüştük. Ellini elsizləşdirdik, xaqanını xaqansızlaşdırdıq, dizini çökdürdük, başını səcdə etdirdik». Bu, Çin səfəri zamanı, özünün də dediyinə görə, Bilgə xaqanın (o zaman hələ xaqan deyildi) on dörd yaşı vardı. Sonrakı hərbi yürüş zamanı Bilgə xaqan yaşını göstərmir. Lakin tarixdən bilirik ki, ikinci hərbi yürüşdə onun on yeddi yaşı vardı. 701-ci ildə Bilgə xaqan on altı yaşlı qardaşı Kül tiginlə qərbə – türgişlərin üzərinə hücum edir. Bilgə xaqan yazır: «Türkiş xalqı türküm, xalqım idi. Qanmadığı üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları, bəyləri öldü. On ox xalqı əziyyət gördü». Türgişləri məğlub etdikdən sonra Bilgə xaqan və Kül tigin bayırku qəbilələri, sonra bir-birinin ardınca bütün Çü qəbilələrini Türk xaqanlığına tabe edirlər.

709-cu ildə türk ordusu Bilgə xaqanın sərkərdəliyi ilə şimala – Sayan dağlarına səfər edir. Türklər sürətlə Yenisey çayını keçir və Örpən adlanan yerdə çik qəbilələri ilə döyüşür, qısa müddətdə onları məğlub edir. Çiklərin ardınca az xalqı da türklərə məğlub olur. Çik və azların ardınca türk ordusu qırğızlara hücum edir. Qaynaqların yazdığına görə, bu hərbi səfərdə orduya vəzir Tonyukuk komandanlıq edirdi, Bilgə xaqan və Kül tigin isə ona kömək edirdilər. Bu səfər haqqında Bilgə xaqan çox qısa yazır: «Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalmasın deyə, azsaylı qırğız xalqını təşkil edib, onun quruluşunu yaradıb geri qayıtdıq». Amma bu döyüş türk ordusunun ən ağır, eyni zamanda ən şanlı döyüşlərindən biri olmuşdur.

Məsələ burasındadır ki, türk dövlətinin qüdrətlənməsindən qorxuya düşən Çin imperiyası türkiş və qırğız xaqanlıqları ilə ittifaq bağlayıb türklərin üzərinə hücum hazırlayır. Hərb elmində belə bir qayda var: ən yaxşı müdafiə hücumdur. Bu qaydanı hələ səkkizinci yüzilliyin əvvəlində vəzir Tonyukuk yaxşı bilirdi. Buna görə də o, Kapağan xaqana məsləhət görür ki, düşmənlər birləşməmiş onlara tək-tək hücum etsin. Xaqan şimal səfərinə ekspedisiya korpusu hazırlayır. Tonyukuk orduya

komandan, Bilgə xaqan və Kül tigin isə ona köməkçi təyin edilir. Qış olduğu üçün Sayan dağlarını aşmaq çətin idi: bütün keçid və aşırımları qar basmışdı, gediş-gəliş mümkün olan yeganə keçidi – Kögmən aşırımını isə qırğızlar ciddi qoruyurdular. Əslində bu, hərbi səfərdən çox hərbi avantürəyə bənzəyirdi. Qırğızlara qarşı hərbi yürüşü müdrik Tonyukuk ətraflı təsvir edir (əlbəttə, öz xidmətlərini daha qabarıq göstərir): «Qoşunu yürütdüm. – Atlanm, – dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldı. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada, ağacdən tuta-tuta qoşunu qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı, kolluq olan təpəni aşdıq, yumalanıb endik. On gecə yandakı qar uçunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yolu səhv saldığı üçün öldürüldü... – Anı çayı boyu gedək, – dedim. O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda ikən basdıq... süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüştük. Sancedıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq».

Bilgə xaqanın tərcümeyi-halını izləsək, görürük ki, onun həyatı başdan-başə hərbi yürüşlərdə keçmişdir.

698-ci il. «... on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum. Əmim xaqanla birlikdə şərçə – Yaşıl çay Şandun düzünə qədər qoşun çəkdik, qərbə – Dəmir qarıya kimi qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüştük. «Türgiş xalqı türküm, xalqım idi. Qanmadığı üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü». «Bars bəy idi, xaqan adını o vaxt biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik. Özü xəyanət etdi, xaqanı öldü, xalqı kəniz, qul oldu». «Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalamsın deyə, azsaylı qırğız xalqını təşkil edib, onun quruluşun yaradıb geri qayıtdıq».

700-cü il. «On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini ondan aldım».

701-ci il. «On səkkiz yaşında altı bağlı soğdakilərə qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Çin sərkərdəsi Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi. Müqəddəs başda döyüşdüm. O qoşunu orada məhv etdim».

703-cü il. «İyirmi yaşında basmillar ıdkut qəbiləm mənim xalqım idi. Karvanlar göndərməz deyə qoşun çəkdim, ... tabe etdim».

705-ci il. «İyirmi iki yaşında Çinə qarşı qoşun çəkdim. Çaçə sənünün səksən minlik qoşunu ilə döyüşdüm. Qoşununu orada öldürdüm».

709-cu il. «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla birlikdə düşmənlər oldu. Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüşdüm. Qoşununu qırdım. Az xalqını öldürdüm, aldım, tabe etdim».

710-cu il. «İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı qədər qalınlığı olan qarı söküb, Kögmən ormanını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdım. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdüm. Xaqanını öldürdüm, elini onda aldım».

710-cu il. «Həmin il türkişlərə qarşı Altun ormanını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüm. Türkiş xalqını yuxuda basdım. Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, sel kimi gəldi. Bolçuda döyüşdüm. Xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini onda aldım».

713-cü il. «Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüşdüm... Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalığın içində nə qədər adam vardısı, ... şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi, Beşbalık onun üçün xilas oldu».

714-cü il. «Otuz bir yaşında karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu halda düşmənlər oldu. Tamağ ıduk başda döyüşdüm. Karluk xalqını öldürdüm, orada aldım, ... basmıl, karluk ... xalq ... karluk xalqı toplanıb gəldi, qoşununu sancdım, öldürdüm... doqquz oğuz xalqı mənim xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdığı üçün, həsəd hissi güc gəldiyi üçün düşmənlər oldu. Bir ildə dörd yol döyüşdüm. Toğla çayını üzərək keçib qoşununu öldürdüm. İkinci dəfə Antarğuda döyüşdüm. Qoşununu

süngüdən keçirdim, elini aldım. Üçüncü dəfə Çuğay başında döyüşdüm. Türk xalqı ayağını zəiflətdi; xəyanət edəsi idi. Bizi mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşunu qovdum. Çoxlu öləsi adam onda dirildi. Onda Tonra Yılpağın bir qəbiləsini Tona tiginin dəfnində mühasirə edib qırdım. Dördüncü dəfə Əzgənti Kadazda döyüşdüm. Qoşununu orada süngüdən keçirdim, zəiflətdim ... var-dövlətini əlindən aldım».

Qeyd etmək lazımdır ki, qaynaqlar doqquz oğuzların Türk xaqanlığına qarşı qaldırıldığı qiyamı 716-cı ilə aid edir, həm də üsyanı yatırmağa gedən orduya şəxsən Kapağan xaqanın rəhbərlik etdiyini, Bilgə xaqanın isə orduda sərkərdələrdən biri kimi iştirak etdiyini göstərir. Kül tigin bu hərbi səfərdə iştirak etməmiş, ordanı qorumaq üçün qalmış və karlukların ordaya hücumunu dəf edərkən böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir. Doqquz oğuzlara qarşı hərbi əməliyyat zamanı Bilgə xaqanın otuz bir yox, otuz üç yaşı vardı.

716-cı il. «Oğuz xalqı doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki ulu döyüş döyüşdük. Qoşununu pozdum, elini onda aldım. Eləcə qazanıb... tanrı yar olduğu üçün, özüm otuz yaşında ... (bundan sonra yazı pozulmuşdur, görünür, Bilgə xaqan taxta oturduğunu yazmışdı). ... Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu (vətəninini) buraxıb Çinə getdi ... geri öz ölkəsinə qayıdıb gəldi».

717-ci il. «Otuz dörd yaşında oğuzlar qaçıb Çinə girdi. Təəssüflənib onların üstünə qoşun çəkdim... oğlunu, qız-gəlinini orada əsir aldım».

718-ci il. «... tatabı xalqı Çin xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə, yayda qoşun çəkdim. Xalqını pozdum, ilxısını aldım». «Cənuba - karluk xalqına qarşı qoşun çək», - deyib Tutun Yamtanı göndərdim. «... karvanı gəlmədi. Onu cəzalandırım deyə qoşun çəkdim. Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi».

720-ci il. «Çin atlı qoşununundan on yeddi min əsgər birinci gün öldürdüm. Piyada qoşununu ikinci gün bütünlüklə öldürdüm. (...) yol qoşun çəkdim».

721-ci il. «Otuz səkkiz yaşında qışda Kitaya qarşı qoşun çəkdim».

722-ci il. «... otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim. ... öldürdüm. Oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini aldım».

723-724-cü illər. «... qırx yaşında Mağı Kurqanda qışladaqda yut (heyvan xəstəliyindən mal-qaranın kütləvi tələfatı – Ə.R.) oldu. Yazda oğuzları qarşı qoşun çəkdim. İlk qoşun hissələri səfərə çıxmışdı, ikinci qoşun hissələri evdə idi. Üç oğuz qoşunu basa-basa gəldi. – Piyadalar zəif oldu, - deyib bizi tutmağa gəldi. Yarı qoşunu evi, s arayı dağıtmağa getdi. Yarı qoşunu döyüşməyə gəldi. Biz azdıq, pis təchiz edilmişdik. Oğuz düşmən ... tanrı güc verdiyi üçün orada sancdım, dağıtdım».

733-cü il. «Əlli yaşında tatabı xalqı Kıtayda ... Tünger dağında ... Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tünger dağında hücum edib qırdım. Otuz min qoşununu öldürdüm, on min...»

Bunlar Bilgə xaqanın hərbi səfərləri və igidlikləri haqqında onun özünün dediklərinin az bir hissəsidir. Ancaq bununla belə təkcə bunlar kifayətdir ki, Bilgə xaqanın cəsur bir döyüşçü, igid ərən olduğu haqda təəvvür yaransın.

Bilgə xaqan qüdrətli sərkərdə, cəsur döyüşçü olduğu kimi, görkəmli dövlət xadimi, ədalətli xaqan olmuşdur.

Bilgə xaqan türk taxt-tacının qanuni varisi olsa da, xaqanlıq taxtına təsadüfi oturmuşdur.

Türk törüsünə (qanununa) görə, xaqan vəfat etdikdə onun kiçik qardaşı, ... bütün qardaşlar vəfat etdikdən sonra böyük qardaşın böyük oğlu taxta çıxır. İltəris xaqan vəfat etdikdə türk törüsünə görə Kapağan xaqan taxta çıxmali idi. Kapağan xaqandan sonra isə türk taxtına İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan çıxmali idi. Yenə də türk törüsünə görə, gələcək xaqan tarduşların şadı olmalı idi. Bilgə xaqan tarduşların şadı idi. Bu haqda Bilgə xaqan özü belə deyir: «Əmim xaqan oturduqda özüm şahzadə ... on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum».

Bilgə xaqanın on dörd yaşı 697-ci ilə təsadüf edir. Lakin Kapağan xaqan türk törüsünü pozaraq 699-cu ildə böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan, tarduşların şadı və özünün vəliəhdi təyin edir. Bilgə xaqanın tarduşların şadı vəzifəsindən azad edilməsi

haqqında heç yerdə söhbət getməsə də bu əslində Bilgə xaqanın həm şad titulundan, həm də vəliəhd hüququndan məhrum edilməsi də nək idi. Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində artıq şöhrətli hərbi sərkərdə olan Bilgə xaqan və Kül tigin dövlət işlərindən tamamilə kənar edilmişdi.

716-cı ildə Kapağan xaqanın həlak olması xəbəri ordaya çatan kimi Kapağan xaqanın yaxın adamlarının köməyi ilə Bögü özünü xaqan elan edir. Türk törüsünün bu cür açıq şəkildə kobud surətdə pozulmasıyla dərhal sonra bütün türk ordusunun sevimlisi, çoxlu hərbi yürüş və döyüşlərin qəhrəmanı, bütün nüfuzlu türk tayfalarının müdafiə və kömək etdiyi Kül tigin qərargaha həcum edib Bögü xaqanı və Kapağan xaqanın digər uşaqlarını, Kapağan xaqanın orlada olan bütün qohumlarını, müşavirlərini və yaxın adamlarını öldürür, böyük qardaşı Bilgə xaqanı ulu xaqan elan edir. Kapağan xaqanın yaxın adamlarından biri – Bilgə xaqanın qayınatası, Kapağan xaqanın baş vəziri Tonyukuk cəzadan qurtulur, lakin sürgün edilir.

Kül tiginin hərəkətləri Kapağan xaqana qarşı düşmənçiliyin nəticəsi deyildi. Kül tigin əmisi uşaqlarını və əmisinin yaxın adamlarını ona görə qırır ki, onlar taxt-taca vərəselik haqqında türk törüsünü pozmuşdular.

Bilgə xaqan bilirdi ki, türk taxt-tacına ona nisbətən Kül tigin daha çox layiqdir. Buna görə də taxtı Kül tiginə təklif edir, lakin Kül tigin türk törüsünü pozmaq istəməyib taxt-tacdan imtina edir. Onda Bilgə xaqan qardaşını bütün qoşunların baş komandanı təyin edir, özü isə yalnız dövlət işləri ilə məşğul olur. Bu, dünya tarixində yeganə haldır ki, xaqan (şah, çar, imperator, prezident və s.) öz ordusuna komandanlıq etmir (indinin özündə hər b sənətindən başı çıxmayan prezidentlərin orduda ali baş komandanı olduğunu nəzərə alsaq, bu faktın dəyəri göz qabağındaadır). Təsadüfi deyil ki, 716-cı ildən sonra Bilgə xaqanı at belində, ordu başında nadir hallarda görürük.

Bilgə xaqan hakimiyyət başına gəldikdən sonra özünü müdrik hökmdar kimi göstərir. Hələ əmisi Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində narazı qəbilələr biri-birinin ardınca qiyamlar qaldırır, xaqanlıqdan ayrılmağa, ya müstəqil olmağa, ya da Çin imperiyasının himayəsinə keçməyə cəhd göstərir.

Bilgə xaqan hər şeydən əvvəl ya 718, ya da 719-cu ildə Tonyukuku sürgündən qaytarıb yenə də özünə baş vəzir təyin edir. Bilgə xaqanın ədaləti, Tonyukukun müdrik məsləhətləri və Kül tiginin qüdrətli qılıncı Türk xaqanlığının əvvəlki qüdrətini bərpa edir.

Bilgə xaqan yeri gəldikdə dövlətin düşmənləri ilə silah gücünə, yeri gəldikdə sülh yolu ilə danışır. O, 717-ci ildə doqquz oğuzları, 718-ci ilin yayında tatabıları və karlukları, 720-ci ildə çinliləri, 721-ci ilin qışında kıtayları, 722-ci ilin yazında tatabıları məğlub edir. 722-ci ildə Çin imperiyası ilə sülh bağlanır və ta 732-ci ilədək türk-Çin sərhədində silah səsi eşidilmir.

Bilgə xaqan azıb yoldan çıxmış, lakin səhvini başa düşüb yenidən xaqanlığın hakimiyyəti altına qayıdan qəbilələri cəzalandırmaq siyasətindən əl çəkir. O yazır: «Birləşən xalqları cəzalandırmadım. Mən özüm xaqan oturduğuma görə... yer boyu səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalnız yenə gəldi... Sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləni xalqı dirilməyə yüksəltdim, yalnız xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli cəldə, sədaqətli xanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etdim, düşmənsiz etdim, hamı mənə tabe oldu».

Bilgə xaqan təkcə xarici düşmən üzərində deyil, daxili düşmənlər üzərində də qələbə çalır. Dövlətin daxili siyasəti dəyişir, cəza ekspedisiyaları əvəzinə əfvi-ümumilər keçirilir. 716-cı ildə Bilgə xaqan taxta oturanda Türk xaqanlığının vəziyyəti ağır idi. Bu haqda o belə deyir:

- Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltdim tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturdum. Elə bir varlı xalqa xaqan oturmam. Qarı aşız, üstü donsuz qorxaq və zavallı xalqın üzərində xaqan oturdum. Kiçik qardaşım Kül tiginlə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın deyə türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmam, kiçik qardaşım Kül tiginlə, iki şadla əldən düşüncəyədək qazandım.

Bilgə xaqan həmişə türkləri Çin təbliğatından çəkindirirdi. O deyirdi:

- Çin xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq olur. Şirin sözüne, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb Çinə yaxınlaşsan, türk xalqı, öləsən. Ötükən ormanında otursan, əbədi dövlət düzəldərək otursan, türk xalqı, tox.

Bilgə xaqan 734-cü ilin 25 noyabrında yaxın qohumlarından biri tərəfindən zəhər verilib öldürülmüşdür.

BİLGƏ XAQAN ABİDƏSİ

Çin mənbələrində Mogilyan kimi qeyd edilən Bilgə xaqan (bir məlumata görə, 683-cü ildə, başqa məlumata görə, 684-cü ildə anadan olmuş, 24 noyabr 734-cü ildə vəfat etmiş, 22 iyun 735-ci ildə dəfn edilmişdir) İltəris xaqanın böyük oğlu, məşhur sərkərdə Kül tiginin böyük qardaşdır, 716-734-cü illər arasında türk xaqanı olmuş və türk xaqanlığının qüdrətini xeyli yüksəltdir. Abidə 735-ci ildə qoyulmuşdur. Bilgə xaqan abidəsi Kül tiginin abidəsindən böyükdür: P.M.Melioranskiyin verdiyi məlumata görə, Bilgə xaqan abidəsinin hündürlüyü 3 metr 45 sm, şərq və qərb üzvlərinin eni 1 metr 74 sm, şimal və cənub üzvlərinin eni isə 72 sm-dir. Abidə aşağıdan yuxarı daralan kəşik piramida şəklindədir. Abidənin üstü beşbucaqlı qalxanla örtülür, qalxanın ətrafında uzanmış əjdaha şəkilləri çəkilmişdir. Qalxanın bir tərəfində pis mühafizə olunmuş göytürk (run, Orxon-Yenisey) yazısı vardır. Abidə saf olmayan boz marmərdəndir. Kül tigin abidəsində olduğu kimi, abidənin tilləri yonulmuş və yazılmışdır. Abidənin şimal, şərq və cənub tərəfləri, cənub-şərq və cənub-qərb yonulmuş tilləri göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətnlərdən ibarətdir. Abidənin qərb üzündə Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmış mətn vardır. Bunlardan başqa, Çin mətninin üzərində çox hissəsi aşınmış səkkiz sətirik Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətn vardır. Bilgə xaqan abidəsinin şərq üzünün 3-23-cü sətirləri Kül tigin abidəsinin şərq üzünün uyğun sətirləri ilə, Bilgə xaqan abidəsi şimal üzü-

nün 1-8-ci sətirləri Kül tigin abidəsi cənub üzünün 1-8-ci sətirləri ilə, təxminən, eynidir. Kül tigin abidəsində olduğu kimi, Bilgə xaqan abidəsindən də balballar uzanır, ancaq burada balballar qoyulmuş məsafə nisbətən azdır – cəmi üç kilometrdir. Birinci balbalın üzərində «Tölis şad balbalı» yazılmışdır.

Abidənin və məqbərənin inşasında türk və Çin sənətkarları bərabər çalışmışlar. Abidənin türk mətnini Bilgə xaqanın dilindən onun kiçik qohumu (qardaşı oğlu, nəvəsi) Yoliğ (Yollığ) tigin hazırlamış və bir ay dörd gün ərzində «bitig taş» həkk etmişdir.

Bilgə xaqan abidəsi 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev tərəfindən Orxon çayının qolları Hola və Tola çaylarının arasında Saydam gölü yaxınlığında Erdeni Tszu adlı Budda monastırından 60 km şimalda kəşf edilmişdir.

Abidənin ilk nəşirləri rus alimi V.V.Radlov və Danimarka alimi V.Tomsen tərəfindən edilmişdir. Sonralar sovet dilçisi S.Y.Malov da bu abidəni nəşr etmişdir. Daha sonra bir sıra sovet tədqiqatçıları bu abidəni nəşr etmişlər. Bilgə xaqan abidəsi Türkiyədə dəfələrlə, o cümlədən Hüseyn Namiq Orkun və Mühərrem Ergin tərəfindən nəşr edilmişdir. Azərbaycanda ilk dəfə Əbülfəz Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Bilgə xaqan abidəsinin göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan mətni Mühərrem Erginin «Orxon abidələri» adlı kitabından götürülmüş foto-sürətdir. Məntdə nöqsanlar olsa da və məni təmin etməsə də, başqa nəşrlər daha nöqsanlı olduğu və başlıcası, respublikamızda göytürk Orxon-Yenisey hərflərinin şrifti olmadığı üçün təqdim edilən mətndən istifadə etməyə məcbur oldum. Göytürk Orxon-Yenisey mətnini transkripsiya edərkən H.N.Orkunun «Əski türk yazıtları» adlı kitabından və S.Y.Malovun «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» (M.-L., 1959) adlı əsərindəki mətndən istifadə edilmişdir. Mətnin oxusu (transkripsiyası) və xüsusən tərcüməsində əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli xüsusiyyətlər vardır. Bu, oxunun və tərcümənin orijinallığından irəli gəlir.

MƏTN

Şərq tərəfi

: * * * * * (1)
: * * * * * (2)
: * * * * * (24)
: * * * * * (25)
: * * * * * (26)

Cənub tərəfi

- (1) : ƏMI : 4RƏRƏ9 : 11 84 : 444444 : 11MI : YJ8 : AYJ8
- (2) : 11 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444
- (3) : 1188884 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444
- (4) : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444
- (5) : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444
- (6) : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444
- (7) : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444
- (8) : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444
- (9) : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444
- (10) : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444
- (11) : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444
- (12) : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444
- (13) : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444
- (14) : 444444 : 444444 : 444444 : 444444 : 444444

: 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 (15)
 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444
 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444

Şimal tərəfi

- (9) : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444
- (10) : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444
- (11) : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444
- (12) : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444
- (13) : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444
- (14) : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444
- (15) : 4444 : 4444 : 4444 : 4444 : 4444

- ... J4N ... (1)
 .. (P446J4) : J4N : J4YF2 (2)
 .. (P446J4) : J4N : H4J4JDD (3)
 ... » : LA TH : P4ET4N4 (4)
 .. T4H : J4YF1 : J4YF4 (5)
 .. (J4H44N : H444) H4 (6)
 J4N : H4H : H4F4 (7)

Cənub-qərb tərəfi

: Y446 : J446 : H4H4 : H4E4Y4J4D4H4E4H4F4 : J4N : J4YF2
 : F4464D : H4 : H4E4H4Y4J4D : P4F4 : J4N ... Y446 : H446
 ... : H4464 : H4H4F4 : J4J4 : H4H4H4H4

Şərq tərəfi

1. Təhri təg təhri yaratmış türk bilgə kağan sabım: kañım türk bilgə ... nta amtı al tısı ər tokuz oğuz yidiniğ ər (V.Tomsen, H.N.Orkun: eki edizgər; M.Ergin: iki ediz kekekülüg) külüg bəgləri, bodunu türk təhri.....

2. üzə kağan olurtım. Olurtukıma öltəçiçə sakınığma türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip toktamış közü yögərü körti. Bödkə özüm olurıp bunça ağır törüg tört bulundakı (bodunğa it) dim. Üzə kök təhri, asra yağız yir kılntukda ekin ara kişi oğlı kılınmış.

3. Kişi oğlnta üzə çün-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmuş. Olurıpan türk bodunun ilin, törüsün tuta birmiş, iti birmiş. Tört bulun, kop yağı ermiş. Sü süləpən tört bulundakı bodunğ kop almış, kop baz kılmış. Başlığüg yüküntirmiş, tizligig sökürmiş. İlgərü Kadırkan yışka təgi, kirü

4. Təmir Kapığka təgi konturmuş. İkin ara idi oksız türk iti ança olurur ermiş. Bilgə kağan ermiş, alp kağan ermiş. Buyurukı bilgə ermiş erinç, alp ermiş erinç. Bəgləri yəmə, bodunu yəmə tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmuş erinç. İlig tutup törüg itmiş. Özi ança kurgək bolmuş.

5. Yoğçı, sığıtçı öhrə kün toğsıkda Bökli çölig il, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa Urum, kırkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtaÿ, tatabı – bunça bodun kəlipən sığıtamış, yoğlamış. Antağ külüg kağan ermiş. Anta kisrə inisi kağan bolmuş erinç, oğlı ta kağan bolmuş erinç. Anta kisrə inisi çəisin təg

6. kılmmaduk erinç, oğlı kañım təg kılmmaduk erinç. Biligsiz kağan olurmuş erinç. Buyurukı yəmə biligsiz ermiş erinç, yablak ermin erinç. Bəgləri, bodunu tüzsüz üçün, Tabğaç bodun təbligın kürligin üçün, armakçısın üçün, inili eçili kiñşürtükün üçün, bəgli bodunlıg

7. yoñşurtukın üçün türk bodun illədük ilin içğini idmiş, kağanladuk kağanın yitirü idmiş. Tabğaç bodunka bəglig urı oğlın kul kıltı, işilik (? silik) kız oğlın küñ kıltı. Türk bəglər türk

atın ıtı Tabğaçğı bəglər Tabğaç atm tutupan Tabğaç kağanka kormış. Əlig yıl

8. işig, küçig birmiş. İlgörü kün toğsıka Bökli kağanka təgi süleyü birmiş. Kuruğaru Təmir Kapıgka təgi süleyü birmiş. Tabğaç kağanka ilin, törüsün alı birmiş. Türk kara kamıg bodun ança imiş: İllig bodun ertim, ilim amtı kanı, kimkə ilig kazğanur mən, tir ermiş.

9. Kağanlıg bodun ertim, kağanım kanı? Nə kağanka işig küçig birürmən tir ermiş. Ança tip Tabğaç kağanka yağı bolmış. Yağı bolup itinü, yaratunu umaduk yana içikmiş. Bunça işig, küçig birtükgörü sakınmatı. Türk bodunıg ölüreyin, uruğsıratayın, tir ermiş, yokadu barır ermiş. Üzə

10. türk teñrısı, ıduk yiri, subı ança timiş erinç. Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəris kağanıg, ögim İlbilgə katunıg teñri töpəsində tutup yögörü kötürti erinç. Kañım kağan yiti yigirmi erin taşıkmiş. Taşra yorıyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkmiş, tağdakı

11. inlmış, tirilip yetmiş er bolmış. Teñri küç birtük üçün kañım kağan süsi böri təg ermiş, yağısı koñ tək ermiş. İlgörü, kuruğaru sülep tirmiş, kobratmış. Kamıgı yiti yüz er bolıp ilsirəmiş, kağansıramış bodunıg, küñədmış, kuladmış bodunıg, türk törüsün içginmiş

12. bodunıg eçüm, apam törüsünçə yaratmış, boşğurmış. Tölis, tarduş bodunıg anta itmiş. Yabğug, şadıg anta birmiş. Biriye Tabğaç bodun yağı ermiş. Kırkız, kurıkan, otuz tatar, kıtaf, tatabı kop yağı ermiş. Kañım kağan bunça ... kırk artukı

13. yiti yolu süləmiş, yigirmi sünüş sünüşmiş. Teñri yarlıkaduk üçün illigig ilsirətmiş, kağanlıgıg kağansıratmış, yağıg baz kulmış, tizligig sökürmiş, başlağıg yüküntürmüş. Kañım kağan ança ilig, törig kazğanıp uça barmış. Kañım kağanka başlayu Baz kağanıg balbal tikmiş. Kañım

14. kağan uçdukda özüm səkkiz yaşda kaltım. Ol törüdə üzə eçim kağan olurtı. Olurıpan türk bodunıg yiçə itdi, çıgağıg bay kılı, azıg üküş kılı. Eçim kağan olurtukda özüm tigin erk ... iy ... Teñri yarlıkaduk üçün

15. dört yigirmi yaşımka tarduş bodun üzə şad olurtım. Eçim kağan birlə ilgörü Yaşıl ügüz Şantuñ yazıka təgi sülədimiz. Kuruğaru Təmir Kapıgka təgi sülədimiz. Kögmən aşə kırkız yiriñə təgi sülədimiz. Kamıgı bis otuz sülədimiz, üç yigirmi sünüşdimiz. İlligig ilsirətdimiz, kağanlıgıg kağansıratdımız, tizligig

16. sökürtimiz, başlağıg yüküntürtimiz. Türgiş kağan türkim, bodunım erti. Bilmədükün üçün, biziñə yañıltukın, yazıntukm üçün kağanı ölti, buyurukı, bəgləri yəmə ölti. On ok bodun əmgək körti. Eçümüz-apamız tutmış yir idisiz kalmazun tiyin az bodunıg itip, yaratıp ... Bars bəg

17. erti, kağan atıg bunta biz birtəmiz, siñilim kunçuyug birtimiz. Özi yazıntı, kağanı ölti, bodunı küñ, kul bolı. Kögmən yir, sub idisiz kalmazun tiyin az kırkız bodunıg itip, yaratıp kəltimiz. Sünüşdimiz. ... ilin yana birtimiz. İlgörü Kadirkan yışıg aşə bodunıg ança konturtımız, ança itdimiz. Kuruğaru

18. Kəñü Tarbanka türk bodunıg ança konturtımız, ança itdimiz. Ol ödkə kul kullug, küñ, küñlig bolmış erti. İnsi eçisini bilməz erti, oğlı kañım bilməz erti. Ança kazğanmış, ança itmiş ilimiz, törümüz erti. Türk oğuz bəgləri, bodun eçit: üzə teñri basmasar, asra yir təlinməsər,

19. türk bodun, ilinin, törünün kim artatı udaçı erti? Türk bodun, ökün. Körgünün üçün igidmiş kağanıña, ermiş, barmış edgü ilinə kəntü yañıltıg, yablak kigürtig. Yaraklıg kantan kəlip yaña eltdi? Sünüglig kantan kəlipən sürə iltidi? İduk Ötükən yış bodun bardıg. İlgörü barıgma bardıg. Kuruğaru

20. barıgma bardıq. Barduk yirdə edgüg ol erinç: kañı, ügüzçə yügirti, sünügün tağça yatdı. Bəglig urı oğlınım kul kılıg, işilig (? silig) kız oğlanın küñ kılıg. Ol bilmədükügün üçün, yablakımın üçün eçim kağan uça bardı. Başlayu kırkız kağanıg balbal tikdim. Türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin kañım kağanıg,

21. ögim katunıg kötürigmə teñri, il birigmə teñri türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teñri kağan olurtı erinç. Nəñ yılıg bodunda üzə olurmədım. İçrə aşsız, taşra

tonsız, yabız, yablak bodunda üzə olurtım. ... gini iki şad, inim Kül tigin birlə sözləşdimiz. Kañımız,

22. eçimiz kazğanmış bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin, türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurdım. İnim Kül tigin birlə, iki şad birlə ölü, yitü kazğantım. Ança kazğanıp biriki bodunıg ot, sub kıldım. Mən özüm kağan olurtukıma yir sayu barmış bodun yadağın, yalınun ölü, yitü yana

23. kəlti. Bodunıg igidəyin tiyin yırığaru oğuz bodun tapa, ilgerü kıtaıy, tatabı bodun tapa, birigerü Tabğaç tapa iki yigirmi sülədim. ... sünüşdim. Anta kisrə teñri yarlıkaduk üçün, kutum, ülügüm bar üçün öltəçi bodunıg tirigrü igitim. Yalın bodunıg tonlıg kıldım, çığay bodunıg bay kıldım,

24. az bodunıg üküş kıldım. İğar illigdə, ığar kağanlıgda yig kıldım. Tört bulundakı bodunıg kop baz kıldım, yağısız kıldım, kop maña körti. Yeti yigirmi yaşına tañut tapa sülədim. Tañut bodunıg bozdım, oğlın, yotazın, yılmısın, barımın anta altım. Səkkiz yigirmi yaşına altı çub soğdak

25. tapa sülədim, bodunıg anta bozdım. Tabğaç Oñ tutuk bes tümən sü kəlti. İduk başda sünüşdim. Ol süg anta yokkısdım, Yegirmi yaşına basmıl ıdıkut bodun erti. Arkış ıdmaz tiyin sülədim. K ...t kəltürtim. Eki otuz yaşına tabğaç

26. tapa sülədim. Çaçə səñün səkiz tümən sü birlə sünüşdim. Süsin anta ölürtim. Altı otuz yaşına çik bodun kırkız birlə yağı boltı. Kem keçə çik tapa sülədim. Örpəntə sünüşdim. Süsin sinedim. Az bodunıg ölürtim, altım, içgirtim. Yeti otuz yaşına kırkız tapa sülədim. Sünüg batımı

27. karıg sökipən Kögmən yışıg toğa yorıp kırkız bodunıg uda bozdım, kağanın birlə Soña yışda sünüşdim. Kağanın ölürtim, ilin anta altım. Ol yıka türgis tapa Altun yışıg aşə, Ertis üglüzig keçə yorıdım. Türgis bodunıg uda basdım. Türgis kağan süsi otça, borça kəlti.

28. Bolçuda sünüşdim. Kağanın, yabğusın, şadın anta ölürtim, ilin anta aldım. Otuz yaşına Besbalık tapa sülədim. Altı yolu sünüşdim. ... Süsin kop ölürtim. Besbalık içrə nə kişi ctin ... təgdük yox üçün kisi balık(da maña) ukğalı kəlti. Besbalık anı üçün ozdı. Otuz artukı

29. bir yaşına karlık bodun burısız erür barur erikli yağı boltı. Tamağ İduk başda sünüşdim. Karlık bodunıg ölürtim, anta altım. ...basmıl, karlık ... bod ... karlık bodun tir ... sanedim, ölürtim. (Tokuz oğuz)z mənıñ bodunım erti. Teñri, yer bulğakın üçün, edin ...

30. küni təgdük üçün yağı boltı. Bir yıka dört yolu sünüşdim. Ən ilki Toğu balıkda sünüşdim. Toğla üçüzig yüzəti keçip süsi. ... Ekinti Antarğuda sünüşdim. Süsin sanedim, (ilin altım). Üçünc (Çuğay başınta) sünüşdim. Türk bodun adak kamaştı, yablak

31. boltaçı erti. Oza, yağa kəligmə süsin ağıtım. Üküş öltəçi anta tirilti. Anta Toñra yıpağutu bir oğuşıg Toña tigin yoğunta əgırə tokıdım. Törtinç Əzgənti Kadazda sünüşdim. Süsin anta sanedim, yabırdım. ... barm ... (kırk yaş)ma Mağı kurğan kışladukda yut boltı. Yazırğa

32. oğuz tapa sülədim. İlki sü taşıkmış erti, ekin sü ebdə erti. Üç oğuz süsi basa kəlti. Yadağ yabız boltı tip alğalı kəlti. Sınar süsi ebig, barkıg yolğalı bardı. Sınar süsi sünüşgəli kəlti. Biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oğuz ... ən yağ... küç birtük üçün anta sanedim,

33. yaydım. Teñri yarlıkaduk üçün, mən kazğantuk üçün türk bodun kazğanmış erinç. Mən inilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti. (Türk) bəglər, (bodun) sakınır, ança bilir ... Oğuz bo(dun) d ... ıdmayın tiyin sülədim.

34. ebin, barkın bozdım. Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti Ağuda eki uluğ sünüş sünüşdim. Süsin bozdım, clin anta altım. Ança kazğanıp ... teñri yarlıkaduk üçün, özüm otuz artukı üç (yaşına) ... uk erti. Ödsəg, ötüləg küç ...

35. igidmiş (kağanı yarılıtı). Üzə teñri, iduk yer, sub ... kağan kutı taplamadı erinç. Tokuz oğuz bodun yerin, subın ıdıp Tabğaçğaru bardı. Tabğaç ... bodun ... yerdə kəlti. İgidəyin tiyin (sakınıp) bodun(ıg)

36. yazuklat ... biriyə Tabğaçda atı, küsi yok boltı. Bu yerdə maña kur boltı. Mən özüm kağan olurtukım üçün türk

bodunıg ... ü ... rı kılmadım. İlig, törüg, yəgədü kazğantım ... ıd ... tirilip y ...

37. (anta süñü)şdim. Süsin sancdım. İçigmə içikdi, bodun boltı, ölügmə öli. Sələjə kodı yorıpan karağın kislata, ebin, barkın anta bozdım. ... yışka ağdı. Uyğur eltəbər yüzçə ərin ilgerü tə(zip bardı) ...

38. ... (tür)k bodun aç erti. Ol yılkiğ alıp iglətim. Otuz artukı tört yaşına oğuz təzip Tabğaçka kirti. Öginip sülədim. Sukın ... oğ(ılın), yotazın anta altım. Eki eltəbərlik bodun...

39. ... tatabı bodun Tabğaç kağanka körti. Yalabaçı, edgü sabı, ötügi gəlməz tiyin yayın sülədim. Bodunıg anta bozdım, yılki/sın ... Süsi tirilip kəlti. Kadirkan yış(da) kon ...

40. ... gəkına yerünərü, subınaru kontı. Biriyə karluk bodun tapa sülə tip Tudun Yamtarıg itım. Bardı ... (Eltəbər) yok bolmuş, inisi bir kurğ ...

41. ... arkışı kəlmədi. Anı ayıtayın tip sülədim. Korğu eki-üç kisiligin təzip bardı. Kara bodun: kağanım kəlti-, -tip ög(di). ... ka at birtim. Kiçik atlıg...

Cənub-şərq tərəfi

... Öñüg yoğaru sü yorıp tünlü-künlü yiti ödüşkə subsız keçdim. Çorakka təgip Yoluğça ... Bes Keçənkə təgi

Cənub tərəfi

1. ... Tabğaç atlıg süsi bir tümən artukı yeti bir süg ilki kün ölürtim. Yadağ süsin ekinti kün kop (ölürtim, tiri)lip bardı ...

2. ... yolu sülədim. Otuz artukı səkkiz yaşına kışın Kıtay tapa sülədim. ... (otuz artukı tokuz yaşı/ma yazın tatabı tapa sülədim.

3. Mən ... ölürtim. Oğlın, yotazın, /yı/ıkısın, barımın ...

4. bodun ... yotazın yok kiltım ...

5. yor

6.süñ(üşdim). üçün

7. birtim, alp ərin ölürip balbal kılı birtim. Əlig yaşına tatabı bodun Kıtayda adakıg k (T)üngər tağka ...

8. Kuğ səñün başadu tört tümən sü kəlti. Tüngər tağda təgip tokıdım. Üç tümən süg (ölür)üm, bi(r) /tümən/ ...rsərüktim. Tatabı ...

9. ölürtim. Uluğ oğlın ağrıp yok bolça Kuğ səñünig balbal tikə birtim. Mən tokuz iyirmi yıl şad olurtım, tokuz yigirmi yıl kağan olurtım, il tutdım. Otuz artukı bir ...

10. türkimə, bodunıma, yəgin ança kazğanı birtim. Bunça kazğanıp kañım kağan ıt yıl onıç ay altı otuzka uça bardı. Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim. Bukağ tutuk ...

11. Maña Lisün Tay səñün başadu bis yüz ərən kəlti. Koklık ö ... altun, kümüs kərgəksiz kəlürti. Yoğ yıpanıg kəlürip tikə birti. Cıntan ığaç kəlürip öz yaraş ...

12. bunça bodun saçın, kulkakın, y/anakın b/ıçdı. Edgü özlək atın, kara kisin, kök tiyinin sansız kəlürip kop kottı.

13. Teñri təg teñri yaratmış türk bilgə kağan sabım: kañım türk bilgə kağan olurtukda türk amtı bəglər ... kistrə tarduş bəglər, Kül çor başlayu, ulayu şad apıt bəglər, öñrə tölis bəglər, apa tarkan ...

14. başlayu ulayu aşd apıt bəglər ... Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, ulayu buyuruk ... iç buyurukı bəg İrkin başlayu buyuruk bunça amtı bəglər kañım kağanka ertənü ...

15. ertənü eti mağ şad ... türk bəglərin, bodunun ertənü eti mağ iidi, ögdi. ... (kañım) kağan ... ça ağır taşıg yoğmmış türk bəglər, bodun ... yar ... irti. Özimə bunça ...

Şimal tərəfi

1. Teñri təg teñridə bolmış türk bilgə kağan bədkə olurtım. Sabımın tükəti eşid. Ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunım, biriye şad – apıt bəglər, yırya tarkat buyuruk bəglər, otuz tatar ... tokuz oğuz bəgləri, bodunı bu sabımın edgüti eşid, katıgdi tiñla. İlgərü kün

2. toğsıqıña, biricəri kün ortusınaru, kurıǵaru kün batsıqıña, yırıǵaru tün ortusınaru anta içrəki bodun kop maña görür. Bunça bodun kop itdim. Ol amtı aşıǵ yok. Türk kağan Ötükən yış olursar, ilte buñ yok. İlgəri Şantun, yazıka təgi sülədim, taluyka kiçig təgmədim. Birgerü Tokuz

3. Ərsəngə təgi sülədim, Tüpütke kiçig təgmədim. Kurıǵaru Yinçü ügüz keçə Təmir Kapıǵka təgi sülədim. Yırıǵaru Yir Bayırku yiriñə təgi sülədim. Bunça yirkə təgi yoritdim. Ötükən yışda yig idi yok ermiş. İl tutsık yir Ötükən yış ermiş. Bu yirdə olurup Tabǵaç bodun birlə tüzəltim. Altun, gümüş, isigiti,

4. kutay buñsız ança birür Tabǵaç bodun sabı süçig, aǵısı yımşak ermiş. Süçik sabın, yımşak aǵın arıp irak bodunıǵ ança yaǵutır ermiş. Yaǵru kontukda kisrə aşıǵ biligin anta öyür etmiş. Edgü bilgə kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar, oǵuşı, bodunu bisükiñə təgi kıdmaz

5. ermiş. Süçig sabıña, yımşak aǵısıña arturup üküş, türk bodun, öltig. Türk bodun, üləsikin biriye Çuǵay yış tökül, Tün yazı konayın tısər, türk bodun, üləsikig, anta aşıǵ kişi ança boşgurur ermiş: irak ersər, yablak aǵı birür, yaǵuk ersər, edgü aǵı birür – tip ança boşgurur ermiş. Bilig

6. bilməz kişi ol sabıǵ alıp, yaǵru barıp üküş kişi öltig. Ol yirgerü barsar, türk bodun, öltəçisən. Ötükən yış olurup arkış-tirkiş ısar, nəñ, buñıǵ yok. Ötükən yış olursar, beñgü il tuta olurtaçisən, türk bodun, tok. Arık ok sən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən. Antaǵının üçün igidmiş kağanıñın

7. sabın almatın yir sayu bardıǵ. Kop anta alkıntıǵ, arılıǵ. Anta kalmışı yir sayu kop turu, ölü yorıyur ertig. Teñri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurup yok çıǵaǵ bodunıǵ bay kılım, az bodunıǵ üküş kılım, Azu bu

8. sabımda igid bar ǵu? Türk bəglər, bodun, bunı eşidiñ. Türk bodunıǵ tirilip il tutsıkının bunta urtım, yañılıp öləsikinin yəmə bunta urtım. Nəñ nəñ sabım ersər, beñgü taşka urtım. Anar körü bilij. Türk amtı bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, ǵu yañıltaçı siz.

9. ... kağan cçüm kağan olurtukınta tørt bulundakı bodunıǵ bunça itmiş. ... teñri yarlıkaduk üçün özüm olurtukıma tørt bulundakı bodunıǵ itdim, yaratdım, i ... kılım. Mən turgis kağanka kızımın ... ertənü uluǵ törün alı birtim. Tür(gis kağanın)

10. kızım ertənü uluǵ törün oǵlıma alı birtim. ... ertənü uluǵ törüg alı birtim. Y... ertürtim. Tü... başlıǵıǵ yüküntürtim, tizligig sökürtim. Üzə teñri, asra yer yarlıkaduk üçün ...

11. közin görmədük, kulkakın esidmədük bodunımın ilgəri kün to(ğsıqıña), birigerü (Tabǵaç)ka, kurıǵaru ... (gün batsıqıña, yırıǵaru tün ortusınaru ...sarıǵ altunın), örün kümüşin, kırǵaǵlıǵ kutayın, əkinlig isigitin, özlək atın, adǵırın, kara kisin,

12. kök tiyinin türkimə, bodunıma kazǵanu birtim, iti birtim. ... buñsız kılım. (Üzə teñri) eriklig ... az bodun ... nça tümən oǵlı ... yal mən ...ün ... (bəglə)rig bu ...

13. yəmə igidiñ! Əmgətmən! Tolǵatman! Olurtım. Türk bəglər, türk bodunım ...t birtim. ... amtıka taşıǵ ... kazǵanmış aǵımın türk bodun ...ı bu kağanıñda, bu bəglərig(də, yeriñdə, subunđa adırılmasar, türk bodun),

14. özin edgü körtəçisən, ebiñə kirtəçisən, buñsız boltaçisən ... (anta) kisrə Tabǵaç kaǵanta bədizçig kop kəlürtim ... mənij, sabımın sımadı. .. içrəki bədizçig ıtı. Anar adınçıǵ bədiz ur(tım, taş tokıdım, köñültəki sabımın i) ...

15. On ok oǵlıña, tatıña təgi bunı körü bilij, Beñgü taş tokıtdım. ... yirtə ... tokıtdım, bitidim. Bu ...taş barkın ...

Qərb tərəfi

1. ... üzə ...
2. bilgə kağan uç(a bardı).
3. yay bolsar, üzə t(teñri) ...
4. Köbürgəsi tərçə d ...
5. taǵda sıǵun təzsər (M.Ergin: ötsər) ...
6. sakınurmən. Kañım kağan ...
7. taşın özüm kağan ...
8.

Cənub-qərb tərəfi

... (bilgə) kağan bi(tigin) Yoliğ tigin bitidim. Bunça barkıg, bədizig, uzıg (türk bilgə) kağan atısı Yoliğ tigin mən ay artuki tört kün olurıp bitidim, bədiztim. Y...

TƏRCÜMƏ

Şərq tərəfi

1. Tanrı tək tanrı yaratmış türk müdrik xaqanı sözüüm (budur): Atam türk müdrik (xaqan taxta oturduqda) indiki ... igidlər, sədəqətli doqquz oğuz igidləri, məşhur bəyləri, xalqı ... (Atam öləndən sonra) türk tanrısının (buyuruğu, müqəddəs türk yerinin, suyunun iradəsi ilə türk xalqının)

2. üstündə xaqan oturdum. Mən (xaqan) oturduqda, öləcəyinə kədərənən türk bəyləri, xalqı öyünüb, sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı (taxta) baxdı. Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalq üçün bunca ağır (möhkəm) qanun yaratdım. Yuxarıda mavi göylər, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış.

3. İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, düzəltdmiş. Dörd tərəf hamılıqla yağlı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə diz çökdürmüş. İrəli (şərqə) kadirkan meşəli dağlarına qədər, geri (qərbə)

4. Dəmir Qarıya tək (xalqı) yerləşdirmiş. İkisinin arasında sahibkar vahid (oxsuz – oxu olmayan, yəni oxlara bölünməyən – Ə.R.) göytürk xalqı yaradıcılıqla məşğul olaraq beləcə oturur imiş. Müdrik xaqanlar imiş, igid (alp) xaqanlar imiş. Buyuruqları (əyanları) da müdrik imiş, igid (alp) imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Ona görə də eli (dövləti) eləcə düzəltdirmiş imiş. Eli yaradıb qanun düzəltdirmiş. Özü eləcə vəfat etmiş.

5. Dəfn edənlər, ağı (sitəm) deyənlər öndən gündoğandan Böklü çöllük el (Koreya dövləti), Tabğaç (Çin), Tibet, avar, Böyük Roma (Bizans, Vizantiya), qırğız, üç kurikan, otuz tatar.

kıtay, tatabı – bu qədər xalq gəlib ağı demiş, dəfn etmiş. O qədər məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi

6. olmadı, oğlu atası kimi olmadı. Biliksiz (cahil) xaqan taxta oturmuş, buyuruqları (əyanları) da biliksiz (cahil) imiş, yava (pis) imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Tabğaç (Çin) xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, yalançı olduğu üçün, kiçikli-böyüklü (kiçik qardaşlı-böyük qardaşlı) qızışdırdığı üçün, bəyli-xalqlı

7. bir-birinin üstünə salıxdırdığı üçün türk xalqı düzəltdiyi elini (dövlətini) dağıtmış (xaricə göndərmiş), xaqan qoyduğu xaqanını məhv etmiş (sona yetirərək göndərmiş). Tabğaç (Çin) xalqı bəyliyə layiq igid (hər fən: nəslə artırmalı olan) oğlanlarını qul etdi, xanımlığa layiq qızlarını köniz etdi. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı (Çindəki) bəylər Tabğaç (Çin) adını qəbul edərək Tabğaç (Çin) xaqanına tabe olmuş. Əlli il

8. işini, gücünü vermiş (onun üçün işləmiş). İrəli gündoğana Böklü xaqanına tək qoşun çəkib (Çin xaqanına) tabe etmiş. Qərbə Dəmir Qarıya tək qoşun çəkərək (Çin xaqanına) tabe etmiş. Tabğaç (Çin) xaqanına elini (dövlətini), qanununu qoruyub saxlamış (qazanaraq vermiş). Türk qara xalqı (camaatı) hamılıqla belə demiş: Elli (dövləti olan) xalq idim, elim (dövlətim) indi hanı? Kimə el (dövlət) qazanıram? deyir imiş.

9. Xaqanlı (xaqanı olan) xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana işimi, gücümü (məyəmi) verirəm? – deyir imiş. Belə deyib Tabğaç (Çin) xaqanına yağlı olmuş. Yağlı olub özünə dövlət düzəltməyi, yaratmağı bacarmadığı üçün yenə tabe olmuş (hər fən: Çin dövlətinin içinə daxil olmuş). Bu qədər işini, gücünü (zəhmətini) verdiyini düşünmədi. Türk xalqını öldürüm, nəslini məhv edim, - deyir imiş. Yox olaraq, məhv olaraq gedir imiş. Yuxarıda

10. türk tanrısı, müqəddəs yeri, suyu belə deyir imiş. Türk xalqı yox (məhv) olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində (başının üstündə) tutub yuxarı götürdü. Atam xaqan on yeddi döyüşçü ilə sərhədi

aşmış (hərfən: sərhəddən kənara çıxmış). Bayırda yürüş edir deyə səs (küy) eşidib səhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar

11. (arana) enmiş, toplaşib yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd (canavar) kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, bir yerə yığmış. Hamısı yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub elindən (dövlətindən) məhrum olmuş (hərfən: elsizləşmiş), xaqanından məhrum olmuş (hərfən: xaqansızlaşmış) xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanunlarını məhv etmiş və dağıtmış

12. xalqı əcdadlarının qanunları üzrə yaratmış öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqlarını onda təşkil etmiş, (onlara) yabğu və şad onda vermiş. Cənubda Tabğaç (Çin) xalqı yağdı imiş. Qırğız, kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – hamısı yağdı imiş. Atam xaqan bu qədər qırx

13. yeddi dəfə qoşun çəkmiş, iyirmi yeddi döyüş döyüşmüş. Tanrı buyurduğu (hərfən: fərman verdiyi) üçün ellini (eli olanı) eldən məhrum etmiş (hərfən: elsizləşdirmiş), xaqanını (xaqanı olanı) xaqandan məhrum etmiş (hərfən: xaqansızlaşdırmış), yağını tabe etmiş, dizlini diz çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş. Atam xaqan bu cür elini (dövlətini), qanununu qazanıb vəfat etmiş. Atam xaqana qəbri önündə başda Baz xaqanı balbal qoymuş (hərfən: tikmiş). Atam

14. xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşında qaldım. O qanunun üstündə əmim xaqan oturdu. Oturub türk xalqını yenə təşkil etdi, yenə yüksəltdi, yoxsulu varlı etdi, azı çox etdi. Əmim xaqan oturduqda özüm şahzadə Tanrı buyurduğu (fərman verdiyi) üçün

15. on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum. Əmim xaqanla birlikdə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə qədər qoşun çəkdik. Qərbə Dəmir Qapıya tək qoşun çəkdik. Kögmən (dağlarını) aşaraq qırğız yerinə tək qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Ellini (eli olanı) eldən məhrum etdik (elsizləşdirdik), xaqanını (xaqanı olanı) xaqandan məhrum etdik (xaqansızlaşdırdıq), dizlini

16. diz çökdürdük, başını səcdə etdirdik. Türgiş xalqı türkün, xalqım idi. Qanmadığı (başda düşmədiyi) üçün, bizə (qarşı) yanıldı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları

(buyuruğu), bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü. Əcdadlarımızın tutmuş olduğu yer sahibsiz qalması deyə az xalqı təşkil edib, (qurumunu) yaradıb ... Bars bəy

17. idi, xaqan adını burada (bu vaxt) biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik. Özü xəyanət etdik, xaqanı öldü, xalqı kənz, qul oldu. Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalması deyə az (saylı) qırğız xalqını təşkil edib, (onun qurumunu) yaradıb geri qayıtdıq. Döyüşdük. ... elini (dövlətini) yenə özünə qaytardıq. Şərqə Kadirğan meşəli dağlarını aşaraq xalqı cə yerləşdirdik, elə təşkil etdik. Qərbə

18. Kəni Tarmanda türk xalqını elə yerləşdirdik, cə təşkil etdik. O vaxt qul qullu, kənz kənzli olmuş idi. Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımaz idi, oğlu atasını tanımaz idi. Belə qazanmış, belə təşkil etmiş elimiz (dövlətimiz), qanunumuz idi. Türk oğuz bəyləri, xalqı, eşidin: üstədən tanrı (göylər) basmasa, aşağıdan yer dəlinməyə (yarılmasa),

19. türk xalqı, elini (dövlətini), qanununu kim dağıtmağa qabil idi? Türk xalqı, düşün. Fitnəyə uyduğun üçün səni yüksəltdi xaqanına, varlı, dövlətli qəşəng elinə qarşı özün xəyanət etdin, yamanlıq gətirdin. Yaraqlılar (silahlılar) haradan gəlib səni yayıb apardı? Süngülülər haradan gəlib səni sürəkək apardı? Müqəddəs Ötükən meşəli dağlarından xalq getdi. Şərqə gedən getdi. Qərbə

20. gedən getdi. Getdiyin yerlərdə ən yaxşısı bu idi. Qanın çay kimi yüyürdü (axdı), sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik igid (nəslini artırmalı) oğullarını qul etdin, xanımlıq qızlarını kənz etdin. O başda düşməməyin (qanmazlığın) üçün, pis hərəkətin üçün əmim xaqan vəfat etdi. (Əmim xaqanın qəbri üstündə) başda qırğız xaqanını balbal qoydum (tikdim). Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə atam xaqanı,

21. anam xatunu yuxarı götürən tanrı, el (dövlət) verən tanrı türk adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu. Mən varlı xalqın üstündə xaqan oturmam. İçi aşız (ac), bayırı donsuz (çılpaq), pis, nankor xalqın üstündə xaqan oturdum. iki şad, kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə məsləhətləşdim. Atamızın,

22. əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın deyə, türk xalqı üçün gecə uyumadım (yatmadım), gündüz oturmadım (dincəlmədim). Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək çalışaraq (ölərək, yetərək) qazandım. Belə qazanıb birləşən xalqı cəzalandırmadım (oddan, sudan keçirmədim). Mən özüm xaqan oturduğum üçün yer boyu səpələnmiş xalq piyada, yalın əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək) yenə

23. gəldi. Xalqı yüksəldim deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaç (Çinə) qarşı on iki dəfə qoşun çəkdim. döyüşdüm. Ondən sonra tanrı buyurduğu (fərman verdiyi) üçün, bəxtim, payım olduğu üçün öləsi xalqı dirildərək yüksəltdim. Yalın xalqı donlu (paltarlı) etdim, yoxsul xalqı varlı etdim,

24. az xalqı çox (saylı) etdim. Başqa ölkədə (eldə), başqa xaqanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı hamılıqla tabe etdim, yağsız etdim, hamısı mənə tabe oldu. On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum¹, oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, varını (dövlətini) ondan aldım. On səkkiz yaşında altı bağlı (vilayətli, qəbiləli) soğdakilərə

25. qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Tabğaçlı Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi. İduk (Müqəddəs) başqa döyüşdüm. O qoşunu orada məhv etdim. İyirmi yaşında basmillər, ıdkut qəbiləm mənim xalqım idi. Karvanlar (xərac karvanları) göndərməz deyə qoşun çəkdim, tabe etdim, çoxlu ... hərbi qənimət evə gətirdim. İyirmi iki yaşında Tabğaç (Çinə)

26. qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Çaça sənünün səksən minlik qoşunu ilə döyüşdüm. Qoşununu orada öldürdüm. İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlar ilə (birlikdə) yağdı oldu. Kəm (Yenisey) çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüşdüm. Qoşununu sanədim (nizədən keçirdim). Az xalqını öldürdüm, aldım, tabe etdim. İyirmi yeddi yaşında

qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı (süngü boyu qədər qalınlığı olan)

27. qarşı söküb Kögmən meşəli dağlarını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda pozdum. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdüm. Xaqanını öldürdüm, elini (dövlətini) ondan aldım. O ili türğıslərə qarşı Altun (Altay dağlarını) ormanını aşaraq, irtiş çayını keçərək yürüdüm. Türğış xalqım yuxuda basdım. Türğış xaqanının qoşunu odca (od kimi), suca (sel kimi) gəldi.

28. Bolçuda döyüşdüm. Xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini (dövlətini) ondan aldım. Otuz yaşında Beşbalıq qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüşdüm. Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalıq şəhərinin içində nə qədər adam vardısıa.... şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi. Beşbalıq şəhəri onun üçün xilas oldu. Otuz

29. bir yaşında karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu halda yağdı oldu. Tamak İduk başda döyüşdüm. Karluk xalqını öldürdüm, orada aldım. basmıl, karluk düd.... karluk xalqı toplanıb gəldi, qoşununu sanədim (nizədən keçirdim), öldürdüm. doqquz oğuz mənim xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdığı üçün, həsəd hissi

30. güc gəldiyi üçün yağdı oldu. Bir ildə dörd yol döyüşdüm. Ən ilk Toğu balıqda döyüşdüm. Toğla çayını üzərək keçib qoşununu (öldürdüm). İkinci dəfə Antərguda döyüşdüm. Qoşununu sanədim (nizədən keçirdim), (elini aldım). Üçüncü dəfə (Çuğay başında) döyüşdüm. Türk xalqı ayağını zəiflətdi, pis

31. olası (xəyanət edəsi) idi. (Bizi) mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum (axıtdım). Çoxlu öləsi adam ondan dirildi. Onda Tonra Yılpağutun bir qəbiləsini Tona tiginin dəfnində mühasirə edib qırdım. Dördüncü dəfə Əzgənti Kadazda döyüşdüm. Qoşununu ondan sanədim (nizədən keçirdim), zəiflətdim. ... var-dövlətini ... (qırx yaşı)mda Mağı Kurqanda qışladıqda yut (heyvan xəstəliyindən mal-qaranın kütləvi tələfatı) oldu. Yazda

¹ Boz «pozmaq» abidələrin dilində pozmaq feli «dağıtmaq», «qalıb gəlmək» mənalarında işlənir.

32. oğuzlara qarşı qoşun çəkdim. İlk qoşun hissələri səfərə çıxmış idi, ikinci qoşun hissələri evdə idi. Üç oğuz qoşunu basa-basa gəldi. Piyadalar zəif oldu, - deyib bizi tutmağa gəldi. Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa getdi. Qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi. Biz az idik, pis təchiz edilmişdik. Oğuzt yağı ... (tanrı) güc verdiyi üçün orada sancdım (nizədən keçirdim),

33. dağıtdım. Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış. Mən bu cür söylə başlayaraq qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi. (Türk) bəyləri, (türk) xalqı düşünün, eləcə bilin. ... Oğuz xal(qı) göndərməyim, - deyə qoşun çəkdim,

34. evini, sarayını pozdum. Oğuz xalqı doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki ulu döyüş döyüşdük. Qoşununu, pozdum, elini (dövlətini) onda aldım. Eləcə qazanıb tanrı yar olduğu üçün, özüm otuz üç yaşında uk idi. Keçici, ötücü gücün.....

35. yüksəltdiyi xaqanı bizə xəyanət etdi (yanıldı). Üstdə tanrı, müqəddəs yer, su xaqan bəxtinə yar olmadı. Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu (vətəninə) buraxıb Tabğaç (Çinə) tərəf getdi, Tabğaç (Çin) xalq geri öz ölkəsinə qayıdıb gəldi. Yüksəldim, - deyə düşünüb xalqı

36. cinayətə sövq etdi. ... cənubda Tabğaçda (Çində) adı, şöhrəti yox oldu. Bu yerdə mən yüksək ləyaqət qazandım. Mən özüm xaqan otduğum üçün türk xalqını cəzalandırmadım. Elini (dövlətini), qanununu qaydaya saldı. göndər toplanıb

37. (orada dö)üşdüm. Qoşununu sancdım (nizədən keçirdim). Tabe olan tabe oldu, xalq oldu, ölən öldü. Selenqa boyu yürüyüb bərk sıxışdırıb evini, sarayını onda pozdum. ... meşəli dağa qalxdı. Uyğur eltəbər yüzçə döyüşçü ilə şərqə qaçıb getdi.

38. türk xalqı ac idi. O ilxını alıb yüksəltdim. Otuz dörd yaşında oğuzlar qaçıb Tabğaç (Çinə) girdi. Təəssüflənib (onların üstünə) qoşun çəkdim. oğlunu, qız-gəlinini orada (əsir) aldım. İki eltəbərli xalqı

39. tatabı xalqı Tabğaç (Çin) xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz, - deyə yayda qoşun çəkdim. Xalqını orada pozdum, ilxısını qoşunu toplanıb gəldi. Kadirkan ormanında yer(ləşdirdim)....

40. yerinə, suyuna (vətəninə) yerləşdi. Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək,- deyib Tudun Yamtarı göndərdim. Getdi. (Eltəbər) yox (həlak) olmuş, kiçik qardaşı bir

41. karvanı gəlmədi. Onu cəzalandırım, - deyə qoşun çəkdim. Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi. Qara camaat: xaqanım gəldi, - deyib sevindi. ad verdim. Kiçik atlı (süvari)

Cənub-şərq tərəfi

.... Önük yuxarı qoşun yürüdüb gecəli-gündüzlü yeddi sutka susuz keçdim. Çoraka dəyib (çatıb) Yotığça Beş Keçənə təkisi

Cənub tərəfi

1. Tabğaç (Çin) atlı (süvari) qoşununu on yeddi min qoşunu (əsgəri) birinci gün öldürdüm. Piyada qoşununu ikinci gün bütünlüklə (öldürdüm, top)laşıb getdi.

2. yol qoşun çəkdim. Otuz səkkiz yaşında qışda Kıtaya qarşı qoşun çəkdim. (otuz doqquz yaşım)da yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim.

3. Mən öldürdüm. Oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini.....

4. xalqını qız-gəlinini məhv etdim.

5. yürü

6. döy(üşdüm). üçün

7. verdim, cəsur igidlərini öldürüb balbal edərək verdim (qoydurdum). Əlli yaşında tatabı xalqı Kıtayda ayağını k..... Tüngər dağında

8. Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tüngər dağında hücum edib qırdım. Otuz min qoşunu öldürdüm, on min Tatabl.....

9. öldürdü. Böyük oğlum xəstələnib öləndə Kuğ sənünü balbal qoydurdum. Mən on doqquz il şad oturdum, on doqquz il xaqan oturdum, el tutdum. Otuz bir yaşında

10. türkümə, xalqıma ucalığı elə qazandım. Bunca qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında (25 noyabr 734-cü il) vəfat etdi. Donuz ili beşinci ayın iyirmi yeddisində (22 iyun 735-ci il) dəfn etdirdim. Buğa tutuk

11. Mənə Lisün Tay, sənün başda olmaqla beş yüz ərən (ən cəsur) gəldi. Yaxşı qorxulu qızıl, gümüş saysız-hesabsız qədər gətirdi. Dəfn şamları gətirib qoydu. Səndəl ağacı gətirib öz

12. Bunca xalq saçını (yoldu), qulağını, yanağını (üz-gözünü) cırdı. Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını (dəfn mərasimi üçün) qoydu.

13. Tanrı tək Tanrı yaratmış türk müdrik xaqanı sözüm (budur): atam türk müdrik xaqanı taxta oturduqda türkün indiki bəyləri sonra tarduş bəyləri, Kül çor başda olmaqla, ardınca gələn şad-apıt bəylər, öndəki tölis bəyləri, apa tarkan

14. başda olmaqla digər şad-apıt bəylər Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (bəylər), daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar – bunca indiki bəylər atam xaqana adətimizcə

15. adətimizcə lazımınca dua türk bəyləri, xalqı lazımınca dua etdi, tərifiyədi. (atam) xaqan ağır daşa sitayiş etmiş türk bəyləri, xalqı idi. Özüm bunca

Şimal tərəfi

1. Tanrı tək tanrıdan (yaxud: tanrıda) olmuş türk müdrik xaqanı taxta oturdum. Nitqimi bitənədək (tükənənədək) eşit. Arxamca gələn kiçik qohumlarım, oğlanlarım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağımdakı (cənubdakı) şad-apıt bəylər, solumdakı (şimaldakı) tarkan buyuruq bəyləri, otuz tatar

doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə İrəli (şərqə) gün

2. doğana, sağa (cənuba) gün ortasına, qərbə gün batana, şimala gecə ortasına – bu qədər yerin içindəki xalq hamılıqla mənə tabedir. Bu qədər xalqı tamamilə təşkil etdim. İndi eldə iğtişaş (pis əməl) yoxdur. Türk xaqanı Ötükən meşəli dağlarında otursa, eldə dərd olmaz (yox). Şərqə Şandun düzünə tək qoşun çəkdim, dənizə azacıq çatmadım (dəymədim). Cənuba doqquz

3. Ərsənə tək qoşun çəkdim, Tibetə azacıq çatmadım (kiçik dəymədim). Qərbə İnci (Zərəfşan) çayını keçərək Dəmir qapıya (Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçilinə) tək qoşun çəkdim. Şimala Yir Bayırku yerinə tək qoşun çəkdim. Bu qədər yerlərə tək qoşun yürütdüm. Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş. El tutmalı (dövlət düzəltməli) yer Ötükən meşəli dağları imiş. Bu yerdə oturub Tabğaç (Çin) xalqı ilə düzəlişdim (razılığa gəldim). Qızıl, gümüş, taxıl,

4. ipək dərdsiz elə verən (yaxud: saysız-hesabsız verən) Tabğaç (Çin) xalqının nitqi (dili) şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. Şirin dilinə (nitqinə), yumşaq hədiyyəsinə tamahsızlandırıb uzaq (uzaqda yaşayan) xalqı elə yaxınlaşdırır imiş. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri (bilikləri) onda öyrədir imiş. Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş. Bir kişi yanlsa (səhv etsə, xəyanət etsə) idi, qəbiləsini, xalqını son nəfərinə tək qırılmaz (doğramaz)

5. imiş. Şirin dilinə (nitqinə), yumşaq hədiyyəsinə tamahsızlanıb (aldanıb) çoxluca, türk xalqı, öldün. Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarında deyil, Tün düzündə yerləşək desə, türk xalqı, öləsisən. Orada xain adamlar belə öyrədir imiş: Uzaq (iraq) isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə, yaxşı hədiyyə verir, - deyib belə öyrədir imiş. Bilik

6. bilməz. (sadələv) adamlar o dilə (nitqə) aldıanıb, yaxın gedib çoxlu adam öldün. O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yoxdur (dərdin olmaz). Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el (dövlət) yaradaraq (tutaraq) oturasısan, türk xalqı, tox. Arıq oxsan (ox kimi arıqsan), acliq, toxluq bilməzsən, bir dəfə

doysan, aclıq bilməzsən. Elə olduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanının

7. sözüne baxmadan (nitqini almadan) yer boyu getdin. Oralarda tamamilə məhv oldun, zəiflədin. Onda sağ qalmışın yer boyu tamamilə əldən düşmüş halda (duraraq, ölürək) yürüyür idin. Tanrı buyurduğu (fərman verdiyi) üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum. Xaqan oturub yoxa çıxan, yoxsul xalqı tamamilə topladım. Yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox (saylı) etdim. Məgər bu

8. nitqimdə (sözlərimdə) yalan (şişirtmə) varmı? Türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin. Türk xalqının toplanıb el (dövlət) tutacağını burada həkk etdim (daşa vurdum), yanılıb öləcəyini də burada həkk etdim (daşa vurdum), nə qədər sözüm (nitqim) vardsa, hamısını əbədi daşa həkk etdim (vurdum). Onu görərek (yaxud: ona baxaraq) bilin. İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta baxan bəylər, axı, yanılısınız.

9. Xaqan əmim xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı bunca təşkil etmiş. tanrı buyurduğu üçün özüm xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim, yaratdım. varlandırdım. Mən türkiş xaqanına qızımı adətimizcə, ulu qanunlarımızla verdim. Türkiş xaqanınm

10. qızını adətimizcə, ulu qanunlarımızla oğluma aldım. Y..... etdirdim, başlımı səcdə etdirdim, dizini diz çökdürdüm. Üstdə tanrı, altda yer yar olduğu üçün

11. gözü görməyən, qulağı eşitməyən xalqımı şərqə gün do(ğana), cənuba (Tabğaç - Çinə), qərbə (gün batana, şimala gecə ortasına sarı qızılı), parlaq gümüşünü, qıraqlı (kəsilməmiş) ipəyini, əkinlik taxılını, cins at və ayqırını, qara samurunu,

12. göy dələsini türkümə, xalqıma qazandım, tədarük etdim. dərdsiz etdim. Üstdə tanrının varlığı az xalq on min oğlu bəyləri bu

13. yenə yüksəlin! Sıxışdırmayın! İncitməyin, - (mən taxta) oturdum. Türk bəyləri, türk xalqı verdim ... İndiki daşı qazanmış sərvəti türk xalqı Bu xaqanından, bu bəylərin(dən, yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı.)

14. özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan. sonra Tabğaç xaqanından çoxlu naxış açan gətirdim. mənim sözümü sındırmadı. Saray naxış açanlarını göndərdi. Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım. İçinə, bayırına adına layiq naxış vur(dum, daş toxutdurdum, könlümdəki sözümü i).....

15. on ox oğluna, tatına təkini bunu görərek bilin. Əbədi daş hördürdüm. yerdə hördürdüm, yazdım. Bu daş sərdabənin

Qərb tərəfi

1. üstə
2. müdrik xaqan vəfat etdi.
3. yay olsa, üstə (tanrı)
4. körpüsü
5. dağda sığın qaçsa,
6. kədərlənirəm. Atam xaqan
7. daşımı özüm xaqan
8.

Cənub-qərb tərəfi

..... (müdrük) xaqan ya(zısını) Yolığ tigin yazdım. Bunca sərdabəni, naxışı, heykəli (türk müdrük) xaqanının kiçik qohumu (qardaşı oğlu) Yolığ tigin bir ay dörd gün oturub yazdım, naxışladım.

Qeydlər

1) Bilgə xaqan abidəsinin orfoqrafiyası Kül tigin abidəsinin orfoqrafiyasından fərqlənir.

2) Hər iki abidədə antroponim (şəxs adları), toponim (yer adları) və etnonimlər (tayfa, qəbilə və xalq adları), demək olar ki, eynidir.

3) §.4. Oksız. Hakimiyyət rəmzi olaraq, Çin imperatoru türk qəbilələrinə ox verirdi. Oxu olan qəbilə müstəqil dövlət hesab edilirdi.

4) §. 25. **Basmıl.** Basmıllar Çin mənbələrində Pa-si-mi kimi qeyd edilir. Çin tarixçiləri 649-cu ildə basmılların Çinə səfir göndərdiklərini yazırlar. Mahmud Kaşğari də basmıllar haqqında yazır.

5) §. 26. **Çik.** Çik bodun «çik xalqı», güman ki, indiki tuvalılardır.

6) §. 27. **Altun yış** çinlilərin Kin-şan adlandırdıqları və mənacə türklərin Altun yış sözüə bərabər olan yerdir. Tədqiqatçılar indiki Altay dağları ilə cəniləşdirirlər.

7) §. 28. **Beşbalık.** Uyquristanın (Qərbi Çin) Urumçi şəhərinin yerində olmuş şəhərin adıdır.

8) §. 29. **Karluk.** Çin mənbələri karlukları Ko-lo-lu adlandırır. Çin tarixçiləri karlukların göy türklərdən olduğunu, Kin-şan (Altun-yış) dağlarından qərbdə Pu-ku-çik adlanan çayın sahillərində Tho-ta dağları ilə əhatə edilən ərazidə yaşadıklarını yazırlar. Çin mənbələrinin, habelə göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin verdiyi məlumata görə, karluklar üç qəbilədən (üç karluk) ibarət olmuşdur.

9) §. 30. **Toğla ügüz.** Monqolustanın şimalında Orxon çayının qolu Tola çayının qədim türk adıdır.

10) §. 31. **Yut.** Bəzi türk dillərində bu söz indi də işlənir. Qışda havaların sərt keçməsi və ot olmaması üzündən mal-qaranın kütləvi qırılmasını ifadə edən termindir.

MÜDRİK TONYUKUK

Tonyukuk türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindəndir. O, üç xaqanın – İltəris xaqanın, Kapağan xaqanın və Bilgə xaqanın baş vəziri, məsləhətçisi olmuşdur. O, ağıllı, tədbirli vəzir olmaqla yanaşı, həm də igid və cəsur sərkərdə olmuş, bir sıra ağır və çətin hərbi səfərlərdə türk ordusuna şoxsən başçılıq etmiş, diqqətəlayiq qələbələrə nail olmuşdur. İstər hərbi, istərsə siyasi məsələlərdə ağıllı yol tapdığı, qiymətli təkliflər etdiyi üçün ona Müdrük Tonyukuk deyirdilər.

Türklərin Çin əsarətinə qarşı bir-birinin ardınca qaldırdıqları üsyanlar çinlilər tərəfindən qan gölündə boğulurdu. Nəhayət, 682-ci ildə Kutluğ xan Çinə qarşı qaldırılan üsyana rəhbərlik edir. Xalq kütlələrini qırğına verən əvvəlki üsyan başçılarından fərqli olaraq, Kutluğ xan təlim görmüş nizami ordu yaradır. Eyni zamanda o, Çində təhsil (o cümlədən hərbi təhsil) almış türk gənclərini öz ordusuna cəlb edir. Çində mükəmməl hərbi və mülki təhsil almış türk gənclərindən biri də Aşidə qəbiləsindən çıxmış Tonyukuk idi. Tonyukuk özü yazır ki, «müdrük Tonyukuk mən özüm tərbiyə üçün Çin elinə verildim». Tonyukuk üsyançılara qoşulan ilk savadlı türk gənclərindən idi. Məhz belə gənclərin sayəsində üsyançı türk ordusu kütlədən nizami orduya çevrilirdi. Tonyukuk Kutluğ xanın (İltəris xaqanın) üsyançı ordusuna qoşulmasını belə təsvir edir: «Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı. Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan sərkərdə şad idi. – Qoşul, – dedi. Qoşulmanı mən idim, müdrük Tonyukuk. Bunu xaqan seçim, – dedim. Düşündüm: arıq buğanı, kök buğanı arxadan tanıya bilsə, kök buğaya arıq buğa deyə bilməz, – deyə düşündüm. Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm onu xaqan seçdim. Müdrük Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq».

Bütün 682-ci il kütləni ordu şəklinə salmağa sərf edildi. Türklər Qara Qumda yaşayır, böyük məhrumiyyətlərə dözürdülər. Tonyukuk yazır: «Çuğay kuzda, Qara Qumda otururduq. Maral yeyərək, dovşan yeyərək otururduq. Xalqın

boğazı tox idi. Düşmənimiz ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz sayıq idik». 682-ci ildə türk üsyançıları fəal hərəkətə keçir, tez-tez Çin sərhədlərini aşıb Çinin şimal əyalətlərini talan edir. Buna görə də 686-cı ildə Çin imperatoru türklərə qarşı böyük bir ordu göndərir. İlk qoşunu türklər darmadağın edir, lakin 687-ci ildə göndərilən ordu türkləri şimal çöllərinə sıxışdırır. Bu zaman düşmənlər hər tərəfdən türkləri əhatə etmişdi. Bu düşmənlərdən üçü – doqquz oğuzlar, kıtaylar və çinlilər ittifaq bağlayıb türkləri məhv etmək istəyir. Türk xalqının başının üstünü almış bu təhlükəni təsvir edən Tonyukuk onun aradan qaldırılmasını və türk dövlətinin Ötükəndə yerləşdirilməsini də öz xidməti hesab edir: «... oğuzlardan casus gəldi. Casus xəbər gətirdi. Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu. O, çinlilərin yanına Kunı sənünü göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmi göndərmiş. Belə xəbər göndərmiş: türk xalqı azdır, amma xaqanı igiddir, vəziri müdrikdir. Nə qədər ki, o iki adam sağdır, səni – Çini öldürəcək, şərqdə Kıtayı öldürəcək, məni – Oğuzu da öldürəcək. Çin, sən cənub tərəfdən hücum et. Kıtay, sən şərqdən hücum et. Mən şimaldan hücum edim. Türk sən xalqı yerində sahib qalmasın. Bacarsaq, hökmdarı məhv edək. O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz rahatlığım gəlmədi. Xaqanıma müraciət edib dedim: - Çin, Oğuz, Kıtay – bu üçü birləşsə, mühasirədə qalacağıq. Naziyi toplamaq asan işdir, incəni üzmək asandır. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə yoğun olsa, sındırmaq igid işidir. Düşmənlərimiz birləşməmişdən onlara bir-bir hücum etmək lazımdır. Xaqanı mənim – Müdrik Tonyukukun sözünü eşitdi. Qoşunu könlüncə apar – dedi. Qoşunu göy Ötük boyu yuxarı Ötükən ormanına apardım. İnek və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min idi, biz iki min idik. Döyüşdük. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq, çaya tökdük. Səpələndikləri yollarda da, güman ki, öldülər. Ona görə də oğuzlar hamısı tabe olmağa gəldi. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm – müdrik Tonyukuk gətirdim. Xaqan Ötükən yerində yerləşir deyə xəbər eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi».

Tonyukukun Toğla (indiki Tola) çayı sahilindəki qələbə-sindən sonra türk elinin ordası Ötükəndə yerləşir. Tola döyüşü

688-ci ildə baş vermişdi. 689-cu ildə İltəris xaqan Çindən asılı olmayan müstəqil türk dövlətini – İkinci Türk xaqanlığını yaradır.

693-cü ildə İltəris xaqan vəfat edir. Taxta onun kiçik qardaşı Kapağan xaqan çıxır. Tonyukuk vəzirliyində qalır, yenə də ağıllı məsləhətləri, hərbi şücaətləri ilə türk dövlətinin qüdrətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

698-ci ildə türk ordusu iki dəstə halında Çinin şərq əyalətlərinə – Mancuriyaya hücum edir. Dəstələrdən birinə Tonyukuk sərkərdəlik edirdi. Tonyukuk bu yürüşü belə təsvir edir: «İki min idik, biz iki ordu olduq. Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox idi. Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdim. Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdım. İyirmi üç şəhər sındı (məğlum oldu)». Şandun şəhəri deyəndə, güman ki, Tonyukuk Şandun düzünü nəzərdə tutur, çünki digər qədim türk abidələrində Şandun b a l ı k (şəhər) yox, yazı (düz) adlanır: Yaşıl ügüz Şandun yazı «Yaşıl (Xuanxe) çay Şandun düzü». Taluy ügüz «Dəniz çayı» deyəndə, güman ki, Sarı dəniz nəzərdə tutulur. Tonyukuk bir məsələdə öyünməkdə haqlıdır: ona qədər və ondan sonra türk dövlətçiliyi tarixində türk ordularının Çinin bu qədər şərqinə – Sarı dənizə qədər gedib çıxdıqları olmamışdı.

706-cı ildə türk orduları Çinin şimalına hücum edib Minşa yaxınlığında Çin ordusunu darmadağın etdikdən sonra Çin dövləti başa düşür ki, hərbi qüvvə ilə, həm də təkbaşına türklərə qalib gələ bilməyəcəkdir. Buna görə də türklərin qonşuları olan köçəri qəbilələri türklərin əleyhinə qaldırmağa çalışır. 708-ci ildə Kapağan xaqan yenidən Çinin şimalına hücum etdikdən sonra Çin diplomatiyası bütün vasitələri işə salıb türklər əleyhinə hərbi ittifaq yarada bilir. Türk xaqanlığının 709-cu ildəki hərbi və siyasi vəziyyətini Tonyukuk belə təsvir edir: «Çin xaqanı düşmənimiz idi. On ox xaqanı düşmənimiz idi. Hamıdan çox güclü qırğız xaqanı düşmənimiz idi. O üç xaqan məsləhətləşib: - Altun ormanı üzərinə hücum edək, - demiş. Elə məsləhətləşmiş: - Şərqi türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş, - ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsurdur, məsləhətçisi müdrikdir, hər necə

olsa, bizi öldürəcək. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, - demiş. Türgiş xaqanına belə demiş: - Mənim xalqım orada olacaq. Türk xalqına da: - daxildə ixtişaş sal, - demişlər; oğuzlara da: - üsyan qaldır, - demişlər. O xəbəri eşidib gecə də uyumağım gəlməz oldu, oturmağım gəlməz oldu».

Tonyukuk bu çıxılmaz vəziyyətdən çıxış yolu tapır. Onun təklifi ilə hərbi şura düşmənləri qəfildən, həm də tək-tək aradan götürməyi qərara alır. Tonyukuk ilk zərbəni qırğızlara vurmaq qərarına gəlir. Hadisə qışda baş verdiyi üçün, hər yanı qar basdığı, Sayan dağlarından şimala, qırğız öləksinə gedən yeganə Gögmən keçidini düşmən-ciddi surətdə qoruduğu üçün və düşməne qəfil basqın etmək üçün Tonyukuk keçilməz yol seçir. Qırğız səfərini Tonyukuk belə təsvir edir: «... düşünüb ... - qoşun çəkək, - dedim. Gögmən yolu bir imiş, onu da düşmən tutmuş, deyə eşidib «bu yolla getmək yaramaz», - dedim ... bələdçi dilədim. Çöllü azlardan bir adam tapdim ... Anı çayı ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yol qalır, - deyə, - o yol ilə yürüsək, (tez çatmaq) mümkündür, - dedim. ... Qoşun yürütdüm. - Atlanın, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldırdım. Atlara mindirərək qarı dağıtdım. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq, piyada ağac tuta-tuta qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı. Kolluq olan tərəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçuğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yeri səhv saldığı üçün öldürüldü. Məhrumiyyətlər başlananda xaqan: - sürətlə getməyə çalış, - dedi. Anı çayı ilə gedək. O çay boyu ilə getdik. Saymaq üçün adamları atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda basdıq. ... süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplaşmış. Döyüşdük. Sancıdıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik. Qırğızdan qayıtdıq». Beləliklə, Tonyukukun uzaqqörənliyi və şəxsi şücaəti sayəsində üçlər ittifaqının bir üzvü sıradan çıxarılır. İndi növbə türgişlərin idi. 710-cu ildə türklər türgişlərə qarşı hərbi yürüşə çıxırlar. Türk ordusuna rəhbərlik etmək Kapağan xaqanın oğlu İnel xaqana və qardaşı oğlu Bilgə xaqana tapşırılır, Tonyukuk isə baş məsləhətçi təyin edilir. Lakin əslində hərbi əməliyyatlara Tonyukuk rəhbərlik edirdi.

Tonyukuk əvvəlcə kəşfiyyat aparır: «Türgiş xaqanından casus gəldi, xəbəri bu cür: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək, - demiş, - yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, bizi öldürəcək, - demiş. - Türgiş xaqanı sərhədi keçmiş, - deyir. Aralarında Çin qoşunu da varmış». Kapağan xaqan ordaya qayıdır, oğlu İnel xaqana isə gizli göstəriş verir ki, türgişlərlə döyüşə girməkdən çəkinsin, Tonyukuk «qoşun yürüdək» desə, razı olmasın. Lakin Tonyukuk öz bildiyi kimi hərəkət edir. O yazır: «... qoşun yürütdüm. Altun ormanını yolsuz aşdıq, İrtiş çayını bərəsiz keçdik, gündüzü gecəyə qatdıq. Bolçuya dan söküləndə çatdıq. Kəşfiyyat dil gətirdi. Xəbəri bu cür: Yarış yazıda yüz min qoşun toplanmışdır. Bu xəbəri eşidən bəylər hamısı dedi:

- Qayıdaq. Təmiz abır yaxşı şeydir.

Mən isə dedim:

- Mən müdrik Tonyukuk Altun ormanını aşaraq gəldim, İrtiş çayını keçərək gəldim. Gətirdiyim adamlar cəsurdur. Düşmən də gəldiyimizi duymamışdır. Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su bizə qələbə verdi. Onlar çoxdur deyə niyə qaçaq?! Biz azıq deyə niyə qorxaq?! Niyə basılaq? Hücüm edək.

Hücüm etdik. Düşməni dağıtdıq. İkinci gün gəldi. Düşmən alov kimi qızıb gəldi. Döyüşdük. Düşmənin iki qanadı bizdən yarımbarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün düşmən çoxdur deyə qorxmadıq. Döyüşdük. Tarduş şadı düşməni mühasirə etdi. Dağıtdıq. Xaqanını tutduq, yabğusunu, şadını döyüşdə öldürdük. Əlli döyüşçünü əsir tutduq. Gecə on ox xaqanına xəbər göndərdi. O xəbəri eşidib on ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdi. Gələn bəylərini, xalqını təşkil etdik».

Bu hərbi səfər sayəsində Türk xaqanlığının qərb sərhədləri Dəmir qapıyadək (Alman və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidinədək) çatır. Tonyukuk yazır: «Dəmir qapıya tək çatdıq, oradan qayıtdıq».

Tonyukukun yazdığına görə, türgişlər üzərindəki qələbədən sonra Soğda hökmdarı Suk başda olmaqla soğdakı xalqı hamılıqla türk xaqanına tabe olur. Bu səfər zamanı başda

Tonyukuk olmaqla türk qoşunlarının ərəblər və toxarlarla da döyüşdüyündən danışılır.

Qaynaqlarda Çinə qarşı 712-ci il müharibəsində Tonyukukun iştirak etdiyi göstərilir, lakin Tonyukuk həmin müharibədə də iştirak etdiyini yazır: Türk xalqı «Tinəsi oğlu (yəni, Çin imperatoru) yatan dağa çatmış. o yərə mən – müdrik Tonyukuk hücum etdiyi üçün saysız-hesabsız sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, xalça, pul gətirdi».

716-cı ildə Kapağan xaqan bir hərbi səfərdən qayıdarkən pusqaya düşüb öldürülür. Kapağan xaqan türk törüsünü (qanununu) pozaraq hələ sağlığında böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan qoymuşdu. Türk törüsünə görə, böyük qardaşın böyük oğlu xaqan taxtına çıxırdı. Bu törüyə görə, Kapağan xaqandan sonra taxta İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan çıxmalı idi. Ancaq Kapağan xaqan Bögünü kiçik xaqan qoyduğu üçün Kapağan xaqan öldürülən kimi əyanlar yığışib onu ulu xaqan elan edir. İltəris xaqanın kiçik oğlu Kül tigin türk törüsünü bərpa etmək üçün ordaya hücum edir, əmisinin bütün uşaqlarını (əmisi oğlu Bəg tigin Çinə qaçır) və yaxın adamlarını qırır, təkcə vəzir Tonyukuku bağışlayır (Tonyukuk Bilgə xaqanın qayınatası idi), lakin onu siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırır.

Kül tigin böyük qardaşı Bilgə xaqanı türk taxtına oturdur. Ölkəni qiyam və üsyanlar sarsıdırdı. Yeni xaqanın ağıllı vəzirə böyük ehtiyacı vardı. Görünür, buna görədir ki, 718 yaxud 719-cu ildə Tonyukuk yenə də baş vəzir vəzifəsinə qaytarılır. O, yenə ağıllı məsləhətləri ilə türk dövlətinin qüdrətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Bilgə xaqan istəyir ki, Budda dinini qəbul etsin və onu dövlət dini elan etsin. Tonyukuk bunu məsləhət görmür. O deyir:

- Budda dininin ehkamları türklərin cəngavərlik ruhunu öldürür, çünki bu ehkamlar itaət təbliğ edir. Budda dini insanları zəiflədir və insanpərvərlik ruhunda tərbiyə edir. Biz Budda dinini qəbul etsək, türk dövləti zəifləyər və Çindən asılı vəziyyətə düşər.

Bilgə xaqan Çin tipində özünə paytaxt şəhəri salmaq istəyir. Tonyukuk bu fikirdən də onu daşındırır:

- Türkün ruhu azaddır. Türk istədiyi yerdə özünə məskən salmağı xoşlayır. Türk hər tərəfdən hasarlarla əhatə edilən şəhərdə yaşasa, onun azadlıq sevən ruhu qandala salınar, qula çevrilər. Bu da türkün cəngavərliyini öldürər.

- Tonyukuk qocalsa da hərbi sahədə də səriştəsini itirməmişdi.

720-ci ildə Çin türk dövləti əleyhinə qəsd düzəldir. Çin planına görə, Kitay, tatabı və basmıl qəbilələri üç tərəfdən türklərin ordasına hücum etməli, Bilgə xaqanı tutmalı idi. 300 minlik Çin ordusu da onlara yardım edəcəkdə. Tonyukuk başa düşürdü ki, bu qədər müxtəlif olan qüvvələrin hərəkətlərini əlaqələndirmək çətindir. Buna görə də o, Bilgə xaqana narahat olmamağı və düşmənlər gəlməzdən üç gün əvvəl şimala çəkilməyi məsləhət görür. O, Bilgə xaqana deyir:

- Qoy çinlilər gəlsinlər. Biz gözləyərək. Onların azuqəsi qurtardıqdan sonra hücum edərik.

Ancaq iş elə gətirir ki, türk ordasına birinci basmıllar çatır. Öz müttəfiqlərini burada görməyən basmıllar geri qayıdır. Bilgə xaqan onlara hücum etmək istəyir. Tonyukuk maneə olub deyir:

- Düşmən tox olduqda yaxşı vuruşur. Ona hücum etmək təhlükəlidir.

Türk ordusu sürətli yürüşlə irəli gedib basmılları qabaqlayır və onlar gələnədək Beşbalıq şəhərini alır. Yorgun və ac basmıllar istirahət etmək arzusu ilə şəhərə gəldikdə gümrah türk ordusu onları mühasirə edir. Bütün basmıl ordusu əsir düşür.

Bilgə xaqan və Tonyukuk bununla kifayətlənmişdir. Ordu Cünqariyadan Çinin Qansu əyalətinə keçir və Çin ordusunun arxasındakı bütün vilayətləri talan edib Çin ordusunu ərzaqsız qoyur. Beləliklə, Çin imperiyasının türk dövlətini məhv etmək planı boşa çıxır.

Türk dövlətinin yaranmasında və inkişaf edib yüksəlməsində Tonyukukun xidmətləri böyükdür. Buna görə də Tonyukuk belə deməkdə haqlıdır:

- İltəris xaqan, ardınca müdrik Tonyukuk qazandığı üçün ... türk sir xalqı yaşamaqdadır.

TONYUKUK ABİDƏSİ

Tonyukuk üç türk xaqanının – İltəris xaqan, Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın vəziri olmuşdur. Tədqiqatçıların bir qismi abidənin, təxminən 716-cı ildə qoyulduğunu söyləyir, V.Tomsen isə yazır ki, bu abidə 725-ci ildə qoyulmuşdur.

Tonyukuk abidəsini 1879-cu ildə Y.N.Klements kəşf etmişdir. 1898-ci ildə abidənin estampajı və foto-surəti çıxarılmışdır. Bunların əsasında onu ilk dəfə V.V.Radlov oxumuş, tərcümə və nəşr etmişdir. Sonralar Q.Ramstedt (1909), B.Y.Vladimirsev (1925), P.Aalto (1957), Y.İ.Ubryatova və V.M.Nadelyayev Tonyukuk abidəsini tədqiq etmişlər. Q.Ramstedt vasitəsilə Tonyukuk abidəsinin mükəmməl foto-surətini əldə edən V.Tomsen onu tərcümə etmişdir. Daha sonra H.N.Orkun, S.Y.Malov və Mühərrəm Ergin də bu abidəni tərcümə və nəşr etmişlər. 1957-ci ildə monqollar abidənin daxil olduğu kompleksdə arxeoloji tədqiqatlar aparmışlar.

Tonyukuk abidəsi Ulan-Batorun 66 km cənub-şərqində Nalayxa adlanan yaşayış məntəqəsi ilə Tola çayının sağ sahilində Bayın-Sokto adlanan yerdə qoyulmuşdur.

Abidə məqbərə kompleksinə daxil olan iki daşdan ibarətdir. Daşlar məbədin şərq divarına paralel şəkildə bir-birindən bir neçə metr aralı yerə basdırılmışdır. Cənubdakı daşın hündürlüyü 1 m 70 sm-dir. Mətnin 35 sətiri bu daşdadır. Şimaldakı daş nisbətən alçaqdır – onun hündürlüyü 1 m 60 sm-dir və sonrakı 27 sətiri (36-62) əhatə edir. V.V.Radlov 17-ci sətirdən sonra bir 18-ci sətir də göstərmiş onu nöqtələrlə işarə edir. Lakin digər tədqiqatçılar bu sətiri göstərmirlər. H.N.Orkun yazır ki, Tonyukuk abidəsinin 18-ci sətirinə qədər İltəris xaqandan, oradan 48-ci sətirə qədər Kapağan xaqandan, sonrakı sətirlərdə Tonyukukun özündən danışılır.

Koşo-Saydam abidələrinin (Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri) mətnlərinə nisbətən Tonyukuk abidəsi bəzi qrafik və

dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Tonyukuk abidəsinin üslubu daha az dəbdəbəlidir. Tonyukuk daha sadə dildə, xalq dilində danışmağa çalışır, mükəllimədən, atalar sözü, zərb-məsəllərdən istifadə edir.

Oxuculara təqdim etdiyimiz bu nəşrdə Tonyukuk abidəsinin göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan mətni Mühərrəm Erginin «Orxon abidələri» adlı əsərindən götürülmüş fotosurətdir. Foto-surətə müraciət etməyimizin səbəbi budur ki, respublikamızda göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının şrifti yoxdur.

MƏTN

Birinci daş

Qərb tərəfi

- (1) **ÖZTMMH : *OYFO : JYVFLYOS : *YMMHÖ : ↓↓>Ö JCYFR
FKTTTNB : JHALYOS : *M**
- (2) **M : FOJH : FMH : JBYOS : *MÖDÖH : *MÖZTMMH
TÖM : *TMMH : FTYH : FXALFJÖD : JHALYOS : *MÖDÖH
: *H**
- (3) **MH : *TMMH : FTYH : *MÖDÖH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
FTÖ : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
JMH**
- (4) **: FMÖYMMH : JYÖD : FMH : JBYOS : *MÖDÖH : *MÖZTMMH
: ÖMÖ : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
: *MÖZTMMH**
- (5) **YFR : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
* : JYÖD : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
JMH**
- (6) **MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
YÖM : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**
- (7) **ÖMÖ : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
TÖM : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**

- (8) **TÖS : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
FMÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**
- (9) **: *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**
- (10) **FMÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
: *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**
- (11) ***MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
: *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**
- (12) **JY : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
YOS : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
YOS : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**
- (13) ***MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**
- (14) ***MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**
- (15) **TÖM : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**
- (16) **ÖMÖ : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
YÖM : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**
- (17) **ÖMÖ : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH
*MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH : *MÖZTMMH**

Şərq tərəfi

- (18) : ԿՆԻ : ԲԼԿԼԻ : ՆԻՆՆԻ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԻԿԿԵԼԵԼ (18)
- (19) : ԲԻԼԻ : ԳԼԿԵՆԵԼ : ԿԻԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (19)
- (20) : ԿԵՆ : ՆԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ՆԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (20)
- (21) : ԲԵԼԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (21)
- (22) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (22)
- (23) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (23)
- (24) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (24)

Şimal tərəfi

- (25) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (25)
- (26) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (26)
- (27) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (27)

- (28) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (28)
- (29) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (29)
- (30) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (30)
- (31) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (31)
- (32) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (32)
- (33) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (33)
- (34) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (34)
- (35) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (35)

İKİNCİ DAŞ

Qərb tərəfi

- (36) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (36)
- (37) : ԿԵԼԵԼ : ԿԵԼԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ : ԿԵԼԵԼ : ԲԵՆԻԳԿԵԼ (37)

- 9↓ 38 : 0>F7YH : F33D> : FxΓKJ : F14Y3 : 4#kY3JΛ3 (38)
 : 4ΓR74H : J3H : 3TΓH7R7Y3 : 3Y1T
- F#YEH : #JY3JH : H9H4 : 4ΓR4>L4>LJ3H : H9H1M (39)
 ΓHY3 : H1MΓH1T3 : 4#3ΓDD : 4#XEH : #X
- : JΛ4Y1ΓY>F3 : JH4HΓR : 4#X14M1 : ΓHY314Γ4JΛH7M (40)
 4H3 : H9H1NB : HΛM↓3HJ4DΓT4H : FkT↓34
- H : 4#3DD : F33 : J43Y : 1>343 : 4#X14M1 : 4#3#H4>↓ (41)
 : HΓ3Y : HΓ1>Y3D : 4#33>3 : HΓ3Y
- : >D4HΓ33> : H1H↓J : 4#33>3 : T JΛEY : ΓH7YHΓ0 (42)
 1>↓ : Γ33>3 : ΓTYE3↓> : 1x1 : Y34J> : 4#33F
- 1Y3D : 1HΓ : HΓ33>3 : HΓTYE3 : J#EY3 : ΓH4B39 : ΓHY3 (43)
 #XKYM1 : HΓ1M1↓> : FkT14H : 33>3 : ΓΛ14
- Y>Γ1HΓH : JΛ3 : E4E39 : 4#kTΓ) : 4#XYM1 : J#94H3 (44)
 ... : X33EY1R : J#33D : ΓJ

Cənub tərəfi

- ... JH)YHYHΓ : 4#34>0DΓ0 : 4#kTΓ : ΓEH : JHY1H7#k (45)
 HΓY4↓3 : 3F4H
- : JH1M3J> : FHY3T>↓ : 33>3 : H3Y>YJ(3JY : ΓBT9J0 (46)
 JHY1H7#k : 33>3BTMk : ΓEH
- H3 : J3T9J> : 1#T↓0ΓXΓ1#Eh : JHY3J#Y3DΓJY>Γ1H7H (47)
 HΛNRH7M3H : ↓↓3>3 : JEY3R
- 3 : 4H>3Y : ΓRHTΓE : 4#>↓4Γ4 : 1#NB1TM : 33J34Y (48)
 HYM1HΓEY3R : 3YH1T4YΓ : FkTMY
- 9 : JΛ33F4 : ΓX14M1 : Γ#TΓE9T39 : JHΛY33 : HΛM1H7J (49)
 : ΓΛ>YDΓ0 : ΓX14M1R : JH43Y> : ΓX14M1ΓH
- : JH)YH1T4YΓ : #kT4R3#9 : ΓΛΓYD : #kTB : H3 : J#9 (50)
 ... HJ3EY3RBTMk : JH)YH1M3RBTMk

Şərq tərəfi

- F3#3>H1M3H : 3YH)Y1H (51)
- ΓkT3E39 : #T3E4H : ΓH3H : #JHJ4HΓ4 : Γ3#J> : 4H1M3 (52)
 ↓#3Γ : J#9 : E#Y9)4> : #4M1R : B#kT3EΛM3E1 :
- #kT7ΓT3Y3 : YΓYD : J#3Y3J : #334YJ> : Y>3YH3>H4 (53)
 >4HJ4DΓT4H : 4#XKYM1 : HΓ3YH
- Y3EYH3E3H : #X4T3H3Y3 : YΓYDYJH4D : JH)33>3BTMk>3 (54)
 : T43Y4H : 3YH1T4YΓ : #X#kT3E39
- ΓkTΓΛH7↓D : J#9)33>3 : J#9YΓ : 4Y#>Y4H : #4M1R>3> (55)
 HΛM1↓0Y4H : #H3Y>3> : HΛM1H7↓0Y4H :
- : #M3D34H#4M : ΓM>3)33>3 : J#9)33>3 : ΓM>3YΓ : J#9YΓ (56)
 : JH)33>3 : 3J)YH : Γ3X79JH : #M>3YJ>
- 1#TΓΛH74J : Γ4>JH : T1T4J : ΓEH1M3 (57)
- ↓↓3>3J3EY3R#3 : #X#kT3R J4YΓ : 3YHJ3EY3RBTMk (58)

Şimal tərəfi

- 3>3J3EY3R#4M1R : T1TΓHT↓D : 4Y#>Y4H : 3YH1T4YΓ (59)
 T1T#kT↓D#3 : 4Y#>Y4H : ↓↓
- J#9)33>3 : J#9#3>3 : JH1H7T9 : 33>3TΓB7Mk : 3YH)Y1H (60)
 : ΓkTΓΛH7↓0ΓXΓ : J#9ΓΓ3 :
- Mk : 3YH)Y1H : HΛM10Y4H : ↓↓3>3J3EY3R : 3YH1T4YΓ (61)
 >3E1H34>3 : 33>3TΓB7T
- MX3F : 3Y#>34Y> : 3Y#>3TΓB7Mk : 3YH : J3EY3RBTMk (62)
 4>4J>

TRANSKRİPSİYA

I daş

Qərb tərəf

1. Bilgə Tonyukuk ben özüm Tabğaç ilinə kılıntı. Türk bodun Tabğaçka körür erti.
2. Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda adırıltı, kanlantı. Kanın kodıp Tabğaçka yana içikdi. Teñri ança timis erinç: kan bertim,
3. kanın kodıp içikdir. İçikdük üçün teñri öl timis erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk sir bodun yerintə
4. bod kalmadı. İda, taşda kalmısı kobranıp yeti yüz boltı. İki ülügi athıg erti, bir ülügi yadağ erti. Yeti yüz kisig
5. udızıgma uluğı şad erti. – Yağıl, tidi. Yağmısı ben ertim, Bilgə Tonyukuk. – Kağan mu kısıyın, - tidim. Sakıntı: turuk bukalı, səmiz bukalı arkada
6. bilsər, səmiz buka turuk buka tiyin bilməz ermis tiyin ança sakıntı. Anta kisrə teñri bilig bertük üçün özüm ök kağan kısıdım. Bilgə Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan
7. birlə, İltəris, kağan bolayın. Bəriyə Tabğaçıg, öñrə Kıtayıg, yıraya Oğuzıg üküls ölürti. Bilik esi, çab esi ben körtüm. Çuğay kuzın, Kara kumıg olurur ertimiz.

Cənub tərəf

8. Keyik yiyü, tabısğan yiyü olurur ertimiz. Bodun boğazı tok erti, yağımız təgirə uçuk təg erti, biz şəg ertimiz. Ança olurur erigli oğuzdantan körüg kəlti.
9. Körüg sabı antağ: tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı tir. Tabğaçgaru Kunı səñünig ıdmıs, kıtaýgaru Tonra Səmig ıdmıs, sab ança ıdmıs: azkıya türk bodun
10. yoriyur ermis. Kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis. Ol eki kisi bar ersər, sini Tabğaçıg ölürtəçi, tirmən, öñrə Kıtayıg ölürtəçi, tirmən, bini Oğuzıg

11. ölürtəçi ök, tirmən. Tabğaç, bəridenyən təg. Kıtay, öñdönyən təg. Ben yıradantayan təgəyin. Türk sir bodun yerintə idi yorımazun. Usar, idi yokkısalm,
12. tirmən. Ol sabıg esidip tün udısıkm kəlmədi, küntüz olursıkm kəlmədi. Anta ötrü kağanıma ötlüntim, ança ötlüntim: Tabğaç, Oğuz, Kıtay – bu üçögü kabısar,
13. kaltaçı biz öz içi, tasın tutmıs təg biz. Yuyka eriglig toplagaalu uçuz ermiş, yinçgə uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplagaaluk alp ermis, yinçgə
14. yoğun bolsar, üzgölüg alp ermis. Öñrə Kıtayda, bəriyə Tabğaçda, kurıya Kurdanta, yıraya Oğuzda eki-üç biñ, sümiz, kəltəçimiz, bar mu nə? Ança ötlüntim.
15. Kağanım ben özüm bilgə Tonyukuk ötlüntük ötlünçimin esidü birti. Köñlünçə udız, tidi. Kök Önük yuğaru Ötükən yısğaru udızıtım. İngək köligin Toğlada Oğuz kəlti.
16. Süsi altı biñ ermis. Biz eki biñ ertimiz. Sünjüsdimiz. Teñri yarlıkadı, ... yaydımız, ügüzgə tüsdi. Yayduk yolta yəmə ölti kük. Anta ötrü Oğuz kopın kəlti.
17. kəlürtim ök türk bodunıg Ötükən yerke ben özüm bilgə Tonyukuk. Ötükən yerig komıs tiyin esidip bəriyəki bodun, kurıyakı, önrəki bodun kəlti.

Şərq tərəf

18. Eki biñ ertimiz, biz eki sü boltı. Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuñ, balıka, Taluy ügüzke təgmıs yok ermis. Kağanıma ötlünip sülətdim.
19. Santuñ balıka, Taluy ügüzke təgürtim. Üç otuz balık sıdı. Usın Buntatu yurıda yatu kalır erti. Tabğaç kağan yağımız erti. On ok kağanı yağımız erti.
20. art(ukı Kırkız) küç(lüg kağan yağımız) boltı. Ol üç kağan ögləşip Altun yıs üzə kabısalım timis. Ança ögləsmıs. Öñrə türk kağanıgaru süləlim, timis, anjaru süləməsər, kaç nəñ ersər, ol bizni

21. kağanı alp ermis, ayğuşısı bilgə ermis, kaç nəñ ersər, ölürtəçi kük. Üçəgün kabısıp süləlim, anı yoxkısahım timis. Türgis kağan ança timis: beniñ bodunım anta erür timis

22. Türk bodun, yəmə bulğanç (ol timis), oğuzı yəmə tarkanç ol timis. Ol sabın esidip tün yəmə udısıkım kəlməz erti, olursıkım kəlməz erti. Ança sakıntım:

23. süləlim, - tidim. Kögmən yolu bir ermis, tumıs tiyin esidip: - Bu yolın yorisar yaramaçı, - tidim. Yerçi tilədim. Çölgi az ərig bultım.

24. Özüm Az yerim anı bilm ermis. Bir turukı ermis. Anın barmıs, anjar yatıp bir atlıg barmıs, - tiyin, - ol yolın yorisar, ünç tidim. Sakıntım, kağanıma

Şimal tərəf

25. örüntim. Sü yoritdim. Atlas,- tidim. Ak Tərməl keçə oğraklatdım (H.N.Orkun: oğuz akladım). At üzə bintürə, kariğ sökdüm. Yokarı at yetə yadağın ıgac tutunu ağırtım. Önrəki ər

26. yoğuru təgirip ı bar baş asdıımız, yobadu intimiz. On tünkə yantıki tuğ ebirü bardımız. Yerçi yer yañılıp boğazlantı. Buñadıp kağan: - yelü kör, - timis.

27. Anı subuğ baralım. Ol sub kodı bardımız. Sanağalı tüşürtimiz. Atıg ukabayur ertimiz. Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız. Kırkızıg uka basdıımız.

28.u sühügin açdıımız. Kanı süsi tirilmis. Sühüsdimiz. Sançdıımız. Kanın ölürtimiz. Kağanka kırkız bodunı içikdi, yükünti. Yantımız. Kögmən yısıg ebirü kəltimiz.

29. Kırkızda yantımız. Türgis kağanta körüg kəlti, sabı an təg: öndən kağanğaru sü yoralım, timis, yorımasar, bizni, kağanı alp ermis, ayğuşısı bilgə ermis, kaç nəñ, ersər,

30. bizni ölürtəçi kük, - timis. Türgis kağanı tasıkmıs, tidi. On ok bodunı kalısız tasıkmıs, tir. Tabğaç süsi bar ermis. Ol sabıg esidip kağanım: - Ben ebgərü tüşəyin, -tidi.

31. katun yok bolmıs erti, anı yoğlatayın, - tidi. Sü barın,- tidi. Altun yııda olurun, tidi. Sü bası İnel kağan Tardus sad barzun, - tidi. Bilgə Tonyukuk, - başa aydı:

32. - Bu süg elt,- tidi. - Kıyınıg könlünçə ay, ben saña nə ayayın, - tidi. Kəlır ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, tılıg, sabıg alt olur, - tidi. Altun yııda olurtımız.

33. Üç körüg kisi kəlti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı, on ok süsi kalısız tasıkdı, - tir. Yapıs yazıda tiriləlim, - timis. Ol sabıg esidip kağanğaru ol sabıg ıtım. Kantayın? Sabıg yana sab ...

34. kəlti: - Olurum, tiyin timis. Yəlmə, karağı cdgüti urğıl, basıtma, - timis. Böğü kağan başaru ança ayıdıımız: - Apa tarkanğaru içrə sab ıdıımız. Bilgə Tonyukuk ayıg ol, öz ol, anlar ...

35. Sü yoralım tısər, unaman. Ol sabıg esidip sü yoritdim. Altun yııg yolsızın asdıımız, Ertis ügüzig keçıgsızın keçdıımız, tün katdıımız. Bolçuka tan üntürü təgđimiz

II daş

Qərb tərəf

36. Tılıg kəlırtı, sabı antağ: Yarı yazıda on tümən sü tirilti, tir. Ol sabıg esidip bəglər kopın:

37. - yanalım, arıg obutı yoğ, - tidi. Ben ança tirmən: - Ben bilgə Tonyukuk Altun yııg asa kəltimiz, Ertis ügüzig

38. keçə kəltimiz. Kəlmisi alp, - tidi. Tuymadı. Təñri, Umay, ıduk yer, sub basa birtı crinç. Nəke təzərbiz,

39. üküs tiyin, nəke korkurbiz, az tiyin. Nə basınahım, təgəlim, - tidim. Təgđimiz, yaydıımız. Ekinti kün kəlti,

40. örtçə kızıp kəlti. Sühüsdimiz. Bizintə eki uçı sıñ,arça artuk erti. Təñ,ri yarlıkaduk üçün üküs tiyin, biz

41. korkmadımız. Süh,üsdimiz. Tardus sad ara badı. Yaydıımız. Kağanın tutdıımız, yabğusın, sadın

42. anta ölürtı, əligçə ər tutdıımız. Ol ok tün bodunın sayu ıtımız. Ol sabıg esidip on ok bəgləri, bodunı kop

43. kəlti, yükünti. Kəlıgmə bəglərin, bodunın itip, yıgıp azça bodun təzmıs erti. On ok süsin sülətdim.

44. Biz yəmə sülədimiz, anı ertimiz. Yıñçü ügüzig keçə Tinəsi oğlı Yatıgma Benlügək tağı ertü

Cənub tərəf

45. Təmir kapıgka təgi irtimiz, anta yanturtımız. İnel kağanka (karam alı ta)gka təzik, tokarsın ...

46. anta yerüki Suk başlıg soğdak bodun kop kəlti. Ol küntə təgdi türk bodun Təmir kapıgka.

47. Tinəsi oğlı yatıgma tağka təgmis, idi yok ermis. Ol yerke ben bilgə Tonyukuk təgürtük üçün

48. sarıg altın, örürj kümüs, kız, kuduz, əgritəbi, ağı buş sız kəltürti. İltəris kağan bilig esi üçün,

49. alpın üçün Tabğaçka yeti yegirmi sünüsdi, Kıtayka yeti sünüsdi, Oğuzka bis sünüsdi. Anta ayğuçı

50. yəmə ben ök ertim, yağıçısı y(əmə ben) ertim. İltəris kağanka türk Bögü kağanka, türk Bilgə k(ağanka)

Şərq tərəf

51. Kapağan kağan yeti otuz yaska anta erti. Kapağan kağan olurtı. Tün udımatı,

52. küntüz olurmatı, kızıl kanım tökti, kara tərım yügürti, isig, küçig bertim ök, ben özüm uzun yəlməg ıtım ok.

53. Arkuy karağuş ulğartdım, basınıgma yağıg kəltürir ertim. Kağanımın sülətdimiz. Təñri yarlıkazu ...

54. Bu türk bodunka yaraklıg yağıg kəltürmədim, tügünlig atıg yügürtmədim. İltəris kağan kazğanmasar,

55. udu ben özüm kazğanmasar, el yəmə, bodun yəmə yok ertəçi erti. Kazğantukım üçün, uduğ özüm kazğantukım üçün

56. İl yəmə il boltı, bodun yəmə bodun boltı. Özüm kanı boltım, uluğ boltım, Nəñ yerdəki kağanlıq bodunka

57. büntəgi bar ersər, nə buñı bar ertəçi ermis.

58. Türk bilgə kağan ilinə bititdim ben Bilgə Tonyukuk.

Şimal tərəf

59. İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm Bilgə Tonyukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər,

60. Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti.

61. İltəris kağan, bilgə Tonyukuk kazğantuk üçün Kapağan kağan, türk sir bodun yorıduki

62. Türk bilgə kağan türk sir bodunıg, oğuz bodunıg igidü olurur.

TƏRCÜMƏ

I daş

Qərb tərəf

1. Müdrik Tonyukuk mən özüm Tabğaç (Çin) elinə (tərbiyə üçün) verildim. Türk xalqı Tabğaç (Çinə) baxır idi (tabe idi).

2. Türk xalqı xansız olmayım deyə Tabğaçdan (Çindən) ayrıldı, xanlandı (xanlı oldu). Xanını qoyub (atıb) yenə Tabğaç (Çinə) tabe oldu. Tanrı elə demişdi: - Xan verdim,

3. xanını qoyub tabe oldun. Tabe olduğun üçün tanrı öl demiş. Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində

4. adam qalmadı. Kolda, daşda qalmışı toplamı yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı (süvari), bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı

5. aparan (rəhbər, sərkərdə) böyüyü şad idiq, - Qoşul, - dedi. Qoşulan mən idim, müdrik Tonyukuk. Xaqanımı seçim (yaxud: xaqan bunu seçim), - dedim. Düşündüm: arıq buğalı, kök buğalı arxadan

6. bilsə, kök buğa arıq buğa deyə bilməz imiş deyə eləcə düşündüm. Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm məhz xaqan seçdim. Müdrik Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan

7. ilə, İltəris, xaqan olaq. Cənuba Tabğaçı (Çini), şərqə Kıtayı, şimala Oğuzu çoxlu öldürdü. Bilik dostu, şöhrət dostu mən gördüm. Çuğay kuzda, Qara Qumda oturur (yerləşir, məskun olur) idik.

Cənub tərəf

8. Maral yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik. Xalqın boğazı tox idi. Yağımız ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz sayıq (S.Y.Malov: leş) idik. Eləcə oturur ikən oğuzlardan casus gəldi.

9. Casusun xəbəri elə idi: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu, - deyir. Tabğaçlıların (çinlilərin) yanına Kum sənünü göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmiği göndərmiş. Xəbəri elə göndərmiş: Azacıq türk xalqı

10. yürüyür imiş. Xaqanı cəsur (alp) imiş, məsləhətçisi (vəziri) müdrik imiş. O iki adam var isə, səni - Tabğaçı (Çini) öldürəsi(dir), deyirəm, şərqdə Kıtayı öldürəsi(dir), deyirəm, məni - Oğuzu

11. öldürəsi(dir), deyirəm. Tabğaç (Çin), cənub tərəfdən hücum et. Kıtay, şərq tərəfdən hücum et. Mən şimal tərəfdən hücum edim. Türk sir xalqı yerində sahib yürüməsin. Bacarsaq, hökmdarı məhv edək,

12. deyirəm. O xəbəri eşidib gecə yatmağım (yuxum) gəlmədi, gündüz oturmağım (rahatlığım) gəlmədi. Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim, elə müraciət etdim. Tabğaç (Çin), Oğuz, Kıtay - bu üçlük birləşsə,

13. qalasıyıq biz öz içini, bayırını tutmuş tək (yəni: mühasirədə qalasıyıq). Nazik ikən toplamaq asan işdir, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə

14. yoğun olsa, üzmək (sındırmaq) igid işidir. Şərqdə Kıtayda, cənubda Tabğaçda (Çində), qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunuq, gələsiyik, buna sözün varmı? Elə müraciət etdim.

15. Xaqanıma mənim özüm müdrik Tonyukukun etdiyi müraciəti eşitdi. Könlüncə apar, - dedi. Göy Önük yuxarı (qoşunu) Ötükən ormanına apardım. İnek və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi.

16. Qoşunu altı min imiş. Biz iki min idik. Döyüştük. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq (yaydıq), çaya töküldü. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ondan ötrü oğuzlar hamısı (təbə olmağa) gəldi.

17. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm, müdrik Tonyukuk gətirdim. (Xaqan) Ötükən yerində yerləşir deyə eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi.

Şərq tərəf

18. İki min idik, biz iki qoşun olduq. Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox idi. Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdim.

19. Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdırdım. İyirmi üç şəhər sındı (məğlub oldu). Usın Buntatu yurdunda yataraq qalır idi. Tabğaç (Çin) xaqanı yağımız idi. On ox xaqanı yağımız idi.

20. Art(ıgı qırğız) güc(lü xaqanı yağımız) idi. O üç xaqan məsləhətləşib: -Altun ormanı üzərinə yürüş edək, -demiş. Elə məsləhətləşmiş: Şərqə - türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, -demiş, -ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi

21. xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, öldürəsidir. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, -demiş. Türgiş xaqanı elə demiş: - Mənim xalqım orada yaşayır, -demiş.

22. Türk xalqına da: - iğtişas sal, -demiş, oğuzlara da: - üsyan et, - demiş. O xəbəri eşidib gecə də uyumağım gəlməz idi, oturmağım gəlməz idi. Elə düşünüb

23. qoşun çəkək, -dedim. Kögmən yolu bir imiş, (onu da düşməni) tutmuş deyə eşidib: - Bu yolla getmək yaramaz, - dedim. bələdçi dilədim. Çöllü azlardan bir adam tapdım.

24. Özüm Az yırım onu bilm imiş. Bir dayanacaq imiş. Anı (çayı) ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yol qalır, - deyə, - o yol ilə yürüsək, mümkündür, - dedim. Düşündüm, xaqanıma

Şimal tərəf

25. müraciət etdim. Qoşun yürütdüm. - Atlandı, - dedim. Ağ Tərməl (çayını) keçərək düşərgə saldırdım (H.N.Orkun: oğuzları önə sövq etdim). Atlara mindirərək qarı

sökdüm. Yuxarı atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tuta-tuta qalxdırdım. Öndəki döyüşçü(lər)

26. (qarı) tapdalayıb (yol açdı), kolluq olan tərəni aşdıq, yumalanıb endik. On gecə yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yeri səhv saldığı üçün boğazlandı. Məhrumiyyətlər başlananda xaqan: - sürətlə getməyə çalış, - demiş.

27. Anı çayı ilə gedək. O çay boyu getdik. Saymaq üçün (atlardan) düşürdük. Atları ağaclara bağladığımız. Gündüz də, gecə də getdik. Qırqızları yuxuda baslıq.

28.u süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplanmış. Döyüşdük. Sancedıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik.

29. Qırğızdan qayıtdıq. Türgiş xaqanından casus gəldi. Xəbəri bu cür: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək. - demiş, - yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa,

30. bizi öldürəsidir, - demiş. Türgiş xaqanı sərhədi keçmiş, - dedi. On ox xalqı hamılıqla (qalıqsız) sərhədi keçmiş, - deyir, (aralarında) Tabğaç (Çin) qoşunu da var imiş. O xəbəri eşidib xaqanı: - Mən evə qayıdım, - dedi.

31. Xatun yox olmuş idi (vəfat etmişdi), onu dəfn edim, - dedi, Qoşun göndərin, - dedi. Altun ormanında oturun, - dedi. Qoşun başı (sərkərdəsi) İnəl xaqan - Tarduş şadı getsin, - dedi. - Müdrik Tonyukak, - mənə dedi, -

32. bu qoşunu apar, dedi. - Cəzanı könlüncə ver, mən sənə nə deyim, - dedi. - Gələn olsa, səsdən adam çoxalır, gəlməsələr, dil, xəbər alaraq otur - dedi. Altun ormanında oturduq.

33. Üç casus adam gəldi, xəbəri bir (cür): xaqanı qoşun çıxartdı. On ox (xaqanının) qoşunu son nəfərinədək (qalıqsız) sərhədi keçdi, - deyir. - Yarış yazıda toplanaq, - demiş. O xəbəri eşidib xaqana o xəbəri göndərdim. Necə edim? Cavabı yenə cavab

34. gəldi: - oturun, - deyə demiş. - Kəşfiyyəti, keşiyi yaxşıca təşkil et, qoşunu basmağa qoyma, - demiş. Bög(ü) xaqan

mənə eləcə demiş: - Apa tarxana gizli xəbər göndərmiş. Müdrik Tonyukak hiyləgördür, mərddir, anlayar.

35. «Qoşun yürüdək» desə, razı olma. O xəbəri eşidib qoşun yürütdüm. Altun ormanını yolsuz aşdıq, İrtiş çayını keçidsiz (bərəsiz?) keçdik, (gündüzü) gecəyə qatdıq. Bolçuya dan söküləndə çatdıq.

II daş

Qərb tərəf

36. Dil gətirdi. Xəbəri bu cür: Yarış yazıda yüz min qoşun topladı, - deyir. O xəbəri eşidib bəylər hamısı:

37. qayıdaq, təmiz abır yaxşıdır, - dedi. Mən elə deyirəm: - Mən müdrik Tonyukak Altun ormanını aşaraq gəldik, İrtiş çayını

38. keçərək gəldik. Gəlmiş adamlar cəsurdur, - dedi. (Ancaq onlar bizim gəlməyimizi) duymadı. Tanrı, müqəddəs yer, su (bizə) qələbə verdi. Niyə qaçaq.

39. (onlar) çoxdur deyə, niyə qorxuruq, (biz) azıq deyə. Niyə baslaq, hücum edək, - dedim. Hücum etdik, dağıtdıq (yaydıq). İkinci gün gəldi

40. (düşmən) alov kimi qızıb gəldi. Döyüşdük. Bizdən iki qanadı yarıbayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün çoxdurlar deyə biz

41. qorxmadıq. Döyüşdük. Tarduş şad aranı bağladı (mühasirə etdi). Dağıtdıq (yaydıq). Xaqanı tutduq, yabğusunu, şadını

42. orada öldürdü. Əllicə döyüşçü tutduq. Gecə on ox xalqına tərəf xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib on ox bəyləri, xalqı hamılıqla

43. gəldi, səcdə etdi. Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, yığıb azacıq xalq qaçmış idi. On ox qoşununu yürüşə apardım.

44. biz də qoşun çəkdik. Annıya endik. İnci (Zərəfşan) çayını keçərək Tinəsi oğlu yatan Benlügək dağına qalx

Cənub tərəf

45. Dəmir qapıya tək çatdıq, oradan qayıtdıq. İnel xaqana (dövlət alaraq da)ğa taciklərə (farslara, ərəblərə?), toxarlara

46. Ondan o yana Suk başda olmaqla Soğdak xalqı hamılıqla gəldi. Həmin gün türk xalqı Dəmir qapıya çatdı

47. Tinəsi oğlu yatan dağa çatmış (dəymiş), sahib yox imiş. O yerə mən müdrik Tonyukuk hücum etdiyim üçün

48. sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, hürüclü dəvə, pul saysız gətirdi. İltəris xaqan bilik dostu (olduğu) üçün,

49. cəsur (olduğu) üçün Tabğaçda (Çində) on yeddi (dəfə) döyüdü, Kıtayda yeddi (dəfə) döyüdü, Oğuzda beş (dəfə) döyüdü. Onda məsləhətçi

50. də, əlbəttə, mən idim. Sərkərdəsi də (yağı üzərinə gedəni) mən idim. İltəris xaqana türk Bögü xaqana, türk Bilgə xaqana

Şərq tərəf

51. Kapağan xaqan iyirmi yeddi yaşda ondaidi. Kapağan xaqan oturdu. Gecə uyumadı,

52. gündüz oturmadı. Qızıl qanımı tökərək, qara tərimi axıdaraq, işimi, gücümü (zəhmətimi) verdim, mən özüm uzun (böyük) süvari dəstələri göndərdim.

53. Arkuy keşikçi qülləsini ucaltdım. Basılan (məğlub olan) yağları gətirir idim. Xaqanım ilə (birlikdə) qoşun çəkdim. Tanrı yar olsun!

54. Bu türk xalqının üzərinə yaraqlı yağı gətirmədim, düyünlü (damğalı?) atı yüyürtmədim. İltəris xaqan qazanmasa,

55. ardınca mən özüm qazanmasam, el də, xalq da yox olası idi. (İltəris xaqan) qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün

56. el də el oldu, xalq da xalq oldu. Özüm qoca oldum, ulu oldum. Hər hansı bir yerdəki xaqanlı xalqa

57. (başçı olaraq bir) avara var isə, (o xalqın) nə qədər dərdi var olası imiş.

58. Türk müdrik xaqan eli üçün yazdırdım mən müdrik Tonyukuk.

Şimal tərəf

59. İltəris xaqan qazanmasa, olmasa idi, mən özüm müdrik Tonyukuk qazanmasa, mən olmasa idim,

60. Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib olmayacaqdı.

61. İltəris xaqan, müdrik Tonyukuk qazandığı üçün Kapağan xaqan, türk sir xalqı yaşamaqdadır.

62. Türk müdrik xaqanı türk sir xalqını, oğuz xalqını yüksəldərək (taxtda) oturur.

Qeydlər

1. Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində *m* səsi ilə başlanan bir sıra sözlər Tonyukuk abidəsində *b* səsi ilə başlanır; məsələn: *ben* (1, 5, 7, 14, 17, 21, 30, 31, 37, 47, 50, 52, 55, 58, 59-cu sətirlər), *baqa* (31), *beniç* (21), *biç* (14), *hintürə* (25). Belə işlənmə göy türk dialekti üçün səciyyəvi deyildir.

2. Başqa abidələrdə olduğu kimi, bu abidədə də sətirlər yuxarıdan aşağıya doğru oxunur, lakin sətirlərin oxunma istiqaməti (bir sətirdən digər sətirə keçmə) burada fərqlidir: başqa abidələrdə sətirlər sağdan sola oxunduğu halda Tonyukuk abidəsində sətirlər soldan sağa oxunur.

3. Səkkizinci sətirdə *şəg* sözünü S.Y.Malov *nadanb* «leş» kimi tərcümə edir: «Xalqın boğazı tox idi, düşmənimiz yırtıcı quş tək idi, biz leş idik». Cümlənin ümumi məzmunu düz alınır: düşmən yırtıcı quş kimi və biz leş kimi olanda xalqın boğazı tox ola bilməz. Bu məsələdə mən Hüseyn Namik Orkunla həmrəy olub *şəg* sözünü *sayıq* kimi tərcümə etdim: «xalqın boğazı tox idi, yağımız (mən hər yerdə *yağı* sözünü tərcüməsiz, daha doğrusu, ana dilimizdə olduğu kimi saxlamış, fars dilindən alınmış *düşmən* sözünü işlətməmişəm) yırtıcı (yaxşı olardı ki, *alıcı* deyər tərcümə edə idim, ancaq qorxdum ki, düzgün başa düşülməyim) quş tək idi, biz sayıq idik».

Ətrafdakılar alıcı quş kimi olanda gerek sayıq olasan ki, xalqın boğazının toxluğunu qoruya biləsən.

4. On səkkizinci sətirdəki «Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuñ balıka, Taluy ügüzkə təgmis yok ermis» cümləsinə orijinalın quruluşunu və ruhunu saxlamaq üçün, mən belə tərcümə etdim: «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox imiş». Mən «Dəniz çayı» ifadəsini olduğu kimi saxladım, ancaq qeyd etməyi lazım bilirəm ki, burada iki haldan biri ola bilər: *Taluy ügüz* «Dəniz çayı» deyəndə Tonyukuk ya sadəcə dənizi (yəni, Sarı dənizi) nəzərdə tutur, ya da «Dənizə tökülən çay» (yəni, Xuanxe çayı) demək istəyir. Xuanxe çayı türklərin sərhədində idi; türklər tez-tez oraya hücum edirdilər. Buna görə də elə düşünürəm ki, Tonyukuk türklərin Sarı dənizə qədər getmələrini nəzərə çatdırmaq istəyir.

5. 20,21,29-cu sətirlərdəki «kaç nəñ» ifadəsini H.N.Orkun «kaçının» şəklində oxuyur, lakin mən göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətndə birinci «n» işarəsinin «incə» olduğunu aydın görərim. Abidələrin «orfoqrafiya qanuna» görə bunu heç cür «kaçının» kimi oxumaq olmaz. S.Y.Malov kimi, mən də «kaç nəñ» şəklində oxuyuram.

6. S.Y.Malovun və mənim 53-cü sətirdə *karağū* (*kara* «bax»+*ğū*), yəni «gözetçi» kimi oxuduğumuz sözü H.N.Orkun «karğū» kimi oxuyur və bu sözü M.Kaşğarının dili ilə belə izah edir: «Dağ üzərində və ya yüksək bir yerdə minarə şəklində tikilən binadır ki, düşmənin gəldiyini xəbər vermək və hər kəs silahını almaq üçün üzərində od yandırılır». Bir sözlə, H.N.Orkuna görə, *karğū* «gözetçi qülləsi» deməkdir. Onu da qeyd edirəm ki, Abşerondakı qalaların bu məqsədli qalalar, qüllələr olması haqqında da fikirlər mövcuddur. Gözetçi yaxud gözetçi qülləsi mənasını ifadə etməsindən asılı olmayaraq, mənim fikrimcə, bu söz *kara* «bax» felindən yarandığı üçün *karğū* şəklində yox, *karağū* şəklində oxunmalıdır, çünki söz kökündəki sonuncu «a» səsinin düşməsi üçün bu halda heç bir fonetik əsas yoxdur.

7. 59-cu sətirdə indiyədək hamının *yok* «yox» kimi oxuduğu sözü H.N.Orkun *yuş* kimi oxuyur və «yuş erti ersər» ifadəsini «zəhmət çəkmiş olsa idi» kimi tərcümə edir, yəni «yuş» sözünü «zəhmət» kimi qəbul edir. Bu şəkildə oxu və tərcümənin düzgün olmadığı bir yana qalsın, belə oxu cümlənin ümumi strukturuna, məntiqinə ziddir: «İltəris kağan kazğan-masar, yuş erti ersər, ben özüm bilgə Tonyukuk kazğan-masar, ben yok ertim ersər ...» (tərcüməni artıq hesab edirəm – mətnə bax). Göründüyü kimi, cümlənin məntiqi strukturu pozulmuşdur: cümlənin ikinci hissəsindəki «(mən) yok ertim ersər» ifadəsinin müqabilində birinci hissədə «(o) yok erti ersər» olmalıdır; cümlə bütövlükdə isə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğu üçün (59-cu sətirdə tabeli mürəkkəb cümlənin təkcə iki hissədən ibarət olan birinci komponenti verilmişdir) bütöv cümlə «yok ertəçi erti» ifadəsi ilə bitməlidir və abidədə belə də bitir: «(59) İltəris kağan kazğan-masar, yok erti ersər, ben özüm bilgə Tonyukuk kazğan-masar, yok ertim ersər, (60) Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, kisi yəmə idi *yok ertəçi erti*» (kursiv mənimdir, tərcümə üçün mətnə bax).

Bu qeydlərimdə mən Tonyukuk abidəsinin qrafik və fonetik xüsusiyyətləri, dilinin qrammatik quruluşu (morfologiyası və sintaksisi) haqqında məlumat vermək istəmədim. Bunun iki səbəbi vardır: əvvəlcə, hər hansı baxımdan, xüsusən kitabın həcmi baxımından, buna imkan yoxdur; ikincisi, kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğundan, mənə, buna ehtiyac da yoxdur.

F A L N A M Ə

(IRK BİTİG)

Bu əlyazmanı macar tədqiqatçısı Aurel Steyn 1907-ci ildə Şərqi Türküstanda Tun-huanq budda monastrında tapmışdır. Bu əlyazması göytürk əlifbası ilə kağız üzərində yazılmışdır və indiyədək tapılmış əlyazmaların ən mükəmməlidir. Bu abidənin VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərində yazıldığı güman edilir. Əlyazması kiçik bir kitab halındadır. Səhifələrin uzunluğu 13,6 sm, eni 8 sm-dir. Vərəqlər bir-birinə tikilməmiş, yapışqanla yapışdırılmışdır. Yapışqan o qədər keyfiyyətlidir ki, min ildən çox keçməsinə baxmayaraq hələ də vərəqləri möhkəm tutur. Kitabın cildi yoxdur. Çox oxunduğundan vərəqlərin alt hissələri və birinci və sonuncu vərəqlər qırılmışdır. Kağızın keyfiyyəti o qədər yaxşıdır ki, əlyazmasının son zamanlarda yazılması təsiri oyadır. Əsərin türkçə mətni beşinci vərəq arxasında (10-cu səhifə) başlayır. Əlyazmanı ilk dəfə oxuyan V. Tomsen türkçənin başladığı səhifəni birinci səhifə kimi götürmüşdür. Mətn 57-ci vərəqin birinci səhifəsində bitir. Beləliklə türk mətni 104 səhifəni əhatə edir. Son iki səhifə (103-104-cü səhifələr) xətimədən ibarətdir. İlk doqquz və son üç səhifə əvvəllər boş olmuşdur, lakin sonralar həm bu səhifələrə, həm də türk mətni olan 102-104-cü səhifələr arasındakı 3 səhifə ilə birinci səhifənin kənarları Çin heroqlifləri ilə o qədər doldurulmuşdur ki, türk yazısını güclə oxumaq olur. Çin mətninin türk mətni ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Irk bitig 65 paraqraftan ibarətdir. Hər paraqrafın başında birdən dördə qədər içləri qırmızı mürekkəblə doldurulmuş qara dairələr vardır. Bu dairələrin mahiyyəti son zamanlar açılmışdır: onlar zərlərin göstərecəyi rəqəmləri göstərir. Bir zəri üç dəfə atırlar. Məsələn, birinci dəfə atanda bir, ikinci dəfə üç, üçüncü dəfə dörd rəqəmi çıxarsa, bu kitabın bir, üç, dörd yuvarlaqlı paraqraflarına baxılır. Yuvarlaqların bu yerində izahı verilməseydi, kitabın ideyası qaralıq qalardı. Deməli, taleyini yoxlamaq istəyən adam zəri üç dəfə atır və onun göstərdiyi paraq-

raflara müraciət edərək falına baxır. Hər paraqrafın sonundakı «bu yaxşıdır», «bu pisdır», «bu çox yaxşıdır» ifadələri bu məqsədə xidmət edir.

Kitabın adı 101-ci səhifədə yazılmışdır: Irk bitig «bəxt yazısı, falnamə». Əsər İsig sanun və İtəçük adlı iki şagird üçün yazılmışdır. Əsər bars ili ikinci ayın on beşində yazılmışdır. O qədər də dəqiq tarix deyildir. Lakin hər halda Şərqi Türküstanda uyğur dövlətinin parladdığı, uyğur ədəbiyyatının şöhrət tapdığı bir dövrdə yazılmışdır.

Mən əsərin orijinalının səhifələrini ərəb rəqəmləri, paraqrafların nömrələrini isə rum rəqəmləri ilə göstərdim. Əlyazmanın bir səhifəsində hətta bir hərf qaldıqda yaxud o biri səhifəyə hətta bir hərf keçdikdə bu, transkripsiyada öz əksini tapmışdır.

Bu əsər ilk dəfə V.Tomsen (1912-ci ildə, ingiliscə), sonralar H.N.Orkun (türkcə), S.Y.Malov (rusca) və Q.Aydarov (qazaxca) tərəfindən nəşr edilmişdir. Bunlardan başqa əsər haqqında İ.V.Steblevanın məqaləsi («Древнетюркская книга гаданий как произведение поэзии», История, культура языка народов Востока, Москва, 1970) nəşr edilmiş, «Özbək ədəbiyyatı tarixi» əsərində də ondan bəhs edilmişdir. Mən bu nəşri hazırlayarkən H.N.Orkun və S.Y.Malovun nəşrlərindən istifadə etmişəm, razılaşmadığım yerlərdə düzəlişlər etmişəm. Əsərin faksimiləsini Əlisa Şükürlünün 1993-cü ildə nəşr etdirdiyi «Qədim türk yazılı abidələrinin dili», (Bakı) kitabından götürmüşəm. Lakin bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirəm. Ə.Şükürlünün mətnin əlyazmasını haradan götürdüyünü bilmi-rəm. Ancaq onun verdiyi mətnə sətirlərin düşülsü düz deyil. Oxucu faksimiləni transkripsiya ilə tutuşdursa, bunu görə bilər. Abidə Y.Aydarovun 1990-cı ildə nəşr etdirdiyi «Orxon abidələrinin mətnləri» (Alma-Ata, qazaxca) kitabında da verilmişdir. Amma həmin nəşrdəki mətn Ə.Şükürlünün mətnindəkindən də qüsurludur.

... (I) (1)

... (II) (2)

... (III) (3)

... (IV) (4)

... (V) (5)

... (VI) (6)

... (VII) (7)

... (VIII) (8)

... (IX) (9)

... (X) (10)

... (XI) (11)

... (XII) (12)

... (XIII) (13)

... (XIV) (14)

... (XV) (15)

... (XVI) (16)

... (XVII) (17)

... (XVIII) (18)

... (XIX) (19)

... (XX) (20)

... (IX) (14)

... (X) (15)

... (XI) (16)

... (XII) (17)

... (XIII) (18)

... (19)

... (XIV)

... (XV)(20)

... (21)

= 400 = *Y-YFA = JZ = *GA = 32 = 03* (37)
 = JZ

421 [34] > 0 = YFA = 22 44 44 = ΓY (XXV)
 422 > 0 ΓY = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (38)

= 423 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (XXVI)
 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (39)

YFA = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44
 = JZ = 22 44 44 = 22 44 44

8 = 1Γ44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (XXVII) (40)
 = Γ44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44

22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (41)
 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44

YFA = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (XXVIII)
 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (42)

= 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44
 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44

= JZ = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (43)
 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (XXIX)

= ΓY = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (44)
 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44

22 = 22 44 = 22 44 = 22 44 = 22 44 = 22 44
 = 22 44 = 22 44 = 22 44 = 22 44 = 22 44 (45)
 = JZ

22 = 22 44 = 22 44 = 22 44 = 22 44 = 22 44 (XXX)
 0 = ΓY > 0 = 1Γ44

YFA = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (46)
 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44

= 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (XXXI)
 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (47)

22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44
 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44

= JZ = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (48)
 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (XXXII)

= 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44
 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (49)

= 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44
 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (XXXIII)

22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (50)
 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44

= JZ = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44
 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (XXXIV)

22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 (51)
 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44 = 22 44 44

= 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (XXXV)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (53)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (54)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (XXXVI)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (55)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (XXXVII)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (56)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (XXXVIII) (57)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (XXXIX) (58)

= 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (XL) (59)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (60)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (XLI)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (61)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (62)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (XLII)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (63)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (64)
 = 22 = 22 X = 22 22 22 22 22 22 22 22 22 22 (XLIII)

... (65)

... (66)

... (67)

... (68)

... (69)

... (70)

... (71)

... (72)

... (73)

... (74)

... (75)

... (76)

... (77)

... (78)

... (72)

... (73)

... (74)

... (75)

... (76)

... (77)

... (78)

... (79)

... (80)

... (81)

... (82)

... (83)

... (84)

... (85)

... (86)

... (87)

... (88)

... (89)

... (90)

... (91)

... (92)

TRANSKRİPSİYA

1. I. Tensi mən. Yarın-kiçə altun örgin üzə olurıpan mənşiləyir mən. Ança bilinlər: edgü ol!

2. II. Ala atlıq yol teñ,ri mən. Yarın-kiçə eşür mən. Utru eki aylıq kişi oğlın sokuşmuş. Kişi

3. korkmuş. Korkma – timiş, kut birgəy mən,- timiş. Ança bilin: edgü ol!

4. III. Altun kanatlıq talım kara kuş mən. Tatum tüsi takı tükəməzkən taluyda yatıpan tapladukımın tu –

5. tar mən, sebdükimin yiyür mən. Andaq küçlüg mən. Ança bilinlər: edgü ol!

6. IV. Örüñ əsri toğan kuş mən, çıntan ıgıç üzə olurıpan, mənşiləyür mən. Ança bi –

7. –linlər!

V. Bəg ər yontuñaru barmış, ak bisi kulunlamış, altun tuyuğluğ adğırılığ yarağ –

8. ay. Təbəşinəri barmış, örüñ inkəni butulamış, altun budluğluğ buğralıq yarağay. Ebinəri kəlm –

9. iş. Üçünç kunçuy urılanmış, bəglik yarağay, - tir. Mənşilik bəglər ər ermış. Ayrığ edgü ol!

10. VI. Adıqlı toñuzlı art üzə sokuşmuş ermış, adığın karnı yarılmış, toñuzun azığı sını –

11. VII. iş, - tir. Ança bilin: yablak ol! Ər tərkləyü gəlir, edgü söz sab elti gəlir, - ti –

12. r. Ança bilinlər: edgü ol!

VIII. Altun başlıq yılan mən. Altun koruğsakımın

13. kılıçm kəsipən özüm yol intin, başımın yol ebintin, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!

14. IX. Uluğ eb örtənmiş, katırna təgi kadmaduk, bökiñə təgi kodm(ad)-uk, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!

15. X. Əsnəgən bars mən. Kamaş ara başım, andaq alp mən, ərdəmlig mən. Ança bilinlər!

16. XI. Sarıq athıq sabçı, yağız athıq yabalaç edgü söz sab elti gəlir, - tir. Ança bilin: ayrıq edgü ol!

17. XII. Ər abka barmış, tağda kamlamış teñridə erklig, - tir. Ança bilinlər: yabız ol!

18. XIII. Teñrilig kurtğa yurtda kalmış, yağlıq kamaş bulmın yalğayu tirilmiş, ölümdə ozmuş, -tir.

19. Ança bilinlər!

XIV. Kuzğunuğ ıgacğa barmış, katıqtı ba, edgüti ba, - tir. Ança bilinlər!

20. XV. Üzə tuman turdı, asra toz turdı, kuş oğ(l)ı uça aztı, kiyik oğlı yükü –

21. rü aztı, kişi oğlı yorıyu aztı, yana teñri kutında üçün yılda kop əsən tükəl

22. körüşmiş, kop əgirər, scbinir, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

23. XVI. Turuk at səmriti yirin ötən yügünü barmış, utru yirdə oğru sookuşup tut –

24. ipan minmiş, yilinə, kudursuğ inninə təgi yağrıpan kamaşayu umatın turur, - tir. Ança bilin: yablak ol!

25. XVII. Özlük at on yirdə arıp onup turu kalmış. Teñri küçinə tağ üzə yul sub körüpən, yış üzə

26. yaş ot görüpən, yorıyu barıpan, sub içipən, yaş yipən ölümdə ozmuş - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

27. XVIII. Kərəkü içinə təg ol, tügünüki nə təg ol, küzünükki nə təg körüglük on əgni nə təg edg.-

28. ü ol, bağışı nə təg? Bar ol, - tir. Ança bilinlər: ayrığ edgü ol! Ak at karş –

29. XIX. ısın üç boluğta talulapan ağanda ötügkə idmiş, - tir. Korkma, edgüti ötün, ayınma edgü –

30. ti yalbar, - tir. Ança bilin: edgü ol!

XX. Titir buğra mən. Örüñ köpükümin saçar

31. mən, üzə teñriyə təgir, asra yirkə kirür, - tir, udıgmağ odğur(u), yatıqlıq turğuru

32. yorıyur mən, antaq küçlüg mən. Ança bilinlər: edgü ol!

XXI. Kara öpgüg yıl yarumazkan tidi,

33. edmən, körmən ürkittin, - tir. Ança bilin.

XXII. Uzuntolıq küzünüzün kölgə

34. içgünmüş, yarın yanrayur, kiçə kənreyür, -tir. Ança bilinlər: munluq ol, ağığ yablak ol!

35. XXIII. Oğlan. Kəkük təzkin bultı, çuk tin kutluğ bolzun, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

36. XXIV. Təklük kulun irkək yonda əmig tiləyür kün ortu yütürük, tün ortu kanta nəgüdə bol --

37. ğay ol, - tir. Ança bilinlər: yabız ol!

XXV. Eki öküzün bir bokarsıka

38. kolmuş kamşayu umatın turur, - tir. Ança bilin: yablak ol.

XXVI. Tan tanlardı, udu yir

39. yaradı, udu kün toğdı, kamığ üzə yaruk boltı, - tir. Ança bilin: edgü ol.

40. XXVII. Bay ər koıı ürküpən barmış, bōrikə sokuşmuş, bōri ağzı əmsimış, əsən tükəl bolm --

41. mış, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

XXVIII. Kan olurıpan ordu yarmış, il -

42. i turmuş, tört buluhtakı edgüsi uyarı tirilipən mənşiləyür, bədizləyür, -tir. Ança

43. bilinlər: edgü ol!

XXIX. Oyma ur oğlanın, kişisin tutuğ urıpan usıç oyuğalup

44. barmış, oğlın, kişisin utuzmaduk yana tokuzon baş koıı utmış, oğlı, yutuzı kop ög-

45. irər, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

XXX. Çığay ər oğlı kazğançka barmış, yolu

46. yaramış, ögirə sebinü gəlir, -tir. Ança bilinlər: edgü ol!

XXXI. Bars kiyik.

47. ənkə mənəkə barmış, ənin mənjin bulmuş, bulıpan uyasıñaru ögirə sebinü gəlir, - tir. Ança

48. bilin: edgü ol!

XXXII. Bır tabıku yüz boltı, yüz tabıku miñ boltı, miñ,

49. tabıku tümən boltı, - tir. Ança bilinlər: asuğı bar. edgü ol.

Ki(d)izig

50. XXXIII. subda sokmuş, takı ur, katığdı ba, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!

XXXIV. Kan sükə b-

51. armış, yağğ sançmış, köçürü, konturu kəlir, özi süsi ögirə, sebinə ordusıñaru kəlir, -

52. tir. Ança bilinlər: edgü ol.

XXXV. Ər sükə barmış, yolta atı armış, ər koğu kuş

53. ka sokuşmuş, koğu kuş kanatına urıp(an a)nın kalıyu barıpan öginə, kañına təkürmiş, ögi, kañı

54. ögirər, sebinür, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

XXXVI. Üküş atlığ ökrünçün, yook kobı

55. atlığ korkınçın yook, uçruğluğ kutun yook, - tir. Ança bilinlər: ağığ yablak ol.

XXXVII. Bir karı

56. öküzüg bilin biçə komursğa yimış kamşayu umatın turur, - tir. Ança bilinlər: yablak ol.

57. XXXVIII. Kamış ara kalmış tərri unamaduk abınçu katun bolzun, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

58. XXXIX. Tağğ (Tomsen: atğ) tərtrü kişəmiş, kamşayu umatın, turur, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!

59. XI. Talım urı yarınça yazıçın yalım kayağ yara uruupan yalñusun yoriyur, - tir. Antağ

60. alp ermiş. Ança bilinlər: edgü ol!

XLI. Örüñ əsri ingəg bozağulaçu b-

61. olmuş, ölgəy mən, - timiş. Örüñ əsri irkək bozağı kəlürmiş, idukluk yarağay ülükdə ozmış,-

62. tir. Ança bilin: edgü ol!

XLII. Uzuntonluğ idişin, ayakın kodupan barmış, yana edgüt -

63. i sakınmış: idişimtə, ayakımta öni kanıça barır mən, - tir. yana gəlmiş; idişin, ayakın əsən tükəl bul -

64. mış, ögirər, sebinür, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

XLIII. Toğan ügüz kuşı

65. kuşayu barmış utru talım kara kuş kopupan barmış, tir. Ança bilinlər: yablak ol!

66. XLIV. Toğan kuş teñridin kodı tabışğan tipən kapmış, toğan kuş tırnakı suçulunmış yana

67. tıtınmış, toğan kuşın tırnakı ögüşüpən kalıyu barmış, tabışğan tərısı önüşüpən yükürü b –

68. armış, antağ tir. Ança bilinlər: yabız ol!

XLV. Kiyik oğlu mən, otsuz, subsı –

69.z kaltı uyğın nəsük yorıyın, - tir. Ança bilinlər: yabız ol!

XLVI. Təbə titi –

70. gkə tüşmiş başmu yimiş, özün tilgü yimiş, -tir. Ança bilinlər: yablak ol!

71. XLVII. Ər əmələyü barmış teñrikə sookuşmış, kut bolmış, kut birmiş, ağılmta yilkın bo–

72. İzun, özün uzun bolzun, - timiş. Ança bilinlər: edgü ol!

XLVIII. Kara yol

73. teñri mən. Sınukınm səpərmən, üzükünin ulayur mən, ilig itmiş mən. Edgüsi bolzun, - tir.

74. Ança bilinlər.

XLIX. Bars kiyik ənləyü mənəyləyü barmış, ortu yirdə mağaka sookuşmış.

75. əsri mağ yalım kayaka ünür barmış, ölümte ozmış, ölümte ozupan ögire sebinü yoriyur, -

76. tir. Ança bilin: edgü ol.

L. Tığ at kudruukın tükün tikrət yazığ

77. kodı yadrat tookuz kat üçügrüp, topı uluğ ança tərıtüzün, -tir. Ança bilinlər: yablak ol.

78. LI. Talım kara kuş mən. Yaşıl kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım. Ol tağda

79. turupan mənəyləyür mən. Ança bilinlər.

LII. Ər busuşluğ, teñri bulıtığ.

80. boltı, ara gün toğmış bosannç ara mənı kəlmiş, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

81. LIII. Boz bulıt yorıdı, bodun üzə yağdı, kara bulıt yorıdı kamığ üzə yağdı, tarığ bişdi.

82. yaş ot ündi, yilkıka, kişikə edgü boltı, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

83. LIV. Kul sabı bəğinərü ötünür, kuzğun sabı teñrigərü yalbarur, üzə teñri eşitdi, asra kişi

84. bilti, - tir. Ança bilin: edgü ol.

LV. Alp ər oğlu sükə barmış, sü yirintə eriklig

85. sabçı türtimış, - tir. Ebiñərü kəlsər, özi atanmış, ögrinçülüg atı

86. yitiklig kəlir, - tir. Ança bilinlər: a'yığ edgü.

LVI. Ögrinə kutluğ adğır mən, yağak ıgaç yaylağım, kuşluğ ıgaç kışlağım.

87. anda turuupan mənəyləyürmən, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

LVII. Kanğı ölmüş, kənəki

88. tonmış, kanğı nəlük ölgəy ol, bəğlig ol, kənəki nəlük tonğay ol, künəşkə olurur ol. Ança bili –

89. ɣlər: bu ırk başınta az əmgəki bər, kin yana edgü bolur.

LVIII. Oğlu ögintə, kañınta

90. öbkələpən təzipən barmış, yana sakmmış kəlmiş, ögüm ötin alayın, kañım sabın tınlayın, - tip, gəlmiş, - tir.

91. Ança bilinlər: edgü ol!

LIX. Yılka təgmışig yıdıtmayın, ayka təgmışig artatmayın

92. edgüsi bolzun, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

LX. Tokuz aralı sığın kiyik mən, bəd –

93. iz tiz üzə önüpən, miñrəyür mən,üzə teñri eşitdi, asra kişi bilti, antağ küçlüg mən, - tir.

94. Ança bilinlər: edgü ol!

LXI. Turuyaya kuş tüşnəkinne konmış tuymatın.

95. tozka ilinmiş, uça umatın, olurur, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!

96. LXII. Yarğun kiyik mən, yaylığ tağıma ağıpan yaylayur turur mən, mənilig mən, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

97. LXIII. Kanlığ süsi abka ünmiş, sağır içrə əlig kiyik kirmiş, kan əligin tutmış, kara kamığ süsi

98. ögirər, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

LXIV. Kök buymul toğan kuş mən,

99. körüglüg kayaka konuupan közləyir mən, yağaklıg toğrak üzə tüşüpən yaylayur mən, - tir. Ança bi-

100. liñlər: aýıg edgü ol!

LXV. Səmiş at ağzı katıg boltı, idisi umaz, - tir. An-

101. ça biliñlər: yablak ol!

Amtı, amrak oğlanım, anca biliñlər: bu ırk bitig edgü ol, inçip alku, kən -

102. tü ülügi erklik ol!

103. Bars yıl ekinti ay biş yigirmikə Taygüntan manıstantaku kiçik dintar burua-ğuru eşidşiçimiz İsik sarjun

104. İtəçük üçün bitidim.

TƏRCÜMƏ

1. I. Tensiyəm (Çin imperatoru). Gündüz-gecə qızıl taxtın üstündə oturub zövq alıram. Onu bilin: o, yaxşıdır.

2. II. Ala atlı yol (baxt) tanrısıyam. Gündüz-gecə çapıram. Qarşıda iki aylıg insan oğlu ilə rastlaşmış

3. İnsan qorxmış. Qorxma, - demiş, bəxt verirəm, - demiş. Onu bilin, o, yaxşıdır.

4. III. Qızıl qanadlı arxam qara quşam. Vücudum görünüşü hələ tükənməzkən dənizdə yatıb arzu etdiyimi tu-

5. taram, sevdiyimi yeyirəm. O qədər güclüyəm. Onu bilin: o, yaxşıdır.

6. IV. Parlaq xalxal şahin quşam, səndəl ağacı üstündə oturub zövq alıram. Onu bi-

7. lin!

V. Bəy ər ilxısına tərəf getmiş. Ağ madyanı qutunlamış, qızıl nallı ayqırılığa yara-

8. yar. Dəvələrinə tərəf getmiş. Parlaq mayası erkək balalamış, qızıl budlu buğralığa yarayar. Evinə tərəf gəl-

9.miş. Üçüncü xanımı nəsil vermiş (doğmuş), bəyliyə yarayar, -deyir. Bəxtiyar bəy igid imiş. O, yaman yaxşıdır!

10. VI. Ayılı donuzlu dağ keçidində qarşılaşmış imiş. Ayn qarnı yarılmış, donuzun köpək dişi sın-

11. VII. mış, - deyir. Onu bilin: o, pisdir. Ər çapıb gəlir, yaxşı söz, xəbər gətirərək gəlir, - deyir.

12. Onu bilin: o, yaxşıdır.

VIII. Qızıl başlı ilanam. Qızıl qursağımı

13. qılıncla kəsib özümü tulladın, başımı evə göndərdin, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

14. IX. Böyük ev yanmış (örtən-alov), mərtəbələrinə tək qalmamış, bünövrəsinə tək qoymamış, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

15. X. Xallı barsam. Qamışlar arasında başım, o qədər igidəm, cəsuram. Onu bilin.

16. XI. Sarı atlı çapar, qonur atlı elçi yaxşı söz, xəbər gətirərək gəlir, - deyir. Onu bilin: o, yaman yaxşıdır.

17. XII. Ər ova getmiş, dağda dua etmiş, tanrıdan qüdrət, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

18. XIII. Göylərlik (göyə getməli, həddindən artıq qoca) qarı yurdda qalmış, yağlı (bir) qaşığı qırağını yalayaraq dirilmiş, ölümdən qurtulmuş, - deyir.

19. Onu bilin.

XIV. Quzğunu ağaca bağlamış, möhkəmcə bağla, yaxşıca bağla, deyir. Onu bilin.

20. XV. Yuxarıda duman durdu, aşağıda toz durdu. Quş balası uçaraq azdı, keyik balası qaça -

21. raq azdı, insan oğlu yürüş edərkən azdı. Yənə tanrı nəzərində üçüncü ildə hər şey salamat bütöv

22. görünmüş, hamı şadlanır, sevinir, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

23. XVI. Arıq at kökəldiyi yeri xatırlayıb qaçaraq getmiş, qarşı yerdə (bir) oğru zorla onu tu-

24. tub minmiş. Yalma, quyruq ucuna tək sürülüb yara olduğundan (at) hərəkət etməyi bacarmayıb durur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

25. XVII. Minik atı şərq (günəşli) yerdə arıqlayıb zəifləyib duraraq qalmış. Tanrı gücünə dağ üstündə bulaq su görüb, orman üstündə

26. tər ot görüb qaçaraq getmiş, su içib, tər ot yeyib ölümdən xilas olmuş, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

27. XVIII. Çadırın içi necədir? Tüstü yeri (bacası) necədir? Pəncərələri necə görünüşlüdür? Damı necə yaxşı-

28. dır. Bağları (ipləri) necədir? Vardır, - deyir. Onu bilin: yaman yaxşıdır o. Ağ ot qarşı-

29. XIX. sını üç varlıqda gözəlləşib qalxanda, duaya getmiş, - deyir. Qorxma, yaxşıca dua et, çəkinmə yaxşı-

30. ca yalvar, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XX. Titir¹ buğrayam. Parlak köpük saçar-

31. am, üstə göylərə deyir, aşağıda yerlərə girir, deyir. Uyuyanları oyadaraq, yatanları durğuzaraq

32. qaçıram. O qədər güclüyəm. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXI. Qara şanapipik il dəyişməz, - dedi.

33. (məne) nəsihət vermə, (məne) baxma, hürkütdün, deyir. Onu bilin.

XXII. Uzunonlu (rahib) güzgüsünü gölə

34. düşürmüş, gündüz yana-yana ağlayır, gecə sıtqıya-sıtqıya ağlayır, - deyir. Onu bilin: dərdlidir, o, yaman pisdir!

35. XXIII. Oğlan ququ quşu lələyi tapdı, kaş ki xoşbəxt olsun, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

36. XXIV. Kor qulun erkək atdan əmmək diləyir, günorta iztirabda, gecəyarısı qanda - nə gündə

37. olar, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

XXV. İki öküzü bir boyunduruğa

38. qoşmuş, hərəkət etməyi bacarmayaraq durur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

XXVI. Dan söküldü, ardınca yer

39. işıqlandı, ardınca gün doğdu, hamının üzü işıq oldu, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

40. XXVII. Varlı kişinin qoyunu hürküüb getmiş, canavara rast gəlmiş, canavarın ağzı susamış, sağ keyfi ol-

41. muş, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXVIII. Xan oturub ordu yarmış, el-

42. i durmuş, dörd tərəfdəki yaxşısı, ağıllıları toplaşib zövq alır, süsləyir, - deyir. Onu

43. bilin: o, yaxşıdır.

XXIX. (bir) qumarbaz adam oğlunu, adamlarını girov qoyub (usta) oyunçu

44. tapmış, oğlunu, adamlarını uduzmamaq bir yana, doxsan baş qoyun udmuş, oğlu, gəlini çox fərəh-

45. lənər, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXX. Fağır adam oğlu qazanca getmiş, yolu

46. uğurlu olmuş, fərəhlənərək, sevinərək gəlir, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXXI. Bars-heyvan

47. ov aramağa getmiş, ovunu ovlamış, ovlayıb yuvasına tərəf fərəhlənərək, sevinərək gəlir, - deyir. Onu

48. bilin: o, yaxşıdır.

XXXII. Bir tobulka yüz oldu, yüz topulka min oldu, min

49. topulka on min oldu, - deyir. Onu bilin: faydası var, o, yaxşıdır!

Keçəni

50. XXIII. suya soxmuş, daha vur, möhkəmcə bağla, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

XXXIV. Xan qoşuna g-

51. etmiş, yağını məğlub etmiş, köçürərək, yerləşdirərək gəlir, özü, qoşunu fərəhlənərək, sevinərək ordasına tərəf gəlir, -

52. deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXXV. Ər qoşuna getmiş, yolda atı xəstələnmiş, ər qu qu-

53. şu ilə qarşılaşmış, qu quşu qanadına vurub onunla yuxarıya qalxaraq anasına, atasına çatdırmış. Ana-

54. sı, atası fərəhlənər, sevinər, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXXVI. Çoxlu atın olmaqda təminat yox. Az

55. atlı (olmağın) qorxusu yox. Ucalan bəxtin yox, - deyir. Onu bilin: o, yaman pisdir.

XXXVII. Bir qoca

56. öküzü balaca qarışqalar yemiş, hərəkət etməyi bacarmadığı üçün durur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

¹ Titir - dəvə cinsi - Baktriya - ərəb cinsi.

57. XXXVIII. Qamış arasında qalmış tanrı razı olmadığından təsəlli tapıb xatun olsun, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

58. XXXIX. Atı tərsinə bağlamış, hərəkət etməyi bacarmadığından durur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir!

59. XL. Arxan igid yarıncə toppuzla sərt qayanı yararaq yalnız yürüyür, - deyir. O cür

60. igid imiş. Onu bilin: o, yaxşıdır!

XLI. Parlaq xallı inək buzovlayası ol-

61. muş, öləcəyəm, - demiş. Parlaq xallı erkək buzov gətirmiş, qurbanlığa yarayacaq bəxtindən qurtulmuş, -

62. deyir: Onu bilin: o, yaxşıdır!

XLII. Uzunonlu (uzunətək, rahib) kasasını, qədəhini qoyub getmiş, yenə yaxşı-

63. ca düşülmüş, kasamdan, qədəhimdən ayrı nə üçün gedirəm, - deyir, yenə gəlmiş: kasasını, qədəhini

64. sağ, salamat tapmış, fərəhlənər, sevinir, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

XLIII. Doğan çay quşu

65. ova getmiş, qarşısına yırtıcı qara quş uçub getmiş, - deyir. Onu bilin: o, pisdir!

66. XLIV. Doğan quş (şahin) göydən ada dovşanı deyib şığmış, şahinin caynağı açılmış, yenə

67. yığılmış. Doğan quşun (şahinin) caynağı (dovşana) batıb yuxarı qalxmış, dovşanın dərisi yırtılıb qaçaraq g-

68. etmiş, - belə deyir. Onu bilin: o, pisdir!

XLV. Maral balasıyam. Otsuz, susu-

69. z qaldım, necə dolanım, necə qaçım? - deyir. Onu bilin: o, pisdir!

XLVI. Dəvə bataqlı-

70. ğa düşmüş, əvvəlcə (ətrafdakı otu) yemiş, özünü tülkü yemiş, - deyir. Onu bilin: o, pisdir!

71. XLVII. Ər iməkləyərək getmiş, tanrı ilə qarşılaşmış. bəxti olmuş, bəxt vermiş, ağlında ilxın o-

72. lsun, özün (ömrün) uzun olsun, - demiş. Onu bilin: o, yaxşıdır!

XLVIII. Qara yol

73. tanrısıyam. Sınıqlarını birləşdirərəm, üzülmüşlərini calaşdıraram. El düzəltmişəm. Yaxşısı olsun, - deyir.

74. Onu bilin:

XLIX. Bars-heyvan ov ovlamağa getmiş. Orta yerdə (yolun ortasında) ilanla qarşılaşmış.

75. Xallı ilan sərt qayaya çıxıb getmiş, ölümdən qurtulmuş, ölümdən qurtulub fərəhlənərək, sevinərək gedir, -

76. deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

L. Kürən atın quyruğunu düyüb yel kimi yazı

77. boyu çəpdir, doqquz qat kimi bağla, böyük cləcə tərlesin, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

78. LI. Yırtıcı qara quşam. Yaşıl qaya yaylağım, qızıl (qırmızı) qaya qışlağım. O dağda

79. durub zövq alıram. Onu bilin.

LII. Ər kədərli, göy buludlu

80. oldu. Arada gün doğmuş. Kədər arasında səadət gəlmiş, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

81. LIII. Boz bulud yürüdü, xalqın üstünə yağdı. Qara bulud yürüdü, hamının üstünə yağdı. Taxıl (darı) yetişdi,

82. cavan (tər) ot qalxdı, ilxıya, adamlara yaxşı oldu, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

83. LIV. Qulun xahişi (nitqi) böyü müraciət edir, quzğun xahişi (nitqi) tanrıya yalvarır. Üstdə tanrı eşitdi, aşağıda insan.

84. bildi, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

LV. İgid ər oldu, qoşuna getmiş, qoşun yerində olan

85. natiqlər toplanmış, - deyir. Evinə tərəf gəlsə, özü ad qazanmış (şöhrətlənmiş), öyrəncəli atı

86. cilovlu (cilovundan tutulmuş halda - zəfərlə qayıdan sərkərdənin atının cilovunda tutub şəhərə daxil edərdilər) gəlir, - deyir. Onu bilin: yaman yaxşıdır.

LVI. Nəsil verən xoşbəxt ayğırım. Qoz ağacı yaylağım, quşlu ağac qışlağım.

87. orada durub zövq alıram, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

LVII. Xan oğlu ölmüş, köynəyi

88. donmuş. Xan oğlu nə üçün ölməlidir? Bəylikdir. Köynəyi nə üçün donmalıdır. Günəşdə oturur¹. Onu bi-

89. lin: bu fal başında az əziyyəti var, ancaq sonra yaxşı olur.

LVIII. Oğlu anasından, atasından

90. küsüb qaçıb getmiş, yenə fikirləşib gəlmiş (qayıtmış), ana nəsihəti alım, ata sözü dinləyim, - deyib gəlmiş, - deyir.

91. Onu bilin: o, yaxşıdır.

LIX. İlinə çatmışı (yaşı çatmışı, qocalmışı) yürütməyim, ayma çatmışı (azyaşlı) məhv etməyim,

92. yaxşısı olsun, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

LX. Doqquz sıx meşədə sığın keyikəm. Qə -

93. şəng diz(im) üstə qalxıb böyürürəm. Üstdə tanrı çitdi, aşağıda insan bildi. O qədər güclüyəm, - deyir.

94. Onu bilin: o, yaxşıdır!

LXI. Durna quşu düşərgəsinə qonmuş, duymadan

95. toza ilişmiş, uçmağı bacarmadan oturur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir?

96. LXII. Yarıqun-heyvanam. Yaylaq dağıma qalxıb yaylayır dururam, şənəm, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

97. LXIII. Xanlıq qoşunu ova çıxmış, çayırın içinə əlig. keyik girmiş, xan əliyi tutmuş. Bütün qoşun əhli

98. fərəhlənir, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

LXIV. Mavi ala şahinəm.

99. Gözəl qayaya qonub gözləyirəm. Yarpaqlı qovaq ağacına qonub yaylayıram, - deyir. Onu bi-

100. lin: o, yaman yaxşıdır!

LXV. Kök atın ağzı sərt oldu, sahibi idarə edə bilməz (hərfən: göndərməz), - deyir. Onu bi-

101. lin: o, pisdir!

İndi, sevgili oğullarım, onu bilin: bu fal yazısı yaxşıdır. Beləcə müxtəlif, ö-

102. zü bəxtinin sahibidir.

103. Bars ili ikinci ayın on beşində Tayküntan manistandakı (məbədidəki) kiçik dindar burua quru, eşidənlərimiz İsik saşun

104. İtəçük üçün yazdım.

QEYDLƏR

1. İlisu uyğurlarının yuxu yozmasına görə, yuxuda Çin imperatorunu görmək varlanmaq və uzun ömür xəbər verir.

2. İlisu uyğurlarının fikrincə, yuxuda qaranquş görmək varlanmaq əlamətidir.

23. İlisu uyğurlarının inamınca, yuxuda arıq və xəstə ata minmək pis əlamətdir.

25-26. İlisu uyğurlarına görə, yuxuda tox ata minmək varlanmaq əlamətidir

30-32. İlisu uyğurlarının inamına görə, yuxuda tox dəvə görmək və ona minmək arzuya çatmaq əlamətidir.

44-45. İlisu uyğurlarına görə, yuxuda qoyun görmək rifahı göstərir.

47-48. İlisu uyğurlarının inamına görə, yuxuda pələng (bars) görmək yaxşılıq əlamətidir.

51. İlisu uyğurlarına görə, yuxuda padşah görmək xeyir əlamətidir.

53. Uyğurların təsəvvürünə görə, yuxuda uçmaq xeyir əlamətidir.

81-82. Uyğurların təsəvvürünə görə, yuxuda yağış görmək xeyir, bərəkət deməkdir.

92. Uyğurların təsəvvürünə görə, yuxuda maral görmək bütün ağrıların, çətinliklərin azalması əlamətidir.

¹ S.Y.Malov bu hissəni belə tərcümə edir: Водоем иссяк, а водосток замерз. Каким образом может иссякнуть водоем, когда он княжеский Как может замерзнуть канал, когда он находится на солнце.

SÜCİ ABİDƏSİ

MƏTN

1. 𐰽𐰺𐰍 𐰺𐰍:𐰺𐰍:𐰺𐰍)𐰺:𐰺𐰍𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍𐰺𐰍 1
 2. :𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍 2
 3. :𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍:𐰺𐰍:𐰺𐰍:𐰺𐰍:𐰺𐰍:𐰺𐰍:𐰺𐰍:𐰺𐰍:𐰺𐰍:𐰺𐰍 3
 4. :𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍 4
 5. :𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍 5
 6. 𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍 6
 7. 𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍 7
 8. 𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍 8
 9. :𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍 9
 10. 𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍 10
 11. 𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍:𐰺𐰍𐰺𐰍 11

TRANSKRİPSIYA

1. Uyğur yirintə Yağlakar kan ata kəltim.
2. Kırkız oğlu mən, boyla kutluğ yarğan
3. mən. Kutluğ bağa tarkan ögə buyurukı mən.
4. Küm, soruğum kün toğsuka, batsıka
5. təgdi. Bay bar ertim. Ağlım on, yilkım sansız erti.
6. İnim yiti, urım üç, kızım üç erti. Eblədim. Oğlımın,
7. kızımın kalıqsız birtim. Marıma yüz ər turuk birtim.
8. Yeginimin, aumın körtim, amtı öltim.
9. Oğlanım, ərdə marımınça bol, kanka tap, katıqlan.
10. Uluğ oğulım s(ük)ə bardı.
11. Görmədim. r...m, oğul.

TƏRCÜMƏ

1. Uyğur yerindən (mən) Yağlakar xan ata gəldim.
2. Qırğız oğluyam, Boyla Kutluğ yarğan
3. am. Kutluğ bağa tarkanın müdrük buyuruğuyam.
4. Səsim, soruğım (şöhrətım) gün doğana, (gün) batana
5. doydu (çatdı). Varlı idim. Ağlım on, ilxım sansız idi.
6. Kiçik qardaşım yeddi. nəslimi davam etdirənəm (oğlum) üç, kızım üç idi. (Hamısını) evlədim (evləndirdim, orə verdim). Oğlumu,
7. qızımı başlıqsız verdim. Ustadıma yüz igid və yaşamağa yer verdim.
8. Nəvələrimi, nəticələrimi gördüm, indi öldüm.
9. Oğlanım, igidlikdə ustadım kimi ol, (özünə) xan tap, möhkəmlən.
10. Böyük oğlum qoşuna getdi.
11. Görmədim ... oğul.

SEHİRKARLARIN SİTAYİŞİ

MƏTN

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10) (11) (12) (13) (14) (15) (16) (17) (18)

1. ...
 2. ...
 3. ...
 4. ...
 5. ...
 6. ...
 7. ...
 8. ...
 9. ...
 10. ...
 11. ...
 12. ...
 13. ...
 14. ...
 15. ...
 16. ...
 17. ...
 18. ...

(19) (20) (21) (22) (23) (24) (25) (26) (27) (28) (29) (30) (31) (32) (33) (34) (35) (36)

19. ...
 20. ...
 21. ...
 22. ...
 23. ...
 24. ...
 25. ...
 26. ...
 27. ...
 28. ...
 29. ...
 30. ...
 31. ...
 32. ...
 33. ...
 34. ...
 35. ...
 36. ...

(37) (38) (39) (40) (41) (42) (43) (44) (45) (46) (47) (48) (49) (50) (51) (52) (53) (54)

37. ...
 38. ...
 39. ...
 40. ...
 41. ...
 42. ...
 43. ...
 44. ...
 45. ...
 46. ...
 47. ...
 48. ...
 49. ...
 50. ...
 51. ...
 52. ...
 53. ...
 54. ...

(55) (56) (57) (58) (59) (60) (61) (62) (63) (64) (65) (66) (67) (68) (69) (70) (71) (72)

55. —————
 56. —————
 57. —————
 58. —————
 59. —————
 60. —————
 61. —————
 62. —————
 63. —————
 64. —————
 65. —————
 66. —————
 67. —————
 68. —————
 69. —————
 70. —————
 71. —————
 72. —————

(73) —————
 (74) —————
 (75) —————
 (76) —————
 (77) —————
 (78) —————
 (79) —————
 (80) —————

1. Barıp yükünəlim anıñ uluğ kutıña,
2. tip ötündilər. Ol ödün Xirodis kan
3. mça tip yarlıkadı olarka: yi emti
4. amrak oğlanlarım, edgü kya barıñlar,
5. keç köñül tögürip tiləñlər, istəñlər!
6. Nəçükin bulsar sizlər, yana yanıp kəlip
7. maña işitdürəñlər, mən yəmə barıp yükün -
8. əyin añar, tip tidi. İnçip ol moğoçlar
9. nəçükin Urışlımtın önüp bardılar
10. ersər, ol yultuz yəmə olarnı birlə
11. barır erdi. Kaçan ol moğoçlar Bidil -
12. xımka təgdilər ersər, ol yultuz
13. təbrəmədin şük turdı. Ötrü anta
14. bultılar Msixa teñrik. Ol ödin
15. titirü yakın barıp kirdilər. Öz
16. yüklərin açtılar, ertüdin açuğın
17. ötündilər kim, kəlürmüş erdilər
18. üç türlüğ közüneç: altun, zmuran,
19. küzi. Yəmə yükünç yükündilər, ögmək,
20. alkış ötündilər ilik kan Msixa
21. teñrikə. Ol moğoçlar mça sakın -
22. ıp kirdilər. Teñri oğlı ersər,
23. zmuran, küzi alğay. İlik kan ersər,
24. altun alğay. Birük otacı, emçi ersər,
25. ot, yem alğay, tip bir kabanda
26. urup kigürdilər. Məñü teñri oğlı
27. ilik kan Msixa ol moğoçlarıñ
28. köñlindəki sakınçm bilü yarlıkan
29. üç türlüğ közüneçin ertüdin yumkı
30. alı yarlıkadı. İnça yarlıkadı olarka:
31. Ay moğoçlar a, sizlər üç türlüğ
32. sakınç üzə kirtinçilər: teñri oğlı
33. yəmə mən ok erürmən. İlik kan yəmə
34. mən erürmən. Otaçı, emçi yəmə mən

35. ok erürmən, tip yarlıkadı. Sizik –
36. siz bolup barıqlar, tip yarlıkadı. Ol
37. moğoqlarka taş bişikniñ bulunkıñ –
38. ta min üzmiş tæg bir yumğak taşığ
39. üzün birdi ... Moğoqlar ol taşı alıp,
40. öz etüzləri kötürgəli umatılar.
41. Yılıka yütürsər, yılık kötürü umatı.
42. Anıñ kingəstilər, bu taş ertingüü
43. ıǵar turur. Bu bir yumğak taş ... nəgü –
44. lüg ol biziñə, yılık yəmə kötürü
45. umatın turur, iltgəli umağay biz, tip
46. sözləşdilər, ötrü antaça bir
47. kuduğ belgürti. Ol taşığ kötürüp ol
48. kuduğ içintə kəmişdilər. Ança a
49. barıp kıya kərdilər. Ol kuduğ
50. inçintə bir korkınçığ uluğ yaruk
51. oot, yalın birlə öñip kök kalık –
52. ka təgi turur erdi. İnçip ol tər-
53. lançığ ... belgü körüp moğoqlar
54. anlap, bilip, korkup töpön tüşüp
55. yüküntilər. İnça tiyür erdilər: biz –
56. iñə tapınğu, yüküngü erdini birün – ə
57. ermiş biz, tapınğuka təgimsiz ermiş
58. biz, bilmətin kuduğka kəmişmiş biz,
59. tip ögüntilər. Ol oğurka bu kün
60. künkə təgi moğoqlar ootka tapı –
61. nmak tıtağı bu erür. Ol ödün
62. belgülüg boltı olarka, tərjidəm
63. vrişti utuzup antın öñi yolça
64. yorutdı ol moğoqlarığ, Xirodis kan –
65. ka təgmədilər. Takı yəmə bitiyü
66. təginəlim. Zxarya uluğ dintarnıñ
67. ölüm təginmişi ayığ kılınçlığ
68. Xirodis kan elgintə. Ol ödün
69. korda Xirodis kan bu moğoqlar
70. yanıp atın, öñi yolça barmışın

71. mini osğançuladı bu moğoqlar, tip
72. ay ked övkəsi kəlti. İnça tip
73. yarlıkadı öz boğağulukçı ölütcü
74. yarğanlarka: barıqlar, mənıñ
75. ilim içintə neçə iki yaşda
76. altın oğlan kyalar bar ersər,
77. barçanı ölüñlər, tip yarlıkadı.
78. Ötrü belgülüg boltı tərjidəm bir
79. vrişti Yausipniñ tülintə, mçı
80. tip yarlık təgürdi.

TƏRCÜMƏ

1. Gedib baş əyək onun ulu ləyaqətinə
2. deyib müraciət etdilər. O zaman Xirodis xan
3. beləcə deyib əmr etdi onlara, indi ey
4. sevimli oğlanlarım, yaxşıca yola düşün,
5. pak ürəkdən cəhd göstərib diləyin, istəyin!
6. Nəcə tapsanız, yenə qayıdıb gəlib,
7. mənə çeşindirin, mən də gedib səcdə
8. edim ona, - deyib dedi. Beləliklə, o sehirkarlar
9. necə Qüdrədən çıxıb gedərkən
10. o ulduz da onlarla birlikdə
11. gedirdi. Haçan o sehirkarlar Bidil –
12. ximə çatdılar o ulduz
13. tərənəmədən şük durdu. Sonra orada
14. tapdılar Məsihə tanrını. O zaman
15. cəhəmlə yaxına gedib (kahaya) girdilər. Öz
16. yüklərini açdılar, ucadan
17. çıxırdılar ki, onlar gətirmişlər
18. üç növ xəzinə: qızıl, müşk-ənbər,
19. qəlyan. Yenə səcdə etdilər, tərifi
20. alqışla müraciət etdilər hökmdar xan Məsihəyə
21. tanrıya. O sehirkarlar belə düşün –
22. üb girdilər. Tanrı oğlu isə
23. müşk-ənbər, qəlyan götürəcək. Hökmdar isə

24. qızıl götürəcək. Əgər həkimdirsə,
25. ot, dərman götürəcək, deyib hədiyyələri qaba
26. qoyub içəri girdilər. Əbədi tanrı oğlu
27. hökmdar Məsihə o sehirkarların
28. ürəyindəki fikri bilərək buyurub
29. üç növ hədiyyənin hamısını
30. alaraq buyurdu. Belə buyurdu onlara:
31. Ay sehirkazlar, siz üç növ
32. fikirlə girdiniz: tanrı oğlu
33. da mən varam. Hökmdar da yenə
34. mən varam. Həkim, təbib də mən
35. varam, deyib söylədi. Şübhə –
36. siz olub gedin, deyib söylədi. O
37. sehirkarlara daş beşiyin küncün –
38. dən un götürürmüş kimi bir yumru daş
39. götürüb onlara verdi... Sehirkarlar o daşı alıb
40. öz üzərlərinə götürməyi bacarmadılar.
41. İlxıya yüklədilər, ilxı da götürə bilmədi.
42. Ona görə öz aralarında məsləhətləşdilər. Bu daş çox
43. ağırdır. Bu bir yumru daş ... necə -
44. dir ki, biz də, ilxı da götürməyi
45. bacarmadıq, aparmağı bacarmayacağıq, deyib
46. sözləşdilər. Sonra oradaca bir
47. quyu göründü. O daşı götürüb o
48. quyu içinə gömdülər. Bir az
49. gedib geri baxdılar. O quyu
50. içindən bir qorxunc böyük işıq
51. od, alov ilə qalxıb mavi səma -
52. ya təki yüksəlirdi. Beləcə o hey -
53. rətəmiz ... əlaməti görüb sehirkazlar
54. anlayıb, bilib, qorxub üzü üstə düşüb
55. səcdə etdilər. Belə deyirdilər: Bi -
56. zə etiqad etmək, səcdə etmək üçün cavahir verib
57. imiş, biz səcdəgaha hörmətsiz olmu -
58. şuq, bilmədən quyuya gömmüşük
59. deyib peşman oldular. Ona görə bugünkü
60. günə təki sehirkazların oda ibadət

61. etmələrinin səbəbi budur. O zaman
62. əlamətdar oldu onlara, tanrısfət
63. firistə (mələk) ardınca gedib ondan ayrı yolla
64. apardı o sehirkazları, Xirodis xa -
65. na dəymədilər. Daha yenə yazını
66. çatdıraq. Zxarya ulu dindarın
67. qətlə yetirilməsi pis əməlli
68. Xirodis xanın əlindədir. O zaman
69. gördü Xirodis xan bu sehirkarlar
70. dönüb başqa, ayrı yolla getmişlər,
71. məni ovsunladı bu sehirkazlar, deyib
72. bərk qəzəbi gəldi. Belə deyib
73. əmr etdi öz adamboğan cəllad
74. yarıqlarına, gedin, mənim
75. elim içində necə iki yaşdan
76. kiçik oğlan uşağı varsa,
77. hamısını öldürün, deyib əmr etdi.
78. Sonra belə əlamətdar hadisə baş verdi: tanrısfət bir
79. firistə (mələk) Yusifin yuxusunda belə
80. deyib əmr çatdırdı.

KÜNCÜT BORCU

MƏTN

- (1) *Qəndər vətənə qayıdacağam*
 (2) *Qəndər vətənə qayıdacağam*
 (3) *Qəndər vətənə qayıdacağam*
 (4) *Qəndər vətənə qayıdacağam*
 (5) *Qəndər vətənə qayıdacağam*
 (6) *Qəndər vətənə qayıdacağam*
 (7) *Qəndər vətənə qayıdacağam*
 (8) *Qəndər vətənə qayıdacağam*
 (9) *Qəndər vətənə qayıdacağam*
 (10) *Qəndər vətənə qayıdacağam*
 (11) *Qəndər vətənə qayıdacağam*

TRANSKRPSİYA

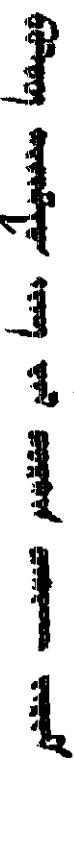

1. Küskü yıl altınç ay on yaşıka
2. maşa Kavıduka tüşkə küncüt
3. kərgək bolup İl Təmirtin bir küri
4. küncüt altım. Küz iki küri kün-
5. çit bürürmən. Birmədin keçürsər mən, il
6. yaşıma tüşü bilə birür, birkinçə
7. bar yok bolsar mən, inim Kasukunı
8. təgilər bilə köni bilsünlər. Tanuk
9. Kaban. Tanuk Böngək. Bu nişan
10. məniş ol. Mən Kavıdu özüm
11. bitidim.

TƏRCÜMƏ

1. Siçan ili altıncı ayın onunda
2. mənə – Kavıduya faizlə (sələmlə) küncüt
3. gərək olub İl Təmirdən bir küri
4. küncüt aldım. Payızda iki küri kün-
5. çüt verirəm. Verməkdən keçirsəm, el
6. qaydasınca faizlə (sələmlə) verirəm, verincəyədək
7. vəfat etsəm, kiçik qardaşım Kasukun
8. qohumlarla düzgün (bərabər) bölünlər. Şahid
9. Kaban. Şahid Böngək. Bu möhür
10. mənimdir. Mən – Kavıdu özüm
11. yazdım.

TORPAQ İCARƏSİ

MƏTN

- (1)
- (2)
- (3)
- (4)
- (5)
- (6)
- (7)
- (8)
- (9)
- (10)

TRANSKRİPSİYA

1. Takığu yıl ikinci ay səkiz yegirmikə
2. maña İlçikə tarığ tarığu yir körgək
3. bolup Kıyımnukun Yal Turğantakı yarım
4. sık yerin anukun tudtım. Bu yirkə
5. neçə uruğ badsar, ikəgü tæg öndürüp
6. tarır biz, bulmuş tüşin tæg üləsür
7. biz. Bu yirkə birimlərim kölsər, ikəgü
8. tæg bilür biz. Bu sözkə tanuk Kara
9. Bakşı, tanuk Çisim. Bu nişan mən İlçi
10. kiğ ol. Mən Mısır Sıla ayıdıp bididm.

TƏRCÜMƏ

1. Toyuq ili ikinci ayın on səkkizində
2. mənə -- Elçiyə əkin əkməyə yer kömək
3. olub Kıyımdunun Yal Turğandakı yarım
4. sık yerini hazır şəkildə tutdum. Bu yerdə
5. neçə nəsil əkin əksə, ikilikdə tən bölüşdürüb
6. becərərək, əldə edilən sələmini tən bölə-
7. rik. Bu yerə vergi gəlsə, ikilikdə
8. tən bölərək. Bu sözə şahid Qara
9. Baxşı, şahid Çisim. Bu möhür mən -- Elçi-
10. nindir. Mən Mısır Sıla söyləyib yazdım.

LÜĞƏT

A

ab (KÇ 9; IB 17, Y 41) – ov
abçı (Y 32) – ovçu
abınç (IB 57) – rahat, təsəlli
abınçu (IB 57) – dözümlü, səbirli
abla (KÇ 9) – ovlamaq
aç¹ (T 28) – açmaq
aç² (BK_ş 37) – ac
aç³ (KT_c 8; Tl 6) – acmaq
açə (Y 17) – yaxın qohum
Açığ Altır köl (MÇ 18) – yer adı
açığın (SS) – aydın, anlaşılıq
açsık (KT_c 8) – acliq
adək (KT_{şm} 7; BK_ş 30, c 7; Y 41) – ayaq
abaklıg (Y 10, 11, 42) – ayaqlı
adarlu (Turfan) – təhlükəli
adas (Y 26) – yoldaş, adaş
adaş (Y 11) – yoldaş, adaş
adgır (KT_ş 35, 36; BK_{şm} 11; IB 8, 86) – aygır
adgırlık (IB 7) – aygırlıq
adıg (IB 10) – ayı
adincıg (KT_c 12; BK_{şm} 14) – xüsusi, layiq, adına layiq
adır (Y 32) – ayırmaq
adiril (O 11; BK_{şm} 13; T 2; İA 1,2; Y 8, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 22, 25, 27, 28, 33, 42, 43, 44, 49; Tl 2, 4) – ayrılmaq
adırım (Y 32) – ayrılmaq, təcrid edilmək
ağ (BK_ş 37; IB 29,96, T 25; Tl 7) – qalxmaq, yüksəlmək
ağan (IB 29) – cəza, cərimə, tövbə
ağar (ağır) (İA 1) – ağır, qiymətli; hörmətli
ağı (O 12 KT_c 5,6,7, şm 12, çq; BK_{şm} 13; T 48; Y 12, 42) – bəxşiş, hədiyyə
ağıl¹ (Tl 6) – yaxınlaşmaq, yığılmaq
ağıl² (Süci, IB 72) – ağıl (qoyun saxlanan yer)
ağılıg (BK_ş 11; SS 43) – ipəkdən qiymətli hədiyyə

ağır (BK § 2, c 15; KÇ 5; İA 1) – hörmətli, qüdrətli
ağırı (BK c 9; Tl₁) – ağırmaq, xəstələnmək
ağıt (KT_{şm} 7; BK § 31; KÇ 19) – dağıtmaq, qovmaq, qalxmaq, qaldırmaq
ağış (Y41; Tl 6) – yüksəliş, yüksəlmə, qalxma, qalxış
ağız (IB 40, 100; Tl 6) – ağız
ağla (Tl 5) – ağlamaq
ağrı (BK c9) – ağırmaq, xəstələnmək
ağtur (T 25) – qaldırmaq, yuxarı çıxarmaq
Ağu (BK § 34) – yer adı
Ağulıg (MÇ 45) – yer adı
ağulıg (Turfan) – zəhərli, ağılı
Ağuş (Tl 10) – şəxs adı
Ağuş Ynal (Tl 10) – şəxs adı
ak¹ (KT §, 35, 36, 40, şm 2, 3; IB 7, 28, T 25) – ağ
ak² (KT şm 2) – at adı
Akbaş Atık (Y 49) – şəxs adı
Ak Tərmöl (T 25) – çay adı
akın (Y2) – axın, hücum, həmlə, basqın,
akınla (O 4) – axınmaq, hücum etmək
aksırak (BK § 8, MÇ 19) – ağıtəhər, ağımtıl
akun (Y2) – axın, hücum
akunla (BK § 8, O 9) – axın etmək, hücum etmək
al¹ (O 9; KT § 2, 8, 36, 38, 40, şm 2, 6; BK 26, 27, 28, 29, 32, 34, 38; T 32; KÇ 22; MÇ 5, 29, 42; HT 7, Turfan, IB 44; Y 28; T 6) – almaq
al² (O 4; KT c 7, 9; BK § 24) – eşitmək, qulaq asmaq
ala (IB 2) – ala, alabəzək
alçı (Y 48) – alçı, bəxt
aldız (KT § 38) – aldırmaq, götürmək
alıg (Y 11) – çox, xeyli
alın (Y11) – alınmaq
alka (KT şm 1) – yaratmaq, tərifləmək
alkın (KT c 9; T 3) – zəifləmək, azalmaq, əldən düşmək, ölmək
alkış (SS 20) – alqış, tərif
alku (IB 101) – hər kəs, hamı, müxtəlif

alp (O 3, 12; KT c 6, § 3, 4; BK c 7; T 10, 13, 14, 21, 29, 39, 49; KÇ 4, 12, 17; HT 2, 3, 4; IB 15, 60, 84; Y 10, 11, 25, 28, 31, 33, 43, 44, 48; T1 8) – alp, igid, qəhrəman
 alpağı (KT şm 7; Y 39) – rütbə adı
 Alp Urunu (Y 10, 16) – şəxs adı
 Alp Şalçı (KT § 40, şm 2, 3) – şəxs adı
 alt (MÇ 25) – alt, aşağı hissə
 altı (KT § 31, 34, şm 5; BK s 28, c 10; T 16, MÇ 4, 9, 29, 43, 46; Y 1, 5, 24, 32, 41, 49, T1 2) – altı
 altı yegirmi (KT § 31, MÇ 46; Y 41) – on altı
 Altı çub soğdak (KT § 31) – altı hissəli soğda xalqı
 altı otuz (KT § 34; BK § 26; c 10; MÇ 4, 29; Y 37) – iyirmi altı
 altı yüz (Y 41) – altı yüz
 altın (SS76) – aşağı, alt
 altınç – altınçı
 altuz (KT § 38) – aldırmaq
 altmış (Y 1, 26, 41) – altmış
 Altuğa (Y 30) – şəxs adı
 altın (KT c 5, şm 12, c 9; BK c 11, şm 11; T 48; IB 1, 4, 7, 8, 12; Y 3, 11, 25, 28, 39, 41) – qızıl, pul
 Altın yış (KT § 36; BK § 27; T 20, 31, 32, 35, 37) – altın meşəli dağlar
 Altun Kapar (Y 29) – yer adı
 Altun Tamğan (YA 1) – şəxs adı
 altunluğ (Y 10) – qızılı
 Amğa Kurğan (KT şm 8; BK şm 11) – yer adı
 amrak (IB 101) – sevimli, istəkli
 amtı (O 7; KT c 3, 11, 13, § 9; BK § 1, c 13, şm 13; IB 101) – indî
 ana (Y 41, 51) – ana
 Anar (Y 10) – şəxs adı
 anda (KT sq) – onda, orada, o zaman
 andağ (andak) (IB 5, 15, 32, 60, 68, 93; Y 29) – clə, o cür
 anı (KT § 3, 34; BK § 28, 41; T 21, 24, 31, 34; MÇ 22, 30; Y 24) – onu
 Anı (T 24, 27) – çay adı
 Anım (Y 24) – şəxs adı

anta (O 5, 6; KT c 7, 9, § 4, 5, 13, 14, 21, 28, 32, 33, 38, 39, 40, şm 6, 8; BK § 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 37, 38, 39; T 6, 12, 16, 21, 42, 46, 49, 51; KÇ 4, 16, 19; MÇ 2, 4, 7, 10, 13, 16, 18, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 41, 42, 43, 45; HT 1, 2, 9; Y 11) – onda, orada, o zaman
 antağ (andağ) (KT c 8, § 4; T 9, 36) – clə, o cür, onun tək
 antak (KÇ 17) – clə, o cür
 Antarğu (BK § 30) – ycr adı
 ança (O 8, 11; KT c 2, 5, 7, 13, § 3, 9, 21, 22, 27, 30, 31, şm 11; BK § 33, 34, c 10; T 2, 6, 8, 9, 12, 14, 17, 19, 21, 22; KÇ 20; MÇ 14; HT 9; IB 1, 3, 5, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 22, 24, 26, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 82, 84, 86, 88, 91, 92, 94, 95, 96, 100, 101; Y 25) – clə, o cür, o qədər
 ançağ (Y 39) – clə, o cür, o qədər
 ançıp (MÇ) 19, 20, 40, 43; IB 102 – clə hərəkət edərək
 ançula (KT § 32; MÇ 26) – təqdim etmək
 anjar (KT c 11, 12; BK şm 14; T 24) – ona tərəf, ona doğru
 anjaru (T 20) – ona tərəf, ona qarşı
 anla (T 34, Y 11) – anlamaq, başa düşmək
 anlan (Y 38) – anlanmaq, başa düşülmək
 apa¹ (BK c 13; T 34) – rütbə
 apa² (O 1, 4; KT § 1, 13, 19, q; BK c 13; Y 6, 11, 17, 39)
 böyük qohum, ulu, əcdad
 apa tarkan (T14) – rütbə; şəxs adı
 apar (KT § 4) – avarlar (qəbilə adı)
 apıt (KT c 1; BK c 13, 14) – apalar (rütbə)
 ar¹ (KT c 5) – aldatmaq, yoldan çıxarmaq, şirnikləndirmək
 ar² (IB 25, 53) – yorulmaq
 ar³ (KT c 8, IB 25) – arıqlamaq
 ara¹ (O 5, 10; KT § 1; T 41; MÇ 2, 45; HT 4, 5; IB 15, 57, 80; Y 15, 24, 26, 30, 32, 39) – arasında
 ara² (Y 28) – aramaq, axtarmaq
 aralı (IB 92) – aralı, uzaq
 arığ (T 37) – arı, saf, təmiz
 arık (KT c 8) – arıq

arıl (KT c 8) – zəifləmək, arıqlamaq
arıt (Y 28) – axtarmaq, aramaq
ark (arık) (Y 24) – arx
arka (T 5; HT 7) – arxa
Arkar Baş (MÇ 25) – yer adı
arkış (KT c 6; BK § 41) – karvan
Arkuy (T 53) – yer adı
armakçı (KT § 6) – yalançı, fırıldaqçı, hiyləgər
Arslan (Y 15) – aslan (şəxs adı)
art¹ (IB 10) – aşırım, keçid, dağ keçidi
art² (Y 18, 41) – artmaq
art³ (KT § 22) – dağıtmaq, məhv etmək
artat (KT § 22, IB 91) – pozmaq, zəiflətmək, xarab etmək,
dağıtmaq, məhv etmək
artuk (KT § 15, 33; BK § 28, 34, c 1, 2, 9, cç; T 20, 40; KÇ 25)
– artıq
artur (KT c 6) – aldatmaq, cəlb etmək, aldadılmaq
as¹ (Y 32) – aş, yemək, xörək
as² (T 26, 35, 37) – aşmaq
aşığ (IB 49; Tl 8, 10) – fayda, qazanc
asra (KT § 1, 22; BK § 10; IB 20, 31, 84, 93) – aşağı, aşağıda
asuğ (Te 3, 4) – fayda, qazanc
as¹ (KT § 26; Y 32) – aş, yemək, xörək
as² (KT § 17, 21; BK § 27; MÇ 8; T 6) – aşmaq, keçmək
aşa (KT § 17, 21; BK § 27) – aşaraq
aşnukı (MÇ 32; Y 12) əvvəlki
aşsız (KT § 26) – aşsız, ac
aşı (Tl 3) – aşırım
at¹ (O 3, 6, 11; KT § 7, 20, 25, 26, 31; BK § 36, 41; KÇ 1; MÇ
19; HT 3; IB 85; Y 1, 2, 5, 15, 26, 28, 29, 38; Tl 2, 4, 10) – ad.
ad-san
at² (KT § 32, 33, 37, 39, 40, § 2, 4; BK c 12, § 11; T 25, 27,
54; KÇ 4, 15, 19; IB 23, 25, 28; 76, 100; Y 28, 32, 40, 41, 43) –
at (heyvan)
at³ (Y 28) – atmaq
at-kü (KT § 25, 26) – şöhrət
ata¹ (Süci) – ata, tərbiyəçi, vəzir

ata² (MÇ 12) – adlandırmaq
atan (IB 85) – ad çıxarmaq, şöhrətlənmək
atı (O 4; KT c 13, cç; BK cç; Süci) – kiçik qohum
atlat (T 25) – atlandırmaq, atlara mindirmək
athğ¹ (BK § 41, c 1; T 4, 24; MÇ 4; IB 2, 16, 54, 55) – atlı
athğ² (MÇ 17) – adlı, məşhur
ay¹ (O 12; KT § 5; BK cç; MÇ 9, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 25,
29, 30, 31, 35, 40, 41, 45, 46; HT 2, 5, 7, 10; IB 91, 103; Y 10,
23, 28, 29, 44, 45, 47) – ay
ay² (T 31, 32; KÇ 14; MÇ 27, 33; Y 41) – demək
ay³ (SS) – müraciət bildirən ədat
ayağ (Tl 2) – hörmət, fəxr
ayak (IB 62, 63) – qədəh
ayğucı (T 10, 21, 29, 49) – məsləhətçi, vəzir
ayın¹ (IB 29) – qorxmaq, çökmək
ayın² (IB 29) – dua
ayıt¹ (BK § 41; T 34; MÇ 20) – demək, söyləmək, əmr etmək
ayıt² (BK § 41) – cəzalandırmaq
aığ (KT c 3, 5, 7; T 34; IB 9, 16, 28, 34, 55, 86, 100) – pis, bəd
(aığ bilig – bəd əməl)
aylığ (IB 2) – aylıq
az¹ (O 6, 7; KT c 10, § 16, 20, 29, 40; BK 32; IB 89) – az
az² (KT § 19, 38, § 2, 3; BK § 26, § 12; T 23, 24; MÇ 23)
türk qəbilələrindən birinin adı
az bodun (KT § 3) – az xalqı
az³ (O 11; KT § 19; KÇ 20) – azmaq, yanımaq, xəyanət etmək
az⁴ (KT § 5) – at adı
Aza tutuk (KT § 38) – şəxs adı
azça (T 43) – azca, azacıq
Azğanaz (IA 1) – şəxs adı
azı (Y 10, 11, 44) – azmaq, yanımaq, səhv etmək
azığ (IB 10) – azı dişi, qılınc dişi, köpək dişi
Az yağız (KT 5, 8) – at adı
azkıya (KT § 34; T 9) – azacıq
Azman ak (KT § 5, 6) – at adı
azu (KT c 10) – mөгər (ədat)
azuk (KT § 39) – ərzaq, azuqə

B

ba (T 27, 41; IB 19, 41, 50; Y 32) – bağlamaq
 bağ (Y 1, 5, 14, 27, 38, 41, 49, 52) – bağ, hissə, dəstə, bölük, qəbilə
 bağa (O 5; T 6; Süci; Y 10) – bağa (titul, rütbə)
 Bağır¹ (Y 51) – Bağır (şəxs adı)
 bağır² (Y 26) – mis
 bağış (IB 28) – bağ, ip, kəndir, buğum
 bakır (Y 26) – pul
 balbal (O 3; KT § 16, 25; BK c 7, 9; Y 34, 36) – balbal (daşdan yonulmuş kodub heykəl)
 balık (O 9; KT § 12, §m 4, 8; BK § 28, 30; T 18, 19) – şəhər
 balıkdakı (KT § 12) – şəhərdəki
 ban (Y 3, 10) – bağlamaq
 baŋa (T 31; Y 10) – mənə
 baŋaru (T 34) – mənə, mənə tərəf
 bar¹ (O 10; KT c 9, § 29; T 10, 14, 26, 30; Süci; Turfan; IB 28, 49, 89; Y 28, 30, 40, 43) – var, mövcud, dövlət
 bar² (O 3, 11, 12; KT c 7, 8, 9, 10, § 16, 23, 24, 28, 34, 39, §m 1, 8, cş; BK § 32, 35, 40, 41, c 1, 10; T 24, 26, 27; KÇ 16, 20;; MÇ 2, 11, 14, 16, 28, 29, 30, 31, 41, 42, 44; IA 1; HT 1, 7, 10; Süci; IB 7, 8, 17, 23, 26, 40, 44, 46, 47, 51, 52, 58, 63, 65, 67, 68, 71, 75, 84, 91; Y 10, 11, 16, 18, 38, 29, 30, 39; Tl 3) – getmək
 barça (MÇ 38) – olduğu qədər, hamısı
 bağıрма (O 11; KT § 24) – gediş, hərəkət, səfər
 barım (KT §m 1, cş; BK § 24, c 3; MÇ 15; Y 10, 11, 41) – əmlak, var-dövlət
 bark (KT §m 13; BK § 32, 34, 37, c 14, 15, §m 13, cş; MÇ 14, 24) – sərdabə, saray, türbə
 bars (KT § 20; MÇ 19; IB 15, 44, 74, 103; Y 11, 28) – bars, bəbir, qar pələngi
 Bars kan (St 1) – şəxs adı
 Bars Urunu (St 1) – şəxs adı
 bas (KT § 22, 35, 37, §m 8; BK 27, 32; T 27, 38; MÇ 24; O 1, 9) – basmaq, hücum etmək, məğlub etmək
 basık (Y 40) – oyuq, batıq

basın (T 39, 53; IB 70) – basılmaq, məğlub olmaq
 basıt (T 34) – basqın etmək
 başlıq (T 46) – başlı, başçılıq
 basmıl (BK § 29; MÇ 28, 31, 36, 37, 41) – basmıl (qəbilə adı)
 baş (KT § 33, §m 1, 6; T 26; MÇ 6, 7, 20, 21, 23, 25, 26, 29; IB 13, 15; Y 16, 41; Tl 6) – baş
 başad (BK c8) – başçılıq etmək, rəhbərlik etmək
 Başğu (KT § 37) – şəxs adı
 başla (KT § 16, 25, §m 8, 11; BK § 33, c 13, 14; Turfan; Y 32, 40) – başlamaq, başçılıq etmək, qorumaq
 başlıq (KT § 2, 15, 18; BK §m 10; IB 12) – başlı, məğrur, baş əyməyən, tabe olmayan
 bat¹ (O 7; Y 10) – pis, yağlı
 bat² (Y 10) – tez, iti, sürətli
 bat³ (BK §m 11; MÇ 13) – batmaq
 batım (KT § 35; BK § 26) – batım; sünjü batımı – süngü batan qədər
 batsık (KT c 2) – batış, batan; kün batsık günbatan, qərb
 batsıkdakı (KT §m 12) – qərbdəki
 batur (Y 29) – bəhadır, qəhrəman, igid
 bay (KT c 10, § 16, 29; Süci; IB 40; Y 39, 58) – varlı, zəngin
 Baybalık (MÇ 44) – şəhər adı
 Bayırku (KT § 35, 36) – yer adı
 Bayna Caŋjun (Y 7) – şəxs adı
 baz (KT § 2, 15, 30) – məğlub etmək, tabe etmək
 Baz kağan (KT § 14, 16) – şəxs adı
 Beçə Apa (St 1) – şəxs adı
 bel (IB 56; Y 3, 10) – bel
 belgü (MÇ 20, 21; Turfan) – nişan, nişanə
 belqülüg (Turfan) – əlamətli, nişanlı, bildirən, göstərən
 beltir (MÇ 21, 34) – çayın qolu, qırağı, sahili
 ben (T 1, 4, 5, 7, 10, 11, 15, 21, 30, 31, 34, 37, 47, 50, 52, 55, 58, 59; MÇ 27, 28, 30, 39, 49; Y 2, 3, 6, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 25, 37, 45, 48, 49, 50, 52) – mən
 beŋgü (KT c 8, 11, 12, 13; BK §m 15; Y 33, 36, 39, 58) – əbədi, daimi, abidə
 beŋigü (Y 21, 27, 28) – əbədi, abidə

Berjlügök (T 44) – yer adı
 berjü (Y 9, 13, 14, 30, 52) – əbədi, abidə
 ber (O 5, 6, 10, 11; BK c 7; T 2, 6, 52; KÇ 1; IA 2; IB 72, 74; Y 30, 58) – vermək
 Berçəkər (KT § 12) – xalq və ölkə adı
 bes (KÇ 17) – beş
 bes yetmiş (O 4) – altmış beş
 Besbalık (BK § 28; KÇ 11; HT 1, 2, 7) – şəhər adı
 Bes Keçin (BK cş) – şəxs adı
 beş (Y 65) – beş
 beş kırk (Y 25) – otuz beş
 beş tümən (BK § 28) – əlli min
 beş yegirmi (IB 103; Y 11, 45) – on beş
 bədz¹ (KT c 11, 12; BK şm 114, cş; KÇ 24; Y 32) – bəzək, naxış
 bədz² (KT c 11, şm 13; BK cş; KÇ 24; IA 2) – tikmək, bəzəmək, naxış vurmaq
 bədzçi (KT c 11, 12) – bəzək vuran, naxış vuran
 bədzlə (IB 43) – bəzəmək, bəzək vurmaq
 bəg (O 5, 6, 7, 9, 10; KT c 1, 2, 11, § 3, 6, 7, 8, 19, 20, 22, 24, 34, şm 11, cş; BK § 1, 2, 33, c 13, 14, 15, şm 12, 13; T 36, 42, 43; KÇ 6; MÇ 22, 32; HT 6, 9; IB 7, 9; Y 1, 5, 10, 16, 22, 24, 42, 48, 52, 53; Tl 3) – bəy
 bəgdəmək (Turfan) – cənnət, behişt
 bəgli-bodunlıg (KT § 6) – bəyli-xalqlı
 bəglik (KT § 7, 24; IB 88; Y 26) – bəylik, bəyliyə layiq, bəy olmalı
 bəgni (St 4) – çaxır, şərab
 Bələ Tuğma (Y 15) – şəxs adı
 bənz (Y 26) – bənz, üz
 bəntəz (KÇ 27) – təki
 bəri (T 11, 14, 17; MÇ 15) – bəri, sağ
 bəridənyən (T 11) – bəridən, bəri tərəfdən, cənubdan
 bərigərü (BK şm 11) – sağa, bəriyə, cənuba
 bəriyə (O 2; KT § 14; T 14, 17; Y 10) – bəriyə, sağa, cənuba
 bəridəki (T 17) – bəridəki, sağdakı, cənubdakı
 bi (IB 7) – madyan

biç (IB 7) – biçmək, kəsmək
 biçin (KT şm §) – meymun
 bidgüçi (MÇ 27) – avanqard, qoşunun irəlində gedən hissəsi
 bil (KT c 7, 11, 12, § 18, 21, 24, 34; BK § 33, şm 15; T 6, 24; KÇ 28; MÇ 38; IB 1, 3, 5, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 22, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 82, 84, 86, 87, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101; Y 4, 25, 32) – bilmək
 bilig (KT c 5, 7; T 6, 7; KÇ 28) – bilik
 Bilig Köngül sənjün (St 4) – şəxs adı
 biligsiz (KT § 5) – biliksiz, ağılsız
 biliñ (Y 32) – tanınmaq, bilinmək
 bilgə (O 4, 10, 11, 12; KTc 1, 6, § 3, 23; BKc 33; T 1, 5, 6, 15, 17, 29, 31, 34, 47, 50, 58, 61, 62; KÇ 7, 8, 14, 17, 19, 22, 24; MÇ 1, 5, 11, 17, 47; Y 13, 24, 32, 48) – bilici, bilikli, müdrik, hakim
 bilgəlik (St 3) – müdriklik
 Bilgə Çikşi (St. 1) – şəxs adı
 Bilgə Çigşən (Y 13) – şəxs adı
 Bilgə kağan (KTc 1, § 23, q; BKş 1, c 13, q) – şəxs adı
 Bilgə Tamğaçı (KT şm 13) – şəxs adı
 Bilgə Tirig (Y 53) – şəxs adı
 bin (KT § 32, 33, 36, 37, 40, şm 2, 3, 5, 6, 8, 9; T 57; KÇ 15, 19; Y 41) – minmək
 Bindür (St. 1) – şəxs adı
 bintür (T 25) – mindirmək, ata mindirmək
 biñ (BKc 1; T 14, 16, 18; MÇ 42, 48; Y 3, 42) – min
 biñə (MÇ 42) – minlik qoşun, alay
 bir¹ (KTc 6, § 32, 33, 36, şm 2, 4, 5, 7, 12; BKş 30, 31, 40, c 1, 8, 9; T 23, 24, 33; MÇ 17, 25, 31, 32, 33, 35, 42, 45; HT 6; IB 37, 48, 56; Y 10, 15, 32, 43, 45) – bir
 bir² (KTc 5, 7, § 1, 8, 9, 10, 12, 14, 20, 21, 25, 30, şm 9, q; BKş 29, 31, c 10, 11, şm 9, 10; T 15, 38; MÇ 4, 14, 17, 19, 26, 33, 43, 44; HT 4; Süci, Y 28) – vermək
 biri (KTc 1, 2, 3, 6, § 28; BK § 36, 40, şm 11; T 7) – bəri, sağ, cənub

bir kırk (KTşm 2) – otuz bir
 bir otuz (KTş 32) – iyirmi bir
 birik (KTc 1, § 27) – birləşmək, qovuşmaq, qoşulmaq
 biriki (KTc 1, § 27) – birləşmiş, qovuşmuş, qoşulmuş
 bir tūmən (KTşm 12) – on min
 bir yegirmi (MÇ 32) – on bir
 bir yegirminç (MÇ 25, 35) – on birinci
 bir yetmiş (Y 15) – altmış beş
 bis¹ (IB 7) – madyan
 bis² (KTş 31; BKc 11; MÇ 18, 27, 33) – beş
 bisinç (KT şm 7; BKc 9, 10; MÇ 15, 16, 21, 29) – beşinci
 bis yigirmi (MÇ 18, 27,) – on beş
 bisük (KTc 6) – nəsil, nümayəndə
 biş¹ (KTş 18, şm 4; Y 3) – beş
 biş² (IB 81) – bişmək, yetişmək
 biş otuz (KTs 18, şm 4) – iyirmi beş
 bitgəçi (St 3) – katib, mirzə, yazan
 biti (KTc 13, cş, cq; BK şm 15; KÇ 28; MÇ 39; IB 104; Y 24, 42) – yazmaq
 bitig (KTc 13, şm 13, cş; BKc q; KÇ 28; MÇ 21, 29; IB 101; Y 37, 57) – yazı
 bitig taş (KTc 13, şm 13) – abidə, yazılı taş, yazılı abidə
 bitigli (Y 24) – yazılı
 bitit (T 58) – yazdırmaq
 biz (O 7; KTş 19, 20, 39, 40; BKş 32; T 8, 13, 16, 18, 20, 29, 30, 40, 44; HT 1, 5; Y 28, 32, 36, 48) – biz (şəxs əvəzliyi, şəxs sonluğu)
 biç (BKc 12) – biçmək, kəsmək
 bır (MÇ 21, 23) – min
 bırja (MÇ 21, 23, 36; Y 5) – minlik qoşun, alay
 bırja başı (MÇ 6) – minbaşı
 bod (T 4, 60; MÇ 22, 40) – boy, qəbilə, tayfa
 bodun (O 2, 3, 8, 9, 11; KTc 1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 11, § 1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 35, 38, 39, 40; şm 1, 2, 3, 4, 7, 11, 12; BKş 1, 2, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, c 4, 7, 10, 12, 15, şm 9, 11, 12, 13; T 1, 2, 3, 8, 9, 11, 17, 21, 22, 28, 30, 42,

43, 46, 54, 56, 60, 61, 62; KÇ 4, 6, 14; MÇ 1, 5, 8, 10, 12, 14, 17, 18, 19, 26, 32, 33, 34, 43, 47; IB 81; Y 1, 3, 5, 10, 11, 19, 27, 29, 33, 42, 43, 45, 47, 49) – xalq
 bodunluğ (KTş 6) – xalqlı
 bodrak (Y 14) – dağınıq, harın
 boğaz (T 8) – boğaz
 boğazlan (T 26) – boğazlanmaq, asılmaq
 bol (O 1, 3, 5, 6, 10; KTc 1, § 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 30, 34, 39, şm 1, 2, 3, 4, 9, 10, 11; BK ş 29, 30, 31, 32, 36, 37, 40, q 3; T 2, 3, 4, 7, 13, 14, 18, 20, 31, 56; KÇ 2, 3, 9, 23; MÇ 1, 9, 10, 27, 30, 41; HT 1, 2, 3, 7; Süci; Turfan; IB 36, 37, 39, 41, 48, 49, 57, 61, 72, 74, 80, 82, 92, 100; Y 6, 15, 29, 45, 53) – olmaq
 Bolçu (KTş 37; BKş 28; T 35; MÇ 25) – yer adı
 boluğ (IB 25) – varlıq, mövcudluq; doğuluş, yaranış
 bolun (KÇ 5) – əsir
 bor (KTş 37; BKş 27) – çaxır, şorab
 borça (KTş 37) – çaxır kimi, şorab kimi
 bosanç (IB 80) – qəm, kədər
 bosuşluğ (busuşluğ) (IB 79) – qəmli, kədərli
 boş (IB 44) – boş
 boşan (MÇ 19) – boşanmaq, azad olmaq, sərbəst olmaq
 boşğur (KTc 7, § 13) – öyrənmək, yol göstərmək
 boyla (Süci; BKc 14; T 6; MÇ 4) – rütbə
 Boyla Bağa Tarkan (BK 14, T 6; MÇ 4; Süci) – şəxs adı
 Boyla Kutluğ Yarığan (Süci) – şəxs adı
 boz¹ (KTş 32, 33, 37; KÇ 4; IB 81) – boz (rəng)
 boz² (O 9; BKş 24, 25, 27, 34, 37, 39; HT 3) – pozmaq, dağıtmaq
 bozağa (IB 61) – buzov
 bōd (KTc 11; BKş 2) – taxt
 bōdük (O 6) – böyük
 bōk¹ (Y 3, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 27, 29, 32, 42, 44, 45, 47, 48, 54, 57) – doymaq
 bōk² (bük) (IB 14) – bucaq, künc
 Bōkli çöl (KTş 4, 8) – yer adı
 bōgül (T 34, 50) – qəhrəman

Bögü kağan (T 34, 50) – şəxs adı
Bölon (KTşm 12) – şəxs adı, rütbə adı
böri (KTş 12; Y 11, 18) – qurd, canavar
bu (O 5; KT c 1, 2, 4, 10, 13, cş, cq; BK § 36, şm 12, 13, 15; T 12, 23, 32, 54, 57; KÇ 22, 23, 25; IB 89, 101; Y 7, 27, 28, 38) – bu
Buçur (St 1) – şəxs adı
budluluğ (IB 8) – buruntoraqlı
Buğa (Y 50) – şəxs adı
buğra (IB 30) – erkək dəvə, nər
buğralıq (IB 8) – erkək dəvəlik
buka (T 5) – buğa, öküz
bukalı (T 5) – buğalı, buğası olan
Bukağ tutuk (BK c 10) – şəxs adı
Bukarak (KT şm 12) – Buxara (şəhər və ölkə adı)
bukarsı (IB 37) – buxarı
bukun (Y 43) – xalq
bul (KT § 31; T 23; IB 23, 35, 47, 64; Y 10) – tapmaq, qazanmaq, almaq
bulğa (KÇ 11; MÇ 28) – bulmaq, qarışdırmaq, qarışıqlıq salmaq
bulğak (KT şm 4; BK § 29) – qarışıqlıq, qiyam, üsyan
bulğanç (T 22) – qarışdırmaq, qiyam, üsyan
bulıt (IB 81) – bulud
bulıtlıq (IB 8) – buludlu, dumanlı
Buluk (BK § 10) – yer adı
buluñ (O 1; KT § 1, 29; BK § 9; IB 18, 42; Y 31) – tərəf, cəhət
buluñdakı (KT § 2; BK § 2) – tərəfdəki
buluñtaki (IB 42) – tərəfdəki
Bumın kağan (O 1; KT § 1) – Bumın xaqan
bunça (KT c 4, § 4, 10, 14, 30, şm 9, cş; BK c 10, 14, şm 9, cq; KÇ 12, 27, 28; MÇ 39) – bunca, bu qədər, belə, beləcə
bunta (KT c 10, 11, § 20; Y 49) – bunda, burada, bu zaman
buñ (buñı, buñu) (KT c 3, 8; BK şm 12, 14; T 57; Y 6, 7, 10, 11, 18, 25, 43, 44, 53, 54) – qəm, dərd, kədər, çətinlik
Buñja Çiksin (Y 13) – şəxs adı
buñjad (T 26) – qəmlənmək, kədərlənmək
buñsız (buñsız) (BK § 29, şm 12, 14) – dərdsiz, qəmsiz, qayğısız

buñsız (KT c 5; T 48; Y 26) – hədsiz, bol-bol, çox
Buntatu (T 19) – yer adı
Burğa (MÇ 15) – yer adı
Burğa ğuru (IB 103) – abbatlıq adı
busuşluğ (IB 79) – qəmli
butula (IB 8) – balalamaq, erkək bala doğmaq
buyuruk (KT c 1, § 3, 5, 19, 38; BK c 14; Süci) – buyuruq
buz (KT § 31, 34) – pozmaq, dağıtmaq, məğlub etmək
bük¹ (bök) (Y 3, 7, 15) – doymaq
bük² (KT § 4, 8; BK § 5) – ağaclıq, meşəlik
bükə (KÇ 17) – igid, qəhrəman, cəsür
Bükəduk (MÇ 13) – yer adı
büntüg (T 57) – avara, sərsəri
but (Y 26) – inanmaq, bitmək (?)

Ç

çab (T 7; KÇ 17) – şan-şöhrət
çablı (Y 48) – şanlı, şöhrətli
Çab Şatun (Y 30) – şəxs adı
Çaça Anar Koğra (Y 2) – şəxs adı
Çan səñün (KT şm 13) – şəxs adı
çəlig (Y 10) – dolaşmaq
çərig (KÇ 9; MÇ 15; Y 10) – qoşun
çik bodun (BK § 26, MÇ 19, 22, 23, 26; St 1) – çik xalqı (indiki Tuva xalqı)
Çiksi (St 1) – şəxs adı
çit ((Y 34) – sərhəd
çığ (T 18) – çıxmaq
çığay (KT c 10, § 29, cq) – yoxsul
çından (çıntan) (BK c 11; IB 6) – səndəl ağacı
çıntan (BK c 11, IB 6) – səndəl ağacı
sıt (MÇ 20, 21, 26) – üzlük, obelisk
Çocuk Böri səñün (Y 12) – şəxs adı
Çoğay (Çüğay) (KT c 6, § 16; BK § 30; T 7) – yer adı
çoluğ (çoluk) (KÇ 5) – ailə
çor¹ (çur) (O 4; KT § 32; BK c 13; KÇ 2, 3, 5, 6) – hərbi rütbə

Çor² (Tl 4) – şəxs adı
 Çorak (BK c5) – yer adı
 çöl (T 23) – çöl
 çölgü (T 23) – çöldəki
 çölgü (KT § 4) – çöllü
 çub (BK § 24) – hissə, qəbilə
 Çuğay kuz (T 7) – yer adı
 Çüğay yış (KT c6) – yer adı (Çuğay meşəli dağları)
 çuk (IB 35) – qadınların baş geyimində lələk
 çur (KT § 32; BK c 13) – hərbi rütbə
 Çuş başı (KT § 5) – yer adı

D

də (KT § 11) – də
 dıntar (IB 103; SS 66) – dindar

E

eb (O 10; KT § 1, 8; BK § 32, 34, 37, § 14; T 30; KÇ 3, 20; MÇ 14, 24, 28, 29, 31, 34; IB 8, 13, 85; Y 54, 56; Tl 2) – ev
 eb-bar (KT § 1) – ev, var-dövlət
 eb-eşig (Tl 6) – ev-eşik
 ebir (T 26, 28; Tl 2) – dolanmaq, dövr etmək
 eblə (Süci) – evləndirmək, ərə vermək
 eçi (O 1; KT § 5; BK § 9) – yaşlı qohum, əmi, dayı, böyük qardaş
 eçin (Y 2) – hörmət etmək
 eçü (O 1, 4; KT § 1, 5, 6, 13, 16, 17, 19, 21, 24, 26, 31, § 3; BK § 9; Y 16, 27, 28, 32, 52) – böyük qohum, əmi, dayı
 eçü-apa (O 1; KT § 1) – ocdad
 Edcü Sarjun Tirə (St 1) – şəxs adı
 ediz (KT § 5, 6) – xalq adı
 edgü (O 6; KT c 2, 6, 7, § 23, 24, 39; BK c 12, § 14; T 34; KÇ 3; HT 10; IB 1, 3, 5, 9, 11, 12, 16, 22, 26, 28, 30, 32, 35, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 52, 54, 57, 60, 62, 64, 72, 76, 80, 82, 84, 86, 87, 89, 91, 92, 94, 96, 98, 100, 101) – yaxşı

edgüti (KT c 2; T 34; IB 19, 29, 30, 63; Y 11, 13, 15, 24, 26, 41, 42) – yaxşıca
 edük (Y 10) – başmaq, ayaqqabı
 egid (BK § 13; T 62) – yüksəltmək, ucaltmaq
 eki (O 10; KT § 1, 2, 16, 27, 28, 38, § 2, 8, 11; BK § 32, 34, 38, 41; T 10, 14, 16, 18, 40; KÇ 26; MÇ 2, 17, 18, 19, 33, 42, 44; IA 1; Y 16, 31, 42) – iki
 eki əlig (Y 21) – qırx iki
 eki yegirmi (KT § 28) – on iki
 ekin (KT § 1; BK § 32) – ikisinin
 ekinti (KT § 39, § 5; BK § 34, c 1; T 39; MÇ 9, 19, 43, 46) ikinci
 eki otuz (BK § 25; HT 9) – iyirmi iki
 eki-üç (BK § 41; T 14) – iki-üç
 el (O 1, 4; KT c 3, § 4; BK § 34; KÇ 22, 34; MÇ 2, 34; HT 3; IB 42; Y 1, 3, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 16, 19, 24, 25, 28, 29, 32, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 49, 52, 53, 55, 57; Tl 2) – el, xalq, ölkə, dövlət
 elçi (Y 1, 24) – elçi, səfir
 Elçi çor (Y 14) – şəxs adı
 Eletmiş (O 4) – şəxs adı
 Eləgül (St 1) – şəxs adı
 ellig (KT § 29, 9) – elli
 elsiro (KT § 13) – elsiz, dövlətsiz etmək, elini dağıtmaq
 elsirot (KT § 13, 15, 18) – elsiz, dövlətsiz etdirmək
 elt (KT § 23; T 32) – aparmaq, sürüb aparmaq, zorla aparmaq
 eltəbər (KT § 3; BK 37, 38, 40; KÇ 21; HT 9) – rütbə adı
 El Tuğan tutuk (Y 1) – şəxs adı
 en (Y 38) – enmək
 er (ir) (O 3, 6, 7, 9, 10, 12; KT c 4, 5, 6, 7, 11, 13; § 2, 3, 4, 5, 9, 10, 12, 14, 17, 18, 21, 22, 23, 39, § 1, 2, 4, 7, 9, 10, cş; BK § 25, 29, 31, 32, 33; T 1, 4, 5, 6, 8, 10, 13, 14, 16, 18, 19, 21, 24, 43, 44, 47, 53, 57, 59, 60; KÇ 4, 9, 17, 18, 22; MÇ 2, 17, 22, 24; IA 1; HT 4, 5; Süci; IB 9, 10, 60, 85; Y 1, 6, 7, 9, 10, 13, 15, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 48, 50) – naqis fəl
 er-bar (BK § 29) – sərbəst, azad yaşamaq
 erig (KT c 13) – görümlü, dayanmalı (yer), dayanacaq

erikli (KT şm 1; BK § 29; T 8, 13; MÇ 13; IB 85) – etməli, edilmiş
erinç (O 10; KT § 3, 5, 11, 24, 26; BK § 35; T 2, 3, 38; Y 24, 32)
– yəqin, güman ki, mümkündür, olmalı
Erkin (KÇ 21) – şəxs adı
erklig (BK şm 12; IA 2; IB 17, 102) – güclü, qüdrətli
erksiz (Toy) – gücsüz, qüvvətsiz
Ertis (Ertiş) (KT § 37; BK § 27; T 35, 37; MÇ 25) – İrtiş çayı
ertür (KT şm 1; BK c 10, şm 10) – etdirmək, düzəltməmək, təşkil etdirmək
es (eş) (T 7, 48; KÇ 7, 17, 21; Y 26) – dost, yoldaş
eşid (KT c 1, 2, 10, § 12, 22; BK şm 11; T 12, 15, 17, 22, 23, 30, 33, 35, 36, 42; Y 39) – eşitmək, dinləmək
eşidü bir (T 15) – eşitmək
Esin (Y 29) – şəxs adı
eş¹ (Y 2, 3, 11, 18, 41, 42, 43, 51) – dost, yoldaş
eş² (IB 2) – eşmək, eşləmək, sürünmək
eşid (IB 83, 93, 103) – eşitmək
eşidiçi (IB 103) – dinləyici
eşin (Y 41) – minmək, sürmək
eşükə (Y 42) – sarımaq, bükmək, dolamaq
et (MÇ 1; IB 73; Y 57) – etmək
eti (KT şm 11; BK c 15) – daha
etig (Y 47) – yaradan, yaradıcı
etil (Y 41) – edilmək, çıxarılmaq, qovulmaq
Etrük (Y 50) – şəxs adı

ə

ək (BK şm 11) – əkmək
əgəç (Y 41, 48) – böyük bacı, xala
əgət (Y 41) – qulluqçu qadın
əgir (KT şm 6, 7; BK § 31; Y 53) – çevirmək, əyib-yıxmaq, əyirmək
əgirtəb (T 48; Y 11, 41, 46) – hürgüclü dəvə (S.Y.Malov:xałça)
əgməc (Y 41) – arvad, qarı, qohum
Əgük katun (Y 3) – şəxs adı

əkə (KT şm 9; Y 12) – böyük bacı
əkin (BK şm 11) – əkin
əkinlik (BK şm 11) – əkinlik
ələ (Y 45) – ələmək, səpələmək, dağıtmaq, azaltmaq
əlig¹ (KT § 32, 38; KÇ 6) – əl, qol
əlig² (KT § 8; BK c 7; T 42; MÇ 4; Y 3, 9, 10, 15) – əlli
əlig³ (IB 97) – əlik, vəhşi, əhliləşdirilməmiş heyvan
əmgə (BK şm 13) – əzab çəkmək
əmgək (KT § 19) – əzab, əziyyət, zəhmət
əmgət (BK şm 13) – əzab vermək, incitmək
əmig (IB 36) – məmə, əmcək
əmsi (IB 40) – əmmək
ən (KT § 32, şm 4; BK § 30; MÇ 9) – ən (ədat)
ən ilk (KT § 4; MÇ 30) – ən ilk, ən əvvəl, birinci
ən ilki (KT § 32; MÇ 9) – birinci, ən əvvəl
əŋ (IB 47) – ov, ovlamalı heyvan
əŋlə (IB 74) – ovlamaq
ər (O 3, y 6; KT § 11, 12, 31, 34, 36, 39, 40, şm 1, 2, 5, 7, 8, 9; BK § 1, 37, c 7; T 23, 25, 32, 42; KÇ 15, 20, 21; MÇ 16, 18, 22, 23, 24, 25, 27, 28; IA 1; HT 4, 5; Süci; IB 9, 11, 17, 40, 43, 45, 52, 53, 71, 79, 84; Y 2, 5, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 57; Tl 1, 2)
– ər, igid, döyüşçü, kişi
ər başı (Y 47) – sərkində, qoşun başçısı
ərdəm – (KÇ 4, 12; Turfan; Y 5, 10, 11, 13, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 40, 53, 57; IB 15) – cəsarət, ləyaqət, ədəb, mərd
ərdəmlik (IB 15; Y 43) – ləyaqətli, cəsarətli, ədəbli
ərən (O 5; BK c 11; Y 10, 26, 29, 42; Tl 4) – ərən, igid, cəsur
Ərən Uluğ (Y 29) – şəxs adı
ərig¹ (KT c 13) – möhkəm şey, əşya
ərig² (Y 32) – bacarıqlı, çalışqan
ərək (Y 10, 29) – güc, qüdrət, nüfuz, ərək
ərəklik (BK § 14, şm 12; KT q; IB 17; Y 28) – güclü, qüdrətli, nüfuzlu
Ər-kamış (MÇ 25) – yer adı
ərksiz (Toy) – gücsüz, qüdrətsiz
əsən (IB 21, 41, 63; Y 38) – sağ, salamat

əsnə (IB 15) – əsnəmək
 əsnəgən (IB 15) – xallı
 əsri (IB 6, 60, 61, 75) – iki rəngli, alabəzək
 əş (IB 2) – sürüb getmək
 əşən (Y 24) – minmək, sürmək
 ertəŋ (BK c 14, 15, şm 9, 10) – saymaq, hörmət etmək
 əzənç (Y 18) – adət, dəb
 Əzgənə (Y 37) – şəxs adı
 Əzgənti Kadaz (KT şm 7; BK ş 31) – yer adı

. G

gü (KT c 11) – axı (ədat)

Ğ

ğu (KT c 10) – ədat

İ

iç¹ (KT c 12; BK c 14, şm 13, 14; MÇ 23; IB 97; Y 29, 37, 39, 48) – iç, daxil
 iç² (IB 26) – içmək
 içi (Y 6, 17, 23, 32) – kiçik qardaş
 içik (KT ş 10, 38; BK ş 37; T 2, 3, 28; MÇ 17, 19, 20, 34, 44) – tabe olmaq, təslim olmaq
 içili (KT ş 6) – kiçik qardaşlı
 içigir (içgir) (BK ş 26; MÇ 28) – tabe etmək, daxil etmək, birləşdirmək
 içrə (KT ş 26; T 34) – içəri, daxili, içərisinə, daxilinə
 içrəki (KT c 2, 12; BK ş 28, şm 14; Y 11, 37) – içindəki, daxilindəki
 İçüy (MÇ 29) – yer adı
 id (O 2) – göndərmək, yola salmaq
 idi (KT c 4, ş 3, 19, 20; T 11, 47, 60; IB 101) – sahib, yiyə
 İdil (Y 36) – çay adı
 idisiz (KT ş 19, 20; BK ş 17) – sahibsiz, yiyəsiz, hökmdarsız
 idiş (IB 62, 63; Tl 6) – qab, qədəh, bardaq
 ig (T 6) – əymək, dövrəyə almaq

igid¹ (KT c 10; BK şm 8) – səhv, yalan, xəta
 igid² (KT c 9, 10, 16, ş 23, 28, 29, cş; BK ş 35, şm 13; T 62; KÇ 25) – yüksəltmək, yüksəlmək, dirçəlmək
 igil (MÇ 14) – xalq adı
 iki (BK ş 33; MÇ 17, 43; IB 2, 37; Y 29, 31, 43, 49) – iki
 iki biŋ (T 16, 18) – iki min
 iki əlig (Y 15) – qırx iki
 ikinti (KT ş 33, şm 5; T 39) – ikinci
 iki otuz (BK ş 25; HT 9) – iyirmi iki
 iki-üç biŋ (T 14) – iki-üç min
 il (KT c 3, 4, 8, 10, ş 1, 3, 6, 8, 9, 22, 23, 25, 31, 36, 38, şm 3, 6; BK ş 27, 28, 30, 34, 36; T 1, 55, 56, 58; MÇ 1; HT 5; Y 26, 27, 28, 39, 30, 32) – cv, xalq, ölkə, dövlət
 İlbilgə (KT ş 11) – şəxs (qadın) adı
 İl-çor (Y 32) – şəxs adı
 ilgərü (KT c 2, 3, ş 2, 8, 12, 17, 21, 23, 28; BK ş 37, şm 11; MÇ 20) – irəli, sorq
 ilət (KT ş 23; BK ş 19) – aparmaq, danışmaq
 ilig (Y 26) – ətli
 ilin (IB 95) – batmaq, ilişmək
 ilki (KT ş 32; BK ş 32, c 1; Y 18) – ilk, birinci
 illə (KT ş 6) – cv yaratmaq, dövlət qurmaq
 illig (KT ş 9, 15, 18) – ətli, eli olan, müstəqil
 ilsirət (KT ş 15, 18) – əlsiz etmək, elini dağıtmaq
 ilt (Y 28, 29) – aparmaq, daşımaq
 İltəris (KT ş 11; T 7, 48, 50, 54, 59, 61) – İltəris (şəxs adı)
 in (KT ş 12; T 26) – cənmək
 inçə (Toy) – belə, bu cür
 İnəl kağan (T 31, 45) – şəxs adı
 ingək (T 25; IB 60) – inək
 ingən (IB 8; Y 28) – dəvə, dişi dəvə
 ini (O 4, 11; KT ş 4, 5, 6, 21, 26, 27, 30, 31, şm 10, c 1; KÇ 24; İA 1; Süci, Y 18, 26, 28, 30, 32; Tl 1, 5) – kiçik qardaş
 inili (KT ş 6) – kiçik qardaşlı
 inilük (BK ş 33) – kiçiklik
 iniyigün (KT c 1, şm 11) – kiçik qohum
 İnöz İnənçü (HT 1, 7) – şəxs adı

ir¹ (O 7; BK c 15) – naqis fel
 ir² (HT 4) – ər, igid, döyüşçü
 ir³ (MÇ 8) – girmək, izləmək
 ir⁴ (T 44, 45) – çatmaq, çatdırmaq, qovmaq
 irkək (IB 36, 61) – erkək
 İrkin (BK c 14) – şəxs adı
 İrlün (MÇ 32) – yer adı
 irtür (KT § 40) – etdirmək, düzəltməmək
 is¹ (O 5, 6, 10, 11; KT § 8, 9, 30,q; T 52; MÇ 17) – iş, əmək
 is² (MÇ 7, 23, 24, 25) – dost, yoldaş
 isid (Y 24) – eşitmək
 isigti (KT c 5; BK şm 11) – içki
 isik (Y 43) – isti
 İsik Satun (IB 104) – şəxs adı
 isrik (Y 29) – sərxoş, kefli
 İstəmi (KT § 1) – şəxs adı
 İsiyi Likəŋ (KT şm 12) – şəxs adı
 iş¹ (Turfan; Y 48) – iş, əmək
 iş² (Y 16; Tl 1) – dost, yoldaş
 işit (St 3) – eşitmək
 it¹ (KT c 3, § 1, 3, 13, 16, 19, 21, 22, 39; BK § 2, c 15, şm 9, 12; T 43; KÇ 9, 14, 15, 16; MÇ 39; Tl 1) – etmək, düzəltmək, tərtib etmək, təşkil etmək
 it² (Y28) – itələmək
 it-bert (Tl 5) – hədiyyə, bəxşiş
 itguçi (KT şm 13) – edən, bəna, tikən
 iti (KT § 10) – təşkilat, dövlət quruluşu
 itit (MÇ 20, 34) – etdirmək, düzəltməmək
 izgil (KT şm 3, 4) – xalq adı

I

ı¹ (T 26) – kol
 ı² (KT c 12) – göndərmək
 ıd (O 2, KT c 8, 12, § 6, 7; BK § 33, 35,40, şm 14; T 9, 33, 34, 42, 52; IB 29; KÇ 19; MÇ 6,16,22,23,24,27,42; Y 10; Tl 10) – göndərmək, atmaq, yola salmaq

I bar baş (T 26) – yer adı
 ıça (Y 11) – qohumluq bildirən sözdür
 ıçgın (O 1, 2; KT § 6, 13; IB 34) – dağılmaq, ayrılmaq, tərk etmək
 ıduk (KT § 10, 23, şm 1; BK § 35; T 38; MÇ 21, 28; Y 42) – müqəddəs
 ıduk bas (BK § 25; T 38; MÇ 9) – yer adı
 ıdukluk (IB 61) – müqəddəslik
 ıdukut (BK § 25) – rütbə adı
 ıgaç (BK c 11; T 25; IB 6, 9, 86) – ağac, bitki
 ığar (KT § 29, cş) – digər, ağır, gərəkli
 ığla (Y 28) – aqlamaq
 ıl (Y 45) – almaq, əldə etmək, qazanmaq
 mağaru (MÇ 10) – görə, yana
 İnal ögə (Y 47, 49) – şəxs adı
 İnal Uruŋu (St 1) – şəxs adı
 mañç¹ (Y 32) – inanılmış, etibarlı
 mañç² (KT q; Y 32) – rütbə adı
 İnançu alp (Y 29) – şəxs adı
 İnançu Bilgə (Y 26) – şəxs adı
 İnançu Çiksi (Y 24) – şəxs adı
 İnançu Çor (KT § 13) – şəxs adı
 İnan Uğraç (Y 22) – şəxs adı
 inçıp (Tl 6) – belə, beləliklə
 irak (KT c 5, 7) – uzaq, iraq
 irk (IB 8, 9, 10) – fal
 ışbara (O 4; KT § 33; KÇ 2, 8, 22; MÇ 26) – rütbə adı
 İsbara (MÇ 26) – şəxs adı
 İsbara Tamğan (O 4) – şəxs adı
 İsbara Tamğan Çor (O 4) – şəxs adı
 İsbara Yamtar (KT § 33) – şəxs adı
 it¹ (BK c 10) – it
 it² (KT § 40) – göndərmək, yollamaq
 iyu (Y 13, 57) – heyhat

K (ka)

kab¹ (T 12) – qapmaq, birləşdirmək
kab² (HT 9) – qab, kisə
kabak (Y 26) – qızlıq, bakirəlik
kaban¹ (SS 25) – qab
Kaban² (HT) – şəxs adı
kabıs (T 12, 20, 21; MÇ 22) – birləşmək, ittifaqa girmək
kabış (MÇ 28, 45) – birləşmək, ittifaqa girmək
kaç¹ (O 9; MÇ 13; Y 12) – qaçmaq
kaç² (T 20, 21, 29) – neçə, nə qədər
kaçan (SS 11) – haçan
kaçın (T 20, 21, 29) – aralanmaq, təcrid olunmaq, qaçınmaq
kaçış (O 1) – qaçışmaq
kadaş (Y 3, 10, 11, 13, 16, 17, 18, 21, 29, 42, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 55) – dost, silahdaş
Kadaz (BK § 31) – yer adı
kadın (Y 17) – qayın
kadır (Y 19, 27) – güclü, müdhiş, qorxunc
Kadırgan (KT § 2, 21; BK § 39) – yer adı
kağadaş (Y 41) – qohum (?), yoldaş (?)
kağan (O 1, 2, 4, 10, 11, 12; KT c 1, 3, 9, 11, 12, § 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 35, 36, 38, §m 3, 12, 13; BK § 1, 2, 27, 28, 35, 36, 39, 41, c 10, 13, §m 9, 13, 14; T 5, 6, 7, 9, 10, 12, 15, 18, 19, 20, 21, 24, 26, 28, 29, 30, 33, 34, 45, 48, 50, 51, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 62; KÇ 3, 22, 24; MÇ 1, 5, 12, 42) – xaqan, hökmdar, şah, padşah
kağanla (O 2; KT § 7) – xaqanlı olmaq, xaqanı olmaq
kağunlıq (KT § 15, 18, 29) – xaqanlı, xaqanı olan, müstəqil
kağansıra (KT § 13) – xaqansız olmaq, xaqanını itirmək
kağansırat (KT § 15, 18) – xaqansız etmək, xaqanını öldürmək
kal (KT c 9, § 16, 20, 30, §m 9; T 4, 13, 19; MÇ 15, 22, 40, 48; IA 1; Turfan; IB 14, 18, 25, 57, 69; Y 8, 32, 45; TI 1, 3, 4) – qalmaq
kalı¹ (T 30) – qalıq
kalı² (IB 53, 67) – qalxmaq, uçmaq, havaya qalxmaq
kalı³ (IB 53) – qalmaq yeri

kalm¹ (T 13; Y 28) – qalın, yoğun
kalm² (Y 47) – çoxlu, saysız-hesabsız
kalm³ (Süci) – cehiz (haqqı)
kalmı (Süci) – cehizsiz
kalı (T 30, 33) – qalıqsız
kalyur (O 11) – qızısqmaq, hirsənmək, əsəbiləşmək
kamağ (IB 39, 97) – hamısı, bütün, tamam
kamaş (KT §m 7; BK § 30) – qamaşmaq, burxulmaq, zəifləmək, əsmək
kamıç (IB 18) – çömçə, qaşığı
kamıq (IB 39) – hamı, hər şey
kamıl (IB 17) – yuvarlanmaq, çevrilmək
kamış (IB 15, 57) – qamış
kamşa (IB 24, 38, 56, 58) – qımıldanmaq, hərəkət etmək
kamuğ (KT § 8) – hamı, hamısı, bütün
kamuk (O 9; T 12) – hamı, hamısı, bütün
kan¹ (KT § 24; T 52; IB 36) – qan
kan² (O 1, 12; T 2, 3, 28, MÇ 7, 9, 23, 42; Süci; IB 41, 51, 89, 90; Y 3, 10, 11, 13, 24, 25, 29, 31, 32, 38, 42, 44, 48, 51, 52, 53, 54) – xan
kanat (IB 53) – qanad
kanatlıq (IB 4) – qanadlı
kanca (IB 53) – neçə, necə
kanğı (IB 87, 88) – xanзадə, xan oğlu
kanı (KT § 9) – hanı
Kanıt Aza (Y 48) – şəxs adı
kanlan (T 2) – xanlanmaq, xanı olmaq, müstəqil olmaq
kanlık (IB 97) – xanlıq
kanta (IB 36) – harada
kantan (KT § 23) – haradan
kantayın (T 33) – necə, nə cür
kanj (O 5, 8; KT § 5, 11, 12, 14, 15, 16, 21, 25, 26, 30; BK § 1, c 10, 13, 14, 15, q; MÇ 5, 12; Y 6, 8, 30, 32, 42) – ata
kanjsız (Y 6, 8) – atasız
kap (IB 66) – qapmaq
kapagan¹ (O 4) – qapağan, fəteh
Kapagan² (T 51, 60, 61) – şəxs adı

kapağ (KT § 2, 8, 17, 39, c 4; T 45, 46) – qapı
 kar (KT § 35; BK § 27; T 25) – qar
 kara¹ (BK c 12, şm 11; T 52; IB 4, 32, 65, 73, 78, 81, 97; Y 11, 26, 45) – qara, tünd
 kara² (O 9; KT § 8, 38, 39, 40, cç; MÇ 12, 14, 17; Turfan; Y 1, 10, 19, 32) – qara camaat, kütlə
 Kara bars (T1 1) – şəxs adı
 Kara buluk (MÇ 22, 35) – yer adı
 Kara çor (T1 2) – şəxs adı
 Kara köl (KT şm 2) – yer adı
 Kara kum (T 7; MÇ 8) – yer adı
 Kara kun (Y 30, 38) – şəxs adı
 Kara cənır (Y 24) – yer adı
 Kara yaş (Y 5) – şəxs adı
 Kara yazmaz (Y 5) – şəxs adı
 kara yol (IB 76) – talc
 Kara yotalık (MÇ 27) – yer adı
 karağ (BK § 37) – əl, qol, qolun qarışı
 karağı (T 34, 53; MÇ 25) – gözətçi, qaraul
 karı¹ (T 56; IB 56) – qoca
 karı² (KÇ 3) – qocalmaq
 karın (IB 10) – qarın
 karluk (KT şm 1, 2; BK § 29, 40; KÇ 18, 20, 21; MÇ 25, 27, 29, 31, 40, 41) – xalq adı
 qarşı (IB 29) – qarşı, hissə
 Kasuy (MÇ 19) – yer adı
 kaş (KT şm 11; Y 26) – qaş
 kat¹ (T 35; MÇ 7) – qatmaq, əlavə etmək
 kat² (IB 14, 77) – qat
 kata (Y 31) – dəfə, körə
 katı (MÇ 18) – qatı, möhkəm
 katığ (KT c 2, şm 11; IB 100) – qatı, möhkəm
 katığdı (KT c 2; IB 19, 50) – möhkəmcə, yaxşıca
 katıqlan (Süci; Y 10, 11, 45) – möhkəmlənmək, bərkimək
 katıl (MÇ 7, 32) – qarışmaq, qatılmaq
 katlan (Y 42) – qatlanmaq, dözmək, möhkəmlənmək, bərkimək

katun (KT § 25, 31, şm 9; T 31; MÇ 47; Y 3, 12; T1 1, 4, 5) – xatun, xaqanın arvadı
 kaya (IB 59, 75, 78, 99; Y 38, 39) – qaya
 Kazan (Y 16) – şəxs adı
 kazğan (O 12; KT § 9, 16, 22, 26, 27, 30, 31; BK § 33, 34, 36, c 10, şm 12, 13; T 54, 55, 59, 61; KÇ 24, 25; Y 11, 26, 27, 32) – qazanmaq, öldürmək, yaratmaq
 kazğanç (IB 45) – qazanc
 Kazlık kol (MÇ 26) – yer adı
 kışçak (MÇ 4) – xalq adı
 kış¹ (KT c 6) – qıymaq, müdafiə etmək, qoşulmaq
 kış² (KT c 6, § 8; BK § 4) – aparmaq, irəlilətmək, irəli aparmaq
 kış (O 10; KT c 10, § 2, 15, 16, 27, 29, 30; BK c 4, 7, şm 9; MÇ 14, 16, 43; Y 6, 28) – etmək, cləmək, qılmaq
 kışç (IB 13; St 1) – qılnc
 kışçla (KT şm 5) – qılncelamaq
 kışın (O 4; KT § 1, 5; T 1; MÇ 12) – edilmək, yaradılmaq, tərbiyələnmək
 kışnc (MÇ 12) – xasiyyət, əxlaq
 kışncılıq (Toy.) xasiyyətlili, əxlaqlı
 kış (IB 97) – qırmaq
 kışağlıq (BK şm 11) – qıraqlı, köbəli
 kırk (KT § 15, şm 1, 2; BK § 31; Y 16, 54, 55) – qırx
 kırk artıki yiti (KT § 15, şm 11) – qırx yeddi
 kırkız (KT § 4, 14, 17, 20, 25, 35, 36, şm 13; BK § 26; T 20, 27, 28; MÇ 22, 23; Süci; Y 24) – xalq adı
 kış (O 1, 3; T 5, 6) – qısmmaq, sıxışdırmaq, tikmək, qoymaq
 kışğa (MÇ 23) – qısa, gödək
 kışlat (BK § 37) – qısa etmək, qısaltmaq
 kış (BK c 2) – qış
 kışla (KT şm 8; BK § 31; MÇ 19) – qışlamaq
 kışlağ (IB 79, 87) – qışlaq
 kış (Y 28) – qıymaq, doğramaq
 Kışağan uruğu (St 1; T1 10) – şəxs adı
 kışın (T 32; MÇ 14) – cəza, tənbeh
 kış¹ (KT § 24; BK şm 9, 10; T 48; MÇ 15, 42, 43; Süci; Y 16) – qız
 kış² (T 40) – qızmaq

kız kadaş (Y 47) – rəfiqə, qız dostu
 kız oğul (Y 22) – qız, qadın cinsindən olan övlad
 kızğak (Y 3) – qız
 kızıl (T 52; Turfan) – qırmızı, qızıl
 ko (BK c 12; MÇ 14, 30) – qoymaq, salmaq
 kobar (KT c 10, § 12; MÇ 5) – çoxaltmaq, toplamaq
 kobı (IB 55) – boş, qurtarmış, sərbəst
 kobrun (T 4; KÇ 27) – toplamaq, yığışmaq, çoxalmaq
 Koçu (St 1) – Koçu şəhəri
 kod (BK § 37; T 2, 27; MÇ 14, 16, 31; IB 14, 63) – qoymaq, tərk etmək, aralanmaq
 kodı¹ (IB 77) – geri
 kodı² (BK § 37; T 27; IB 77) – alt, aşağı
 kodı³ (T 27; BK § 37) – tərəf (qoşma)
 kodı tabışğan (IB 66) – ada dovşanı
 koğu (IB 53) – qu quşu
 koki (BK c 11) – qoxu, ətir
 kokılık (BK c 11) – ətirli, qoxulu
 kol¹ (Toy.) – qol, əl
 kol² (MÇ 15) – çay
 kol³ (IB 71) – yalvarmaq, rica etmək
 kolula (Toy.) – and içmək, əmin etmək
 komursğa (IB 56) – qarışqa
 kon (KT c 5, 7, § 2; BK § 39,40; T 17; IB 95, 99) – qonmaq, yerləşmək, məskunlaşmaq
 kontur (KT § 21, 38; IB 51) – qondurmaq, yerləşdirmək, məskunlaşdırmaq
 konul (O 9) – yerləşdirmək, məskunlaşdırmaq
 konuş (III Orxon) – yerləşmək, məskunlaşmaq
 konuz (Turfan) – cücü, böcək
 kop¹ (KT c 2, 3, 9, 10, § 2, 14, 30, 33, 38, § 1; BK § 28, § 14; T 16, 36, 42, 46; Turfan; IB 21, 22, 45; Y 22) – bütün, hamı, tamam
 kop² (IB 65) – qopmaq, aralanmaq
 kopın (T 16) – tamam, bütövlükdə, hamısı
 korğ (O 7; T 41, III Orxon; IB 3, 29) – qorxmaq
 kork (O 6, 7; T 41; IB 3, 29) – qorxmaq
 Koşu balık (St 1) – Koşu şəhəri

kot () – qoymaq
 kubran (T 4) – toplaşmaq, birləşmək
 kudruk (IB 76) – quyuq
 kudursuk (IB 24) – quyuq (?)
 kuduz (T 48; MÇ 15) – qadın, dul qadın
 kul (KT § 7, 20, 21, 24; MÇ 13, 33; St 4; Y 32, 43, 44; Tl 5) – qul
 Kul apa (St 1) – şəxs adı
 kula (Tl 2) – kürən
 kulad (KT § 13) – qul olmaq, qul etmək
 kulqaq (BK c 12, § 11) – qulaq
 kullığ (KT § 21; BK § 18) – qullu, quu olan, qul sahibi
 kulun (IB 36) – qulun, day, dayça
 kulunla (IB 7) – qulunlamaq, balalamaq, doğmaq
 kum (T 7) – qum
 Kun səñün (T 9) – şəxs adı
 kunçuy (KT § 20, § 9; IB 9; Y 1, 3, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 16, 22, 25, 27, 29, 45, 46, 57, 58) – xanım; xaqanın, xanın, bəyin arvadı
 kur (BK § 36, 40) – ləyaqət, kişilik
 kurğan (KT § 8; BK § 31) – kurqan
 kurdan (T 14) – xalq və yer adı
 kurı (kurıgarı) (KT c 2, 3, § 8, 12, 17, 21, 24, § 12, q; BK § 11; T 14, 17; MÇ 11) – geri, geriyə, qərb, qərbə
 kurikan (KT § 4, 14) – xalq adı (üç kurikan)
 kuriya (T 14, 17) – geriyə, qərbə
 kurıyakı (T 17) – geridəki, qərbdəki
 kurt (IB 18; Turfan) – qurd, soxulcan
 kurtğa (IB 18) – qoca, yaşlı
 kuruğçak (IB 13) – qursaq
 kuş (IB 6, 20, 53, 65, 66, 67, 78, 94) – quş
 kuşça (Y 28) – quş kimi
 kuşla (IB 65; Y 48) – quşlamaq, quş ovlamaq, quş vurmaq
 Kuşlağak (KT § 5) – yer adı
 kuşlağı (IB 65) – ovçu
 kuşluğ (IB 86) – quşlu, quşu olan, quş sahibi
 Kuşu tutuk (KT § 1) – şəxs adı
 Kuşuy karabaş (HT 10) – şəxs adı

kut (KT c 9, § 29, 31; BK § 35; MÇ 42; HT 4; 5,7; IB 3, 21, 71; III Orxon) – bəxt, səadət, xoşbəxtlik
 kutay (KT c 5; BK § 11) – ipək, qumaş
 kutlğ¹ (HT 1, 2, 3; Süci; Tl 9) – xoşbəxt, bəxtəvər
 Kuthğ² (St 1; Tl 9) – şəxs adı
 Kutlğ Çikşi (Y 19) – şəxs adı
 kutuz (MÇ 15) – qız-gəlin
 Kutuz uruğu (St 1) – şəxs adı
 kuy (Y 3, 6, 7, 8, 10, 13, 14, 16, 18, 22, 26, 27, 29; 45, 46, 47, 54; Tl 5) – ev, saray
 kuzğun (IB 19, 83) – quzğun

K (ke)

keç (KT ç 4, § 37, 39; BK § 26, 30, cş; T 16, 25, 27, 35, 38, 44; KÇ 16, 25, 27; MÇ 36) – keçmək, addamaq
 keçə (MÇ 13) – gecə
 keçig (KÇ 20) – keçid
 keçigsiz (T 35) – keçidsiz, bərəsiz
 keçür (MÇ 36) – keçirmək, adlatmaq
 Keçin (KÇ 10) – yer adı
 ked (KT c §) – qisas, düşməlik
 kedim (KÇ 4) – geyim, yəhər, çul
 Kedim uruğu (St 1) – şəxs adı
 kedimlig (KT § 33; MÇ 33) – geyimli, zirehli, yəhərli
 kel (T 8, 12, 14, 15, 22, 28, 29, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 43, 46) – gəlmək
 kem¹ (Turfan) – kum
 kem² (BK § 26; MÇ 19, 25) – Yenisey çayı
 kerı (O 11; KÇ 16) – geri
 kerü (KÇ 16) – geri, arxa
 keş (Y 3, 10, 25, 48) – kəmə, qurşaq, ox qabı
 Keşdim (Y 24) – yer adı
 keyik (T 8; Y 28, 44) – dağ keçisi, keyik
 Keyrə (MÇ 6, 7, 18) – yer adı
 kənük (IB 35) – qu quşu
 kəg (KT § 3) – qisas, düşməlik; qisasçı, düşmən

Kəglinç tarkan (HT 5) – şəxs adı
 kəl (O 9, 10; KT § 4, 20, 23, 31, 37, § 7, 12, 13; BK § 27, 28, 31, 32, 34, 39, 41, c 8, 11; KÇ 21, 24, 26; MÇ 14, 15, 16, 17, 18, 22, 25, 26, 27, 33, 40, 43; Süci; IB 11, 12, 16, 46, 48, 51, 52, 63, 80, 85, 86, 90, 91; Y 30,37) – gəlmək
 kəlin (Y 3) – gəlin
 kəlinün (KT § 9) – gəlinlər, qız-gəlin, arvad-uşaq
 kəlmiş (T 38) – gələn, görünən, üzə çıxan
 kəltəçi (T 13) – gələsi, gələcək
 kəltür (T 54) – gətirmək, müşayiət etmək
 kəlü (KT c 11; § 1, 12; BK c 12, § 14; T 17, 36, 48, 53, 54; MÇ 15, 27, 49; Y 28, 29) – gətirmək
 Kənsik (St 1) – şəxs adı
 kəntü (KT § 4; MÇ 14, 22; Turfan; IB 102) – öz
 kəñərəs (KT § 39) – xalq adı
 kəñrən (IB 34) – xəfif səs çıxarmaq
 Kəñü tarman (KT § 21) – yer adı
 kərökü (IB 27) – çadır
 kərgək (KT § 4, 30, § 10; KÇ 23) – məhv, ölüm, qurban, yox olma
 kərgöksiz¹ (KT § 12) – hədsiz, bitid tükənməz
 kərgöksiz² (BK c 11) – gərəksiz, lazımsız, gərək olmayan, lazım olmayan
 Kərgün (MÇ 16) – yer adı
 kəs (IB 13) – kəsmək
 kəz () – gəzmək
 ki¹ (MÇ 21; IB 89) – geri, qərb
 ki² (Y 15) – getmək
 kiçə (MÇ 13) – gecə
 kiçig (KT c 3; BK § 41) – kiçik
 kidiz (MÇ 15, 21) – arxa, ard
 kigür (IB 50) – gecə
 kidur (KT § 23; KÇ 20) – yerinə yetirmək, əməl etmək
 kil – bax: kəl
 kim (KT § 9, 22) – kim
 kiñsür (kiñsür) (KT § 6) – savaşıdırmaq, nifaq salmaq, ara vurmaq

kir (O 12; KT § 38; BK § 38; KÇ 23; MÇ 11, 19, 32, 34; Y 25, 29) – girmək, daxil olmaq
 kirü (KT § 2; III Orxon) – geri, qərb
 kis¹ – bax: kəs
 kis² (BK c 12, şm 11) – samur
 kisi (KT c 6, 7, § 1, 39, şm 10; BK § 28, 41; T 4, 10, 33, 60; KÇ 5, 8, 22) – adam, insan, kişi
 kisrə (O 1, 2; KT c 5, § 4, 5, 28, 34, 39; BK c 13, şm 14; T 6; KÇ 19; MÇ 10, 12; HT 5; III Orxon) – sonra
 kiş (Y 48) – samur, qara samur
 kişə (IB 58) – düynləmək, bağlamaq
 kişi (KT c 7; BK § 28; Turfan; IB 2, 3, 21, 43, 44, 82, 84, 93; Y 6, 18, 24, 27) – adam, insan, kişi
 kit (Y 15) – getmək
 kivan (Turfan) – Saturn
 kiyik (IB 21, 47, 68, 74, 92, 96, 97) – geyik, dağ keçisi
 kiz – bax: kəz
 köbürgə (BK q) – körpü
 köçür (IB 51) – köçürmək
 Kögmən (KT § 17, 20, 35; BK § 27; T 23, 28) – yer adı
 kögmək (Y 11) – ceyran, maral kimi bir heyvan
 kögür¹ (St 1) – kükrəmək, yaymaq
 Kögür² (MÇ 8) – yer adı
 Kögşin (Y 48) – şəxs adı
 kök (KT § 1, 3; BK § 2, c 12; Turfan; Y 10, 45, 53) – göy, mavi;
 kök teŋri – mavi göy
 Kök amaş tutuk (Y) – şəxs adı
 Kök öŋ (T 15) – yer (çay) adı
 kök türk (KT § 3) – xalq adı
 köl¹ (KT § 34, şm 2; MÇ 18, 26, 27, 30; IB 34) – göl
 köl² (IB 38) – bağlamaq, qoşulmaq
 kölüg (T 15) – mal-qara, yük heyvanı
 Kömür tağ (MÇ 8) – yer adı
 köni (BK § 30) – həsəd
 köŋək (IB 87, 88) – nov
 köŋül (KT c 12, şm 11; BK şm 14; T 15, 32; III Orxon) – ürək.
 könül

köŋlünçə (T 15, 32) – könlünə
 köŋültəki (KT c 12) – ürəkdəki, könlüdəki
 köp – bax: kop
 köpük (IB 31) – köpük
 kör¹ (KT c 11, 12, § 19, şm 1); O 7; BK § 2, şm 11, 14; T 7, 26; KÇ 3; MÇ 23, 27; Süci; IB 2, 26; Y 26, 32) – görmək, baxmaq
 kör² (KT c 2, § 8, 19, 30; BK § 30; T 1) – tabe olmaq
 körgü (KT § 23; BK § 19) – işət, tabe olmaq
 körüg (T 8, 9, 29, 33) – casus xəbərçi, kəşfiyyatçı
 körüglig (IB 27) – pəncərə
 körüklüg (IB 27, 99) – gözəl, görkəmli
 kört (Y 10) – gözəl, qəşəng
 Körtlə (Y 2) – şəxs adı
 körüş (IB 22) – görüşmək
 kötür (KT § 25) – götürmək, qaldırmaq
 köz (KT şm 10; BK şm 11, 2 III Orxon) – göz
 közət (KT q) – gözləmək, gözətləmək
 közlə (IB 99) – gözləmək
 közünü (IB 33; Y 26) – güzgi
 közünük (IB 27) – güzgü
 közünc (Y 28) – şən, şöhrət, ərəf
 kü (KT c 11, § 12, 25, 26; BK § 36; T 32, KÇ 12; Süci) – səs,
 küy, şən, şöhrət
 küç (O 5, 10, 11; KT § 8, 9, 12, 30, q; BK § 32, 34; T 52; MÇ 17; Y 28, 32) – güc, qüvvə; i: -küç – əmək, zəhmət
 Küç bars (Y 14) – şəxs adı
 Küç kara (St 1) – şəxs adı
 küçlik (O 12; T 20; III Orxon; IB 5, 32, 93; Y 19) – güclü, qüvvətli
 küçlük (O 12; IB 5, 32, 93) – güclü, qüvvətli
 Küç Ögə (T 8) – şəxs adı
 Küç Uyı (Y 26) – şəxs adı
 küdəgü (Y 3) – kürəkən
 kül¹ (T 16, 21, 30) – güman bildirən ədat
 kül² (KÇ 4) – ad-san qazanmaq, məşhurlaşmaq
 Kül bilgə kağan (MÇ 5) – şəxs adı
 Kül Çikşi (St 1) – şəxs adı

Kül (küli) çor (çur) (BK c 13; KÇ 2, 3, 5, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 24; HT 1) – şəxs adı
Kül tigin (KT § 26, 27, 30, 31, 32, 34, 40; şm 1, 2, 3, 5, 7, 8, 10, cə, q) – şəxs adı
Kül tudun (İA 1) – şəxs adı
külig (O 6; KT § 4; BK § 1; III Orxon; Y 3, 10, 17, 24) – şanlı, şöhrətli, məşhur
Külüg apa (Y 20) – şəxs adı
Külüg çor (Y 7) – şəxs adı
Külüg saşun (St 1) – şəxs adı
Külüg tirig (Y 44) – şəxs adı
Külüg toğan (Y 44) – şəxs adı
Külüg tutuk (Y 6) – şəxs adı
Külüg Uruşu (St 1) – şəxs adı
Külüg yigə (Y 47) – şəxs adı
Kümül ögə (Y 45) – şəxs adı
kümüş (BK c 11; T 48) – gümüş
kümüş (KT c 5, şm 12, cə; Y 11, 45; Tl 9) – gümüş
kün (Y 3, 11) – xalq adı (?)
kün (O 2; KT c 2, şm 12, cə; BK § 30, cə, cə; T 27, 39, 46; MÇ 13, 21, 31; İA 1; IB 36, 39, 80; Y 7, 10, 11, 44, 58) – gün, günəş, gündüz
kün batsık (O 2; KT c 2; BK şm 11; Süci) – günbatan, qərb
künəş (IB 88) – günəş
kün ortusuşaru (KT c 2) – gün ortasına, cənub
kün toğsık (O 2; KT c 2, § 4, 8, şm 12; BK şm 11; Süci) – **gündoğan, şərq**
Künç tutuk (Y 35) – şəxs adı
küni (Y 6, 44, 45, 47) – rəfiqə, dost; sonra gələn
Küni tirig (Y 6) – şəxs adı
küntüz (KT § 27; T 12, 52) – gündüz
künj (KT § 7, 20, 21, 24, şm 9; MÇ 33; Y 42) – kəviz, karavaş. qul qadın; müqayisə et: günü - ikinci arvad
künjed (KT § 13) – qul etmək. kəviz etmək, qaravaş etmək
künjlig (KT § 21) – kəvizli, qaravaşlı, kəvizi, qaravaş olan
küp (St 1, 4) – küpə, qab
kür (KT § 6) – kür, qorxulu, sarsılmaz

Kürəbir uruşu saşun (St 1) – şəxs adı
küri (HT) – ağırlıq, həcm ölçü vahidi
kürlig (KT § 6) – hiyləgərlik, casusluq
küt (MÇ 17) – güdmək, gözləmək
küz (MÇ 20, HT 10) – payız
küzkü (Ay) – güzgü
küzün (IB 33) – güzgü
küzünüg (IB 27) – pəncərə

L

lağzın (BK c 10; MÇ 11; İA 1) – donuz; lağzın yıl – donuz ili
Likən (KT şm 12) – şəxs adı
Lisün tay saşun (BK c 11) – şəxs adı
lüi (lü) (O 12) – əjdaha; lüi yıl – əjdaha ili

M

mağ¹ (BK c 15) – tərif
mağ² (Turfan) – ay
mağa (IB 74, 75) – heyvan
Mağı kurğan (KT şm 8; BK § 31) – yer adı
Markaç tamğaçı (KT şm 13) – şəxs adı
manıstan (IB 103) – monastr, məbəd, saray
maşa (başa) (KT c 2, § 30; BK § 28, 36, c11) – mənə
mar (Süci; Y 2) – müəllim, ustad
mən (KT c 11, § 27; BK § 29, 33, 36, c 3, 9, şm 12, 14, cə; MÇ 24, 33; IB 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 15, 30, 32, 60, 63, 68, 73, 78, 79, 86, 93, 96, 98, 99; Y 10, 28, 29, 32) – mən (birinci şəxs əvəzliyi və şəxs şəkilsisi)
məñ (IB 47) – qida
məñgü (bcñgü) (Y 39) – əbədi, alidə
məñji (IB 80) – nəşə, səadət
məñjilik (IB 9, 96) – şən, nəşəli
məñülə (IB 1, 6, 42, 79, 87) – nəşələnmək. əylənmək, zövq almaq

min (IB 24) – minmək
mirj (birj, mırj, biq) (St 1) – min
mu (T 5) – *mi, mi, mu, mü* ədatı
munçuk (Turfan) – muncuq
murjuğ (burjuğ) (IB 34) – qəmli, dərqli, kədərli
münrə (IB 93) – böyürmək
münüz (Y 42) – buyuz

N

nağd (Turfan) – Venera, Zöhrə (planet)
nə (KT § 9; BK § 28; T 14, 32, 38, 39, 57; Turfan) – nə, hansı
nəçük (IB 69) – necə, nə cür
nəgüdə (IB 36) – nədən, nə üçün
nəkə (T 38, 39) – niyə, nə üçün, nədən
nəlüg (IB 88) – nədən, nə üçün, hansı səbəbdən
nəj (KT c 8, § 20; T 20, 21, 29, 56) – heç, heç bir, hər nə, hər
hansı, nə isə
nəj nəj (KT c 11; BK § 8) – hər hansı, hər nə
Nəj sənjün (KT § 12) – şəxs adı
nə məg (IB 27, 28) – nə kimi, necə, nə təki
nom (Toy.) – *chkam*

O

oba (Tl 2) – oba, oymaq, tayfa, qəbilə
obut (T 37) – abır, həya, utancaqlıq
odğur (IB 31) – oyatmaq, ayağa qaldırmaq
oğlan (KT c 1, § 11; Süci; IB 43, 101; Y 1, 3, 16, 18, 26, 29,
32, 42, 45, 47, 51; Tl 2, 4, 8, 10) – oğlan, mühafizə dəstəsinin
üzvü
oğraklat (T 25) – düşərgə saldırmaq, düşərgə tikdirmək
oğrı (IB 24) – oğru
oğul (O 4, 11; KT c 12, § 1, 5, 7, 21, 24, § 10, 12, 13; BK § 24,
38, c 2, § 12, 15; T 44, 46; KÇ 5, 13, 21, 22, 26; MÇ 19, 42;
IA 1; Süci; IB 3, 20, 21, 44, 45, 68, 84, 89; Y 3, 7, 11, 13, 14,
18, 20, 22, 26, 29, 30, 31, 32, 43, 44; Tl 3, 5, 8) – oğul, övlad

Oğul Bars (Tl 1) – şəxs adı
Oğul Tarkan (KT § 12) – şəxs adı
oğuş (KTe 1, 6, § 7; BK § 31) – tayfa, qəbilə
oğuz (O 5, 6; KT c 2, § 28, § 4, 6, 7, 8, 13; BK § 1, 29, 32, 34,
35, 38; T 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 22, 49, 62; KÇ 16; MÇ 3, 5,
13, 15, 22, 32, 47) – oğuz (xalq adı)
ok¹ (KT c 8, § 33) – ox (silah)
ok² (KT c 12, § 19; BK § 15; T 19; MÇ 22; Y 43) – tayfa,
qəbilə; on ok bodun – on qəbiləli xalq
ok³ (T 42, 52; Turfan) – məhz, lap, da, də (ədat)
okı (BK § 27) – çağırmaq
okın¹ (T 16) – bütün, hamısı
okın² (KT § 33) – oxla
oksız (KT § 3) – oxsuz, bölgüsüz, vahid
ol¹ (KT c 3, § 24, 36; T 29; Y 24) – o (şəxs əvəzliyi)
ol² (O 1; KT c 7, 8, § 16, 21, 25, 32, 33, 34, 36, 38, § 2, 4, 8;
BK § 25, 27, 38; T 10, 12, 20, 22, 24, 27, 30, 33, 35, 36, 42, 46,
47; MÇ 18, 20; Turfan; IB 78) – o (işarə əvəzliyi)
ol³ (IB 1, 3, 5, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 22, 24, 26, 27, 28, 30,
32, 34, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57,
58, 60, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 76, 77, 80, 82, 84, 87, 88, 91,
92, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102; T 22, 34; Turfan) – «o» şəxs
əvəzliyinin xəbərlilik şəkliçisi vəzifəsində işlənən variantı
olur (KT c 1, 3, 4, 8, 9, § 1, 3, 5, 16, 17, 25, 26, 27, cş; BK § 2,
36, § 9, cç; T 7, 8, 9, 12, 18, 22, 31, 32, 34, 51, 52, 62; KÇ 14,
24; MÇ 2, 3, 4, 22, 42; IB 1, 6, 41, 88, 95; Y 18) – oturmaq,
yerləşmək, məskunlaşmaq
olursık (T 12, 22) – rahatlıq, dinclik, oturma
olurt (KT § 26, q) – oturtmaq, taxta çıxarmaq
on¹ (KT c 12, § 19, 30, 31, 32, § 7; BK § 15; T 19, 26, 36;
MÇ 3, 16, 31; Süci; Y 24, 26, 28, 29, 30, 54) – on
on² (IB 25) – rəngi solmaq, ağarmaq
onınç (BK c 10; MÇ 41; HT 7) – onuncu
on ok bodun (KT s 19, § 13; T 19, 30, 42, 43; MÇ 11) – xalq
adı (on ox xalqı)
on tumən (T 36) – yüz min
on uyğur (MÇ 3) – xalq adı

Orj tutuk (KT § 31, 32; BK § 25) – şəxs adı
 opa (Tl 6) – daş topası
 opla (KT § 32, 36, şm 2, 4, 5; KÇ 10, 11, 15, 19, 23)
 hoppanmaq, atılmaq, hücum etmək
 opul (KÇ 19, 23) – çevirmək, hərlənmək, fırlatmaq
 ordu (KT § 8, 9) – orda, düşərgə, qərargah
 Oriz (Uriz) (Y 48) – şəxs adı
 Orkun balıq (MÇ 34) – yer adı
 Orkun üzgüz (MÇ 3) – yer (çay) adı
 ortu (ortısınarı) (KT c 2; BK şm 11; IB 36, 74) – orta, ortasına
 os (oş) (Tl 3) – daxil, içəri
 ot¹ (KT § 27, 37; BK § 27) – od, atəş
 ot² (IB 26, 82) – ot (bitki)
 otağ (Y 46) – otaq, ev, çadır
 otça (KT § 37) – od kimi
 otsuz (IB 68) – otsuz, ot bitməyən
 otuz (KT § 4, 14, 32, şm 1, 2; BK § 26, 28, 34, c 2, 9, 10; MÇ 4,
 29, 31; Y 27, 32, 45, 49; Tl 2, 4, 7, 10) – otuz
 otuz artıq bir (BK § 28, 29, c 9) – otuz bir
 otuz artıq dörd (BK § 34) – otuz dörd
 otuz artıq səkkiz (BK c 2) – otuz səkkiz
 otuz artıq tokuz (BK c 2) – otuz doqquz
 otuz artıq üç (BK § 34) – otuz üç
 otuz tatar (KT § 14) – xalq adı
 oyma (IB 43) – oyunçu, qumarbaz
 oyuğ (IB 43) – oyun, qumar
 oz¹ (BK § 28; IB 18, 26, 61, 78, 75) – xilas olmaq, qurtulmaq,
 azad olmaq
 oz² (KT şm 7; BK § 28) – dağıtmaq
 Ozmiş tigin (MÇ 9) – şəxs adı

Ö

ö (KT c 8; IB 23) – duymaq, düşünmək, anlamaq
 öbkələ (IB 90) – hirsənmək, acıqlanmaq, övkələmək
 öçəş (Toy.) – öcəşmək, dolaşmaq, yarışmaq
 öçük (Y 36) – örtük

öd¹ (KT c 1, § 21, 40, şm 10) – vaxt, zaman
 öd² (BK § 29) – öd, öd kisəsi
 öd³ (IB 33) – öyüd vermək, nəsihət vermək
 öd⁴ (İA 2) – anlamaq, başa düşmək
 öd⁵ (KT şm 10) – tale, bəxt
 Ödə bört tutuk (St 4) – şəxs adı
 ödsək (BK § 34) – müvəqqəti, keçici, sürətli
 ödük (KÇ 28) – öyüd, nəsihət
 ödür (Y 32) – digər, başqa
 ödüş (BK cş) – gecə-gündüz, sutka, gün
 ög¹ (KT § 11, 31, şm 9; IB 53, 89, 90; Y 28, 29, 47) – ana
 ög² (KT § 23, 25; BK § 41, c 15) – öymək, tərifləmək
 Ögdəm inal (Y 38) – şəxs adı
 ögə (Süci; Y 26, 45; Tl 8, 10) – müdrük, ağıllı
 ögin (Y 26) – kədərləmək
 ögir (IB 22, 45, 47, 51, 54, 64, 75, 93) – sevinmək, məmnun olmaq
 ögləş (ögləs) (T 20) – məsləhətləşmək, sözü bir yerdə qoymaq
 ögrənç (ögrünç) (IB 54; III Orxon) – sevinc
 ögrünçlik (IB 85) – sevinçli, sevincək
 ögsiz (KT şm 9; Y 45) – anasız, yetim
 Ögsiz ak (KT şm 9) – at adı
 ögür¹ (IB 86) – tövlə, sürü
 ögür² (BK § 2; Y 32) – tərifləmək, düşündürmək
 ögüş (ügüş) (IB 67) – yırtılmaq, batmaq (bir şeyə)
 ögüş (IB 67) – aşınmaq
 ök (T 6, 11, 16, 50, 52) – da, də (ədat)
 ökün (KT s 40; BK § 38) – peşman olmaq, fikrindən dönmək
 ökünç (Y 4, 28) – öyünmə, inam
 öküş (üküş) (KT c 10, § 16, 29; BK § 31; IB 54; Y 3, 39) – çox
 öküz (IB 37, 56; Y 10, 48) – öküz
 öl (O 7; KT c 6, 7, 8, 9, § 19, 20, 27, 28, 29, 32, 33, şm 4, 6, 10,
 q; BK § 2, 33, 37; T 3, 6, 17; MÇ 17; Süci; IB 61, 87, 88; Y 10,
 23, 26, 27, 31, 37, 39, 41, 48) – ölmək, vəfat etmək
 öləli (KT şm 10) – ölməli, ölümə məhkum, ölmək üçün
 ölüg (O 11; KT şm 9; KÇ 23; İA 1, 2; Y 26) – ölü
 ölügli (KT şm 10) – ölümlü, ölümə məhkum
 ölüm (IB 26, 75) – ölüm

ölür (KT § 10, 36, 38, 40, şm 1, 2, 7, 8; BK § 26, 27, 28, 29, c 1, 3, 8, 9; T 3, 10, 11, 21, 30, 42; KÇ 5; Y 11, 42, 44, 58, 59) – öldürmək, məhv etmək
 ölü (T 13) – öldürmək
 ömələ (IB 7) – iməkləmək
 ön (IB 97; Y 42) – çıxmaq, getmək, çatmaq, bitmək (ot, bitki)
 öntür (T 35) – çıxartmaq, bitirmək
 öñ¹ (KT § 4; BK § 5, c 13; T 4, 7, 10, 11, 14, 17, 20, 25, 29; O 2; MÇ 6, 7, 11; IB 7) – ön, şərq
 öñ² (IB 7) – günəşli (yer, ölkə)
 öñdən (öndin) (T 29; MÇ 6, 35) – öndən, irəlidən, şərqdən
 öñi (IB 53) – ayrı, başqa
 öñrə (O 2; KT § 4; BK c 13; T 7, 10, 14, 17, 20; MÇ 6, 31) – irəli, önə tərəf, irəliyə tərəf, əvvəl
 öñrəki (T 17, 25) – öndəki
 öpdük (IB 32) – şanapipik, hop-hop quşu
 örgi¹ (MÇ 20, 21, 34; IB 1) – hörgü, saray, qərargah
 örgi² (MÇ 34, 35) – hörmək, tikmək, inşa etmək
 örgin¹ (MÇ 20, 21) – saray
 örgin² (IB 1) – taxt
 Örpən (BK § 26) – yer adı
 ört (T 40) – od atəş
 örtçə (T 40) – od kimi, odca
 örtən (IB 14) – alov; alovlanmaq, yanmaq
 örün (BK şm 11; MÇ 10; T 48; IB 6, 8, 30, 60, 61; Y 11, 45) – ağ, parlaq, bəyaz
 öt¹ (IB 90) – öyüd, nəsihət
 öt² (IB 23) – ötmək, keçmək
 ötlə (O 11) – öyüd vermək, nəsihət vermək
 ötrü (T 12, 16; Mç 29) – ötrü, üçün
 Ötükən yış (KT c 3, 4, 8, § 23; T 17; MÇ 2, 23, 28, 42) – yer adı
 ötük (BK § 39; IB 29) – xahiş, arzu, dua
 ötükçi (St 3) – məsləhətçi
 ötülög (BK § 34) – ötəri, keçici
 ötün (O 8; T 12, 14, 15, 18, 24; IB 83) – müraciət etmək, xahiş etmək, məsləhətləşmək
 ötünç (T 15) – xahiş, müraciət

ötüntük (T 15) – xahiş edilən
 öy (KT c 5) – öyrətmək, təlqin etmək
 öz¹ (KT c 9, § 3, 6, 17, 20, 25, 27, 30, 38, şm 10; BK § 34, 36, c 11, 15, sm 9, 14, q; T 6, 13, 15, 17, 24, 34, 52, 55, 56, 59; KÇ 21, 23; MÇ 6; III Orxon; Turfan; IB 13, 51, 70, 85; Y 7, 10, 26, 28, 42, 57; Tl 1, 8) – öz, ayıq-sayıq, xüsusi, cins
 öz² (Y 42) – öz (təyin əvəzliyi)
 öz³ (IB 72) – ömür
 öz⁴ (Y 26) – dərə, vadı
 Öz apa tutuk (St 4) – şəxs adı
 Öz bilgə (MÇ 47) – şəxs adı
 Öz bilgə Çansı (Y 31) – şəxs adı
 Öz Yiğın alp turan (Y 5) – şəxs adı
 özgə (Tl 2) – özgə
 özlək (özlük) (BK c 12, şm 11; KÇ 4, 15; IB 25; Y 28) – xüsusi, şəxsi, özünə məxsus, cins

P

pağarlı (Turfan) – səyyarə, planet, ulduz
 piçin (Tl 2) – meymun
 purum (KT § 4) – xalq, dövlət adı (yaxşı olardı: apa urum böyük Roma)

S

sab (KT c 1, 2, 5, 6, 7, 9, 10, 12; BK c 13, şm 14; T 9, 12, 22, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 42; IB 6, 12; Turfan) – söz, nitq, xəbər
 sabçı¹ (IB 16) – xəbərçi, xəbər gətirən
 sabçı² (IB 85) – natiq
 Sabık basar (Y 32) – şəxs adı
 saç¹ (BK 12; Y 26) – saç, tel
 saç² (IB 31) – saçmaq
 sad (şad) (O 6, 8; T 41) – şad (rütbə adı)
 sağdıç (Tl 2) – dost, köməkçi, yoldaş
 sağır (IB 97) – tələ; çayır (?)

sakın (O 10; KT § 10, 11; BK § 2, 33, 35, q; T 5, 6, 22, 24; MÇ 11, 46; IB 63, 90) – düşünmək, çəkinmək, fikirləşmək, ehtiyatlı olmaq; kədərli olmaq
 Sakış (MÇ 16) – yer adı
 sal (MÇ 25) – sal, bərə
 salla (MÇ 25) – salla getmək, sivişmək
 sana (T 27) – saymaq, sanamaq; sanağalı – saymaq üçün, sanamaq üçün
 sanç (KT § 36, şm 2, 5, 6, 8; BK § 26, 29, 30, 31, 32, 33, 37; IB 51) – sancmaq, gəlmək, deşmək; öldürmək, məğlub etmək
 sansız (BK c 12; Süci) – sansız, saysız, saysız-hesabsız
 Santuñ (şantuñ) (T 18, 19) – yer adı
 sarjun (St 1, 4; Y 18) – rütbə adı (general)
 Sarjun bodb (Y 24) – şəxs adı
 sarığ (BK şm 11; T 18; Turfan; IB 16) – sarı
 Sarığçır (St 1) – şəxs adı
 seb (IB 5) – sevmək
 sebin (BK § 2; IB 22, 46, 51, 54, 64, 75) – sevinmək
 seçlən (Y 45) – seçilmək
 serig (Y 41) – sarı
 səkiz (BK § 28; MÇ 13, 15, 42, 47; Y 10, 11, 13, 26, 29, 42) – səkkiz
 səkizinç (MÇ 17, 18, 30, 40) – səkkizinci
 səkiz kırk (Y 24, 29) – otuz səkkiz
 səkiz oğuz (MÇ 15) – xalq adı
 səkiz on (KÇ 3) – səksən
 səkiz tımən (BK § 26) – səksən min
 səkiz yetmiş (Y 41) – altmış səkkiz
 səkiz yigirmi (yegirmi) (St 4) – on səkkiz
 Sələñə (BK § 37; MÇ 2, 15, 16, 44) – yer (çay) adı; Selenga çayı
 Səm (T 9) – şəxs adı
 səmir (səmir) (IB 23) – kökəlmək, kökəltmək
 səmiz (T 5, 6; IB 100) – kök, yağlı
 sən (Tl 8) – sən (şəxs övəzliyi)
 səñün (KT § 32, şm 12; BK c 8, 9) – sənün (çincə: general)
 səp (IB 73) – səpmək
 silig (KT § 7, 24) – bakirə, gözəl

sin (sən) (T 10) – sən
 sini (T 10) – səni
 siñil (KT § 20; Tl 2) – kiçik bacı
 sir (T 3, 11, 60, 61, 62) – xalq adı; türk sir bodun – türk sir xalqı
 siz (MÇ 22; Y 1, 3, 5, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 19, 21, 25, 26, 27, 31, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 53, 55, 56; Tl 1, 2, 4, 5) – siz
 sı¹ (KT c 11, § 36; BK şm 14; KÇ 20, 21) – sındırmaq, yerə salmaq
 sı² (T 19) – sınmaq, sındırmaq, dağılmaq, təslim olmaq
 sığ (Turfan) – dayaz
 sığıt (Kt şm 11) – sıtqı, ağı, ağlama, ağlaşma
 sığıta (KT § 4; BK § 5) – ağlamaq, ağı demək
 sığıtçı (KT § 4, şm 11) – ağıcı, ağı deyən
 sığun (BK q; IB 92) – sığın, maral
 sıq (MÇ 16) – sıxmaq, sıxışdırmaq
 sın (IB 10) – sınmaq, qırılmaq
 sınık (IB 73) – sınıq, qırıq, sınımış, qırılmış
 sıñar (BK § 32; T 40; MÇ 15, 18, 19; Y 41) – yarı, yarım, yarıcı
 soğd (KT şm 12) – xalq adı
 soğdak (KT § 31, 39; T 46) – xalq adı
 Sokak (MÇ 35) – yer adı
 sokuş¹ (IB 2, 24, 40, 53, 71, 75) – qarşılaşmaq, girişmək
 sokuş² (IB 10, 23) – savaq, vuruş; savaqmaq, vuruşmaq
 soña (Y 28) – sona, ördək
 Soña yış (KT § 35; BK § 27) – yer adı (Sona meşəli dağları)
 soruğ (Süci) – səs-soraq, xəbər, soraq, söhbət; kü-soruğ – şan-şöhrət
 sök¹ (KT § 35; BK § 27; T 25) – sökmək; yaratmaq
 sök² (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – çökmək, dizi üstə düşmək
 sökür (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – çökdürmək, diz çökdürmək
 söz (MÇ 44; IB 11, 16) – söz
 sözləş (KT § 26) – danışmaq, məsləhətləşmək
 sub (O 12; KT şm 13; T 24, 27, 38; MÇ 2; Turfan; IB 25, 26; Y 11) – su; çay
 subça (KT § 24) – suca, su kimi
 subıñari (BK § 40) – suyuna tərəf
 subsız (IB 69) – susuz
 suçulun (IB 66) – açılmaq, çıxmaq, düşmək

Suğçu balık (St 1) – yer adı
 suk¹ (sok) (IB 50) – soxmaq, sancmaq
 suk² (T 46) – həvəs, ehtiras, istək
 suk³ (T 46) – soğda hökmdarı
 suk⁴ (IB 50) – yerləşdirmək, batırmaq
 suk⁵ (BK § 38) – düz, doğru
 suruğ (soruğ) (Süci) – soraq, səs-soraq, şöhrət, şan
 sü (O 9; KT § 2, 12, 28, 31, 32, 34, 37, 39, şm 5, 6, 7, 8; BK § 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 37, 39; c 1; T 16, 18, 25, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 43; KÇ 10, 16, 20, 22; MÇ 5, 7, 17, 23, 25, 31, 33, 49; IB 51, 52, 84, 97; HT 2, 3, 5; Y 10, 16, 39, 43, 57; Tl 8) – qoşun, ordu
 sü başı (T 31) – qoşun başı, sərkərdə
 süçid (KT c 5, 6) – şirin, dadlı
 Sücür (St 1) – şəxs adı
 sülə (O 7; KT c 3, 4, § 2, 8, 12, 15, 17, 18, 28, 31, 35, 39; BK § 24, 25, 26, 28, 32, 33, 38, 39, 40, 41, c 2, 8; T 16, 18, 20, 21, 23, 28, 43, 44; HT 10) – qoşun çəkmək, qoşun yürütmək, hücum etmək
 sülət (T 18, 48, 53; HT 10) – qoşun çəkdirmək, hücum etmək
 sünğü¹ (KT § 24) – sümük
 sünğü² (KT § 35; BK § 26; T 28) – süngü
 sünğün (T 28) – süngü ilə
 sünğüglig (KT § 23) – süngülü, silahlı
 sünüş¹ (sünüş) (KT § 40, şm 2; KÇ 9, 10, 11, 16, 17, 20; MÇ 9, 16) – döyüş, vuruş, savaş
 sünüş² (sünüş) (KT § 15, 20, 31, şm 1; T 16, 28, 40, 41, 49; KÇ 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 22; MÇ 13, 15, 16, 18, 29) – döyüşmək, vuruşmaq, savaşmaq
 sür (KT § 23; KÇ 20; MÇ 26) – sürmək, qovmaq, aparmaq; sürə eli (KT § 23) – sürüb aparmaq; sürə kəl (MC 26) – sürüb gətirmək

Ş

şad (KT c1, §14, 17, şm 11; BK § 28, c 9, 13, 14, 15; T 5, 31; MÇ 19; Y 2) – şad (rütbə adı)
 şad-apıt (KT c1) – şadlar, apalar

Şalcı (KT§ 22) – şəxs adı
 santur (KTc 3, şm17) – ycr (yayla, meşə) adı
 şaş (MÇ 33) – şaşmaq, çaşmaq, özünü itirmək
 şəg (səg) (T 8) – leş (?), ycm (?), sayıq (?)
 Şıp (başı) (MÇ 15, 16) – yer adı
 Şoğur (Y 42) – yer adı
 Şubuş mal (Y45) – şəxs adı

T

ta (KT §5) – da, də (ədat)
 tab (Y 5) – tapmaq, öldürmək, qazanmaq
 tabar¹ (MÇ 29) – mal, davar
 Tabar² (KT § 38) – yer adı
 tabğaç (O 2, 9, 12; KT c 4, 5, 12, § 4, 6, 7, 8, 14, 28, 31, şm 12, 13; BK § 35, 36, 38, 39, c 1, 14; şm 12, 14; T 1, 2, 7, 9, 10, 11, 12, 19, 40; KÇ 12; MÇ 32, 42; HT 10, 11) – Çin, tabğaç (xalq və ölkə adı)
 tabulka (IB 48, 49) – tubulğa, tıvılğa (ağac, kol)
 tabışğan (T 8; MÇ 20; IB 66, 67) – dovşan
 tabışğan (MC 20) – dovşan
 Taçam (O 12, y 1, 3, 7; HT 9; Y 32) – şəxs adı
 Tadıq (KT § 32) – şəxs adı
 Tadıqın çor (KÇ 26) – şəxs adı
 tağ (KT § 12, 14; BK c 7, 8, q; T 44, 47; MÇ 27; IB 17, 25, 79, 96; Y 41) – dağ
 tağça (KT § 24) – dağca, dağ kimi
 tağdakı (KT § 12) – dağdakı
 tağık (KT § 12) – dağa qalxmaq, dırmaşmaq
 takı (IB 4, 50) – daha, da, də, dəxi
 takığu (MÇ 10, 43) – toyuq
 Talakım (MÇ 32) – yer adı
 talçığ (Tl 4) – etibarlı, snanılmış
 talım (IB 4, 59, 65, 78) – yırtıcı, yırtıcı quş
 talula (IB 29) – seçmək
 taluy (KT c 3; T 18 19; IB 4) – dəniz
 tam (KT c §) – divar, dam

Taman tarkan (BK c 14) – şəxs adı
Tamağ (KT şm 1; BK § 29) – yer adı (Tamağ İduk baş)
tamğa (Y 51) – damğa, möhür
tamğacı (KT sm 12) – möhürdar, möhür saxlayan
tamğalıq (St 3) – damğalı, möhürlü
Tamğan (O 4; İA 1) – şəxs adı
tamka (Y 26, 41) – damğa, möhür
tan¹ (T 35; IB 38) – dan, şəfəq, səhər tezdən
tan² (IB 4) – bədən, vücud, tən
tanukluq (St 3) – şahidlik
tanla (IB 98) – dan yeri sökülmək, səhər açılmaq, səfəq
tökülmək
tarjum (BK § 24) – xalq adı
tap (Süci; IB 4; Y 13, 16, 47, 54) – sitayiş etmək, tapınmaq,
 tapmaq, xidmət etmək
tapa (KT § 28, 31, 35, 36, 39; BK § 32, 40, c 2; KÇ 20; MÇ 19,
 22, 23, 25, 28, 30, 34) – qarşı, tərəf, doğru
tapıq (MÇ 44) – qismət, pay; girov
tapla (BK s 35; IB 4) – tapınmaq, sitayiş etmək, xidmət etmək
tarduş (tardus) (KT § 13, 17, şm 13; BK c 13; T 31, 41; KÇ 14;
 MÇ 19; HT 1) – xalq adı
tarıq (IB 81) – taxıl, əkin
tarkan (O 4; KT şm 12, q; BK c 13; T 6, 34; İA 1; HT 3; Süci; Y
 30, 53) – rütbə adı
Tarkan saqun (Y 32) – şəxs adı
tarkanç (T 22) – üsyankar, qiyamçı, asi
tarkat (KT c 1; MÇ 26) – tarkanlar
tarkınç (T 22) – üsyankar, üsyancı, qiyamçı, asi
tarlaq (Y 12) – tarla
tartışmaq (III Orxon) – dartışmaq, çekişmək
tas¹ (MÇ 21) – daş
tas² (T 13; T1 3, 10) – çöl, bayır, dışarı
taşık (T 30, 33) – çıxmaq, ayrılmaq, bayıra/xaricə çıxmaq
taş¹ (O 1; KT c 10, 11, 12, 13; şm 1, cç; BK c 15, sm 13, 14, 15,
 q; T 4; Turfan; Y 24, 48, 49) – daş, abidə daşı
taş² (KT c 12, şm 11; BK şm 14; MÇ 28; Y 45) – dışarı, bayır, xaric
taşığır (MÇ 22) – daşdırmaq, çıxartdırmaq

taşık (KT § 11, şm 8; BK § 32; MÇ 17, 22, 32) – dışarı (bayıra)
 çıxmaq, tərək etmək, tabe olmamaq
taşra (KT § 11, 26) – bayıra, bayırda, dışarıya
taşru (Y 41) – dışarı, bayır, dışarıya
tat (KT c 12; BK şm 15) – tat, yadelli, türk olmayan xalq
tatubı (KT § 4, 14, 28, şm 11; BK § 39, c 2, 7, 8; KÇ 17) – xalq adı
tatar (KÇ § 4; MÇ 13, 15, 18, 20, 28, 47) – xalq adı
tay (Y 10) – tay, tay-tuş
Tay bilgə tutuk (MÇ 11, 17) – şəxs adı
Tayğan köl (MÇ 27) – yer (göl) adı
tayğun (KT c 5) – körpə, uşaq
Tay ögə (St 1) – şəxs adı
Tay saqun (St 4) – şəxs adı
tegin (KT c 13; BK § 14, cç; MÇ 2) – şahzadə, xaqanın oğlu
teñri (O 3, 10, 11, 12; KT c 1, 9; § 1, 10, 11, 12, 15, 22, 25, 29,
 şm 4, cç; BK § 1, 29, 33, 34, 35; c 13, şm 12; T 2, 3, 6, 16, 38,
 40, 53; İA 2; HT 3; III Orxon; IB 2, 21, 25, 31, 57, 66, 73, 79, 83,
 93; Y 3, 7, 10, 13, 14, 16, 32, 36, 44, 45, 47, 51, 53, 57) – tanrı,
 allah, göy, müqəddəs
teñrikən (O 5, 6, 8; III Orxon) – tanrıyabənzər, tanrının kölgəsi,
 tanrının yerdəki nümayəndəsi, tanrı elçisi
teñrilik (IB 18) – tanrılı, allahlı, allah adamı, dindar
teyin¹ (tiyin) (O 8) – deyə, deyin
teyin² (tiyin) (BK c 12, şm 12) – dələ
tezik¹ (T 45; KÇ 16) – ərəb, (ümumiyyətlə): müsəlman
tezik² (Y 44) – sürətli, sürətlə
təbə (IB 8, 70) – dəvə
təbliq (KT § 6) – hiylə, hiyləgərlik
təg¹ (KT şm 10; BK c 13; T 8, 13; KÇ 9; Y 26) – tək, -dək,
 kimi (qoşma)
təg² (O 9, 10, 11; KT c 3, § 5, 12, 30, 32, 33, 36, 37, 40, şm 2, 3,
 4, 5, 6, 8; BK § 1, 28, 30, cç; T 11, 14, 18, 35, 39, 46, 47; KÇ
 10, 15, 17, 23; Süci; Turfan; IB 31, 91; Y 10; 26, 28, 31, 48)
 dəymək, çatmaq, yetişmək, hücum etmək
təgdük (KT § 36) – döyüş
təgi¹ (O 2; KT c 3, 4, 6, 12, § 2, 8, 17, 21, 39; BK şm 1, 5; KÇ
 16; MÇ 15, 16, 21) – tək, kimi, qədər, -dək (qoşma)

təgi² (KT şm 5) – çatma, dəymə, çatmış
 təgir (T 26) – aşmaq, dövrə vurmaq, hərlənmək
 təgirə (T 8; MÇ 2) – ətraf, dairə
 təgmə (Y 10) – dəymə, vuruş, döyüş
 təgrə (T 8; MÇ 2) – dairə, çevrə, ətraf
 təgür (T 19, 47) – çatdırmaq, yetirmək, yetişdirmək, toqquşdurmaq
 təgzin (Y 31) – dolaşmaq, dövr etmək, gəzmək
 Təkəş (İA 1) – şəxs adı
 təl (KT § 22) – gəlmək, deşmək
 təlin (KT § 22) – dəlinmək, deşilmək
 Təmir kapiğ (KT c 4, § 2, 8, 17, 39; T 44, 46; KÇ 16) – yer adı (Dəmir qapı)
 tən¹ (Y 26) – tək, dənə, say
 tən² (Y 32) – taqət, qüdrət, güc
 Tənlik apa (St 1) – şəxs adı
 tər¹ (T 52) – tər
 tər² (Y 42) – dərmək, yığmaq, toplamaq
 təril (T 3, 28; IB 42) – toplamaq, toplaşmaq, yığışmaq
 tərıt (IB 77) – tərləmək
 tərkün (Y 10) – rütbə adı
 tərklə (IB 11) – tərk etmək, tələsmək
 tərtrü (IB 58) – tərs, tərsinə
 təyən (BK c 12, şm 12) – dələ, sincab
 təz (KT § 34; BK § 37, 38, 40; T 38, 43; MÇ 11, 34, 38) qaçmaq
 Təzə (KÇ 18) – yer adı
 təzgin (Y 29, 32, 53) – gəzmək, dolaşmaq, səyahət etmək
 təzkin (IB 35) – gəzmə, dolaşma, səyahət
 ti (O 3, 7, 8; KT şm 11; BK § 32, 40, 41; T 2, 5, 10, 11, 21, 23, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39; MÇ 14, 17, 22, 23, 25, 27, 28, 44; IB 3, 33, 61, 63, 72) – demək, söyləmək
 tig (Turfan) – sarı, sarımtıl
 tigin (KT şm 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10, şm §, cş, cq, q, § 26, 27, 30, 31; BK § 31, cq; KÇ 24) – şahzadə, xaqanın oğlu
 tigrət (IB 76) – kişnəmək, səs çıxarmaq

tik (KT § 16, 25; BK c 9, 11; Y 28, 30, 48, 49) – tikmək, inşa etmək; tikə bir - tikdirmək
 tilə (T 23; IB 36) – diləmək, istəmək
 tilkü (IB 70) – tülkü
 Tinəsi oğlu (T 44, 46) – şəxs adı
 tınlə (tınlə) (KT c 2; IB 90) – dinləmək, qulaq asmaq
 tir¹ (KT § 12; MÇ 5) – dərmək, toplamaq, yığmaq
 tir² (Turfan) – Merkuri (planet)
 tirig (KT § 29, şm 9, cş; MÇ 40) – diri, canlı
 tirigrü (KT § 29) – diriliyə
 tiril¹ (KT c 10, § 12; BK § 31, 34, 36, 39, c 1; MÇ 13, 36) dirilmək, dirəlmək
 tiril² (T 33, 36; MÇ 27, 36; IB 18) – toplanmaq, yığılmaq, toplaşmaq
 tirkiş (KT c 8) – karvan; arkış-tirkiş – karvan, qafilə
 titir (IB 30) – dişi dəvə
 tiyin¹ (BK şm 12) – dələ
 tiyin² (O 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11; KT § 12, 19, 20, 25, 27, 28, 39; BK § 33, 39; T 6, 17, 23, 24, 34, 39, 40) – deyə, deyin
 tiz (KT § 15, 18; BK şm 10; IB 33) – diz
 tizlig (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – dizli, dizi olan
 tiğ (IB 76) – sarımtıl
 tıl (T 32, 36; MÇ 24) – dil, əsir
 tınlə (IB 90) – dinləmək, qulaq asmaq
 tırnak (IB 67) – dirmaq
 titin (IB 67) – çəkilmək, dayanmaq
 to (KT c 8) – doymaq, tox olmaq
 tod (KT c 8) – doymaq, tox olmaq
 toğ (KT § 35, 37; BK şm 11; IB 39, 80; Y 26, 39, 48) – doğmaq, qalxmaq, çıxmaq (günəş)
 toğan (IB 6, 65, 66, 67, 98) – şahin (quş)
 Toğla ügüz (BK § 30; T 15) – çay adı
 Toğlığ (Y 54) – şəxs adı
 toğrak (IB 99) – qovaq ağacı
 toğsık (KT c 2; Süci) – gündoğan, doğuş, şərç
 toğu (KT şm 4; BK § 30) – gündoğan, doğuş, şərç
 Toğu balık (KT şm 4; BK § 30) – yer (şəhər) adı

toğur (MÇ 13, 29) – doğurmaq, doğmaq
toğuru (MÇ 29) – doğru, tərəf
Toğurğu (MÇ 36) – yer adı
tok (KT c 8; T 8) – tox
tokar (T 45) – xalq adı (toxarlar)
Tok bögüt (Y 10) – şəxs adı
tokı (KT şm 6; BK § 31, c 8, şm 14; MÇ 9, 18, 20, 26, 29, 42) –
toxunmaq, vurmaq, hücum etmək, döymək, tikmək
tokıt (O 9; KT c 12, 13; BK şm 5; MÇ 20, 21) – toxutdurmaq,
toqquşmaq, toqquşdurmaq, qırdırmaq
tokta (BK § 2) – toxtamaq, sakitləşmək
tokuz (O 6; KT c 2, 3, § 14, şm 4, 6; BK § 34; MÇ 3, 5, 15, 16,
22, 47; IB 77, 92; Y 10, 30, 32, 44, 47, 51, 54) – doqquz
tokuz altmış (Y 48) – əlli doqquz
tokuz əlig (Y 48) – qırx doqquz
tokuzinç (HT 2; Y 10) – doqquzuncu
tokuz on (IB 44) – doxsan
tokuz Ərsən (KT c 3) – yer adı
tokuz kırk (Y 10, 23) – otuz doqquz
tokuz oğuz (O 6; KT § 14, şm 4; BK § 1, 29, 35; T 9; KÇ 16;
MÇ 3, 5, 22) – xalq adı
tokuz otuz (MÇ 16; St 1) – iyirmi doqquz
tokuz tatar (BK § 34; MÇ 13, 15; Y 17) – xalq adı
tokuz yegirmi (BK c 9; Y 45) – on doqquz
tolqat (BK § 13) – dolamaq, hərlətmək, fırlamaq
ton¹ (III Orxon; Y 41, 56) – don, paltar, geyim
ton² (IB 88) – donmaq
tonlıq (KT § 29) – donlu, paltarlı, geyimli
tonsız (KT § 26) – donsuz, paltarsız, çıpaq, geyimsiz
Tonyukuk (T 1, 5, 6, 15, 17, 31, 34, 47, 59, 61; KÇ 1, 2) – şəxs
adı
Tonyukuk boyla bağa tarkan (BK c 14) – şəxs adı
Toņa tigin (KT § 31) – şəxs adı
Toņra (toņra səm) (KT şm 7; BK § 31; T 9) – qəbilə və şəxs adı
toņuz (IB 10, 11) – donuz
top (IB 77) – bağlamaq
topla (T 13) – toplamaq

Torğul (İA 1) – şəxs adı
torıq (KT § 33) – kəhər (at)
tocık (KT c 8) – toxluq, tox olmaq
Toyğun eltəbər (KT şm 1) – şəxs adı
Toŷukuk (T 1, 5, 6, 15, 17, 31, 34, 37, 47, 58, 59, 61) – şəxs adı
toz (IB 20, 95) – toz
tög (IB 17) – bağlamaq
tögünlüg (T 54) – damğalı
tök (T 52) – tökmək, tökülmək, axmaq
Tök Bögü (Y 10) – şəxs adı
tölis (töliş) (KT § 13; BK c 13; MÇ 1, 19) – xalq adı
Töliş bilgə (Y 48) – şəxs adı
töpə (KT § 11) – təpə, baş
Tör apa (Y 11) – şəxs adı
tört (O 1; KT § 1, 29; BK § 2, 30, 38, c 8, şm 9, cq; KÇ 11; MÇ
19; Y 10, 20, 29, 31, 46, 50) – dörd
törtinç (KT şm 6; BK § 31; MÇ 15) – dördüncü
tört yegirmi (MÇ 19) – on dörd
törü¹ (KT § 1, 3, 8, 13, 16, 22, 30, 31; BK § 2, 36; III Orxon; Y
10) – qanun, qayda-qanun, adət-ənənə
törü² (töro) (KT şm 10; BK şm 9, 10; Y 3) – törəmək, doğulmaq
törün (BK şm 9, 10) – toy, düyün, qonaqlıq
tözlük (Turfan) – köklü, əsaslı
tu (T 23) – tutmaq, doldurmaq, tıxamaq, qarşısını kəsmək
Tuçayan (Tl 2) – şəxs adı
tudun (İA 1) – rütbə adı
Tudun ciksi (İA 1) – şəxs adı
Tudun yamtar (BK § 40) – şəxs adı
tuğ¹ (MÇ 8, 17, 33, 42, 45, 46) – bayraq
tuğ² (T 26) – tiğ, qar yığını
tuğlıq (MÇ 8, 46) – bayraqlı
tuli (Tl 1, 3) – dul, ərşsiz qadın
tuman (IB 20) – duman
tur (KT c 9; MÇ 30; IB 20, 24, 25, 38, 42, 56, 57, 79, 87, 96; Y
48) – durmaq, yaşamaq, qalxmaq
turgut (IB 31) – durğuzmaq, qaldırmaq

turuğ¹ (KT § 39, T 5, 6, 24; MÇ 14; IB 23, 24) -- dayanacaq, məskən, yer
 turuk² (turuğ) (KT § 39; T 5, 6, 24; MÇ 14; IB 23, 24) – arıq, zəif
 turuyaya (turunyaya) (IB 94) -- durna (quş)
 tusum (Y 44) – xeyir, fayda
 tuş (MÇ 25) – tuş, qarşı
 tut (KT c 4, 10, § 1, 3, 7, 11, 19, 32, 38, §m 3; BK c 9; T 13, 41; KÇ 6, 12; MÇ 13, 14, 16, 24, 42; Turfan; IB 5, 24, 97; Y 32, 45)
 – tutmaq, qəbul etmək, təşkil etmək, yaratmaq
 tutsık (KT c 4, 10; BK c 8) – vəsiyyəət
 tutız (KT § 38) – tutdurmaq, yaxalamaq
 tutuğ (IB 43; Y 32) – girov, girova qoyulmuş
 tutuk (KT § 31, 32; MÇ 23, 26, 35; Süci, Y 16, 24, 25, 48) – rütbə adı
 tutun (T 25) – tutum, boy; ıgac tutunu – ağac boyda, ağac uzunluğunda
 tuy (T 38; MÇ 10; IB 95) – duymaq, anlamaq, çəitmək
 tuyuğluğ (IB 7) – nallı, dırnaqlı
 tüg ((IB 76) – düyünləmək, düymək, bağlamaq
 tügül (KT c 6) – deyil
 tügünük (IB 27) – baca, duxarı
 tük (MÇ 38) – pozmaq, dağıtmaq, tükətmək
 tükə (IB 4) – tükənmək, qurtarmaq
 tükəl (IB 21, 41, 63) – tam, bütöv
 tükət (KT c 1; BK §m 1; T 52) – tükətmək, qurtarmaq, bitirmək, son qoymaq
 tükəti (KT c 1; Y 11) – tamam, tükənənədək, tükənənə qədər
 tümən (KT § 31; BK c 1, 8, §m 12; T 36; KÇ 10; MÇ 21, 46, 48, 49) – on min, on minlik qoşun hissəsi
 tün (KT c 2, § 27; BK cş; T 12, 22, 26, 35, 42, 51; MÇ 13; IB 36) – gecə
 tün ortusu (KT c 6; BK §m 11; IB 36) – gecə yarısı, cənub
 Tün yazı (KT c 6) – yer adı (Tün çölü)
 Tüngər tağ (BK c 7, 8) – yer adı
 tünli-künli (BK cş) – gecəli-gündüzlü, gecə-gündüz
 tünür (Y 11) – qohum-əqrəba

tüpüt (KT c 3, §m 12; Y 29) – ölkə və xalq adı
 Türgi yargun (KT § 34) – yer adı
 türgis (türgiş) (KT § 18, 36, 37, 38, 40, §m 13; BK § 27, §m 9; T 21, 28, 29, 30, 40; HT 3, 5; Y 38) – xalq adı
 türk (O 2, 3; KT c 1, 3, 7, 8, 10, 11, § 1, 3, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 16, 18, 21, 22, 25, 27, 34, §m 6, cç; BK § 1, 2, 30, 33, 36, 38, c 10, 13, 15, §m 12, 13; T 1, 2, 3, 9, 11, 17, 18, 20, 22, 46, 54, 58, 60, 62; KÇ 4, 6; MÇ 4, 8, 10, 32, 47; Y 32, 57) – türk (xalq və ölkə adı)
 türlüq (Turfan) – dürlü, müxtəlif, cürbəcür
 türt (IB 85) – dürtmək
 tüş¹ (IB 4) – mənzərə, görünüş
 tüş² (tüş) (KT §m 4; T 16, 30; MÇ 19, 26, 29, 31, 37, 40, 41, 43)
 düşmək, yıxılmaq, yerləşmək
 tüşür (tüşür) (T 27) – düşürmək, endirmək
 tüş (IB 70, 99) – düşmək, enmək
 tüşnək (IB 94) – dost, yoldaş
 tüşür (Y 38, 57) – düşürmək, endirmək
 tüz (KT § 3) – düz, doğru, sədaqətli
 Tüz bay küç bars (Y 17) – şəxs adı
 tüzəl (KT c 5; BK §m 3) – düzəltmək, tənzim etmək, qaydaya salmaq
 Tüzmiş (tüzmiş) (St 1) – şəxs adı
 tüzsisz (KT § 6) – düz olmayan, öyri; sədaqətsiz

U

u¹ (KT § 35; BK § 27; T 27) – yuxu, rəya
 u² (KT § 10, 37; T 11; Turfan; IB 24, 38, 42, 56, 58, 69, 95, 100, 101; İA 1; Y 46) – bacarmaq
 uç¹ (T 40; Turfan) – uc, qanad, cinah
 uç² (KT § 16, 24, 30, §m 1, cş; BK c 10, q; MÇ 12; IB 20, 95; Y 28) – uçmaq, ölmək; uça bar – ölmək
 uçruğlu (IB 55) – uclu, zirvəli
 uçuk (T 8) – quş, ov quşu; qartal
 uçuz (T 13) – ucuz, asan

ud (KT § 22; T 55; MÇ 14, 15, 16, 18, 30; IB 38, 39, T1 8) -
 təqib etmək, qovmaq, qoşulmaq, izləmək
 udaçı (Y 28) – qüdrətli
 Udar sənjün (KT § 12) – şəxs adı
 udi (KT § 27; T 12, 22, 51; IB 31) – yatmaq, uyumaq,
 yuxulamaq
 udısık (T 22) – yuxu, uyuma, yatma
 udiş¹ (KT § 36, şm 2; T 15) – izləmək, bir-birinin arxasınca
 getmək
 udiş² (Y 32) – uduş, qələbə, qalib
 udişru (KT § 36, şm 2) – döyüşdə, döyüş zamanı, təqib edərək
 udız (T 5, 15; KÇ 13) – ardınca aparmaq, idarə etmək
 udlık (KT § 36) – omba, bud
 udu (T 55) – ardınca, izləyərək, onun kimi
 uduğ (T 55) – ardınca, izləyərək, onun kimi
 Udun (T1 1) – şəxs adı
 udur cikşi (Y 25) – şəxs adı
 uğrunta (Y 10) – uğrunda
 uğur (III Orxon) – uğur, dövlət
 uğus (KT c 1, 6, şm 7; BK § 31) – tayfa, qəbilə
 uk (BK § 28) – anlamaq, başa düşmək, tabe olmaq
 ula (IB 73; T1 3, 4, 9) – bağlamaq, qoşmaq, qoşulmaq, ardınca
 getmək
 ulayu (KT c 1, şm 9, 11; BK c 13, 14; KÇ 24; T1 4) – izləyən.
 ardıcıl, qoşulan, başqa
 ulğa (Y 7, 29, 47) – böyümək, yaşa dolmaq
 ulğart (T 53) – böyütmək, çoxaltmaq, yüksəltmək
 ulıs (KT şm 12) – ulus, el, oba
 uluğ (KT § 28, 40; BK § 34, c 9, şm 9, 10; T 5, 56; KÇ 3; Süci;
 III Orxon; IB 14, 77; Y 38) – ulu, böyük, iri
 Uluğ irkin (KT § 34) – şəxs adı
 Ulun şad (Y 14) – şəxs adı
 ulus (KT şm 12) – ulus, el, oba
 Umar (T1 5) – şəxs adı
 umay (KT § 31; T 38) – ilahə, tanrı, allah
 Umay bəg (Y 28) – şəxs adı
 una (T 35; IB 57) – razı olmaq, razılaşmaq

Unaçan çor (St 2) – şəxs adı
 unç (T 24) – əmin, inam, əminlik
 unit (St 3) – unutmaq
 ur (KT c 10, 11, § 33, 36; BK şm 14; T 34; KÇ 21; IB 43, 50,
 53, 59, St 3) – vurmaq, həkk etmək, yazmaq
 Urğu (BK § 30) – yer adı
 urı (KT § 7, 24; MÇ 42; Süci; IB 59; Y 47, 48) – kişi cinsindən
 olan övlad, oğul; urı oğul – oğul (müq: et: kiz oğul – qız)
 Uri bəg (Y 26) – şəxs adı
 urılan (IB 9) – oğlan doğmaq, oğlu olmaq; nəsil vermək
 urmızı (Turfan) – Yupiter (planet)
 urtur (KT c 10) – vurdurmaq, nəqş etdirmək, həkk etdirmək
 urug (KT § 10) – qəbilə, boy, nəsil, soy
 uruğsırat (KT § 10) – nəslə kəsmək, məhv etmək
 uruğ (Y 32) – bayraq
 Unuğu (St 1, Y 10) – şəxs adı
 uruğbası (Y 32) – bayraqlar, bayraq daşıyan
 Uruğu çanun (St 1) – şəxs adı
 us (T1 3) – quyruq, at quyruğu
 usıç (IB 43) – təhlükəli
 Usın buntatu (T 9) – yer adı
 uruş (O 10) – vuruş, döyüş, savaq, vuruşma
 ut (Turfan; IB 44; Y 28) – udmaq, qalib gəlmək, qazanmaq
 utru (MÇ 27; IB 2, 23, 65) – qarşı, doğru, tərəf
 utuz (IB 44) – uduzmaq, itirmək
 uy (Y 10) – nüfuzlu olmaq
 uya (Y 16; T1 2) – qardaş, qohum
 uyal (T1 2) – tayfa, qəbilə
 uyar (Y 10, 42) – qüdrət, nüfuz, hörmət
 uyarlığ (IA 1) – qüdrətli, nüfuzlu
 uyğur (BK § 37; MÇ 3; Süci; III Orxon; Y 7) – xalq adı
 uz¹ (BK cş) – usta, sənətkar
 uz² (BK cç) – şəkil, rəsm
 Uz bilgə çansı (Y 31) – şəxs adı
 uzun (T 52; IB 72) – uzun
 uzuntunluğ (IB 33, 62) – uzundonlu, rahib

Ü

ü (KT c 6, 10) – bölmək; yığmaq, birləşdirmək
üç (KT § 4; BK § 32, 41, c 8; T 14, 20, 33; KÇ 15; MÇ 7, 8, 11, 28, 40, 45, 46; Süci; Y 11, 28, 31, 32, 47) – üç.
Üç birkü (MÇ 7, 18) – yer adı
üçəgü (T 12, 21) – üçlükdə, üç-üç
üç əlig (Y 22) – qırx üç
Üçin külig tirig (Y 3) – şəxs adı
üç karluk (MÇ 11) – xalq adı
üç kurikan (KT § 4) – xalq adı
üç oğus (BK s 32) – xalq adı
üç otuz (T 19; MÇ 45) – iyirmi üç
üç tuğlığ bodun (MÇ 8) – üç bayraqlı xalq
üçün (üçin) (O 10; KT c 9, § 3, 6, 12, 15, 19, 23, 24, 27, 29, §m 4, q; BK § 1, 28, 30, 32, 33, 34, c 6, 9, §m 9, 10; T 3, 6, 40, 47, 48, 49, 55, 61; KÇ 7, 12, 25, 27; MÇ 17; İA 1; Y 10, 11, 13, 15, 17, 20, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 53, 57) – üçün
üçünç (KT § 30, §m 6; BK § 30; IB 9, 21) – üçüncü
üçürkü (IB 77) – kilim, xalça
ük (BK c 8; Y 17) – varlanmaq
ükül (T 32) – çoxalmaq, artmaq
üküs (üküş) (O 7; KT c 6, 7; T 7, 30, 40; MÇ 16) – çox
üküş (üküs) (KT c 10, § 16, 29; BK § 31; IB 54; Y 3, 29) – çox
ügə (ögə) (Süci) – ağıllı, müdrik, təcrübəli
ügüz (KT § 17, 37, 39; BK § 27; T 16, 18, 19, 35, 37, 44; MÇ 3, 8, 25) – çay
ülə (KT c 6, 7, 10) – bölmək, hissələrə ayırmaq, parçalamaq
ülkən (Y 24) – böyük, yüksək
ülüg (KT § 29; T 4; IB 61, 102) – pay, hissə, bölük, qismət
ün (Y 25) – səs, ün
üntür (T 35) – açılmaq, sökülmək; tan üntür – dan yeri sökülmək
ürk (MÇ 31, IB 40) – hürkmək, qaçmaq
ürkit (IB 33) – hürkətmək

ürün (BK §m 11; MÇ 10; T 48; IB 6, 8, 30, 60, 61) – ağ, bəyaz
üz (T 13, 14) – üzmək, qoparmaq
üzə (O 3, 12; KT § 1, 10, 16, 17, 22, 26; BK § 2, 35, §m 10, q; T 9, 20, 25; MÇ 3; Turfan; IB 1, 6, 10, 20, 25, 31, 39, 81, 83, 93, 99) – üstə, üzərində, yuxarıda
üzük (IB 73) – üzülmüş, yırtıq, qırıq
Üzüt uğdı (Y 24) – şəxs adı

Y

yaba (Y 34) isti
Yabaş tokaş (MÇ 21) – yer adı
Yabaş tutuk (St 4) – şəxs adı
yabğa (O 4; KT § 14; BK § 28; MÇ 12, 19) – rütbə adı
yabız (O 7; KT § 26; BK § 32; IB 17, 37, 68, 69; St 4; Y 55) – pis, yava
yablak – (KT c 7, § 5, 23, 24, 26, 39, §m 7, 11; BK § 30; MÇ 11, 17; IB 11, 13, 14, 24, 34, 38, 50, 55, 56, 59, 65, 70, 77, 95, 101) pis, yava
yabrıt (BK § 31) meydan oxumaq, zəfər yürüşü etmək
yadağ (BK § 32, c1; KT § 28, 32; T 1, 25; MÇ 33) – piyada
yadrat (IB 77) – yerə salmaq, əldən buraxmaq
yağ (IB 81) yağmaq, yağış yağmaq
yağak (IB 86) – kök, yarpaq
yağaklığ (IB 99) köklü, yarpaqlı
yağı¹ (O 5, 6, 10; KT § 2, 9, 10, 12, 14, 15, 34, 39; §m 1, 2, 4, 8; BK § 26, 29, 30; T 8, 19, 20, 53; KÇ 23; MÇ 30; Y 19, 25, 26, 27, 32, 35, 45) – yağı, düşmən
yağı² (KÇ 5, 18; MÇ 18, 19, 30; Y 28, 49) yağı olmaq, düşmən olmaq
yağıcı (T 50) – bələdçi, sərkərdə, qoşunu yürüşə aparan şəxs
yağıt (MÇ 22, 28) – yağı olmaq, düşmən olmaq
yağıl (T 5) – yığılmaq, yığışmaq, toplanmaq
yağıla (Y 15) – vuruşmaq, hücum etmək, düşməyə qarşı getmək
yağısız (KT § 30) – yağısız, düşmənsiz
yağız (KT § 1) – qonur, tünd boz

Yağlakar kan (Süci) – şəxs adı
yağlı (IB 18) – yağlı
yağmış (T 5) – qoşulan, yaxınlaşan, köməkçi
Yağmış tutuk (St 1) – şəxs adı
yağrı (IB 24) – zəhərlənmək
yağru (KT c 5, 7) – yaxın, yaxına
yağuk (KT c 7) – yaxın
yağut (KT c 5; BK şm 4) – yaxınlaşdırmaq, cəlb etmək
yak (MÇ 8) – yaxın (?)
yaka (MÇ 20, 26) – ibadət, ibadət mərasimi, ibadət yeri
yakala (MÇ 20, 26) – ibadət etmək, tapınmaq, hüdud müəyyən-
ləşdirmək
yalabaç (BK § 39; IB 16; Y 29, 30) – ölçü, səfir
yalbar (IB 30, 83) – yalvarmaq
yalğa (IB 88) – yalamaq
yalım (IB 59, 75) – yalın, yalçın, sərt
Yalıq (KT § 28, 29) – şəxs adı
yalma (KT § 33) – hərbi geyim, zirh
Yalsaka bəg (HT 6) – şəxs adı
yamğılığ (O 4) – hamısı, cəmi, bütün
Yamtar (KT § 33; BK § 40) – şəxs adı
yan¹ (T 26; MÇ 1) – yan, böyür
yan² (T 28, 29, 37; MÇ 6) – qayıtmaq, geri dönmək
yana (KT § 10 21, 28, 38, 40; T 2, 23; KÇ 19, 20; MÇ 5, 7, 17,
19, 31, 34, 40, 42, 45) – yenə, yenidən, təkrar
yancı (Y 47) – sərkərdə
yandar (yandır) (KT § 11) – yandırmaq, odlamaq
yandur (T 45) – qaytarmaq, geri döndərmək
yantık (T 26) – dös, yamac, dağın ətəyi
yantur (KT şm 11; T 45) – qaytarmaq, göndərmək
yañak (BK c 12) – yanaq
yañı (MÇ 9, 13, 15, 17, 18, 22, 40, 41, 43) – yeni, təzə
yañıl (O 11; KT c 6, 10, § 19, 20, 23; BK § 35; T 26; MÇ 44; III
Orxon; St 3) – yanılmaq, səhv etmək, yolunu azmaq, əleyhinə
çıxmaq
yañra (IB 34) – səslənmək, səs çıxarmaq

yañus (Y 16) – yalnız
yap (IB 41) – yapmaq, etmək, düzəltmək
yapıt (MÇ 44) – düzəltmək, yaratmaq
yar¹ (IB 59) – yarmaq
yar² (IB 45) – uğurlu olmaq, işi gətirmək
Yar ügüz (MÇ 8) – çay adı
yara (T 23; MÇ 22; IB 8, 9, 46, 61; Y 39) – yaramaq, yaratmaq
yarak (KT § 33) – yaraq, silah, tədarük
yaraklıq (KT § 23, 32; T 54) – yaraq, silah
yarat (KT § 10, 13, 20, şm 13; BK § 1, c 13, şm 9, 14; III Orxon;
St 3) – yaratmaq, təşkil etmək, düzəltmək
yaratıt (MÇ 8) – yaratdırmaq, düzəltməmək
yaratur (KT c 12; MÇ 20, 21, 22) – yaratdırmaq, düzəltməmək,
inşa etdirmək
yarğan (KT q; Süci) – rütbə adı
Yarğun (IB 96) – yer adı
yarık (yaruk) (St 1) – işıq, parıltı
yarıl (IB 10) – yarılmaq
yarın (IB 1, 2, 34) – səhər, səhər erkən
yarınça (IB 59) – silah, misraq
Yarıs yazı (T 33, 36; MÇ 45) – yer adı
Yarış yazı (MÇ 31) – yer adı
yarlık (Turfan; St 1) – ömr, fərman, göstəriş
yarlıka (O 6; KT c 9, § 15, 29; BK § 33, şm 9, 10; T 16, 40, 53;
HT 3; Turfan; Y 32) – fərman vermək, buyurmaq
yartağ (MÇ 42) – parlaq, uğurlu
yartımlıq (St 4) – yardımçı, köməkçi
yaru (IB 32, 39) – işıldamaq, parlammaq, işıqlanmaq
yaruk (MÇ 13; IB 39) – işıq, şofeq, gün
Yaruk tigin (Y 15) – şəxs adı
yas (T 51) – yaş
yasa (KT şm 10; KÇ 3) – yaşamaq, tənzim etmək
yası (MÇ 21) – yastı, düz, hamar
yastıç (IB 59) – mizraq, qamçı, şallaq
yas¹ (KT şm 11) – yaş, göz yaşı

yas² (KT § 30, 31, 32, 35, şm 1; BK § 24, 25, 26, 28, 29, 31, 34, 38, c 2; KÇ 18; MÇ 4; Y 3, 6, 10, 11, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 32, 37, 41, 44, 45, 47, 49, 54) – yaş, adamın yaşı
 yas³ (IB 26, 82; Y 28, 41) – gənc, cavan, təzə, yaşıl
 yaşa (KT şm 2; Y 36) – yaşamaq
 Yaş ak baş (Y 2) – şəxs adı
 yaşıl (IB 78; Turfan) – yaşıl
 Yaşıl ügüz (KT § 17) – çay adı
 yay¹ (BK § 39, q; MÇ 20) – yay (fəsil)
 yay² (O 1, 9; KT § 23, 34; BK § 31; T 16, 39, 41) – yaymaq, dağıtmaq, səpələmək
 yayla (MÇ 20, 21, 26, 42; IB 96, 99) – yaylamaq, yayı keçirmək, yaylağa çıxmaq
 yaylağ (IB 78, 86, 96) – yaylaq
 yaz¹ (KT şm 8; BK § 31, c2) – yaz (fəsil)
 yaz² (MÇ 44) – günahkar olmaq, yanılmaq, aldanmaq, tora düşmək
 yazı (KT c 7, § 17, 33, 36; Tl 6) – yazı, çöl
 yazı kıl (MÇ 16) – cəzalandırmaq, yaymaq, dağıtmaq, pərən-pərən salmaq
 yazığ (IB 76) – sərbəst, azad
 yazın (BK § 16, 17) – səhv etmək, günah işlətmək
 yazuk (MÇ 14) – günah, suç, təqsir
 yazukla (BK § 36) – günah etmək, suçlu olmaq, qəbahət etmək
 yazukluğ (MÇ 14) – günahkar, təqsirli
 yeg (KT § 29; T 37; Y 29) – yaxşı
 yegəd (BK § 36) – yüksəltmək, yaxşılaşdırmaq
 yegən (MÇ 47; Y 48) – qardaş oğlu
 yegin (BK c 10) – yaxşılıq, ucalıq, böyüklük
 Yegin çor (KÇ 21, 26) – şəxs adı
 yegirmi (KT § 15; MÇ 18, 19, 25, 27, 32, 33, 45; HT 1) – iyirmi
 yegirmiş (MÇ 25) – iyirminci
 yegrən (KÇ 15, 21) – kürən
 yel (T 26, 27) – yel; sürətlə getmək, qaçmaq, yellənmək; yelü kör – sürətlə getmək
 Yelgək (İA 1) – şəxs adı
 yelmə (T 34, 52; MÇ 18, 24) – hücum

yemliğ (Y 3) – yemlik, qurbanlıq
 yer (yir) (KT c 4, 13, § 3, 5, 19; BK 29, 35, 36, 40, şm 10, 15; T 11, 17, 24, 26, 38, 47, 56; KÇ 6, 13; MÇ 14, 23, 30, 33, 46; IB 23, 25, 31, 38, 74, 85; Y 3, 7, 10, 11, 24, 26, 28, 34, 36, 41, 45, 48, 51) – yer
 Yer bayırku (KT § 34) – yer adı
 yer-sub (BK § 35; Y 15) – vətən, ölkə
 yerçi (yirçi) (T 23, 26; St 1) – bələdçi, yərə bələd olan adam
 yeril (Y 40) – yadlaşmaq (?)
 yerlə (Y 24, 28) – yerləşdirmək, məskunlaşdırmaq
 yerüku (T 46) – yerdəki, yerdə qalan
 yet¹ (MÇ 13, 15, 17, 32) – yetmək, çatmaq, məhv olmaq
 yet² (T 25) – yedəkləmək, yedəyə almaq
 yeti (O 5; KT § 11, 13; BK c 1; T 4, 49; KÇ 16, 18; Y 11, 26, 41, 48) – yeddi
 yeti biş (BK c 1; Y 26) – yeddi min
 yeti otuz (KT § 26; T 51; Y 47) – otuz yeddi
 yeti yegirmi (KT § 11; BK § 24; T 49; Y 26) – on yeddi
 yeti yetmiş (Y 11) – altmış yeddi
 yeti yüz (KT § 13; T 4) – yeddi yüz
 yetinç (O 12; HT 5, 10) – yeddinci
 yetmiş (O 4) – yetmiş
 yetmiş (KT § 12; Y 42, 49) – yetmiş
 yetür (KT § 7) – sona çaldırmaq, məhv etmək
 yəgin (Süci) – qardaş oğlu, nəvə (?)
 Yəgin çor (KÇ 21, 26) – şəxs adı
 Yəgin silig bəg (KT § 33) – şəxs adı
 yelmə (T 34, 52; MÇ 6, 12) – kəşfiyyatçı, qoşunun ön hissəsi, avanqard
 yəmə (KT c 10, § 3, 5, 19; BK § 13; T 16, 22, 27, 44, 50, 55, 56, 60; MÇ 22; III Orxon; Turfan; St 4) – yenə
 yi (T 8; IB 5, 26, 56, 70) – yemək
 yiçə (KT § 16; MÇ 14, 17) – yenə, təkrar
 yidinik (BK § 1) – indiki (?), sədaqətli (?)
 yig (KT c 4; III Orxon; Y 24) – yaxşı
 yigirmi (KT cş) – iyirmi
 yil (IB 24) – əmcək, məmə (?)

yinçgə (KT c 3, § 39; T 44; KÇ 16) – incə, nazik
 yinçü (KT c 3, § 39; T 44; KÇ 16) – inci
 Yinçü üzgüz (KT § 39; T 44; KÇ 16) – çay adı
 yir (bax: yer)
 yir-sub (KT c 4, 8, 9, § 10, 19, 20, 22, 24, 27; HT 9; Süci)
 vətən, ölkə
 yit (O 1, 3; KT § 7, 27; MÇ 17) – yetmək, sona yetmək, məhv
 olmaq, ölmək
 Yit baş (MÇ 45) – yer adı
 yiti (KT § 30, §m 1; Süci; Turfan) – yeddi
 yiti otuz (KT §m 1; BK c 10, cş) – iyirmi yeddi
 yiti yegirmi (KT §m 1; BK c 10) – on yeddi
 yitigli (IB 85) – yetginlik
 yitinç (KT §m 5) – yeddinci
 yız (KT § 33) – üz, sifət
 yıdıt (IB 91) – iylənmək, çürümək
 yığ (O 1, 9, 10; T 43) – yığmaq, toplamaq
 yığla – (İA 2) – ağlamaq
 yıl (O 12; KT § 8, 36, §m 1, 4; BK § 30, c 9, 10; MÇ 3, 4, 9, 10, 11,
 19, 20, 41, 43; İA 1; HT 2, 7, 10; IB 21, 32, 103; Y 9, 10 45) – il
 yılan (HT 7; IB 12) – ilan
 yilkı (BK § 24, 38, 39, c 3; KÇ 25; MÇ 14, 15; Süci; IB 72, 82;
 Y 10, 11, 26, 46) – ilxı
 yıllık (MÇ 21) – illik
 yılpağut (BK § 31) – rütbə adı
 yılsığ (KT § 26) – varlı, zəngin, imkanlı
 Yılan kol (MÇ 15) – çay adı
 yımşak (KT c 5, 6) – yumşaq, incə, zərif
 yıpar (BK c 11) – müşk
 yıra (O 2, 5; KT c 1, 2, 4, § 14, 28; BK §m 11; T 7, 11, 14) – sol,
 şimal
 yıradantayan (T 11) – soldan, şimaldan
 yırağaru (KT § 28, c 2; BK § 23, §m 2, 11) – sola, şimala
 yırayakı (T 17) – soldakı, şimaldakı
 yıs (T 15, 20, 28, 35, 37) – meşəli dağ, yayla, orman
 yış (O 2; KT c 3, 4, 8, § 2, 21, 23, 35, 36; BK § 7, 27; MÇ 21; IB
 25; Y 16) – meşəli dağ, yayla, orman

yıtı (Y 3, 10, 11, 17, 18, 26, 27, 28, 32, 43, 44, 45, 47, 48) –
 əfsus, hayıf
 yobal (T 26) – əzab çəkmək, sürünmək, yumalanmaq
 yoğ (O 12; KT §m 7, 11, §m §; BK c 10, 11; İA 1) – dəfn, dəfn
 etmək
 Yoğa (O 4) – şəxs adı
 yoğan (yoğun) (T 14) – yoğun, qalın
 yoğaru (BK c §) – yuxarı
 yoğçı (KT § 4, §m 11; BK § 5) – yasa, dəfn mərasiminə başçılıq
 edən
 yoğla (KÇ 24, 27; Y 42) – dəfn etmək, basdırmaq
 yoğlat (T 31) – dəfn etdirmək, basdırtmaq
 Yoğra yarış (MÇ 31) – yer adı
 yoğun (yogan) (T 14) – yoğun
 yoğur (T 26) – yoğurmaq, ayaqlamaq, palçıq yoğurmaq
 yoğuru (T 26) – ayaqlayaraq, yoğuraraq, tapdalayaraq
 yok (O 1, 3; KT c 3, 4, 8, § 11, 25, 39, §m 3, 10; BK § 28, 33,
 36, 40, c 4, 9; T 3, 18, 31, 47, 55, 59, 60; KÇ 3; MÇ 10, 14, 41,
 43; St 3; Y 9, 10, 41, 48) – yox
 yokad (KT § 10) – yox olmaq, məhv olmaq, yox etmək
 yokaru (T 25) – yuxarı
 yokkıs (T 11, 21) – yox etmək, məhv etmək
 yokkış (KT § 32, 34) – yox etmək, məhv etmək
 yokla¹ (Y 25) – yüksəlmək, ucalmaq
 yokla² (Y 32) – yox olmaq, məhv olmaq, ölmək
 yol¹ (KT §m 9; T 16, 23, 24; MÇ 35; HT 6; St 1; IB 13, 25, 46,
 52, 73) – yol
 yol² (BK § 32; MÇ 14, 29; HT 10) – yolmaq, ütmək, sökmək,
 urumaq, dağıtmaq
 yol³ (MÇ 11) – mənbə, qaynaq, üsul
 Yola (Y 12) – şəxs adı
 yolçı (Y 44) – yolçu, yoldaş
 yolu (KT § 15, §m 4; BK § 28, 30, c2) – dəfə, kərə, yol
 yolığ¹ (BK cş) – xoşbəxt, bəxtiyar
 Yolığ² (KT c 13, cş; BK cş), Yollığ (KT cş) – şəxs adı (Yolığ tigin)
 yolsız (T 35) – yolsuz
 yoluk¹ (O 3) – yoluq, yolunmuş, əzilmiş, qurban

yoluk² (Y 10) – görüşmək, baş çəkmək
 yoluka (Y 10) – qurban olmaq, qurban getmək
 yont (MÇ 48, 49; IB 7, 36; Y 3, 45) – ilxı, at
 yonşur (KT § 6) – ara vurmaq, dalaşdırmaq, qızışdırmaq
 yorç (KT § 32) – qayın, kiçik qayın
 yorı (O 5; KT c 4, 9, § 12, 35, 37, 38, 40; BK § 27, cş; T 10, 11, 23, 24, 25, 29, 35, 61; MÇ 5, 7, 9, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 27, 30, 31, 40; HT 3, 10; IB 21, 26, 32, 60, 69, 75, 81) – yürüş etmək, getmək, hərəkət etmək
 yorık (III Orxon) – gediş, hərəkət
 yoruk (yürük) (Turfan) – uğurlu, müvəffəqiyyətli
 yorit (KT c 6; T 25; MÇ 17) – yürütmək, cəlb etmək, yürüş etmək
 yosuk (yosuğ) (St 1) – yay qabı
 yotaz (yotuz) (BK § 24, 38, c 3, 4; IB 45; Y 52, 53) – arvad, zövcə
 yögörü (KT § 11, cq; BK § 2) – yuxarı
 yöktür (KÇ 2) – yüksəltmək, ucaltmaq
 yönə (Turfan) – çıxmaq, görünmək, zühur etmək
 yörü (yürü) (bax; yorı)
 yuğ (yoğ) (KT şm 7; BK § 31, c12; O 12) – dəfn, dəfn mərasimi
 yuğçı (KT § 4) – ağıcı, yağı deyən, ağlayan
 yuğla (KT § 4) – dəfn etmək, basdırmaq, ağlamaq
 yuğlat (T 31; İA 2) – dəfn etdirmək
 yuğur (T 15) – tapdalamaq, keçmək, addamaq
 yukaru (KT § 11, cq; BK § 2) – yuxarı
 yul (IB 25) – bulaq
 Yula köl (MÇ 30) – göl adı
 yultuz (Toy.) – ulduz
 yurç (Y 17) – qayın
 yurt (KT şm 9; T 19; IB 18; St 1) – yurd, oba
 yut (BK § 31) – kütləvi mal-qara qırğını, qırğın, ölüm, bəla, bədbəxtlik
 yutuz (BK § 24, 38, c 3, 4; IB 45) – arvad, həyat yoldaşı
 yük (Y 28) – yük
 yükün (T 28, 43; İA 1) – baş əymək, tabe olmaq, təslim olmaq, ibadət etmək

yüküntür (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – baş əydirmək, səcdə etdirmək, baş əyməyə məcbur etmək, tabe etmək
 yügörü – bax: yögörü
 yügür (KT § 24; T 52; IB 21, 23, 68) – qaçmaq, yüyürmək, axmaq, tökülmək
 yügürt (T 54) – yüyürtmək, çapdırmaq
 yürək (Y 44) – ürək
 yüri (MÇ 16; Y 29) – yürüş etmək, gəlmək, hərəkət etmək, qaçmaq, yüyürmək: yürə köl yüyürərək gəlmək
 yürün (yörün, örün) (Turfan) – ağ, açıq rəngli
 yütürük (IB 36) – yüklü, əzabkeş, əziyyətli

Z

Zxarya (SS 66) – Zakəriyyə (şəxs adı)

İXTİSARLAR

KT – Kül tigin abidəsi
BK – Bilgə xaqan abidəsi
T – Tonyukuk abidəsi
MÇ – Moyun Çor abidəsi
KÇ – Küli çor abidəsi
O – Ongin abidəsi
İA – İhe-Asxet abidəsi
HT – Hoyto Təmir abidəsi
İB – İrk bitig abidəsi
Süci – Süci abidəsi
Turfan – Turfan abidəsi
Y – Yenisey abidələri
TI – Talas abidələri
CC – Şehirkarların ibadəti
ş – Şərq üzü
şm – Şimal üzü
c – cənub üzü
q – qərb üzü
şmş – şimal-şərq üzü
şm q – şimal-qərb üzü
cş – cənub-şərq üzü
cq – cənub-qərb üzü

Rəqəmlər Kül tigin, Bilgə xaqan, Tonyukuk, Ongin, Moyun çor, Küli çor, İrk bitig və Şehirkarların ibadəti abidələrində sətirləri, İhe-Asxet, Hoyto Təmir, Yenisey və Talas abidələrində kitabənin nömrəsini göstərir.

MÜNDƏRİCAT

IV HİSSƏ

SİNTAKSİS

X fəsil

Sintaktik əlaqələr

Tabesizlik əlaqəsi.....	6
Tabəlilik əlaqəsi.....	8
Yanaşma əlaqəsi.....	9
İdarə əlaqəsi.....	15
Fəllərlə idarə əlaqəsi.....	17
Adlarla idarə əlaqəsi.....	34
Uzlaşma əlaqəsi.....	36

XI fəsil

Söz birləşmələri

İsmi söz birləşmələri.....	44
Təyini söz birləşmələri.....	45
Birinci növ təyini söz birləşmələri.....	46
İkinci növ təyini söz birləşmələri.....	58
Üçüncü növ təyini söz birləşmələri.....	62
Mürəkkəb təyini söz birləşmələri.....	68
Təktərəfli təyini söz birləşmələri.....	77
Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi söz birləşmələri.....	80
Say birləşmələri.....	82
Zarf birləşmələri.....	86
Fəli söz birləşmələri.....	87
Tərkiblər.....	96
Fəli sifət tərkibləri.....	97
Fəli bağlama tərkibləri.....	105

XII fəsil

Cümlə

Cümlənin məqsəd və intonasıyaya görə növləri.....	121
Nəqli cümlə.....	122

Sual cümləsi.....	124
Əmr cümləsi	126
Nida cümləsi	127
Cümlənin quruluşca növləri	128
Sadə cümlə	128
Cümlə üzvləri	128
Mübtəda.....	129
Xəbər	134
Tamamlıq.....	139
Təyin	143
Zərflik	148
Cümlənin həmcins üzvləri	164
Cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi	169
Əlavələr.....	170
Cümlə üzvlərinin sırası	172
Grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər	176
Xitab.....	177
Ara sözlər və ara cümlələr.....	178
Sadə cümlənin struktur-semantik tipləri.....	180
Üzvlənən sadə cümlələr	181
Təktərkipli sadə cümlələr	181
Cüttərkipli sadə cümlələr.....	184
Mürəkkəb cümlə	185
Tabesiz mürəkkəb cümlə	187
Məna əlaqələri	189
Sadalama əlaqəsi	190
Aydınlaşdırma əlaqəsi	194
Səbəb nəticə əlaqəsi.....	195
Qarşılaşdırma əlaqəsi.....	196
Bölüşdürmə əlaqəsi	197
Qovuşma əlaqəsi	198
Komponentlərin sırası	199
Bağlayıcılar	200
Ortaq ünsürlər	200
Zaman uyuşmaları	201
İntonasiya	202
Tabesiz mürəkkəb cümlənin quruluşca növləri	203

Tabeli mürəkkəb cümlə	206
Xəbər budaq cümləsi	209
Tamamlıq budaq cümləsi	211
Təyin budaq cümləsi	213
Zaman budaq cümləsi	214
Tərzi-hərəkət budaq cümləsi	215
Səbəb budaq cümləsi	217
Nəticə budaq cümləsi	218
Məqsəd budaq cümləsi	219
Dərəcə budaq cümləsi	221
Şərt budaq cümləsi	221
Qarşılaşdırma budaq cümləsi.....	224
Qoşulma budaq cümləsi	226
Xüsusi konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlələr	226
Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr.....	231
Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr	232
Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	233
Vasitəsiz və vasitəli nitq.....	235

V HİSSƏ

MƏTNLƏR. LÜĞƏTLƏR

Ongin abidəsi	239
Kül tigin abidəsi.....	256
Bilgə xaqan abidəsi	301
Tonyukuk abidəsi	346
Falnamə	368
Süci abidəsi.....	398
«Schirkarların sitayışı» abidəsi.....	400
«Küncüt borcu» abidəsi	408
«Torpağın icarəsi» abidəsi	410
Lüğət	412
İxtisarlar	476

Əbülfəz Rəcəbli
QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİNİN DİLİ
II HİSSƏ

Azərbaycan dilində

Kompüter dizaynı: Dürdanə MİRTAĞIQIZI

Yığılmağa verilmiş 30.07.2006

Çapa imzalanmış 04.09.2006

Şərti çap vərəqi 30. Sifariş №432.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

E-mail: nurlan1959@rambler.ru

Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.